

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Jest to cyfrowa wersja książki, która przez pokolenia przechowywana była na bibliotecznych półkach, zanim została troskliwie zeskanowana przez Google w ramach projektu światowej biblioteki sieciowej.

Prawa autorskie do niej zdały już wygasnąć i książka stała się częścią powszechnego dziedzictwa. Książka należąca do powszechnego dziedzictwa to książka nigdy nie objęta prawami autorskimi lub do której prawa te wygasły. Zaliczenie książki do powszechnego dziedzictwa zależy od kraju. Książki należące do powszechnego dziedzictwa to nasze wrota do przeszłości. Stanowią nieoceniony dorobek historyczny i kulturowy oraz źródło cennej wiedzy.

Uwagi, notatki i inne zapisy na marginesach, obecne w oryginalnym wolumenie, znajdują się również w tym pliku – przypominając długą podróż tej książki od wydawcy do biblioteki, a wreszcie do Ciebie.

Zasady użytkowania

Google szczeni się współpracą z bibliotekami w ramach projektu digitalizacji materiałów będących powszechnym dziedzictwem oraz ich upubliczniania. Książki będące takim dziedzictwem stanowią własność publiczną, a my po prostu staramy się je zachować dla przyszłych pokoleń. Niemniej jednak, prace takie są kosztowne. W związku z tym, aby nadal móc dostarczać te materiały, podjęliśmy środki, takie jak np. ograniczenia techniczne zapobiegające automatyzacji zapytań po to, aby zapobiegać nadużyciom ze strony podmiotów komercyjnych.

Prosimy również o:

- Wykorzystywanie tych plików jedynie w celach niekomercyjnych
Google Book Search to usługa przeznaczona dla osób prywatnych, prosimy o korzystanie z tych plików jedynie w niekomercyjnych celach prywatnych.
- Nieautomatyzowanie zapytań
Prosimy o niewysyłanie zautomatyzowanych zapytań jakiegokolwiek rodzaju do systemu Google. W przypadku prowadzenia badań nad tłumaczeniami maszynowymi, optycznym rozpoznawaniem znaków lub innymi dziedzinami, w których przydatny jest dostęp do dużych ilości tekstu, prosimy o kontakt z nami. Zachęcamy do korzystania z materiałów będących powszechnym dziedzictwem do takich celów. Możemy być w tym pomocni.
- Zachowywanie przypisań
Znak wodny "Google" w każdym pliku jest niezbędny do informowania o tym projekcie i ułatwiania znajdowania dodatkowych materiałów za pośrednictwem Google Book Search. Prosimy go nie usuwać.
- Przestrzeganie prawa
W każdym przypadku użytkownik ponosi odpowiedzialność za zgodność swoich działań z prawem. Nie wolno przyjmować, że skoro dana książka została uznana za część powszechnego dziedzictwa w Stanach Zjednoczonych, to dzieło to jest w ten sam sposób traktowane w innych krajach. Ochrona praw autorskich do danej książki zależy od przepisów poszczególnych krajów, a my nie możemy ręczyć, czy dany sposób użytkowania którejkolwiek książki jest dozwolony. Prosimy nie przyjmować, że dostępność jakiegokolwiek książki w Google Book Search oznacza, że można jej używać w dowolny sposób, w każdym miejscu świata. Kary za naruszenie praw autorskich mogą być bardzo dotkliwe.

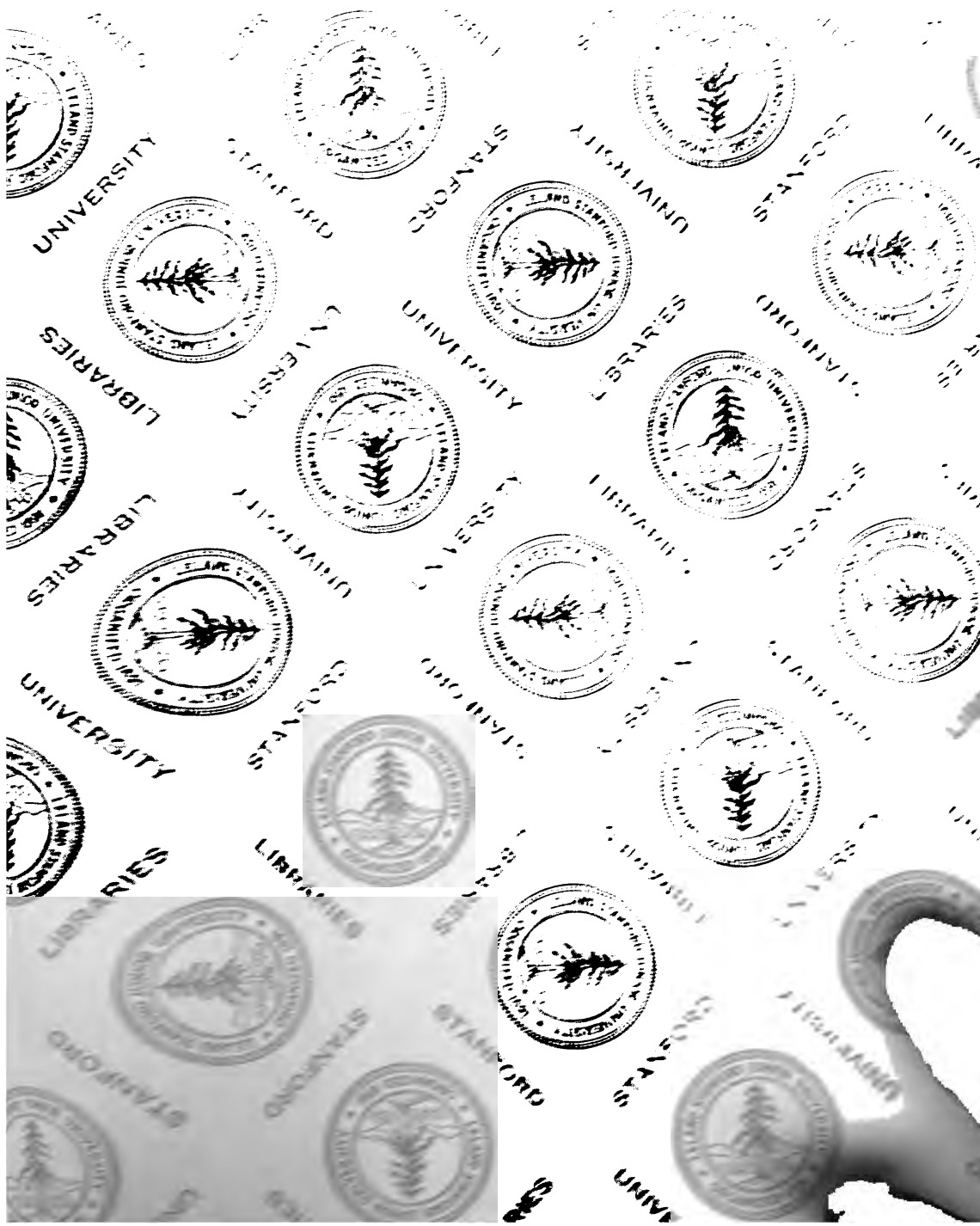
Informacje o usłudze Google Book Search

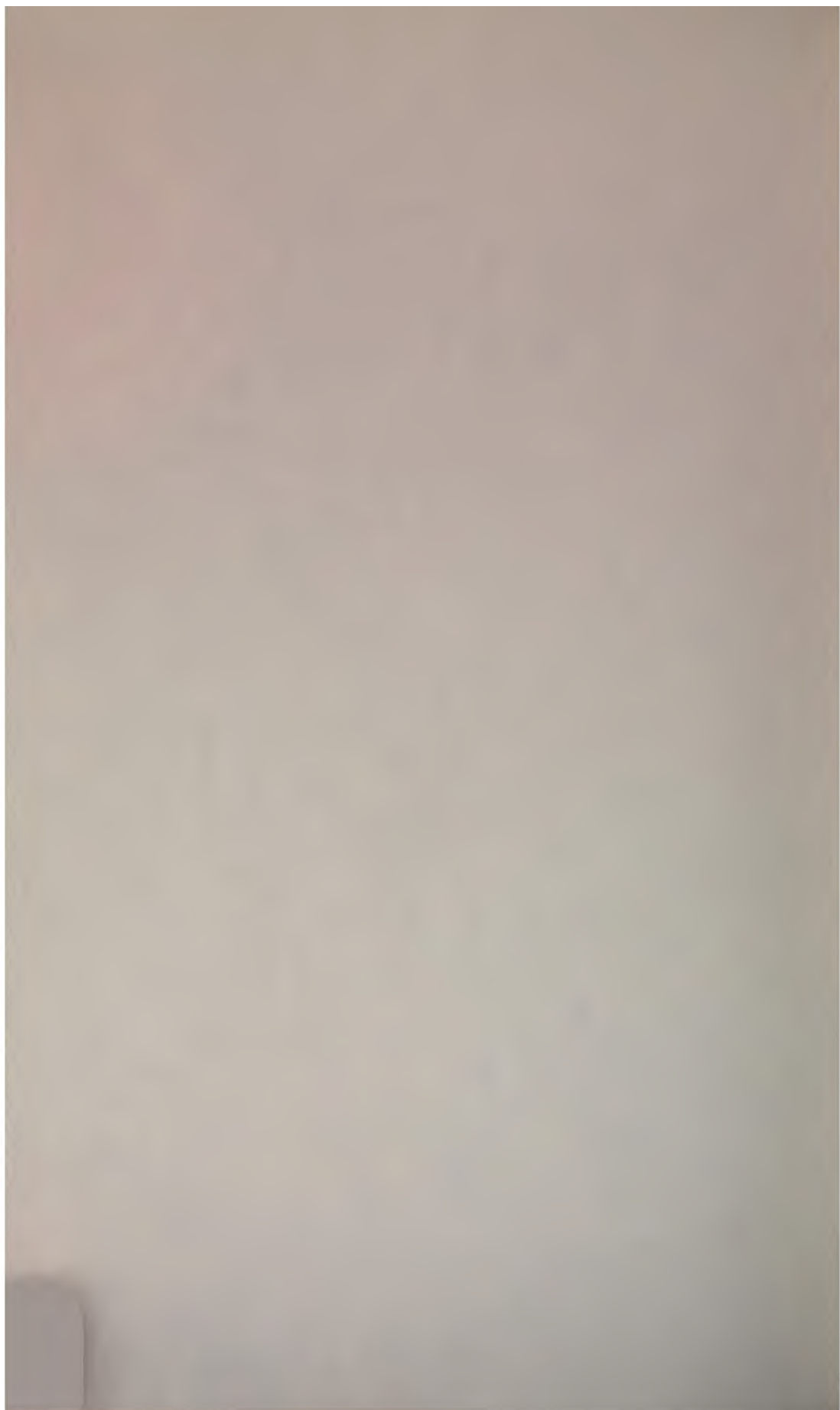
Misją Google jest uporządkowanie światowych zasobów informacji, aby stały się powszechnie dostępne i użyteczne. Google Book Search ułatwia czytelnikom znajdowanie książek z całego świata, a autorom i wydawcom dotarcie do nowych czytelników. Cały tekst tej książki można przeszukiwać w internecie pod adresem <http://books.google.com/>

OPIS ZIEM
ZAMIESZKANYCH PRZEZ POLAKÓW

POD WZGLĘDEM GEOGRAFICZNYM, ETNOGRAFI-
CZNYM, HISTORYCZNYM, ARTYSTYCZNYM, PRZE-
MYSŁOWYM, HANDLOWYM I STATYSTYCZNYM.

TOM I.

ZIEMIE POLSKIE W PRUSACH.

WARSZAWA.
NAKŁADEM „GAZETY POLSKIEJ”.
DRUK J. SIKORSKIEGO, WARECKA 14.

1904.

DK404

06

v.1

ZIEMIE POLSKIE W PRUSACH.

PRUSY WSCHODNIE I ZACHODNIE ———

* * * W. KSIĘSTWO POZNAŃSKIE * *

————— ŚLĄSK PRUSKI

OPRACOWAŁ

Aleksander Czechowski.

WE WSTĘPIE

ILU JEST NA ŚWIECIE POLAKÓW?

PRZEZ B. KOSKOWSKIEGO

ORAZ

RYS LUDOZNAWCZY

PRZEZ JANA KARLOWICZA

DZIAŁ ILUSTRACYJNY POD KIERUNKIEM EDWARDA NICZA.

WARSZAWA.

NAKŁADEM „GAZETY POLSKIEJ”.

DRUK J. SIKORSKIEGO, WARECKA 14:

—
1904

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ
Варшава, 11 Марта 1904 г.

wydano z dubletów
Bibl. Drzew. NLP. 2004

105441

SPIS RZECZY.

ILU JEST NA ŚWIECIE POLAKÓW? Napisał *Bolesław Koskowski*, str. 3—30. Uwagi wstępne, str. 3—5. Obrachunek szczegółowy: I. Państwo Niemieckie, str. 6—10. II. Państwo Rosyjskie. Królestwo Polskie. Kraj Zachodni. W innych częściach Państwa Rosyjskiego, str. 10—17. III. Państwo Anstryackie. Galicya. Śląsk anstryacki, str. 17—21. Polacy w innych krajach: W Stanach Zjednoczonych. W Brazylii, str. 21—26. Obrachunek ogólny, str. 26—27. Rzut oka wstecz, str. 27—30.

RYS LUDOZNAWCZY, str. 31—55. Napisał *Jan Karłowicz*. I. Stanowisko Polaków w szczepie aryjskim. (Wstęp. Cztery rasy. Plemiona aryjskie. Słowianie), str. 31—42. II. Rys ludoznawstwa polskiego. (Wstęp. Budowa cielesna. Wiedza ludowa. Wierzenia), str. 43—55.

Ziemie polskie w Prusach. (Prusy Wschodnie i Zachodnie, W. Ks. Poznańskie, Śląsk). Opracował *Aleksander Czechoński*. Str. 55—509.

RZUT OKA WSTECZ. Zdobycze niemieckie w Słowiańszczyźnie zachodniej, str. 56—65.

ZARYS GEOGRAFICZNY, str. 66—117. Uwagi wstępne, str. 66—70. A. Pojezierze Pruskie i Pomorskie, str. 71—90. Gleba. Plody mineralne, str. 90—91. B. Dolina Warty i Noteci, str. 91—101. Gleba. Plody mineralne, str. 102—103. C. Wyżyna i zatoka Śląska, str. 103—114. Gleba. Plody mineralne, str. 114—116. Stosunki klimatyczne, str. 116—117.

W. KSIĘSTWO POZNAŃSKIE, str. 119—260.

1. **Pogląd historyczny**, str. 119—128. Położenie i granice, str. 119—121. Od Mieczysława I do upadku państwa Polskiego, str. 122—126. Od końca w. XVIII do naszych czasów, str. 127—128.

2. **Ustrój administracyjny i polityczny**, str. 129—145. Obwody regencyjne, str. 130. Powiaty, str. 130—134. Samorząd gminny, powiatowy i prowincjonalny, str. 135—139. Sądownictwo, str. 139—141. Stosunki wojskowe, str. 141—142. Udział w sejmie pruskim i parlamencie niemieckim, str. 142—145.

3. **Topografia**. Opis kraju i ważniejszych miejscowości według powiatów, str. 145—177.

4. **Ludność**, str. 177—207. Uwagi ogólne o statystyce ludności, str. 177—180. Gęstość zaludnienia dawniej i obecnie, str. 180—181. Gminy wiejskie i miejskie, str. 181—183. Statystyka według płci i wieku, str. 184—185. Statystyka urodzin i śmierci, str. 185. Wychodźstwo i imigracja, str. 186—189. Statystyka według wyznania, str. 190—191. Polacy i Niemcy, str. 193—199. Stosunek narodowości do wyznania, str. 199—202. Ludność niemiecka, str. 202—204. Żydzi, str. 204. Ludność polska, str. 204—207.

5. **Rolnictwo, przemysł, handel, środki komunikacji**, str. 207—237. Uwagi ogólne, str. 207—210. Rolnictwo, str. 210—218. Własność polska i niemiecka, str. 219—224. Przemysł i handel, str. 224—237. Środki komunikacji, str. 231—234. Banki i spółki zarobkowe polskie, str. 236—7.

6. **Stosunki kościelne, szkolnictwo, oświata, instytucje społeczne, prasa**, str. 237—260. Stosunki kościelne, str. 237—243. Szkolnictwo, str. 243—249. Instytucje naukowe. (Muzea niemieckie, Muzeum Mielżyńskich, Biblioteka Raczyńskich, Tow. Przyjaciół Nauk), str. 250—252. Tow. Czytelników ludowych, str. 253—4. Stowarzyszenia polskie, str. 254—5. Tow. Pomocy Naukowej K. Marcinkowskiego, str. 255—6. Teatr polski, str. 256—258. Dziennikarstwo, str. 258—260.

POMORZE I ZIEMIA PRUSKA. (Prusy Wschodnie i Zachodnie), str. 261—416.

1. **Pogląd historyczny**, str. 261—280. Pomorze zachodnie i wschodnie aż do najścia Krzyżaków, str. 261—267. Państwo Krzyżackie, str. 267—271. Grunwald i jego na-

stepstwa str. 271—273. Hohenzollernowie w Prusach Łużyckiej str. 274—276. Od końca w. XVIII do naszych czasów, str. 276—280.

2. **Stosunki administracyjne i polityczne** str. 281—292. Ustroj centralistyczny i autonomiczny, str. 281—285. Prusy Wschodnie: Podział na powiaty regencyjne i powiaty, str. 285—287. Sądownictwo, str. 287—6. Sprawy wojskowe, str. 288. Udział w sejmie i parlamencie, str. 288. Prusy Zachodnie: Podział na powiaty regencyjne i powiaty, str. 288—290. Sądownictwo, str. 290. Sprawy wojskowe, str. 291. Udział w sejmie i parlamencie, str. 291—2.

3. **Topografia.** Opis kraju i ważniejszych miejscowości według powiatów, str. 293—331. Prusy Zachodnie, str. 293—316. Warmia str. 316—330. Mazowsze pruskie, str. 330—328. Powiaty niemieckie i litewskie Prus Wschodnich, str. 328—331.

4. **Ludność**, str. 331—339. Liczba i gęstość zaludnienia, str. 331—336. Gminy wiejskie i miejskie, str. 336—338. Statystyka urodzin i śmiertel str. 338—340; według płci i wieku, str. 340—1. Wychodztwo i imigracja, str. 341—3. Wyznania, str. 343—4. Statystyka ludności polskiej w Prusach Zachodnich, str. 346—55; w powiatach pomorskich Bytowski i Leborskim, str. 352—2; na Warmii i Mazowszu pruskim, str. 353—5. Kaszubi i Mazurzy, str. 355—7.

5. **Rolnictwo, przemysł, handel, środki komunikacji**, str. 359—366. Rolnictwo, str. 361. Własność polska w Prusach Wschodnich, str. 363; w Prusach Zach., str. 365—368. Kolonizacja, str. 368—370. Przemysł i handel w Prusach Zachodnich, str. 370—372. Banki i spółki zarobkowe polskie, str. 372—374. Środki komunikacyjne w Prusach Zachodnich, str. 377—9. Ruch na Wiele, str. 378—380; ruda kolejowy, 380 i 383—4; handel zamorski Gdańska, str. 383. Handel, przemysł, stosunki komunikacyjne w Prusach Wschodnich, str. 385—6.

6. **Stosunki kościelne, szkolnictwo, oświata, instytucje społeczne, prasa**, str. 387—416. Stosunki kościelne, str. 387—392; 395—399. Stronnictwo katolickie (centrum) i Polacy, str. 392—395. Stosunki szkolne, str. 400—406. Ruch ludności polskiej a dziennikarstwo, str. 406—413. Stowarzyszenia polskie, str. 413—14. Polskie instytucje naukowe, str. 415—16. Muzea, str. 416.

GÓRNY ŚLĄSK. Str. 417—500.

1. **Pogląd historyczny**, str. 419—437. Uwagi wstępne, str. 417—419. Śląsk pod książętami Piastowskimi, str. 420—431. Zajęcie Śląska przez Prusaków, str. 429—434. Śląsk pod władzą pruską, str. 434—437.

2. **Topografia.** Opis kraju i ważniejszych miejscowości, str. 437—455.

3. **Stosunki administracyjne i polityczne**, str. 455—462. Podział na powiaty, str. 457. Stosunki sądowe, str. 458—9. Sprawy wojskowe, str. 459. Udział w sejmie i parlamencie, str. 459—462.

4. **Ludność**, str. 462—481. Liczba i gęstość zaludnienia, str. 462—466. Statystyka według płci, str. 467. Wychodztwo i imigracja, str. 467—469. Statystyka urodzin i śmiertel, str. 470. Statystyka wyznań, str. 470—473. Polacy i Niemcy, str. 473—479. Protestanci polscy, str. 479. Lud górnośląski, 480—1.

5. **Rolnictwo, przemysł, handel, środki komunikacji**, str. 482—496. Rolnictwo, str. 482—486. Polska własność ziemska, str. 487. Przemysł, górnictwo i handel, str. 489—496. Środki komunikacji, str. 496. Banki polskie, patrz w „Uzupełnieniach” str. 520.

6. **Stosunki kościelne, szkolnictwo, oświata, instytucje społeczne, prasa**, str. 496—509. Stosunki kościelne, str. 496—7 i 501. Stronnictwo katolickie (centrum) a lud polski, str. 497—501. Stosunki szkolne, str. 501—503. Ruch narodowy a dziennikarstwo polskie, str. 503—509.

POLACY NA WYCHODZTWIE W NIEMCZECH. Napisał *Aleksander Czechowski*. Pogląd statystyczny, str. 510—512.

Wykaz alfabetyczny miejscowości, nazw geograficznych, wybitniejszych instytucji i osobistości na obszarze ziem polskich w Prusach, str. 513—519.

Sprostowania i uzupełnienia, str. 520.

Spis map i ilustracji, umieszczonych w tomie I, str. III—IV.

SPIS MAP I ILUSTRACJI

UMIESZCZONYCH W TOMIE PIERWSZYM.

Mapy.

Zdobycze niemieckie na zachodzie sło-
wiańskim 61
Pojezierze Pruskie i Pomorskie 68 - 69
Dolina Warty i Noteci 92.
Wyżyna i zatoka Śląska 108-9.
W. Ks. Poznańskie 132-3.
Mapa ludności W. Ks. Pozn. 188.
Tablica porównawcza ludności polskiej
w W. Ks. Poznańskim w latach 1890
i 1900-ym 192
Własność ziemska według narodowości
w W. Ks. Poznańskim 212.
Prusy Zachodnie 300.
Prusy Wschodnie 325.
Mapa ludności w Prusach Zach. 336.
" " " " Wschod. 348.
Część polska Śląska pruskiego 444.
Mapa ludności na G. Śląsku 472.

Portrety.

Chociszewski Józef 407.
Cieszkowski August 244.
Czarliński Leon 414.
Erzepki Bolesław 247.
Gólkowski Józef 407.
Jackowski Maksymilian 216.
Korfanty Wojciech 508.
Likowski, biskup 239.
Łyskowski Ignacy 411.
Miarka Karol 592.
Mielżyński Seweryn 243.
Napieralski Adam 504.
Stablewski Floryan, arcybiskup 238.
Ślaski Ludwik 415.
Wawrzyniak Piotr 372.

Typy ludowe.

Z pod Lubartowa (tabl. kolor.).
Gospodarz z Mokrej Wsi, pow. Radzy-
miński (tabl. kolor.).
Z okolic Skalmierza i Działoszyc (tabl.
kolor.).

Ks. Łowickie. Dziewczyzna ze Swtryżu
(kolor.).
Włościanie poznańscy 179.
Muzykanci wlejscy z pod Buku 182.
Bamberka 183.
Mazurka 338.
Kaszubi z wybrzeża bałtyckiego 340.
Flisacy na Wiśle 359.
Tow. katol. robotników w Michałkowi-
cach na G. Śląsku 488.
Typy górnośląskie 463, 466, 469, 474, 480.

Widoki miast, gmachów, ruin i t. p.

Bolków, ruiny zamku 433.
Brzeg, zamek piastowski 419.
" ratusz 423.
" widok ogólny 449.
Bydgoszcz, Fara 127.
" widok z mostu kolejowego 136.
" " " Gdańskiego 140.
" nad portem 230.
" nad Brdą 232.
Bydgoski kanał, trzecia śluza 146.
Bytom, brama starożytna 478.
Chełmno, klasztor na wzgórzu 80.
" Brama Grudziądzka 273.
" Ratusz i kościół katol. 233.
Copoty 291.
Cranz 327.
Elbląskie Góry: Vogelsang 78.
Frombork 82.
Gdańsk, widok z góry Biskupiej 262.
" nad Radunią 263.
" „Długi Most” 279.
" Dom Artusa 289 i 296.
" „Długi Rynek” 302.
" Ratusz 304.
" Arsenal 305.
" starożytna winda 307.
" port 366.
" synagoga 397.
" kościół 5-tej Katarzyny 402.
" Muzeum 403 i 405.

IV

- Głogowa 113.
 „ katedra 428.
 Gniezno 138.
 „ katedra 148.
 Golub, ruiny zamku 318.
 Gopło pod Kruświcą 94.
 Greifenstein, ruiny zamku 432.
 Grodziec, ruiny zamku 431.
 Grodzisk 220.
 Grudziądz, Góra Zamkowa 79.
 „ widok z Góry Zamkowej 275.
 „ widok ogólny, 376.
 „ widok od strony Wisły 378.
 Hela 294.
 Henscheuer, góry 102, 104 i 105.
 Hutylaury i Królewska 446.
 Inowrocław, były ratusz 150.
 „ nowy kościół N. P. M. 240.
 Kamieniec, zamek 426.
 Karlsberg pod Oliwą 76.
 Kłecze, kościół starożytny 440.
 Kłajpeda, latarnia morska 330.
 Kórnik, pałac 161.
 Krasnobór, klasztor 429.
 Królewiec, zamek królewski 282.
 „ „Rybaki“ 284.
 „ port 286.
 „ uniwersytet 400.
 Kruświca, Mysia wieża 120.
 Kynsburg, ruiny zamku 435.
 Lec 384.
 Leżnica 490.
 Lignica, zamek Piastowski 418.
 Lechstaedt, zamek 323.
 Ludgierzowice 484.
 Leba, jezioro, widoki 74, 89, 293.
 Malbork, zamek krzyżacki 264 i 311.
 „ rynek 271.
 Mierzeja Kurońska: płaski wędrujące 72.
 „ „ cementarz drzew 73.
 Miłosław, pałac 159.
 Mogilno, kościół pobenedyktyński 157.
 Nisa 448.
 Nowy Port, latarnia morska 86.
 „ „ kościół katolicki 308.
 „ „ okręty w porcie 310.
 Oliwa 277 i 295.
 „ klasztor 299 i 395.
 Opole 438.
 „ zamki Piastowskie 421 i 458.
 „ wyspa Bolka 456.
 Plekary Niemieckie 498.
 Piła, dom Staszica 152.
 Plehsdorf, śluza 367.
 Poznań 129.
 „ katedra 122.
 „ pałac Działyńskich 123.
 „ kościół N. P. Maryi 125.
 Poznań nad Wartą 228.
 „ widok z mostu Chwaliszewskiego 163.
 „ „Dom robotniczy“ 165.
 „ „Bazar“ 166.
 „ Ratusz i Stary Rynek 235.
 „ Dom Przemysłowców polski 22.
 „ Biblioteka Raczyńskich 24.
 „ Gmach Tow. Przyj. Nauk :
 „ Teatr polski 251.
 „ Zakład Garczyńskiego 253.
 „ pomnik Kochanowskiego 253.
 Racibórz, kaplica Ś-tego Grobu 44.
 Rauschen 321.
 Rogalin, pałac 168.
 Rogoźno, kościół 170.
 Rydzyna, zamek 174.
 Sambia, wybrzeże 84.
 Śnieżka (Schneekoppe) 101.
 Sobótka, kaplica 107.
 Środa, kościół 144.
 Strzelno, kościół i klasztor Norbena 151.
 Szamotuły, Baszta Czarnej Księżniczki 17.
 Tezew, mosty na Wiśle 298.
 Toruń, widok z nad Wisły 268.
 „ ruiny zamku Dąbowa 266.
 „ ratusz 270.
 „ kościół Ś-go Jakuba 314.
 „ Brama Mostowa 316.
 „ most na Wiśle 364.
 „ „Dausker“ 369.
 „ kościół Zwiast N. P. Maryi
 „ „ -tego Jana Chrzciciela 390 i 395.
 „ pomnik Kopernika 409.
 Wągrówiec, kościół N. P. Maryi 11.
 Wenecya pod Gasawą 97.
 Wielki Kamień, Zamek Odrowążów
 Wisła pod Toruniem 81.
 Wrocław w połowie w. XVII 436.
 „ widok ogólny 452.
 „ Ratusz 424.
 „ Wielki Rynek 454.
 Wystruć 287.
 Zacken, wodospad 110.
 Zatoka Pucka, wybrzeże 70.
 Złotorya, ruiny zamku 319.
 „ min, Fara 155.
 * * *
 Dwór wiejski pod Poznaniem 208.
 Kościołek Filiponów 344.
 Płuczarnia rudy 486.
 Nad Cybiną 99.

wszystkie te plemiona semickie i cieleśnie i językowo wcale są zkie siebie. Odegrały one w dziejach cywilizacji ważną rolę: pomnijmy astronomię chaldejską, ustrój społeczny i księgi świętebrajczyków, kolonizację świata starego przez Fenicyan, wresztołbrzymie zasługi naukowe Arabów; dzisiaj jeszcze Żydzi ważstanowisko w przemyśle i handlu całego świata zajmują:

Ale najszczytniejsze i najzaszczytniejsze znaczenie w dziejachwilizacji los przeznaczył naszemu aryjskiemu szczepowi. Przewna harmonia wzlotów idealnych z niezapieraniem się warunkw realnych żywota, szczęśliwe ustosunkowanie marzycielstwa zżeźwą krytyką, oraz praw jednostki z prawami zbiorowości, k zapędów fanatycznych w jakimkolwiek kierunku, wielkie zawowanie prawdy i wolności, wszystkie te zalety (które w staroności najwidoczniej uwydatniły się w narodzie greckim, a w czasth nowożytnych w plemienu angielskim) przyczyniły się dołnania szczepowi naszemu pierwszorzędnego w dziejach miej-

Które okolice ziemi były kolebką jego, o to do dziśdnia toczą się ry pomiędzy uczonymi. Najwięcej prawdopodobieństwa maśląd, wywodzący Aryjczyków z wyżyn średnioazyatyckich Musu i Belurtagu. Ztamąd rozeszli się zapewne oni do wszysth dzisiejszych siedzib swoich. Kiedy? Na to odpowiedziećżna na pewnych tylko kombinacjach oparłem przypuszczeniem: lat 2000 do 1500 przed erą naszą.

Wszędzie, dokąd tylko przywędrowały plemiona aryjskie, znajdowały już ludzi; do jakiej rasy należeli oni, dzisiaj orzec trudno; acz pewna jednak, że Indowie zastali w nowej ojczyźnie swojejły innego szczepu, których potomkowie dotychczas szczyty pasmrskich w Indjach zamieszkują; Grecy znaleźli w przyszłych sieibach swoich Pelazgów, Rzymianie Etrusków, a plemiona, zaleające przestrzenie średnioeuropejskie, zastały Basków (o którychwinowactwie z jakimkolwiek znanem plemieniem po dziśdzieńnie wiadomo) i popchnęły ich aż na krawędź oceanu Atlantskiego.

Nazwę *Aryjczyków* wzięto niedawno z sanskrytu; w językun *arya* znaczy szlachetny, a także należący do plemienia naszeszczepu, w przeciwieństwie do przedaryjskich krajowców Indji.

wszystkie te plemiona semickie i cieleśnie i językowo wcale są z siebie. Odegrały one w dziejach cywilizacji ważną rolę: wspomnijmy astronomię chaldejską, ustrój społeczny i księgi święte Hebrajczyków, kolonizację świata starożytnego przez Fenicyan, wreszcie olbrzymie zasługi naukowe Arabów; dzisiaj jeszcze Żydzi ważnym stanowiskiem w przemyśle i handlu całego świata zajmują:

Ale najszlachetniejsze i najszlachetniejsze znaczenie w dziejach cywilizacji los przeznaczył naszemu aryjskiemu szczepowi. Przejawia się w harmonii wzlotów idealnych z niezapieraniem się warunkom realnym, w szczęśliwym ustosunkowaniu marzycielstwa z rzeczywistością, w krytyce, oraz w prawach jednostki z prawami zbiorowości, w zapędach fanatycznych w jakimkolwiek kierunku, w wieloletniej walce o prawdę i wolność, wszystkie te zalety (które w starożytności najwidoczniej uwydatniły się w narodzie greckim, a w czasach nowożytnych w plemienu angielskim) przyczyniły się do podniesienia szczepu naszego do pierwszorzędnej roli w dziejach miej-

które okolice ziemi były kolebką jego, o to do dzisiaj toczą się spory pomiędzy uczonymi. Najwięcej prawdopodobieństwa ma teoria, wywodząca Aryjczyków z wyżyn średnioazjatyckich Muzułmanów i Belurtagu. Ztamąd rozeszli się zapewne oni do wszystkich dzisiejszych siedzib swoich. Kiedy? Na to odpowiedzieć trudno, można na pewnych tylko kombinacjach opartem przypuszczeniem: od 2000 do 1500 przed naszą erą.

Wszędzie, dokąd tylko przywędrowały plemiona aryjskie, znajdowały już ludzi; do jakiej rasy należeli oni, dzisiaj orzec trudno; ale pewna jednak, że Indowie zastali w nowej ojczyźnie swojej szczep innego szczepu, których potomkowie dotychczas szczyty pasm Himalajskich w Indjach zamieszkują; Grecy znaleźli w przyszłych siedzibach swoich Pelazgów, Rzymianie Etrusków, a plemiona, zalegające przestrzenie średnioeuropejskie, zastały Basków (o których winowactwie z jakimkolwiek znanym plemieniem po dzień dzisiejszy wiadomo) i popchnęły ich aż na krawędź oceanu Atlantyckiego.

Nazwę *Aryjczyków* wzięto niedawno z sanskrytu; w języku sanskryckim *arya* znaczy szlachetny, a także należący do plemienia naszego szczepu, w przeciwieństwie do przedaryjskich krajowców Indyi.

Wszystkie te plemiona semickie i cielesnie i językowo wcale są bliskie sobie. Odegrały one w dziejach cywilizacji ważną rolę: wspomnijmy astronomię chaldejską, ustrój społeczny i księgi święte Hebrajczyków, kolonizację świata starego przez Fenicyan, wreszcie olbrzymie zasługi naukowe Arabów; dzisiaj jeszcze Żydzi ważne stanowisko w przemyśle i handlu całego świata zajmują:

Ale najszczytniejsze i najzaszczytniejsze znaczenie w dziejach cywilizacji los przeznaczył naszemu aryjskiemu szczepowi. Przedziwna harmonia wzlotów idealnych z niezapieraniem się warunków realnych żywota, szczęśliwe ustosunkowanie marzycielstwa z trzeźwą krytyką, oraz praw jednostki z prawami zbiorowości, brak zapędów fanatycznych w jakimkolwiek kierunku, wielkie zamiłowanie prawdy i wolności, wszystkie te zalety (które w starożytności najwidoczniej uwydatniły się w narodzie greckim, a w czasach nowożytnych w plemienu angielskim) przyczyniły się do zjednania szczepowi naszemu pierwszorzędnego w dziejach miejsca.

Które okolice ziemi były kolebką jego, o to do dziś dnia toczą się spory pomiędzy uczonymi. Najwięcej prawdopodobieństwa ma pogląd, wywodzący Aryjczyków z wyżyn średnioazyatyckich Mustagu i Belurtagu. Ztamąd rozeszli się zapewne oni do wszystkich dzisiejszych siedzib swoich. Kiedy? Na to odpowiedzieć można na pewnych tylko kombinacjach opartem przypuszczeniem: na lat 2000 do 1500 przed erą naszą.

Wszędzie, dokąd tylko przywędrowały plemiona aryjskie, znajdowały już ludzi; do jakiej rasy należeli oni, dzisiaj orzec trudno; rzecz pewna jednak, że Indowie zastali w nowej ojczyźnie swojej ludy innego szczepu, których potomkowie dotychczas szczyty pasm górskich w Indjach zamieszkują; Grecy znaleźli w przyszłych siedzibach swoich Pelazgów, Rzymianie Etrusków, a plemiona, zalewające przestrzenie średnioeuropejskie, zastały Basków (o których powinowactwie z jakimkolwiek znanym plemieniem po dziś dzień nic niewiadomo) i popchnęły ich aż na krawędź oceanu Atlantyckiego.

Nazwę *Aryjczyków* wzięto niedawno z sanskrytu; w języku tym *arya* znaczy szlachetny, a także należący do plemienia naszego szczepu, w przeciwieństwie do przedaryjskich krajowców Indyi.

Nazywają też szczepek nasz *indoeuropejskim*, a Niemcy używają wcale niewłaściwej nazwy *indogiermański*; dawniej to samo prawie wyrażano nazwiskami szczepek *kaukaskiego* lub *jafeckiego*.

Plemiona aryjskie.

Niema na to wskazówek dziejowych, ale z różnych kombinacyi językowych, archeologicznych i geograficznych wywnioskować się daje pewien porządek wylaniania się kolejnego plemion z gniazda przeddziejowego Aryów. Zdaje się więc, że z kolebki tej, w której mówiono jeszcze jakimś wspólnym, pradawnym językiem aryjskim, wynurzyli się najpierw Aryowie azyatyccy, t. j. Indowie i Persowie, bardzo blisko językowo i kulturalnie z sobą spokrewnieni; pierwsi zajęli zachodni półwysep indyjski, postępując zwolna od północy ku południowi; przynieśli z sobą już do pewnego stopnia rozwiniętą kulturę, jak to widać z porównania wyrazów kulturalnych ich języka z mowami innych, a zwłaszcza perskich współplemieńców.

Przez ciąg kilkotysiącletniego pobytu swego na nowych siedzibach Indowie wyrobili bogatą literaturę, głównie w języku sanskryckim, wysnuli bujne pasmo ewolucyi religijnej i artystycznej, ale politycznie, ugrzązłszy w niewoli, w przesądach kastowych i apatyi, nie odznaczyli się postępem społecznym i do dziś dnia z odrętwienia wiekowego obudzić się nie mogą. Sanskryt jest już dzisiaj językiem umarłym, jak np. łacina i starosłowiańszczyzna; poszło od niego kilka dzisiaj żyjących odnóg językowych, zwanych kaszmirską, pendzabską, hindostańską, bengalską i t. d.

Jednocześnie z praojcami Indów, z gniazda aryjskiego wyszli i osiedlili się w Iranie przodkowie Persów dzisiejszych; mówili oni i pisali w dwóch językach, bardzo blizkich siebie i sanskrytu: w staroperskim i starobaktryjskim czyli zendzkim; nazywają ich Erańczykami, a siedliska ich Eranem (Iran dzisiejszy). Potomkami ich są Persowie dzisiejsi, a najbliższymi powinowatymi byli starożytni mieszkańcy Frygii i Licyi, oraz koczujący nad północnymi brzegami morza Czarnego Scytowie i Sauromaci, a także żyjący dzisiaj Kurdowie, Ormianie i Osetowie kaukascy. Przez Scytów dostały

wu, z większem podobno prawdopodobieństwem, mniemają, że ci ostatni najpierwsi ze szczepu aryjskiego przywędrowali do naszej części świata, jakoż z czasem znaleźli się na zachodniej jej polaci, parci będąc przez inne plemiona od wschodu. Wiadomo, że zamieszkiwali Hiszpanię i Portugalię, Francję, Belgię, Brytanię i północ Włoch, a także częściowo Szwajcaryę, Niemcy południowe, Iliryę a nawet Azyę Mniejszą (Galatowie). Dzisiaj liczebnie zmalało potężne to niegdyś plemię, zlawszy się z odroślami gromad romańskich i germańskich: czystej krwi Celtów spotykamy obecnie tylko w Irlandyi, na brzegu zachodnim Szkocyi, na wyspie Man, w Walii i Bretanii. Zabytki dawnej mowy Celtów sięgają wieku IX ery naszej: za naszych czasów żyją jeszcze dwa jej narzecza: cymryjskie w Walii i Bretanii, oraz gaelickie w Irlandyi, Szkocyi, i na wyspie Man.

Po Celtach przybyli do Europy środkowej Giermanie, ale nie wprost z Azyi, lecz, jak się zdaje, ze Szwecyi południowej, dokąd przedtem ze wspólnej kolebki aryjskiej byli przywędrowali. Dzielą ich na wschodnich i zachodnich; do pierwszych należą Skandy nawowie (Szwedzi, Norwegowie i Duńczycy), oraz wymarli dzisiaj Gotowie, którzy koczowali po wschodniej Europie, wynurzali się to nad Dunajem, to w Azyi Mniejszej i osiedli wreszcie jako Wizygoci (zachodni) pomiędzy Dunajem, Karpatami a Dniestrem, a jako Ostrogoci (wschodni) pomiędzy Dniestrem a Donem. Pod koniec wieku IV biskup Wulfila przelożył biblię na język gocki; stanowi ona jedyny zabytek tej wygasłej dziś mowy. Wkrótce Hunnowie wygnali Gotów z ich siedlisk: zachodni zawędrowali aż za Pireneje, wschodni osiedli we Włoszech północnych i podpadli pod władzę wschodniego państwa rzymskiego; oba plemiona straciły swój język i zlały się z krajowcami.

Giermanowie zachodni rozszczepili się na Niemców, Flaman dów, Holendrów i Anglików. Niemcy zaś mową, budową ciała i obyczajem dzielą się na północnych i południowych: pierwsi wchłonęli w siebie wielką liczbę Słowian, Prusów i Litwinów, w drugich rozplynęli się Celtowie. Sasi, praojcowie Anglików dzisiejszych, zleli się z Celtami i z sfrancuziałymi Normandami; a język ich, będący mieszaniną germańsko-romańską, świadczy o zlaniu się dwóch plemion w jedno, wśród szczepu aryjskiego najpotężniejsze.

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ
Варшава, 11 Марта 1904 г.

Wydawnictwo "Dziennik"
Biol. Druki. Warszawa

105441

SPIS RZECZY.

ILU JEST NA ŚWIECIE POLAKÓW? Napisał *Bolesław Koskowski*, str. 3—30. Uwagi wstępne, str. 3—5. Obrachunek szczegółowy: I. Państwo Niemieckie, str. 6—10. II. Państwo Rosyjskie. Królestwo Polskie. Kraj Zachodni. W innych częściach Państwa Rosyjskiego, str. 10—17. III. Państwo Austriackie. Galicya. Śląsk austriacki, str. 17—21. Polacy w innych krajach: W Stanach Zjednoczonych. W Brazylii, str. 21—26. Obrachunek ogólny, str. 26—27. Rzut oka wstecz, str. 27—30.

RYS LUDOZNAWCZY, str. 31—55. Napisał *Jan Karłowicz*. I. Stanowisko Polaków w szczepie aryjskim. (Wstęp. Cztery rasy. Plemiona aryjskie. Słowianie), str. 31—42. II. Rys ludoznawstwa polskiego. (Wstęp. Budowa cielesna. Wiedza ludowa. Wierzenia), str. 43—55.

Ziemie polskie w Prusach. (Prusy Wschodnie i Zachodnie, W. Ks. Poznańskie, Śląsk). Opracował *Aleksander Czechoński*. Str. 56—509.

RZUT OKA WSTECZ. Zdobycze niemieckie w Słowiańszczyźnie zachodniej, str. 56—65.

ZARYS GEOGRAFICZNY, str. 66—117. Uwagi wstępne, str. 66—70. A. Pojezierze Pruskie i Pomorskie, str. 71—90. Gleba. Płody mineralne, str. 90—91. B. Dolina Warty i Notecl, str. 91—101. Gleba. Płody mineralne, str. 102—103. C. Wyżyna i zatoka Śląska, str. 103—114. Gleba. Płody mineralne, str. 114—116. Stosunki klimatyczne, str. 116—117.

W. KSIĘSTWO POZNAŃSKIE, str. 119—260.

1. **Pogląd historyczny**, str. 119—128. Położenie i granice, str. 119—121. Od Mieczysława I do upadku państwa Polskiego, str. 122—126. Od końca w. XVIII do naszych czasów, str. 127—128.

2. **Ustrój administracyjny i polityczny**, str. 129—145. Obwody regencyjne, str. 130. Powiaty, str. 130—134. Samorząd gminny, powiatowy i prowincjonalny, str. 135—139. Sądownictwo, str. 139—141. Stosunki wojskowe, str. 141—142. Udział w sejmie pruskim i parlamencie niemieckim, str. 142—145.

3. **Topografia**. Opis kraju i ważniejszych miejscowości według powiatów, str. 145—177.

4. **Ludność**, str. 177—207. Uwagi ogólne o statystyce ludności, str. 177—180. Gęstość zaludnienia dawniej i obecnie, str. 180—181. Gminy wiejskie i miejskie, str. 181—183. Statystyka według płci i wieku, str. 184—185. Statystyka urodzin i śmierci, str. 185. Wychodźstwo i imigracja, str. 186—189. Statystyka według wyznania, str. 190—191. Polacy i Niemcy, str. 193—199. Stosunek narodowości do wyznania, str. 199—202. Ludność niemiecka, str. 202—204. Żydzi, str. 204. Ludność polska, str. 204—207.

5. **Rolnictwo, przemysł, handel, środki komunikacji**, str. 207—237. Uwagi ogólne, str. 207—210. Rolnictwo, str. 210—218. Własność polska i niemiecka, str. 219—224. Przemysł i handel, str. 224—237. Środki komunikacji, str. 231—234. Banki i spółki zarobkowe polskie, str. 236—7.

6. **Stosunki kościelne, szkolnictwo, oświata, instytucje społeczne, prasa**, str. 237—260. Stosunki kościelne, str. 237—243. Szkolnictwo, str. 243—249. Instytucje naukowe. (Muzea niemieckie, Muzeum Mielżyńskich, Biblioteka Raczyńskich, Tow. Przyjaciół Nauk), str. 250—252. Tow. Czytelników ludowych, str. 253—4. Stowarzyszenia polskie, str. 254—5. Tow. Pomocy Naukowej K. Marcinkowskiego, str. 255—6. Teatr polski, str. 256—258. Dziennikarstwo, str. 258—260.

POMORZE I ZIEMIA PRUSKA. (Prusy Wschodnie i Zachodnie), str. 261—416.

1. **Pogląd historyczny**, str. 261—280. Pomorze zachodnie i wschodnie aż do najścia Krzyżaków, str. 261—267. Państwo Krzyżackie, str. 267—271. Grunwald i jego na-

przestrzeni, pomiędzy Karpatami, górną Odrą, górną połową biegu Wisły, źródłami Niemna, ujściem Berezyny i Desny do Dniepru, górną połową biegu Dniepru, Bohu, Dniestru i Prutu. Przypuszczać wolno, że w tych dziedzinach zarysował się już geograficznie i językowo podział Słowian na zachodnich, wschodnich i południowych.

Ze wskazówek dziejowych i starożytniczych wynika, iż mniej więcej w VI wieku po Chr. rozpoczął się wśród Słowian ruch odśrodkowy. Zachodni podążyli dwoma szlakami na północo-zachód i południo-zachód: południowi przekroczyli góry i powędrowali daleko za Dunaj; północni zaś posuwali się ku wschodowi i północy, torując sobie drogę wśród rzadko przez Finnów zaludnionych równin.

Plemię polskie zajmowało wyjątkowe wśród pobratymców położenie: siedząc od wieków w sercu Słowiańszczyzny, gdy się rozpoczęło promieniowanie jej na trzy strony, nie uczestniczyło w ruchu rozlewnym, lecz za to posunęło na wszystkie strony granice swoje i zajęło prawie cały ten obszar, na którym siedzieli pierwotnie wszyscy Słowianie. Ta środkowość plemienia naszego wyraziła się i w mowie polskiej: gdy inne języki słowiańskie wyodrębniły i ustaliły pewne formy językowe każdy w jednym kierunku, w naszej mowie, niby echem przeddziejowej wspólności gniazdowej, przechowała się nieznana innym językom słowiańskim różnorodność postaci brzmień i odmian, skupiająca w sobie poniekąd wszystkie znamiona odrębności innych narzeczy.

Uzupełniając powyżej uczynioną wzmiankę o podziale Słowian na trzy gromady, wyliczamy tu w skład ich wchodzące narody. Do zachodniej tedy grupy należały przede wszystkim liczne, nieistniejące dzisiaj rzesze Słowian tak zwanych Nadłabskich, Połabskich czyli Nadelbiańskich, zamieszkujących niegdyś północną część dzisiejszego państwa niemieckiego, na zachód od ostatnich dzisiejszych siedzib kaszubskich aż po Wezere, zgnębionych przez Niemców i ostatecznie w wieku XVII wymarłych, czy raczej wynarodowionych. Ci Lutycy, Obotryci, Drzewianie i t. d. mówili językiem bardzo do naszego zbliżonym, może nawet gwarą mowy naszej; znamy go ze szczupłych zabytków, spisanych w w. XVII przez Niemców, bardzo więc niedokładnie i balamutnie.

ma okazów i prawie się nie rozwija. Wielkorosyanie zamieszkują północne i środkowe gubernie cesarstwa Rosyjskiego: Małorusini siedzą w południowych, oraz w Galicyi wschodniej, w małej ilości na Bukowinie i Węgrzech; Białorusini, jako lud wiejski, mieszkają w gub. Mińskiej, Mohilewskiej, w większej części Witebskiej i Grodzieńskiej, w części Wileńskiej i Smoleńskiej.

Do Słowian południowych zaliczają się Serbo-Chorwaci, Słowięncy i Bulgarowie. Serbowie z Chorwatami mówią prawie jednym językiem: rozdział pomiędzy nimi jest raczej polityczny i religijny. Mieszkają w królestwie Serbskiem, częściowo w Bułgarii i Macedonii, na Węgrzech i w Austrii; liczba ich przechodzi 7 milionów. Piśmiennictwo od końca wieków średnich pilnie uprawiane, w w. XIX, po dłuższem odrętwieniu, odrodzone, rozwija się bujnie i wszechstronnie.

Słowięncy, których liczą przeszło półtora miliona, mają język najbardziej do chorwackiego zbliżony, zamieszkują prowincje austryackie: Styryę, Chorutany i Krainę; naród oświecony, zabiegliwy w handlu i rolnictwie, posiada wcale obfitą i oryginalną literaturę.

Bulgarowie noszą nazwę od zdobywców swej krainy pod koniec VII wieku, pochodzących z Azji i będących nie-aryjskiego pochodzenia. Język ich przodków zmienił się pod wpływem stosunku z dzikimi najeźdźcami oraz z Grekami tak dalece, że za naszych czasów mogły się toczyć spory, czy istotnie był mową przodków dzisiejszych Bułgarów, czy też Słowięnców, lub też wymarłych mieszkańców zdobytej przez Węgrów Pannonii. Język ten, posiadający liczne zabytki treści kościelnej, sięgające VIII wieku, nazywają starobułgarskim, starosłowiańskim, cerkiewnym lub poprostu słowiańskim: jest on mową liturgiczną Słowian obrządku wschodniego (a w małej części i zachodniego) i był u nich językiem prawa i nauki w wiekach średnich: w nim to (ze znaczną domieszką słów miejscowych) pisano na Litwie i Rusi dokumenty prawne aż do początku w. XVII, kiedy natomiast poczęto używać łaciny. Język nowo-bułgarski uległ znacznemu wpływowi tureckiego i greckiego; liter, podobnie jak serbski, używa starosłowiańskich (cyrylicy). Bułgarów w Księstwie i w Macedonii liczą przeszło 5½ milionów. Oświata dość nisko u nich stoi, jako w kraju niedawno z pod zaboru Turcyi wyswobodzonym, ale czyni znaczne postępy i pewno wkrótce zrówna się z europejską.

Z OKOLIC SZKALMIERZA I DZIAŁOSZYC.

Inaczej się działo na granicy wschodniej. Z początku skutkiem wojen pomyślnych, a później przez połączenie się z Litwą, przodkowie nasi daleko na wschód posunęli przewagę swoją, osiadając pomiędzy plemionami ruskimi, Litwinami i Łotyszami jako szlachta i mieszczenie, albo też polszcąc ich. Tym sposobem żywioł polski rozlał się aż po Dźwinę Zachodnią i po Dniepr środkowy. Ślady wpływu tego, po upadku państwa polskiego, pozostały niezatarte w tak zwanym kraju zabranym (czyli w dziewięciu zachodnich guberniach cesarstwa rosyjskiego), a mowa polska brzmi dotąd w kościołach tamecznych i w ustach znacznej ilości mieszkańców.

Zanim przystąpimy do kolejnego przeglądu wszystkich okolic, zamieszkałych przez plemię nasze, musimy się przyjrzeć tym znamionom cielesnym i duchowym, które nas wiążą w jedną całość plemienną i narodową, a odróżniają od innych. Przestaliśmy istnieć jako państwo niezależne, ale nie przestaliśmy żyć i czuć się jednym narodem, posiadającym podobną budowę ciała, wspólną przeszłość tysiącletnią, wspólne siedziby, jedną mowę, podobny ustrój myśli, jednaki obyczaj, jednakie zalety i wady, wspólne pieśni i podania, podobne domy i szaty, wspólne cele i nadzieje, a co najważniejsza, wiąże nas wspólność losów i miłość niespożyta, wyrażająca się w wzajemnem uczuwaniu i odczuwaniu doli i niedoli najdalszych nawet ogniw plemienia naszego.

O wspólności siedzib, o wyglądzie i naturze każdej dziedziny naszej opowiada geografia Polski: o wspólnie przeżytych dziesięciu stuleciach przeszłości naszej prawią dzieje Polski. O tem zaś, jaka jest budowa ciała i w czem od innych ludzi nas różni, jak dusza wyraża się w mowie i z jakimi innymi językami mowa ta się krewni; co przeszłość przekazała nam w utworach myśli i wyobraźni ludowej, w pojęciach o świecie i człowieku, o rzeczach i istotach nadprzyrodzonych, w pieśniach i przysłowiacz; jak naród nasz się ubiera, jak mieszka, jak się bawi, pracuje, jak wita nowonarodzonego i żegna zmarłego, jak się modli, w co wierzy,— o tem wszystkim mówi etnografia czyli ludoznawstwo polskie.

Przypatrzmy się tedy kolejno budowie cielesnej Polaków, potem mowie ich, zwyczajom, wierzeniom i obrzędom, pieśniom, melodyom i tańcom, podaniom i przysłowiom, wreszcie warun-

Z OKOLIC SZKALMIERZA I DZIAŁOSZYC.

Wszystkie te plemiona semickie i cieleśnie i językowo wcale są blizkie sobie. Odegrały one w dziejach cywilizacji ważną rolę: wspomnijmy astronomię chaldejską, ustrój społeczny i księgi święte Hebrajczyków, kolonizację świata starożytnego przez Fenicyan, wreszcie olbrzymie zasługi naukowe Arabów; dzisiaj jeszcze Żydzi ważne stanowisko w przemyśle i handlu całego świata zajmują:

Ale najszczytniejsze i najzaszczytniejsze znaczenie w dziejach cywilizacji los przeznaczył naszemu aryjskiemu szczepowi. Przedziwna harmonia wzlotów idealnych z niezapieraniem się warunków realnych żywota, szczęśliwe ustosunkowanie marzycielstwa z trzeźwą krytyką, oraz praw jednostki z prawami zbiorowości, brak zapędów fanatycznych w jakimkolwiek kierunku, wielkie zamiłowanie prawdy i wolności, wszystkie te zalety (które w starożytności najwidoczniej uwydatniły się w narodzie greckim, a w czasach nowożytnych w plemienu angielskim) przyczyniły się do zjednoczenia szczepowi naszemu pierwszorzędnego w dziejach miejsca.

Które okolice ziemi były kolebką jego, o to do dziś dnia toczą się spory pomiędzy uczonymi. Najwięcej prawdopodobieństwa ma pogląd, wywodzący Aryjczyków z wyżyn średnioazjatyckich Mustagu i Belurtagu. Ztamąd rozeszli się zapewne oni do wszystkich dzisiejszych siedzib swoich. Kiedy? Na to odpowiedzieć można na pewnych tylko kombinacjach opartem przypuszczeniem: na lat 2000 do 1500 przed erą naszą.

Wszędzie, dokąd tylko przywędrowały plemiona aryjskie, znajdowały już ludzi; do jakiej rasy należeli oni, dzisiaj orzec trudno; rzecz pewna jednak, że Indowie zastali w nowej ojczyźnie swojej ludy innego szczepu, których potomkowie dotychczas szczyty pasm górskich w Indjach zamieszkują; Grecy znaleźli w przyszłych siedzibach swoich Pelazgów, Rzymianie Etrusków, a plemiona, zalewające przestrzenie średnioeuropejskie, zastały Basków (o których powinowactwie z jakimkolwiek znanym plemieniem po dziś dzień nic niewiadomo) i popchnęły ich aż na krawędź oceanu Atlantyckiego.

Nazwę *Aryjczyków* wzięto niedawno z sanskrytu; w języku tym *arya* znaczy szlachetny, a także należący do plemienia naszego szczepu, w przeciwieństwie do przedaryjskich krajowców Indyi.

się do dziedzin słowiańskich takie wyrazy, jak np. *mogila*, *chata*, *karhan* i t. p.

Z wyliczonych tu gałęzek staroperszczyzny, oprócz Sarmatów, których początkowo uważano za przaszczurów naszych, obchodzą nas bliżej Ormianie, jako wcieleni do narodowości naszej i stanowiący dodatni w niej żywioł. Właściwa ich nazwa jest Armeńczycy, od krainy zakaukaskiej Armenii, ich kolebki; pod ciągłym naciskiem najazdów, ludność jej wielokrotnie emigrowała do Anatolii, Syrii, Rosyi i Turcyi, a także do Siedmiogrodu i Polski. Odznaczała się zawsze kulturą, zabiegliwością i zdolnością do handlu: wytworzyła dość pokaźną literaturę, sięgającą IV wieku po Chr. Dzisiaj tylko w Kutach w Galicyi przechował się język ormiański wśród Polaków i ten jest na wymarciu.

Dwie te odnogi szczepu indo-europejskiego osiadły w Azji i dlatego składające je plemiona nazywamy Aryami azyatyckimi, a niektórzy mianują je poprostu Aryami czy też Aryjczykami. Po nich z matecznika rasy naszej wyszło plemię greckie, wędrowało przez Azję mniejszą, gdzie znaczna część jego osiadła, zajęło potem wyspy Archipelagu i półwysep Bałkański, a z czasem rozpostarło się ku zachodowi, zaludniając sobą Sycylię i Włochy południowe (Wielka Grecya) i zakładając osady aż po Gibraltar. Wiadomo jak potężną rolę odegrał Hellenizm w cywilizacyi wszechświatowej; rozwinął się w nim po raz pierwszy w dziejach szerzy typ aryjski, ze wszystkimi zaletami swojemi i wadami, a z taką przytem mocą i z takim urokiem, że zawładnął całym światem, jako przodownik i chorąży ludzkości i po dziś dzień na czele postępu człowieczeństwa kroczy.

Najbliższym zdaje się Greków odłamem rodziny aryjskiej byli Trakowie i Ilirowie starożytni, zaludniający niegdyś część północną półwyspu Bałkańskiego, część Włoch północnych (Wenetowie, Liburnowie) i południowych (Mesapiowie, Japigowie); należeli do nich też Macedończycy; ulegli oni wszyscy wpływowi greckim i rzymskim i zleli się z ich narodowością; potomkami ich jest garstka dzisiaj żyjących, wojowniczych, mało ucywilizowanych Albańczyków, zwanych też Arnautami i Szkipetarami; mowa ich prześląknięta jest nawskroś wpływem łaciny i włoszczyzny; literatura bardzo uboga.

zofią i wiedzą pierwotną. Wobec światła nauki rzeczywistej, resztki tych pojęć przeddziejowych obniżyły się dzisiaj do rzędu zabobonów i przesądów: mimo to jednak są nader zajmujące i pouczające, gdyż wyjaśniają nam bieg myśli ludzkiej od błędnych, dziecinnych pojęć, do coraz to bardziej wyrozumowanych.

Pojęcia pierwotne odbiły się w zwyczajach i obrzędach prastarych; część ich, pomimo wprowadzenia chrześcijaństwa, dotąd u nas się spotyka; stanowią one ważny i ciekawy dział rzeczy ludowych, jako dziś jeszcze żyjące świadectwo pojęć i żywota nieziemnie dawnych przodków naszych.

Ważnym działem zwyczajów są zwyczaje prawne: przed kodeksami pisanymi, ludzie rządzieli się obyczajami, przekazywanymi z pokolenia w pokolenie; niektóre z nich przetrwały u nas po dziś dzień i zasługują na baczną uwagę, jako zabytki żywota dziś już zgoła przebrzmiałego.

Nie mając ksiąg pisanych, ludzie pierwotni ogarniali pamięcią te prawidła i przepisy, których trzymać się w życiu należało, a wiele ich ułożyli w krótkie a dobitne zdania, przechodzące z pokolenia w pokolenie; mówimy tu o przysłowiacz, które nazywają „mądrością narodów“. Otóż mnóstwo ich brzmi jeszcze w ustach naszych, jako pamiątka prastarych czasów, kiedy jeszcze były ważnymi prawidłami, kierującymi żywotem ludzkim.

Człowiek najdawniejszy czuł już pociąg do piękna, wyrażającego się w słowie i w utworach ręki ludzkiej. W grotach Ojcowskich znajdowano próby naśladowania kształtów ludzkich i zwierzęcych rzeźbą z kości i wszędzie, na całym świecie, w najdawniejszych wykopaliskach i znaleziskach napotymano początki rzeźb i rysunków. Ta chęć osłodzenia żywota pięknymi słowami, pięknymi kształtami i pięknymi dźwiękami wyraziła się jak wszędzie, tak i u nas przyozdabianiem domostw i kościołów, rzeźbą na drzewie i kruszcu, zdobieniem sprzętów domowych, wystrzyganiem, malowaniem na sprzętach, domach, pisankach, wyszywaniem na ubiorach, dobieraniem barw i krojów na szaty: dźwięk wreszcie umiłował życie naprzód w pieśni, przy tańcu i w muzyce, a najwięcej w mowie związanej i niewiązanej, malującej świat wyobraźni i myśli, czyli w pieśniach i baśniach. Skupienie wszystkich tych przejawów piękna człowiek znalazł w kościele, bo tam i budownictwo

i rzeźba i poezya i muzyka łączyły się w całość i działały na wszystkie władze ciała i umysłu razem.

Jednem przeto z zadań ludoznawstwa czyli etnografii jest poznanie tych wszystkich utworów myśli i ręki ludu, które powstały z dążenia do piękności, a zatem opisanie zdobnictwa w najszerszym rozumieniu, t. j. w zastosowaniu do budownictwa, rzeźby, kowalstwa, ciesielstwa, stolarstwa, ubiorów i t. d.; a także przyjrzenie się tańcom, pieśniom i baśniom, takim mianowicie, które od wieków z ust do ust sobie podawano.

Strona materyalna żywota narodowego wchodzi także do zakresu ludoznawstwa. Domy przeto i wogóle zabudowania, pomieszkania, sprzęty domowe, kuchenne i t. d. muszą być opisane i rysunkami oddane nie tylko ze strony ozdób, ale i pod wszystkimi względami. Etnografia musi też wiedzieć, jak lud się ubiera, jak i czem się żywi, jak potrawy swoje i wogóle żywność przyrządza; które rzeczy robi w domu, a co kupuje, jakie rzemiosła częściej się po wsiach, a które po miastach spotykają. Szczegółowy opis gospodarstwa, sposobu gospodarzenia, uprawy roli, narzędzi rolniczych, gospodarstwa kobiecego i t. d. wszystko to wchodzi też do zadań ludoznawstwa. Zajmuje się też ono wyglądem i rozmieszczeniem wsi, miast i miasteczek, naturą dróg, lasów, opisem wód, rolą ich w żywocie narodu, stanem i sposobem handlu i t. d. i t. d. słowem całą charakterystyką zewnętrzną i opisową życia ekonomicznego narodu.

Poznanie wszystkich tych rzeczy ludowych połączone być musi z zapoznaniem się z takimiż utworami ludów pokrewnych i dalszych. Wielu uczonych tem się już zajmowało i przekonało się, że plemiona szczepu aryjskiego posiadają nie tylko języki podobne, ale też wspólne mają podstawy wierzeń, bardzo blizkie wątki pieśni i podań, podobne melodye i tańce. Te poszukiwania porównawcze, zwane ludoznawstwem porównawczem, nie tylko wyświetlają wiele ciemnych rzeczy w utworach niepisanych, ale i tę mają ważną zaletę, że okazują, co który naród ma własnego, a co zapożyczonego od sąsiadów lub z ksiąg starożytnych. To zaś, co jest czystą własnością pewnego narodu, co mu jest znane od najdawniejszych czasów i nie powtarza się u innych ludów, to

właśnie stanowi zamię jego odrębności i nazywa się cechą narodową, swojską, charakterystyczną.

Do rzędu najdawniejszych zabytków osiadłości naszej na ziemiach polskich i zarazem do najstarszych okazów zbiorowej twórczości narodu należą nazwy miejsc i ludzi, ta niewyczerpana kopalnia skarbów językowych, stanowiąca obok tego wiecznie żywe świadectwo naszej własności ziemi: gdyby dziedziny nasze ktoś inny przed nami zajmował, to z pewnością pewna część nazw miejscowych brzmiałaby z cudzoziemska.

Niektóre nazwy większych rzek i gór nie dają się wprowadzić z języków słowiańskich wytłumaczyć (np. Karpaty, Tatry, Beskidy, Pieniny, Wisła, Odra, Elba i t. p.), ale też nie wywodzą się one z żadnego ze znanych nam języków i są zabytkami niezmiernie dawnych czasów i nieznanego jakiegoś języka, z epoki, która poprzedziła osiadłość.

Inne znowu nazwy na ziemiach naszych są widocznie niemieckie, jak np. Olkusz, Wolbrom, Czorstyn, Melsztyn i t. p.; ale pochodzenie ich dobrze nam jest znane: nadali je Niemcy, wezwani do Polski w wieku XIII przez Piastowiczów, po pogromie Tatarskim, aby wyludnione okolice coprędzej do dawnego stanu uprawy przywróci.

Ogromna większość nazwisk miejsc (wsi, miasteczek, gór, lasów, pól i t. d.) jest u nas szczeropolska, nadzwyczaj ciekawa i pouczająca, ale, niestety, nie dość jeszcze naukowo opracowana.

Dlaczego ludoznawstwo najwięcej poznawaniem ludu wiejskiego się zajmuje? Dla tego, że klasy tak zwane inteligentne mniej pod każdym względem zachowują odrębności narodowej w mowie, ubiorze, mieszkaniu, w zwyczajach i pojęciach: lud zaś wiejski, oddalony od miast, które nadzwyczaj ujednostajniają ludzi wewnątrz i zewnątrz, przechowuje wiele cech prastarych, wyróżniających plemię od innych.

Wierzenia.

Jak w językach, tak i w przeddziejowych wierzeniach szczepów aryjskich wiele było wspólności, a ślady jej dotychczas prze-

trwały w postaci zabytków pogaństwa w pojęciach, podaniach i obrzędach.

Głównem znamieniem wiary aryjskiej był tak zwany dualizm, to jest przekonanie, że we wszechświecie działają dwie wrogie sobie potęgi: dobra, jasna, słoneczna, niebieska, gromowładna—Piorun, i zła, ciemna, szkodliwa, kryjąca słońce w mroku chmur i nocy—Bies, Czart, Złe, Licho, zwane później Dyablem, Szatanem.

Bóstwo światłości prowadzi wieczną wojnę z władcą ciemności, rażąc go pociskami gromów, ale nigdy nie zdoła zniszczyć na zawsze. Oprócz niego wiele jest istot nadziemskich, władających różnemi częściami ziemi i świata: w wodach mieszkają duchy wodne, Topielce i Topielice, mające własnego pana—Wodnika, czy Króla Morskiego. Pokrewne z niemi są Smok-Tęcza, pijący wody ziemskie, aby z nich chmury wytworzyć: Planetnicy ciągną je na rozkaz Boga (Pioruna), po niebie, a stary Mróz ściska wody w kryształ lodowe i w puchy śnieżyste.

W latach pełno jest także istot nadludzkich, nieśmiertelnych, czasami szkodliwych, czasami życzliwych człowiekowi. Najstarszy jest tam Leśnik, albo Duch leśny, udający czasami głos ludzki, aby wędrowca w gąszczu zwabić; przytrzymujący wóz czyjs tak, że konie za nic go ruszyć nie mogą; mszczący się nieraz srodze za ścinanie starych drzew bez potrzeby. W lasach też przebywają czasami złośliwe Dziwożony (to jest dzikie niewiasty), Południce, Boginki i Wilkołaki.

Pod ziemią w norach i kopalniach mieszkają duchy przeważnie przychylnie człowiekowi. Żyją tam Krasnalki czyli Krasnoludki, istoty drobne, w rodzaju Paluchów, Karzelków, Podziomków. W kopalniach gospodaruje Skarbnik, w niektórych okolicach Szkarbnik zwany z niemiecka Bergajstem.

Na polach i łąkach krążą Wiły, Jędze, Południce, Dziwożony, Marzanny, Boginki, Strzygonie; w powietrzu latają Latawice i Latawice, Skrzaty; w domach mieszkają razem z ludźmi duchy Domowe, Gospodarczyki, Chowańce, pod podłogą czasami Podziomki i Krasnalki.

Na cmentarzach i polach błądzą dusze zmarłych, lecą powietrzem duszyczki dzieci niechrzczonych, wołając: „chrztu“. W drodze dawniej spotkać można było Pana Jezusa ze św. Piotrem.

a i Najświętsza Panna wędrowała po kraju naszym; dzisiaj leży czasami pod płotem Dola, a człowiek swoją budzić musi; czasami trzy siostry Febry albo Nędzy gwarzą z sobą tak głośno, że je człek podsłucha. Bieda włóczy się po drogach, a od czasu do czasu pojawia się Zaraza, czyli Morowa dziewica, a wówczas biada ludziom, śmierć grasuje po okolicy. I sama Śmierć uosobiona wędruje od wsi do wsi; udawało się śmiałkom łapać ją i więzić na drzewie, w kości i t. d., a wówczas ludzie wcale nie umierali.

Tak więc wyobraźnia człowieka dawnego zaludnia cały świat mnóstwem istot nadprzyrodzonych, nieśmiertelnych, życzliwych lub nieżyczliwych człowiekowi. Inni Słowianie prawie także mają wierzenia, przekazywane z pokolenia w pokolenie. Wiara chrześcijańska, pomimo, że od tysiąca lat u nas panuje, nie zdołała przyćmić tych przez liczne wieki wpojonych w pamięć tradycyi.

Prace naukowe w zakresie mitologii słowiańskiej nie dość są wykończone, aby można było z pewnością wyrzec, że ten a ten mit lub zabobon jest wyłącznie czeski, lub polski i dla tego nie możemy się jeszcze zdobyć na obraz mitologii czysto polskiej, to jest takiej, któraby opisywała nam wierzenia tylko w Polsce znane. To samo powiedzieć można i o mitologii słowiańskiej wogóle. To jednak jest pewne, żeśmy nie wszystko od innych plemion lub z ksiąg starych (greckich i łacińskich) zapożyczyli; owszem, mnóstwo podań mitycznych i wierzeń wynieśliśmy naprzód ze wspólnego gniazda aryjskiego, a potem ze wspólnych siedzib słowiańskich i po dziś dzień w czystości przechowaliśmy.

Lecz obok tego odróżnić można niejedną postać mityczną i niejednen obrządek cudzy, zapożyczony od sąsiadów, bo i pojęcia tak samo krążą z kraju do kraju, jak wyrazy. I tak np. od Ruskich wzięliśmy opowiadania o Rusałkach, Wiedźmach, nazwę Kupalnocki, baśni o Wernyhorze i t. p.; od Niemców (może przez Słowaków i Czechów) przywędrowały do nas powieści o Krasnoludkach, o Chobołdzie, Skrzacie, Bergajście i t. d., a także obrzędy, jak dyngus, śmigus, choinka i t. p. Chociaż zauważyć należy, iż nie zawsze to, co się nazywa z cudzoziemska, jest nazwą zapożyczonego pojęcia lub zwyczaju: nieraz odwieczny obrządek kryje się

pod przypadkowo nadaniem mu obcem mianem; tak np. topienie Marzanny na Szląsku nie ma związku z Najświętszą Panną, chociaż Marzanna jest spolszczeniem imienia Maryanna; a Kupalnocka, co niby z nazwy sądząc, miałyby być ruskiego pochodzenia, jest odwieczną naszą sobótką, starszą zapewne od obcej nazwy.

Mityczny pogląd na świat człowieka pierwotnego wyraził się nie tylko wiarą w istnienie i ciągłe działanie istot nadludzkich, ale zabarwił sobą wszystkie pojęcia o otaczającej nas przyrodzie i o nas samych. Dlatego to powiedzieć można, iż w okresie przedziejowym każda nauka była mniej lub więcej mityczna; była taką astronomia, zoologia, botanika, geografia, chemia i t. d.

Oto nieco przykładów, wziętych z wierzeń ludu naszego. Co do astronomii, wspominaliśmy już o walce piorunowej bóstwa dobrego ze złem: otóż mityczne objaśnienie piorunu. Mówiliśmy też o Planetnikach, zastępujących dzisiejsze nasze objaśnienia meteorologiczne. Botanika pierwotna napelniona była mnóstwem legend o cudownych roślinach, jak np. o drzewie krwawiącym się i przemawiającem pod uderzeniem siekiery, o krzyczącej mandragorze, o cudownym kwiecie paproci i t. d. Zoologia prastara знаła zwierzęta i ptaki niebywale: smoka, jednoroźca, wilkolaka, żarptaka, latawca, bazyliżka i t. d. Słowem każda nauka zabarwiała się cudownością, która się nam dzisiaj wydaje niepodobną do wiary naiwnością, ale w swoim czasie była jedyną wiedzą człowieka.

Cudowną też była Geografia: początek gór, jezior, osad i t. d. przypisywano jakimś nadzwyczajnym wypadkom: miasto zapadło, a na miejscu jego znalazło się jezioro; rzeka powstała z łez nieutulonej w żalu kobiety; góry się pojawiły po przejściu olbrzymiego pluga, którym wielkolud równe niegdyś pole przeorał i t. d., i t. d. Nazwiska też miejscowe tłumaczono sobie w zupełnie mityczny sposób: Hża miała oznaczać „jej iza”, Lublin wywodzono od mitycznego frazesu „szczupak lub lin” i t. p. Cały kraj osnuto pajęczyną podań tak zwanych miejscowych, które nam się wydają nabyły poetycznem ubarwieniem gleby, ale w przekonaniu przodków naszych uchodziły za niezbite prawdy.

Dzieje również pełne były legend i najnieprawdopodobniejszych baśni. Prawiono o zjedzeniu króla Popiela przez myszy, o utopionej Wandzie, o pogromcy Smoka, Kraku i t. p.: nawet postaci prawdziwe, historyczne, jak np. Lokietka, Kazimierza Wielkiego i innych przystrajano w piórka bajeczne. Utworzył się tym sposobem cały dział podań czy też legend dziejowych, czyli historycznych, u nas zresztą wcale nie obfity. Wiąże się on z podaniami miejscowemi, ponieważ legendy historyczne zwykle do miejsc są przywiązane.

Wierzenia i podania wogóle nie są zupełnie jednostajne we wszystkich zakątkach kraju naszego: każda dzielnica ma swoje uprzywilejowane pieśni, tańce, bajki i zabobony, tak jak ma odrębne stroje, inną gwarę i nieco różny obyczaj. Tak na przykład Szląsk ma swoją Marzannę i „nowe latko“, ma pieśń o drzewie gadającym, ma w kopalniach Bergajsta; Kraków wspomina smoka w jamie pod Wawelem i Twardowskiego; Łęczycza opowiada o Borucie; Kaszuba i Poznańczyk prawią nam o „drobnych (dremnych) ludziach“, Krasnoludkach i t. d., i t. d.

Jan Karłowicz.

Ku temu labiryntowi gór biegnie od wschodu, od Uralu i Kaukazu, lekko tylko miejscami sfałdowana, olbrzymia nizina, obejmująca większą połowę kontynentu. Wypełnia ona Rosyę europejską na całej długości od oceanu Lodowatego do morza Czarnego, i na całej szerokości, od Uralu do Karpat. Spotkawszy się z tym łańcuchem gór, okrąża go i łączy się na południu z doliną Wołoską, na północy zaś wrzyna się znacznie ścieśnioną i zwążającą się coraz więcej smugą między północne stoki gór środkowoeuropejskich a morze Bałtyckie, przeskakuje Wisłę, Odrę i Elbę. Tu dopiero traci swój charakter rozległej równiny. Za rzeką Saale, Harz, a za nim wzgórzą Wezery zastępują jej drogę. Wciśnięta między góry a morze Niemieckie, zwążona nagle o połowę, ciągnie się ona zaledwie kilkanaście mil już tylko szerokim pasem wzdłuż wybrzeża, skręca z niem ku południowi i łączy się tam z niziną Renu.

Tą Wielką Niziną Europejską, czyli, jak zwano ją dawniej powszechnie, Sarmacką, przybyły w czasie, nie dającym oznaczyć się dokładnie, z Azji do Europy ludy słowiańskie, rozproszone po niej zajęły ją do wieku VI po N. Chr., na północy mniej więcej do 57° szerokości geograficznej, a na zachodzie aż do wspomnianego załamania się niziny za Elbą i Saalą. Niektóre szczepy, południowo-słowiańskie, przedostały się przez nizinę Wołoską w głąb kraju górzystego i rozlały się po półwyspie Bałkańskim oraz południowej części ziem, tworzących dziś monarchię austriacko-węgierską. Reszta rozdzieliła się w ten sposób, że szczepy wschodnio-słowiańskie obrały sobie za siedzibę szeroką część Wielkiej Niziny Europejskiej, przyczem linia graniczna znajdowała się około 42° długości geogr. (Ferro). Z szczepów zachodnio-słowiańskich, część mniejsza wyruszyła, zapewne Bramą Morawską, ku południowi i zajęła północne kraje dzisiejszej Austrii, część większa zaś objęła w posiadanie wąski pas niziny, pomiędzy stokami gór a Bałtykiem, nie wypierając jednak Litwinów, którzy poprzednio już osiedlili się na północno-wschodnim wybrzeżu tego morza. Wszystkie te szczepy należały do rodziny ludów polskich, a przynajmniej były z nimi bardzo blisko spokrewnione. o ile wnieść można ze zwyczajów i języka niewytępionych dotąd resztek.

Jest to objaw charakterystyczny, że ludy te, wyruszywszy ze swoich siedzib pierwotnych, nie podążyły za innymi na południe, nie szukały, jak np. rozmaite szczepy germańskie, lupu czy lepszych warunków bytu we wszystkich częściach Europy, nawet po za Alpami i morzem, lecz osiedliły się znowu na niskiej, błotnej, lesistej i zimnej, chociaż miejscami bardzo urodzajnej równinie, nie zaludniły nawet gór, które ją otaczają, lecz zatrzymały się zarówno przed Karpatami, Sudetami i górami Kruszcowymi, jak i przed Harzem. Były to widocznie ludy, zamieszkujące od wielu wieków takie ponure niziny, żyjące z rolnictwa, pasterstwa i rybolóstwa, mało przedsiębiorcze i usposobione pokojowo.

W swoich nowych siedzibach Słowianie zachodni znaleźli się w bezpośrednim sąsiedztwie Germanów, mianowicie zaś graniczyli na północnym zachodzie z Sasami, którzy zamieszkiwali lesiste niziny nad Wezerą i Ems, od Elby aż niemal do Renu, a na południowym zachodzie z szczepami turyngskimi. Sąsiedztwo tych ludów, a zwłaszcza Sasów, nie było widocznie wygodne, skoro Słowianie nadelbiańscy („Połabianie“) dopomagali pod koniec wieku VIII Karolowi Wielkiemu gorliwie do podbicia tego potężnego a wojowniczego szczepu. Nie było ono jednak zbyt niebezpieczne, dopóki także Germanie byli rozdwojeni i nie posiadali jednolitej organizacji państwowej. Przynajmniej niema w dziejach śladu przesunięcia się granicy do wieku IX na niekorzyść Słowian. Stan rzeczy zmienił się zupełnie, gdy Karol Wielki pokonał Sasów, zmusił ich do przyjęcia chrześcijaństwa i zjednoczył wszystkie ludy germańskie, a połączywszy państwo Longobardów z frankońskim, przyjął z rąk Papieża koronę cesarstwa rzymskiego. Od tej pory Słowianie pogańscy, rozdzieleni na liczne, waśniące się ze sobą szczepy, pozbawieni poczucia jedności plemiennej, stanęli wobec potężnego, silnie zorganizowanego państwa, które posiadało niezaprzeczenie wyższą kulturę i doskonalsze środki walki, a poczuwało się do obowiązku krzewienia chrześcijaństwa. Stosunki pogorszyły się jeszcze dla Słowian, gdy po śmierci Ludwika Ś-go (814—840) rozpadło się wielkie państwo Karolingów, i utworzyło się w ciągu IX stulecia osobne królestwo niemieckie, w którym niebawem władzę objęli Sasi (w r. 919). W umyśle wojowniczych władców tego, w porównaniu z dawnym, karolingowskim, bardzo uszczuplo-

nego państwa, połączyła się stara dążność do szerzenia wiary chrześcijańskiej wśród pogańskich sąsiadów z nowem pragnieniem rozszerzenia granic królestwa. Tak rozpoczęła się systematyczna, starannie zorganizowana działalność zaborcza i germanizacyjna przy pomocy oręża, podstępny, namowy i Kościoła. Głównymi organami tej polityki zdobywczej były stworzone już przez Karola Wielkiego a pod rządami Sasów wysunięte daleko ku wschodowi posterunki graniczne, t. zw. „marchie“, których kierownicy otrzymywali bardzo rozległe pełnomocnictwa wojskowe i sądownicze, z prawem władania ziemią zdobytą. Właściwym twórcą tych marchii na pograniczu zachodnio-słowiańskim był drugi z królów niemieckich pochodzenia saskiego, Otton I (936—973). Powołani przez niego do pełnienia straży nad Elbą książę saski Hermann Billung, i wojowniczy margrabia Gero, rozwinęli tak energiczną, i wobec niezgody a wreszcie i kulturalnej oraz wojennej niższości plemion słowiańskich, tak skuteczną działalność, że w ciągu lat kilkunastu opanowali prawie całą dolinę między Elbą i Saalą, a Odrą i Bobrem. Przeszło trzy czwarte tego całego obszaru zdobył dla państwa niemieckiego margrabia Gero i utworzył prowincję tak wielką, że po jego śmierci podzielono ją na trzy osobnearchie, a mianowicie: północną, wschodnią i Miśnię.

Dalszemu posuwaniu się Niemców ku wschodowi położyło na czas pewien zaporę silnie zorganizowane przez Bolesława Chrobrego państwo polskie. Wielki ten wojownik i śmiały, ogarniający szerokie horyzonty polityk umyślił zjednoczyć bezsilne w swoim rozdzieleniu, a spokrewnione bardzo blisko z Polakami szczepy zachodnio-słowiańskie, i cel ten w znacznej części osiągnął. Zmusił nawet w pokoju Budziszynskim (w r. 1018), cesarstwo rzymsko-niemieckie do zwrotu większej połowy ziem zdobytych przez Gero. Po śmierci Bolesława jednak fala niemiecka popłynęła na nowo ku wschodowi. Już następca wielkiego króla, Miecysław II, nie potrafił utrzymać owocu działalności swego ojca, lecz oddał Konradowi II archie. Granica niemiecka dosięgnęła znowuż Odry, ale nie zatrzymała się na tej rzece. Wprawdzie cesarstwo rzymsko-niemieckie utraciło w wiekach następnym z jędrnością organizacyi i znaczną część swej potęgi w występowaniu na zewnątrz. Władzę rozdzielili między siebie książę

owa, która, dzięki do pomocy zważającą się części niejedno-
kierując w kierunku narodzić się. Ale i państwo polskie roz-
padło się w tym samym czasie na drobniejsze organizmy, któ-
rych władcy żyli z obawą niebezpieczeństwa, wydzierali sobie nawza-
jem kawałki ziemi i w walce wzajemnej odwoływali się czę-
sto do pomocy królów niemieckich, a zwłaszcza samego cesarza.
Następstwa braku władzy centralnej i jednolitej polityki w rozdar-
tan na krępy państwie polskim, niem zliwłości energicznego wy-
stępowania na zewnątrz i kłopotowania pojedynczych książąt z ce-
sarstwem niemieckim uwydatniły się niebawem. Zwabieni bla-
skiem wyższej kultury zachodniej, olśnieni tytułem cesarza rzym-
skiego, namaszczanego przez głowę Kościoła, niektórzy książęta,
związujący bezpośrednio z Niemcami, uważali sobie za zaszczyt
nałożenie do wasalów cesarza, starali się o zaliczenie w poczet
książąt rzeszy niemieckiej, przyjmowali zwyczaj i język niemiecki,
ciągnęli szczególnymi przywilejami osadników niemieckich z zachodu
i pracowali systematycznie nad zgermanizowaniem swoich kra-
jów. W ten sposób, nie drogą podboju — chociaż zapewne w tym
wypadku odgrywała pewną rolę obawa przed wojowniczym księ-
ciem saskim, Henrykiem Lwem — lecz dobrowolnego poddawania
się urokowi cesarstwa i wyższej kultury zachodniej, Pomorze
zachodnie, czyli szczecińskie zamieniło się już około roku 1181 na
prowincję niemiecką i w ciągu wieków następnych zniemczyło
się tak zupełnie, że dziś tylko nazwy niektórych miejscowości
świadczą jeszcze o pierwotnym charakterze słowiańskim tego kra-
ju. Ten sam los spotkał większą część Szląska, który po śmierci
Bolesława Krzywoustego odpadł od Polski i następnie pod swymi
księżętami Piastowskimi przyłączył się do cesarstwa niemieckiego.
Tak więc granica posiadłości niemieckich przekroczyła rychło Odrę
i posunęła się na północy aż do Persanty, a na południu do górnej
Prosny, Przemszy i górnej Wisły.

Zanim jeszcze Szląsk został utracony ostatecznie, na pół-
nocy granica uległa nowej zmianie: całe wybrzeże Bałtyku, aż
daleko w głąb ziem litewskich, dostało się w ręce niemieckie,
tym razem nie tyle przez poddawanie się tamtejszych wład-
ców urokowi niemieckiego zachodu, ile przez nieostrożność
księcia mazowieckiego Konrada i zaborczość przybyszów, wpu-

szczonych nieogłędnie do kraju. Nie mogąc dać sobie rady z pogańskim szczepem Prusaków litewskich, Konrad Mazowiecki zawezwał do Pomocy zakon rycerski Panny Maryi, który po utracie Ziemi Ś-tej nie miał odpowiedniego pola działania, i oddał mu (w r. 1228) w dzierżawę ziemię Chełmińską. Zakon rozpoczął swoją działalność od rozszerzenia nadanych sobie ziem przez natychmiastowe zajęcie obszernych lubawskich posiadłości Braci Dobrzyńskich, a następnie zabrał się z taką energią do pracy, że w czasie niespełna 60 lat opanował całe wybrzeże po prawej stronie Wisły, aż po za Niemen, przyczem wprowadził nie tyle nawrócił, ile wytepił Prusaków pogańskich. Wkrótce po dokonaniu tego krwawego dzieła, znalazła się dla zakonu pożądana sposobność do rozszerzenia swych posiadłości i po stronie zachodniej. Ostatni z książąt Pomorza wschodniego, czyli gdańskiego, Mściśław II, nie posiadając potomstwa, zapisał swe ziemie ks. Przemysławowi wielkopolskiemu. Margrabiowie brandenburscy, panujący w rozszerzonej znacznie i zaokrąglonej dawnej „Marchii północnej“, którzy rościli sobie prawo do tej ziemi, postarali się jednak o to, aby Przemysław nie mógł objąć spuścizny—przez usunięcie go przy pomocy wynajętych morderców. Gdy zaś spadkobierca jego, Władysław Łokietek, przyłączył Pomorze do państwa polskiego, margrabia brandenburski wkroczył z siłą zbrojną do kraju. Zatrudniony walką o utwierdzenie swego tronu, Łokietek odwołał się do pomocy Krzyżaków—z tym skutkiem, że zakon wypędził wprowadzić Brandenburczyka z Pomorza, ale zabrał kraj dla siebie. Tak nastąpiło połączenie terytoryalne najdalej na wschód wysuniętych zdobyczy z krajami, opanowanymi już poprzednio przez Niemców.

Raz jeszcze Polacy, przy pomocy Litwinów, zdobyli się na odepchnięcie groźnej fali germańskiej. W bitwie pod Grunwaldem (1410), została złamana potęga Krzyżaków, a pół wieku później, w drugim pokoju toruńskim (1466), wszystkie ziemie krzyżackie zostały przyłączone do Polski: Pomorze gdańskie, ziemię Chełmińska i Michałowska, oraz Malbork bezpośrednio, a reszta (część wschodnia) jako lenno. Przez okrągłe 200 lat utrzymał się ten stan rzeczy, z tą tylko zmianą, że Krzyżacy pod rządami mistrza Alberta Hohenzollerna, margrabiego brandenburskiego, przeszli na protenstancyzm, i lenno ich przybrało charakter świecki,

pod nazwą Prus Książęcych. W czasie tych dwustu lat jednak państwo polskie, przekroczywszy szczyt swej potęgi, osłabło bardzo, i w epoce walk na wszystkie strony oraz rozstroju wewnętrznego, nie znalazło sił do utrzymania owocu dawnych zwycięstw. Potomek margrabiów brandenburskich, elektor Fryderyk Wilhelm, zwany Wielkim, skorzystał z trudnego położenia państwa, aby przez podstępą i wiarołomną politykę zmusić je do uznania samodzielności Prus Książęcych. Było to ustępstwo na razie tylko formalne, ale w skutkach swych nieobliczone. Samodzielne Prusy Książęce stały się w rękach Hohenzollernów silnym punktem oparcia w polityce na wschodzie i podstawą ich potęgi. Elektor brandenburski Fryderyk przybrał tytuł króla pruskiego, mianując nowe państwo i nowy, tworzący się na zwaliskach słowiańskich naród, imieniem wytepiętego szczepu litewskiego. Państwo wzrastało szybko w siły i wpływy polityczne, a trzeci z królów, Fryderyk II, zwany również Wielkim, mógł odważyć się już na wojnę z cesarstwem Habsburgów i powiększył królestwo pruskie zdobyciem ziemczonego już w większej połowie Szląska. Jeszcze lat kilka, a rozpocznie układy o zajęcie ziem polskich, rozdzielających jego posiadłości. Skutkiem pierwszego rozbioru Polski, w r. 1773, Pomorze wschodnie, bez Gdańska i Torunia, ale z okręgiem nadnoteckim, dostało się ponownie w ręce niemieckie. Linia graniczna zdobyczy niemieckich powróciła mniej więcej na to samo miejsce, na którym znajdowała się przed drugim pokojem toruńskim. Przekroczyła ją tylko cokolwiek nad Notecią. Ale niebawem, w roku 1793, Prusacy zajęli całe dorzecze Warty, a przy rozbiorze trzecim, w r. 1795, terytorium przytykające do Prus Książęcych. Austria zaś, która wówczas była także państwem — jako czynnik polityczny — czysto niemieckim, opanowawszy już Galicyę, zajęła w r. 1795 resztę ziem etnograficznie polskich. Był to punkt kulminacyjny w posuwaniu się fali germańskiej ku wschodowi. Granica zdobyczy niemieckich zrównała się zupełnie z granicą słowiańszczyzny zachodniej, którą określiliśmy wyżej 42 st. długości geograficznej (Ferro). Pruska biegła od Prus Książęcych wzdłuż Niemna aż pod Grodno, stąd zakrzywionym ku zachodowi łukiem do Nurca, wzdłuż Bugu, aż pod Modlin, dalej do Wisły pod Warszawą, wzdłuż Wisły do Pilicy, brzegiem tej rzeki aż do źródeł, i łączyła

działu administracyjnego, z Prus Wschodnich i Zachodnich, wąskiego skrawka we wschodniej części Pomeranii, z Wielkiego Księstwa Poznańskiego i wschodniej części Szląska, zamkniętej między granicą a linią przechodzącą od Rawicza do Prądника (niemieckie Neustadt O. Schl.)*). Reszta jest już ziemią czysto niemiecką, z wyjątkiem dwóch wysepek lużyckich nad górną Szpreą. Zaznaczyć jednak trzeba, że i na tym, określonym wyżej, obszarze ludność polska nie wszędzie już mieszka zwartą masą, lecz jest mocno przeczczona w niektórych okolicach, zwłaszcza na zachodnim skraju Poznańskiego i w dolinie Noteci, a w pośrodku niej, w Prusach Wschodnich i Zachodnich, między Wisłą a Niemnem, nad wybrzeżem morskim, znajduje się wielka wyspa czysto niemiecka, na którą składają się północne części Warmii i Prus Książęcych.

Wyspa ta obejmuje północno-wschodnią część Prus Zachodnich z Gdańskiem, Malborkiem i Elblągiem, oraz północną połowę Prus Wschodnich i sięga na południe do Goldapu, niemal do jeziora Mamry, Olsztyna, Miłomłynu, Iławy i Grudziądza *). Pomiedzy Iławą i Grudziądzem wrzyna się w nią obszar, zamieszkały przez Polaków, a mianowicie okręg sztumski, luźno tylko związany z ziemią Chełmską i Michałowską.

Wychodzimy w pracy tej ze stanowiska etnograficznego, nie zaś historycznego. Szczegółowy opis ziem polskich w Prusach nie zatrzyma się więc na granicach Rzeczypospolitej z końca wieku XVIII, ani też nie obejmie wszystkich dzielnic, które należały do Polski Bolesławowej, lecz wyłącznie terytorium, na którym mieszka

---

*) Na mapce, umieszczonej na str. 61, posunięto tę granicę zánadto ku wschodowi, oznaczając mylnie obszar, na którym Polacy stanowią mniejszość zaludnienia, jako ziemię zupełnie zniemczoną. Taką samą omyłkę popełniono przy oznaczaniu obszaru polskiego w Prusach Wschodnich i Zachodnich po prawej stronie Wisły, przez co granica ludności polskiej posunęła się zánadto ku południowi. Natomiast rozszerzono nieco obszar polski nad południowo-zachodnią granicą W. Ks. Poznańskiego, w nizinie zgnitej Obry i Baryczy. W tych stronach ludność polska nie sięga już nigdzie do Odry.

W tymże celu należy także pamiętać o W. Ks. Pomorskim i o W. Ks. Śląskim. Zachodnie zaś wybrzeże, wyspy i półwyspy nad Bałtykiem, nie należą do Pomorza. Pomoranie. *Opis Pomorza* (1884) jest to dzieło, które zawiera najwięcej danych fizykalnych i historycznych. Opisywane w nim jest tylko geograficzne.

II.

ZARYS GEOGRAFICZNY

Oznacza ziemie zamieszkałe przez zwaną masę ludności polskiej. Wypełnia prawie dokładnie dorzecza Wisły i Warty. Tylko na północnej granicy emigracyjnej przesunęła się dalej, docierając do Niemca. Ziemie polskie w Prusach stanowią wschodnią część tego obszaru, na całej długości, od południa do północy, obejmują więc *niżynę dolnej Wisły i dolnej Warty*, pierwszej od ujścia Drwęcy, drugiej od ujścia Prosny. Określenie to nie jest jednak ścisłe. Na północy, bowiem wąski pas ziemi, zaludniony przez Polaków, waga *leży daleko* poza źródła Prosny, w dorzeczu górnej Wisły, a w dwóch miejscach przekracza Odrę; na północnym wschodzie *tań rozszerza się* znacznie, zajmując część południową dorzecza Pragi.

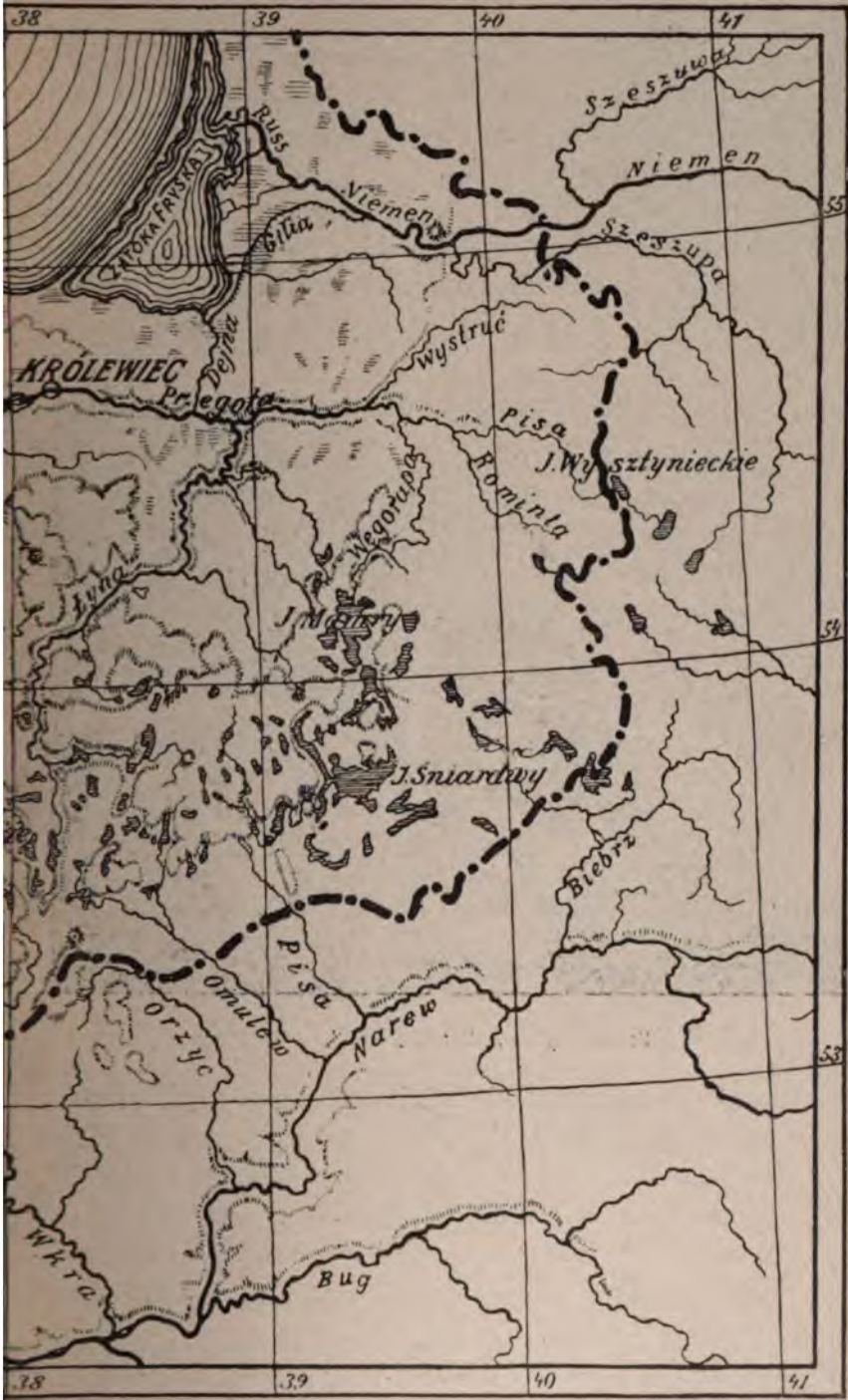
Obszar ten należy w całości do niziny Bałtyckiej. Tak nazywamy *zwyczajnie* się między stokami gór środkowo-europejskich a Bałtykiem, wyłot zachodni wielkiej niziny europejskiej aż do Elby, nie można nazwać go „niziną północno-niemiecką”, jak to czynią Niemcy ani też oznaczyć granicę między tego częścią niemiecką, a polską. Nizina ta, obejmująca wszystkie ziemie, zamieszkałe

przez Polaków, oraz siedziby wytepiionych lub zniemczonych szczepów zachodnio-słowiańskich, stanowi pod względem budowy swego podłoża skalistego, ukształtowania powierzchni, rozmieszczenia i charakteru wyżyn, a także układu rzeczno- (z wyjątkiem części wschodniej) całość jednolitą, odrzynającą się zarówno do niziny niemieckiej po lewej stronie Elby, jak i od niziny wschodnio-europejskiej, jakkolwiek wyraźnej linii granicznej przeciągnąć tu niepodobna. Jej podłoże skaliste tworzy zagłębienie z bardzo urozmaiconą powierzchnią, pokryte i znacznie wyrównane osadami dyluwialnymi (piaski, gliny, głązy) i aluwialnymi (namuły rzeczne i morskie, osady jeziorowe). Zbliża się ona pod tym względem do niziny niemieckiej, a różni się znacznie od wschodnio-europejskiej, gdzie pod osadami dyluwialnymi i namułami (które jednak występują tu daleko rzadziej, niż na zachodzie), spoczywają niewzruszone od najdawniejszych czasów stare formacje geologiczne w warstwach niemal zupełnie poziomych. Tylko południowo-wschodnia część naszej niziny posiada podłoże skaliste, właściwe wschodowi. Najwięcej charakterystycznym znamieniem niziny Bałtyckiej jest jej rozpadanie się na trzy smugi, ciągnące się na całej przestrzeni od wschodu do zachodu. Część środkową zajmuje szeroka dolina z łożyskami starych rzek. Była to niegdyś dolina Wisły, która w epoce lodowcowej nie zwracała się w biegu dolnym ku północy, lecz płynęła wzdłuż wału lodowego, doliną Noteci ku zachodowi, zabierała ze sobą Odrę, łączyła się dolinami Szprei i Haweli z Elbą i wylewała swe wody do morza Niemieckiego w nizinie Renu. Drogę tę jeszcze w czasach historycznych oznaczały bardzo wyraźnie rozległe bagniska, obecnie zaś kanały, łączące ze sobą wymienione rzeki. Dopiero po ustąpieniu lodowców, Wisła i Odra wyłamały sobie przez wzgórze drogę do Bałtyku. Wzdłuż tej wielkiej doliny „Prawisły“ ciągną się po obu stronach pasma niskich wzgórz: na północy pasmo Bałtyckie (Uralsko-Bałtyckie), na południu Graniczne. Pierwsze przytyka do morza, tworzy całość jednolitą, przerwana tylko łożyskami rzek, ma charakter wybitnie morenowy i odznacza się szczególną obfitością wód, które powstały w zamkniętych kotlinach po ustąpieniu lodowca. Stąd pojedyncze części tego pasma otrzymały nazwę „Pojezierzy“. Pasma drugie jest mniej jednolite; składa się z luźno ze sobą związa-

Pojezierze Pomorskie

achodnie i Wschodnie).

nych grup, nie posiada jezior, a przytykając miejscami do stoków gór środkowo-europejskich, miejscami zaś oddalając się od nich, pozostawia po swej stronie południowej kotliny nizinne, tak zwane „Zatoki”: saską, szląską, podkarpacką.

Wąski pas ziemi polskich w Prusach, ciągnący się w poprzek całej niziny Bałtyckiej, rozpada się oczywiście również na trzy wymienione wyżej części, przyczem podział administracyjny (i historyczny) kraju zgadza się w głównych zarysach z geograficznym.

Strome wybrzeże Zatoki Puckiej.

Część środkowa, W. Ks. Poznańskie, obejmuje niziny starych łożysk rzecznych; jest to dolina Warty i Noteci. Część północną, Prusy Wschodnie i Zachodnie, wraz ze skrawkiem Pomeranii polskiej, wypełniają wzgórza i jeziora pasma Bałtyckiego, sięgające na południe aż do Noteci w W. Ks. Poznańskim. Szląsk polski w Prusach należy prawie zupełnie do pasma Granicznego. Główną jego część zajmuje wyżyna Szląska.

A. Pojezierze Pomorskie i Pruskie. Wyżyna Bałtycka towarzyszy wybrzeżom morskim na całej rozległości, od półwyspu Jutlandzkiego aż po za Dźwinę, i łączy się tam, w okolicy jeziora

Pejpus, z wzgórzami, które ciągną się przez całą Rosyę europejską do północnego Uralu. Stanowi ona, jak już wspomnieliśmy, pasmo jednolite, rozerwane tylko zewnętrznie dolinami rzek, spływających do morza, i jeziorami (w Meklemburgii), na części, t. zw. Pojezierza, które otrzymały swe nazwy odrębne od podziału politycznego kraju (Pojezierze szlęzwickie, holsztyńskie, zachodnio i wschodnio-meklemburskie, pomorskie, pruskie i t. d.). Ziemie polskie w Prusach obejmują znaczną część Pojezierzy pomorskiego i pruskiego, przedzielonych rozszerzającą się na północy doliną Wisły.

Cały ten pas nadbrzeżny zawdzięcza swój odrębny charakter tej okoliczności, że tam utrzymała się (z powodu położenia północnego) najdłużej pokrywa lodowa, która okrywała niegdyś całą nizinę Bałtycką, aż do gór środkowo-europejskich. Posiada on nierówne podłoże skaliste, na którym zebrały się w wielkiej ilości osady morenowe, żwiry, gliny piaszczyste, skały narzutowe, i potworzyły się w kotlinach—pierwotnych, wyżłobionych przez wody lodowcowe lub usypanych przez moreny—liczne, wielkie, nieregularne jeziora. I na południu niziny Bałtyckiej wielki lodowiec skandynawski pozostawił ślady swego istnienia; ale tam osady dyluwialne spoczęły na podłożu mniej nieregularnym i uległy w ciągu długich wieków znacznym przeobrażeniom, skutkiem zwietrzenia i działalności rzek, a w znacznej części pokryły się pyłem stepowym („loessem“), który przez swą żyzność wpłynął bardzo na wegetację i wygląd kraju. Pas nadbrzeżny zaś, uwolniwszy się daleko później od lodowców, zachował daleko więcej charakter morenowy. I on jednak uległ już znacznym przeobrażeniom, skutkiem działalności wód słodkich, które miejscami powyrywały w osadach dyluwialnych głębokie łożyska, nadając krajobrazowi wygląd malowniczy, miejscami zaś osadziły wielkie ilości mulu i potworzyły rozległe, niskie a żyzne równiny, i skutkiem spływania oraz zarastania jezior, przez co z jednej strony wylaniają się obszary żyznej gliny marglowej, wypłókanej z gliny dyluwialnej, z drugiej zaś tworzą się torfowiska.

Pojezierza pomorskie i pruskie różnią się od od zachodnich części pasma bałtyckiego, głównie tylko nadzwyczajną obfitością i wielkością swych jezior, oraz większą wysokością wzgórz. Wzgórz te, jak wogóle na całej wyżynie, zajmują przeważnie część

środkową kraju i opadają łagodnie zarówno ku południowi, jak i ku północy. Siegają tylko na niektórych miejscach do samego morza; daleko częściej pozostawiają między sobą a Bałtykiem wązki, rozszerzający się tylko przy ujściu większych rzek, pas nizinny. Niziny te są jednak nowotworami aluwialnymi i pochodzą albo z namulów rzecznych, albo też składają się z lotnych piasków, wymielonych przez fale morskie i usypanych przez wiatry. Te wydmy piaszczyste, otaczające niemal całe wybrzeże, wypierają powoli morze, powiększając ląd stały; miejscami tylko wdzierają się na ląd i zasypują go zupełnie, niszcząc wszelką, bardzo ubogą zwy-

Wędrujące piaski morskie na wybrzeżu korońskim.

kle w tych okolicach, wegetację. Rycina na str. 73 wyobraża taki „cmentarz drzew“, las zasypany i wyniszczony przez latające piaski morskie. Te wydmy piaszczyste Niemcy oznaczają wyrazem *Düne*. Wyrażenia polskiego niema. Bardzo charakterystycznym objawem zbierania się piasków na wybrzeżu bałtyckim, są zatoki nad ujściami większych rzek, zamknięte prawie zupełnie lub częściowo długimi a bardzo wązkimi smugami piasków, mierzejami—po niemiecku „*Nehrung*“. Zatoki te Niemcy nazywają hafami („*Haff*“). Zatok takich istnieje na wybrzeżach tej części pasma Bałtyckiego, która interesuje nas, jako zamieszкана przez Polaków, trzy. Mia-

nowicie zaś: nad ujściem Niemna zatoka Kurońska, zamknięta mierzeją Kurońską, nad ujściem Pregoly i Nogatu zatoka Fryska, albo Świeża, zamknięta mierzeją tej samej nazwy, wreszcie nad ujściem Wisły Gdańskiej, zatoka albo odnoga Gdańska z zatoką Pucką, do połowy tylko, po stronie wschodniej, oddzieloną od pełnego morza mierzeją Hel. Czwarta taka zatoka, Szczecińska, znajduje się nad ujściem Odry, nie jest jednak oddzielona od morza mierzeją, lecz dwoma wyspami piaszczystymi, Usedom i Wolin. Skutkiem napływu piasków morskich, porty, nie leżące nad ujściami większych rzek, tracą coraz więcej swoje znaczenie, zwłaszcza, że z biegiem czasu zwiększyły się znacznie rozmiary okrętów. Obecnie

„Cmentarz drzew” na mierzei Kurońskiej.

jeszcze tylko Królewiec, Elbląg, Gdańsk, Szczecin, Lubeka i Kiel należą do portów wielkich i są dostępne dla wszystkich okrętów.

Przyjrzyjmy się bliżej powierzchni interesujących nas Pojezierzy.

Pojezierze Pomorskie ciągnie się szerokim grzbietem z południowego zachodu ku północnemu wschodowi, od Odry do Wisły. Grzbiet opada zwolna po stronie południowej do Warty i Noteci, po północnej do Bałtyku. Wyniosłość wzgórz zwiększa się stopniowo ku wschodowi, i pasmo dosięga swego najwyższego punktu już

w pobliżu Wisły, pod Kościerzyną w Wieżycy (Turmberg), w górach Szembarskich (331 m.). Przeciętna wysokość wynosi 150—200 m. Ponad 200 metrów wznosi się tylko kilka wzgórz w części wschodniej Pojezierza: w pobliżu Piły (Schneidemühl) 207, pod Frylądem (Märkisch Friedland) 211, po stronie zachodniej Szczecinka (Neu Stettin) 203 i 214, w pobliżu Człuchowa (Schlochau) 223, na południe od Bytowa 227 i 256, pod Lauenburgiem 210, na brzegu zachodnim jez. Raduńskiego 272, między Kościerzyną (Behrent) i Tczewem (Dirschau) 271, na południe Wejherowa (Neustadt) 201. Okolica Wieżycy, zwłaszcza na północy, w pobliżu Kartuz, ze swe-

Nad jeziorem Łeba.

mi kotlinami, głęboko wyłobionymi łożyskami rzek i strumyków, obfita w łąki zielone i piękne jeziora, w których toni przegładają się strome, zalesione wzgórza, ma wygląd prawie górski i nosi nazwę „Szwajcaryi Kaszubskiej“. Niemniej piękną jest „Szwajcarya Pomorska“, w południowo-wschodniej części prowincji pomerańskiej, w okolicach Szczecinka. Wogólności jednak jest to kraj mało urozmaicony, nużący jednostajnością rzadko zalesionych wzgórz piaszczystych, chudych, nieurodzajnych pól, licznych a nie wielkich jezior, grzęznących w piaskach i torfowiskach. Tylko skraj połu-

dniowy tego obszaru, należący już do W. Ks. Poznańskiego, zwłaszcza nad rzeką Brdą, wyróżnia się na swoją korzyść od reszty, jakkolwiek nie może mierzyć się pod względem piękności z „Szwajcaryą Kaszubską.“ Tam też tylko, tuż u granicy noteckiej Pojezierza, zdarzają się grunta lepsze, żyźniejsze. Zresztą cały ten obszar, nie wyłączając i pięknych pod względem zewnętrznego wyglądu okolic Kartuz, jest pustkowiem, nadającym się zaledwie w lepszych swych częściach do uprawy żyta, owsa i kartofli, a część środkową, naokoło Tucholi, zajmuje prawdziwa pustynia, porośnięta lasem sosnowym i wrzosem, zapewniająca tylko nędzne utrzymanie człowiekowi. Na północy, wzdłuż wybrzeża, ciągną się nieprzejrzone piaski i torfowiska, wśród których drzemią płytkie przeważnie jeziora, zawdzięczające swój byt działalności morza, w okresie ostatnim, aluwialnym. Osady dyluwialne, z których składają się wzgórza, miejscami tylko sięgają do morza, tworząc porysowane, zarosnięte słabo krzewami, rzadziej lasem, strome wybrzeża. Nie są to oczywiście wybrzeża skaliste, lecz gliniasto-piaskowe, z wielką domieszką glazów, naniesionych przez lodowiec skandynawski. Starsze formacje geologiczne wyjątkowo tylko występują na powierzchni, jak np. na wyspie Rugii. Z 263 kilometrów wybrzeża, mała tylko część składa się z osadów dyluwialnych; ogromną większość, 212 kilometrów, stanowią białe, po części ruchome, piaski morskie, tworząc rozległe niziny, ówdzie dość wysokie wzgórza, i odcinając ląd na całej przestrzeni od morza. Na niektórych miejscach lawy piaszczyste (Dünen) dosięgają znacznej wysokości, zwłaszcza w okolicy jeziora Łeba, po stronie zachodniej do 56 metrów, po stronie wschodniej do 45 metrów wysokości. Jeziora, które ciągną się łańcuchem wzdłuż teraźniejszych wybrzeży, powstały skutkiem osadzania się piasków w pewnej odległości od ówczesnego lądu. Są to właściwie zatoki, odgrozione rozszerzającymi się coraz więcej mierzejami zupełnie od morza, i wypełnione z biegiem wieków słodką wodą rzeczną. Mierzeja Hel, wrzynająca się od północnego krańca Pojezierza w kierunku południowo-wschodnim w odnogę Gdańską, i odcinająca od niej zatokę Pucką, składa się również z piasków morskich, naniesionych przez fale. Ma ona 36 kilometrów długości; szerokość jej zwiększa się ku końcowi południowemu; miejscami, zwłaszcza w części północnej, wynosi ona

zaledwie 400 m. Część południowa jest okryta lasem sosnowym. Przed falami morskimi broni jej potrójny łańcuch ław piaszczystych, wznoszących się miejscami do 25 metrów ponad poziom morza.

Pojezierze Pomorskie jest, jak całe pasmo Bałtyckie, obfite w wody. Jeziora są wogólności mniejsze, niż w innych częściach pasma. Na wymienienie zasługują, oprócz wspomnianego już jeziora Łeba, Żarnowieckie nad Bałtykiem, Raduńskie w pobliżu Ko-

Karlsberg pod Oliwą.

ścierzyny, Chojnickie i Złotowskie. Nie wielkie też, ale za to liczne są rzeki. Linia działu wód ciągnie się przez środek wyżyny, niemal równoległe do wybrzeża. Rzeki, uchodzące do morza, płyną wszystkie w kierunku północno-zachodnim, są spławne, ale nie mają wielkiego znaczenia dla żeglugi. Do większych należą: Rega, Persante, niegdyś granica między Pomorzem wschodniem i zachodniem, Wipper (Wieprz), Stolpe (Słupna), Lupow i Łeba, przepływająca przez jezioro tej samej nazwy. Rzeki stoku połu-

dniowego są dopływami Odry, Warty, Noteci i Wisły. Dopływy Odry i Warty są maleńkie. Do Noteci wpadają: pod Krzyżem Drawa (niem. Drage), pod Ujściem Głda (Küddow), w pobliżu Wyrzyska Łobżonka. Kierunek wszystkich jest południowy. Do rzek tego samego stoku należą dopływy Wisły: Brda (Brahe), Czarna-woda (Schwarzwasser) i Wierzenica (Ferse). Płyną one początkowo w kierunku południowo-wschodnim, następnie zwracają się wprost ku południowi. Brda zwraca się w swym biegu dolnym, pod Bydgoszczą, jeszcze ku wschodowi i wpada do Wisły w pobliżu Fordrun, łukiem, otwartym ku północy. Ujście Czarnejwody znajduje się pod Świeciem; Wierzenicy pod Gniewem. Dopływ ostatni o tyle różni się od poprzednich, że płynie na całej przestrzeni w kierunku południowo-wschodnim. Ostatni z lewych dopływów Wisły, Motława (Mottlau), ma kierunek północny i wpada do Wisły pod Gdańskiem, gdzie łączy się z Radunią.

Nizina Wisły. Pojezierze Pomorskie dzieli od Pruskiego Wisła, wrzynająca się szeroką doliną między wzgórze. Na innym miejscu znajdzie się sposobność do szczegółowego scharakteryzowania tej rzeki i jej dopływów. Tutaj wspominamy tylko o jej części, przepływającej ziemię polską w Prusach, t. j. o biegu dolnym od ujścia Drwęcy pod Toruniem, aż do morza. W epoce lodowej, jak już wspomniano, Wisła, opuściwszy granice dzisiejszego Królestwa Polskiego, płynęła innym zupełnie łożyskiem; nie zwracała się ku północy, lecz ku zachodowi, przedostawała się doliną Brdy i nizinami, przez które obecnie przechodzi kanał Bydgoski, w dolinę Noteci i płynęła wzdłuż południowej krawędzi lodów do morza Niemieckiego, zabierając ze sobą wody wszystkich innych rzek. Po ustąpieniu lodów, wyłamała sobie przez wzgórze, albo też znalazła wyżłobioną już przez wody lodowcowe, drogę ku północy i odtąd zatrzymała ten kierunek, zmieniając jednak miejscami swe łożysko. Dolina jej jest silnie wystrzępiona i waha się między 2½ a 12 kilometrami szerokości. Miejscami pasmo Bałtyckie sięga swym wzniosłym grzbietem niemal do rzeki, tworząc strome wybrzeża, jak pod Chełmnem, Świeciem, Grudziądzem i Kwidzyną; gdzieindziej oddala się znacznie od doliny, opadając ku niej powoli niskimi pagórkami. Spadek jest niewielki, znacznie jednak silniejszy, niż u innych wielkich rzek, przepływających nizinę Bałtycką,

u Odry i Elby. Pod Toruniem dolina wystaje jeszcze na 35 metrów po nad poziom morza, pod Grudziądem 19, pod Tczewem 5. Po za miastem Gniew (Mewe), w pobliżu starożytnej miejscowości Mątwy, Wisła rozszczepia się na dwa ramiona, z których zachodnie, po nazwę Wisły, płynie dalej ku północy, wschodnie zaś, pod nazwą Nogat zwraca się w kierunku północno-wschodnim do Malborka i wpada pod Elblągiem rozgałęzioną deltą do za zatoki Fry-

Dolina Vogelsang w górach Elbląskich.

skiej. Wisła Stara lub Leniwa, w pobliżu morza, skręca dość ostrym łukiem ku zachodowi, przepłynąwszy przez Gdańsk, wpada pod Nowym Portem (Neufahrwasser) do Zatoki Gdańskiej, prze-rwawszy jednak poprzednio jeszcze, przed Gdańskiem, na dwóch miejscach wązki pas niziny, oddzielający ją od Bałtyku. Cała dolina, od Torunia aż do ujścia, składa się z żyznych osadów rzecznych, nanie-

sionych w ciągu wieków przez potężny strumień. Poniżej przyładka Mątowskiego nizina rozszerza się trójkątem między ramionami Wisły i sięga po obu stronach po za nie, na wschodzie aż do jeziora Drużno (Drausensee), na zachodzie po za Moltawę. Największa jej szerokość wynosi 50 kilometrów. Przez całą nizinę ciągną się po obu stronach rzeki olbrzymie tamy, wzniesione dla obrony urodzajnych pól, ogrodów i żyznych pastwisk przed powodzią. Wezbrane fale Wisły jednak zrywają

często potężne okowy i zalewają rozległe przestrzenie, wyrządzając nieobliczone szkody kolonistom niemieckim.

Dopływy Wisły w obrębie państwa pruskiego są nieznaczne. O lewych wspominaliśmy już wyżej; prawe spływają wszystkie z Pojezierza Pruskiego. Największym z nich jest Drwęca (Drewnenz). Płynie ona z jeziora Ostródzkiego początkowo w kierunku południowym, zwraca się powyżej Brodnicy (Strasburg W. P.) na południowy zachód, tworzy granicę między Prusami a Królestwem Polskim i wpada powyżej Torunia do Wisły. Daleko mniejsza Ossa, przepłynąwszy kilka mil w kierunku południowo-zachodnim, skręca następnie pod kątem prawym ku północnemu zachodowi. Ujście jej znajduje się poniżej Grudziądza. Rzeczka ta ma tylko znaczenie historyczne, jako granica Polski Bolesławowej. W łożysko jej wielki wojownik kazał wbić słup żelazny dla oznaczenia

Góra zamkowa w Grudziądzu.

kresów państwa. Trzecim, również maleńkim dopływem, jest Liwna (Liebe), wpadająca do Wisły tuż przed rozdzieleniem się jej dwa ramiona. Płynie ona początkowo w kierunku południowo-zachodnim, następnie jednak zwraca się wprost ku północy, zamykając w wydłużonem kolanie Kwidzynę (Marienwerder).

Pojezierze Pruskie jest pod każdym względem dalszym ciągiem Pomorskiego, różni się jednak od niego ogromną obfitością wielkich jezior, pokrywających gęstą siecią, zwłaszcza południowo-wschodnią część kraju. Na całym pasmie Bałtyckiem wszystkie

rozmiary zwiększają się ku wschodowi. Uwydatnia się to już bardzo na Pojezierzu Pomorskiem, więcej jeszcze na Pruskiem. Nie tylko jeziora są tam liczniejsze i większe, ale i rzeki obfitsze w wodę, torfowiska rozleglejsze, wzgórza wyższe, osady piasków morskich potężniejsze, a piaski same ruchliwsze. Pojezierze to sięga po za granice Prus, na wschodzie do Niemna, obejmując całą gubernię Suwalską, na południu do nizin w Królestwie Polskiem, między lewymi dopływami Narwi. Tam też, między Janowem a Mławą,

Wzgórze pod Chelmnem.

znajduje się jego szczyt najwyższy, wznoszący się, według Kieperta, 345 m. ponad poziom morza, według „Słownika Geogr.“ 351 m. (1152 st.), a więc wyższy od Wieżycy. Ponad 300 m. Pojezierze Pruskie wznosi się tylko na 5 miejscach: oprócz wspomnianego, po wschodniej stronie Lubawy (Löbau) 313 m., na południe od Gołdapu 309, pod Gołubiem 309 i na południe od Mławy 316. Wzgórz po nad 200 m. są liczne, rozrzucone na całej przestrzeni Pojezierza, zwłaszcza w części południowej. Najwyższe z nich znajdują się po za granicami Prus, w pobliżu Przerośla w gub. Suwał-

skiej (283). Na północy wyżyny w kilku miejscach sięgają do samego morza, tworząc strome, niekiedy—skutkiem ścisłego spojenia się głazów narzutowych, glin i piasków dyluwialnych—niemal skaliste wybrzeża. Wybrzeże takie znajduje się pod Tolkemitem, na północ od Elbląga, nad zatoką Fryską, między rzeczułką Elbing a Frauenbergiem, sławną niegdyś stolicą biskupów warmińskich (ryc. str. 82). W niewielkiej odległości od morza wzgórza dosięgają tam 182 m.; a milę dalej ku południowi, w słynącej pięknnością swych okolic górze „Maślanej“ (Butterberg) (ryc. str. 78), 200 metrów wysokości. Na większej przestrzeni diluwium styka się bezpośrednio z morzem w półwyspie Sambijskim. Półwysep ten tworzy prawie regularny, wydłużony czworobok, zamknięty między rzekami Pregołą i Dejną, zatoką Kurońską, Bałtykiem i zatoką Fryską. Wzgórza jego są znacznie niższe od Elbląskich (najwyższe 110 m.), wybrzeża natomiast, opadające często zupełnie pionowo, wyszczerbione głęboko, miejscami zlepione w twardą skalistą opokę, zasypane z dołu wypłókanymi z osadów, olbrzymimi głazami narzutowymi, o które z hukiem rozbijają się spienione fale, należą do najpiękniejszych nad Bał-

Wisła pod Toruniem.

tykiem (patrz ryc. na str. 84). Tu i owdzie wżerające się w ląd fale morskie odsłoniły tam nawet starsze formacje, na których spoczywa diluwium.

Po za temi dwoma wysokami diluwialnemi i szerokim pasem osadów rzecznych przy ujściu Niemna, całe wybrzeże składa się z piasków, wymielonych przez morze i ułożonych w dwóch smugach po za sobą. Smuga pierwsza, to ostatni dziś skrawek stałego lądu; druga ciągnie się dwoma łukami, otwartemi ku północnemu zachodowi, w znacznej odległości od lądu i tworzy tak zwane

Frauenberg.

mierzeje: na zachodzie, od ujścia Wisły do południowego cypla Sambii — Fryską, od północnego wybrzeża Sambii do Kłajpedy (Memel)—Kurońską. Każdą mierzeję odgradza od morza zatoka tej samej co ona nazwy. Każda z nich posiada tylko jeden otwór u swego końca północno-wschodniego, pierwsza pod Piławą (Pillau), druga pod Kłajpedą. Mierzeja Fryska nie różni się zasadniczo od scharakteryzowanej już mierzei Hel, zamykającej zatokę Pucką, przewyższa ją tylko długością (około 60 km.). Ciągnie się ona niemal równolegle z wybrzeżem. Zatoka Fryska jest bardzo wązka i płytka. Jej głębokość przeciętna wynosi 5 metrów. Część

zachodnia, przy ujściu Nogatu, zabagnia się zupełnie ławami piasku i kępami, które coraz więcej utrudniają żeglugę. Mierzeja Kurońska ma 97 kilometrów długości i waha się pod względem szerokości między $\frac{1}{2}$ do 4 km. Piaski morskie osadziły się tam prawdopodobnie pierwotnie na wyspach dyluwialnych. Przynajmniej w południowo-zachodniej jej połowie, w okolicy wsi Rositten, znajduje się taka wyspa, wyróżniająca się od innych części mierzei urodzajniejszym gruntem, i skutkiem tego gęściej zaludniona. Zresztą mierzeja składa się z martwych, przeważnie ruchomych piasków. Po stronie północno-zachodniej wystają one niskim grzbieciem z morza, wznoszą się łagodnie ku wschodowi, osiągają często 60 metrów wysokości i opadają nagle wystrzępionym nieregularnie brzegiem do zatoki. Podczas wiatru nad całą mierzeją unoszą się ogromne obłoki lotnego piasku, przebiegają zatokę i, osadzając się w niej, tworzą mielizny. Na mierzei samej piaski znajdują się w nieustannym ruchu, „wędrują“ ku wschodowi, zalewają powoli zamieszkane osady, oraz rzadkie lasy, rosnące miejscami, i niewstrzymanie posuwają się naprzód ku zatoce (p. rycina na str. 73 „cmentarz drzew“ na wybrzeżu Kurońskim). Kilka miejscowości uległo już w ten sposób zniszczeniu; w Kunzen piasek, około r. 1800, dotarł do miejscowego kościółka, pokrył go zupełnie z biegiem lat i pod koniec wieku XIX posunął się tak daleko, że pozostawił poza sobą na powierzchni szczątki zburzonej świątyni. Usiłowano od dawna uchronić się od niszczącej działalności ruchomych ław, ale bez powodzenia. Dopiero w czasach ostatnich wynaleziono środek skuteczny. Wznosi się wzdłuż wybrzeża morskiego (po stronie północno-zachodniej) gęste parkany, które powstrzymują piasek; za nimi sadi się w małych kwadracikach, oparkanionych i nawiezionych gliną, drzewa i krzewy iglaste, zazwyczaj *Pinus silvestris* i *Pinus montana*. W taki sposób unieruchomiono już zupełnie niektóre ławy i uchroniono od zagłady zagrożone wioski. Zatoka Kurońska jest największa i najszersza ze wszystkich, zamkniętych mierzejami; nie odznacza się jednak, tak samo jak Fryska, wielką głębokością, w przeciwieństwie do Gdańskiej. Głębokość jej nie wynosi nigdzie więcej, niż 10 metrów. U swego wylotu, pod Kłajpedą, zatoka Kurońska wżera się, skutkiem działalności prądu Niemna, coraz więcej w ląd i posuwa się co rok o 2 metry ku wscho-

dowi. Żegluga na niej, jak wogóle nad wybrzeżami Bałtyku, a zwłaszcza na zatokach, zamkniętych mierzejami, jest podczas burzy lub mgły połączona z wielkim niebezpieczeństwem, z powodu licznych a zmieniających swe położenie mielizn. Dla okrętów wielkich odgrywa przytem bardzo ważną rolę ta okoliczność, że zanurzają się one zbyt głęboko w słodkich wodach, które wypełniają zatoki. Na punktach najczęściej odwiedzanych i szczególnie niebezpiecznych, wskazują żeglarzom drogę latarnie morskie, wzniesione na wysokich wieżach tuż nad wybrzeżem. Zatoka Kurońska posiada ich kilka: u swego połączenia z morzem, w pobliżu

Wybrzeże Sambijskie w pobliżu Warniken.

Kłajpedy; na wrzynającym się ostro w zatokę przylądku, naprzeciw ujścia Niemna (Rus) i pod wspomnianą wyżej miejscowością Rositten. Ważna latarnia, przestrzegająca okręty przed zbyt bliznieniem się do wybrzeża, znajduje się na północno-zachodnim rogu półwyspu Sambijskiego. Z innych wymienimy: latarnię w Piławie, nad otworem zatoki Fryskiej, pod Frauenburgiem, Tolkemitem i Elblągiem, w Nowym Porcie (Neufahrwasser) w pobliżu Gdańska (rycina na str. 86); na południowo-wschodnim końcu mierzei Hel, w pobliżu miejscowości Hela; naprzeciw, na stałym lądzie pod Oxhöftem; na północno-wschodnim wybrzeżu mierzei Hel i pod

Rixhöftem, na północnej krawędzi wybrzeża, tam, gdzie skręca nagle w kierunku południowo-wschodnim ku mierzei.

Układowi rzeczemu pojezierza nadaje właściwy charakter a okoliczność, że dział wodny oddala się tam znacznie od wybrzeża, nie znajduje się w pośrodku, lecz blisko krawędzi południowej i wschodniej pasma wzgórz i nie tworzy jednolitej linii, lecz kilka węzłów hydrograficznych. Skutkiem tego, system rzeczny pojezierza jest zawikłany, i istnieje przeciwieństwo między jego częścią północną a południową. Rzeki, spływające ku południowi, należą tylko swemi źródłami do pojezierza, i, dążąc wprost w dolinę Wisły, Bugu i Narwi, mają prawie wszystkie ten sam kierunek—południowo-wschodni. Są to mianowicie, licząc od wschodu do zachodu, dopływy Biebrzy: Łyk i Wisa, dopływy Narwi: Pisa, Szkwa, Rosoga, Omulew, Orzyc, oraz dopływ Bugu: Wkra. Ostatnia, Wkra, różni się swym górnym biegiem od innych, skręca kilka mil za swem źródłem, łukiem otwartym na północ, ku zachodowi, tworząc granicę między Królestwem Polskiem a Prusami, i następnie dopiero, opuściwszy linię graniczną, powraca do swego pierwotnego kierunku, południowo-wschodniego. Niemcy nazywają tę rzekę na swoim terytorjum Neide albo Soldau. Dwie tylko rzeki, spływające z pojezierza, wyłamują się zupełnie z tego kierunku: na wschodzie Biebrza (dopływ Narwi), na zachodzie wspomniana już wyżej Drwęca. Obie płyną w kierunku południowo-zachodnim.

Między źródłami Omulewa, Wkry i Drwęcy znajduje się najważniejszy węzeł hydrograficzny pojezierza Pruskiego w t. zw. górach Szeskich (Kernsdorfer Berge), między Lubawą (Löbau), Ostródą (Osterode), Olsztynkiem (Hohenstein) i Niborkiem (Neidenburg). Mniej więcej w pośrodku tej wyżyny, w pobliżu źródeł Wkry, znajduje się pamiętna bitwa z r. 1410 miejscowość Tannenberg. Z tej grupy wzgórz spływa większa połowa rzek pojezierza Pruskiego; oprócz wymienionych już: ku zachodowi do Wisły—Osa, ku północy, do morza—Pasarga, ku północnemu wschodowi do Pregoły—Łyna (Alle). Pasarga wpada poniżej Brunsbergi do zatoki Fryskiej, Łyna, największa z zachodnich rzek pojezierza, łączy się pod Welawą (Wehlau) z Pregołą. Otrzymuje ona po stronie wschodniej kilka małych dopływów z grupy wiel-

kich jezior mazurskich. Jeziora te stanowią drugi węzeł hydrograficzny pojezierza Pruskiego. Z rzek już wymienionych, mają tam swoje źródła Łyk i Pisa; ku północnemu zachodowi spływają do Łyny: Guber, Omet i Swinia (Schweine), a ku północy Węgorapa (Angerap), należąca tak samo, jak Łyna, do systemu Pregoly. Pregola (Pregel) jest największą rzeką pojezierza Pruskiego. Powstaje ona ze zlewiska czterech strumieni, z których jeden, Węgorapa, wypływa z jezior mazurskich, a mianowicie jeziora Mamry, a trzy: Rominta, Pisa i Wystruć (Inster), z północno-wschodniej grupy wzgórz pojezierza. Źródło Rominty znajduje

Latarnia morska w Nowym Poreie

się w okolicy Przerośla, nad granicą Królestwa Polskiego i Prus. Pisy—w jeziorze Wisztynieckim, położonem 174 m. nad powierzchnią morza, Wystruci—w bagnach u północnego stoku wzgórz. Rominta łączy się z Pisą pod Gąbinem (Gumbinnen), z Węgorapą powyżej miasta Wystruć (Insterburg). Pod samem miastem Wystruć wpada do wspólnego łożyska trzech połączonych rzek strumień

Wystruć. Punkt ten znajduje się już tylko 12 metrów ponad poziomem morza. Odtąd rzeka ma nazwę Pregoly i płynie leniwo na zachodowi, przyjmuje pod Welawą Łynę, która dorównywa jej zupełnie obfitością wód, i wpada poniżej Królewca do zatoki Kurońskiej. Okolice, w której powstają Rominta, Pisa i Wystruć, są trzecim węzłem hydrograficznym pojezierza. Rozchodzą się stąd większe i mniejsze strumienie na wszystkie strony. Oprócz wymienionych już, ku zachodowi spływa do Węgorapy Gołdapa, ku południowi Biebrza, ku północnemu wschodowi do Niemna, a na południowy wschód do Niemna Szeszupa, z swymi licznymi dopływami. Liczne małe strumyki pomijamy. Wypływają one z okolicy wszystkie z jezior, które pokrywają gęstą siecią całą okolicę. Niemen należy do pojezierza Pruskiego tylko jako jego granica północna i wschodnia. Charakterystyka tej rzeki i jej dopływów znajdzie się na innym miejscu. Tutaj wspomnimy tylko o jej ujściu¹⁾. Niemen przypomina swym dolnym biegiem pod niejednym względem Wisłę. Przeplłynawszy kilka mil na terytorium pruskie i przyjąwszy z południa Szeszupę, a z północy Jurę z Szeszupą, wstępuje on w szeroką nizinę aluwialną i niebawem rozdziela się poza miastem Tylżą (Tilsit) na dwa ramiona, tworząc deltę. Ramiona główne płynię pod nazwą Rus w kierunku północno-zachodnim i, wysławszy przez niziny jeszcze kilka odnóg do morza, wpada do zatoki Kurońskiej w pobliżu miasteczka Russ, drugie zaś, pod nazwą Gilia (Gilge), skręca łukiem, otwartym na południe, ku południowemu zachodowi, łączy się tuż przy ujściu kanałem Friedrichsgraben i rzeką Dejną z Pregolą i wpada do zatoki pod miejscowością Gilge. Nizina Niemna składa się, tak samo, jak nizina Wisły, z osadów rzecznych, wystających tylko 5 metrów nad powierzchnię morza, i jest bardzo urodzajna, ale z powodu braku kanałów i tam w znacznej części zabagniona i zaniedbana.

¹⁾ Zaznaczamy przy tej sposobności, że mapka, umieszczona na str. 68—9, jest na tem miejscu bardzo niedokładna i daje mylny obraz stosunków wodnych. Między innymi Szeszupa tworzy na kilkumilowej przestrzeni granicę między Królestwem Polskim a Prusami. Szeszuwa nie wpada do Niemna, lecz jest dopływem rzeki Jura, której ujście znajduje się naprzeciw ujścia Szeszupy. Przystawiono też nazwy zatok: Kurońskiej i Fryskiej. Zatoka nad ujściem Niemna nazywa się Kurońską, a nad ujściami Nogatu, Pasargi i Pregoly—Fryską. Mapę dokładniejszą podamy przy szczegółowym opisie Prus Wschodnich.

Większa część rzek, spływających z pojezierza Pruskiego, czerpie swe wody z jezior, zapelniających w wielkiej obfitości kotliny południowej i wschodniej części pasma Bałtyckiego. W pobliżu morza znajduje się tylko jedno większe, a mianowicie wspomniane już kilkakrotnie jezioro Druzno (Drausensee) w okolicy Elbląga. Jeziora, leżące pośród wzgórz, znajdują się na znacznej wysokości ponad poziomem morza, przyczem wyniesienie ich zwiększa się wogólności ku wschodowi. Grupa jezior wschodnich (Jezierzyce (Geserich), Miłomłyn (Liebensmühl), Drwęckie albo Ostródzkie (Drewenzsee) i sąsiednie) znajduje się na wysokości 95—100 metrów, grupa środkowa jezior mazurskich, od jez. Mamry (Mauersee) poza Śniardwy (Spirdingsee), na wysokości 117 m. Położone dalej ku wschodowi jezioro Laśmiady wznosi się 125 m., Łeckie 130 m. ponad poziom morza. Najwyżej leżą jeziora w gub. Suwalskiej: Wisztynieckie 174 m., Wigry przeszło 200 m. Znajdują się jednak pojedyncze wyższe jeziora także w pośrodku pasma. Głębokość ich jest nierówna; waha się między kilkunastu a kilkudziesięciu metrami. Największe znajdują się w grupie mazurskiej. Są to jeziora Śniardwy (Spirdingsee) i Mamry (Mauersee). Pierwsze wypełnia ogromną kotlinę, zbliżoną kształtem do owalu, wystrzępionego i obciętego po stronie północnej, ciągnie się dwie mile ze wschodu na zachód i blisko 1½ mili z południa ku północy. Powierzchnia jego obejmuje przeszło dwie mile kwadratowe. Niespełna dwie mile kwadratowe zalewa jezioro Mamry. Ma ono kształt nieregularnego stojącego krzyża i składa się z 4 jezior półmilowych. Północne z nich nazywa się Mamry Węgoborskie (Mauersee), wschodnie Dargejmy (Dargeinensee), zachodnie jez. Dobskie (Dobischese), południowe Kisajno (Lötzeners Kisainsee). Z ostatnią częścią jeziora Mamry łączy się wielkie jezioro Niewocin albo Lewencińskie (Lewentinsee), obejmujące pół mili kwadratowej. Nie ustępują mu pod względem wielkości: jezioro Wigry w pobliżu Suwałk, rozlewające się na obszarze 20,9 wiorst kwadratowych (niespełna pół mili), a na zachodzie, między źródłami Liwny i Ossy z jednej, a Drwęcy z drugiej strony, wydłużone nieregularnie jezioro Jezierzyce (Geserichsee), trzy mile długie, a miejscami do pół mili szerokie. Inne, jak j. Druzno, pod Elblągiem, Warsz na północy od Jańsborka (Johannesburg), Selment i Laśmiady, na

południu i na północy od Elku (Lyck), Rajgrodzkie, na granicy, w pobliżu miasta Rajgrad w Kr. Polskiem, Wisztynieckie pod Wisztyncem, na granicy Prus i gub. Suwalskiej, są już znacznie mniejsze. Jezior małych i średnich, od $\frac{1}{2}$ —10 kilometrów kwadratowych rozległości, są tysiące; w samej gubernii Suwalskiej, na wschodnim pograniczu Pojezierza, jest ich, według „Słown. Geogr.“, około 500. Nie podaliśmy umyślnie rozmiarów wymienionych wielkich jezior w cyfrach szczegółowych, ponieważ z jednej strony pomiary są niepewne (także na terytorium pruskiem), z drugiej zaś,

Z piasezystych okolic jeziora Łeba.

przestrzeń, zalana wodą, zmniejsza się nieustannie, niekiedy nagle, skutkiem splywania jezior i ich zarastania. Proces ten, trwający już od niepamiętnych czasów, sprawia, że naokoło jezior i między nimi tworzą się rozległe torfowiska, a miejscami wylaniają się smugi wymytej gliny marglowej, które niebawem, z powodu swej żyzności, zamieniają się na urodzajne, starannie uprawiane pola. Na wzgórzach, otaczających kotliny jezior, rosną wspaniałe lasy, przeważnie iglaste, opadające krawędziami często do samego zwierciadła wód. To ścisłe połączenie wyniosłych wzgórz, poprzerzynanych głębokimi jarami, ogromnych, niemal dziewiczych lasów,

rozległych przestrzeni wodnych, nadaje krajowi szczególnego uroku dzikiej, ponurej piękności. Pięknością krajobrazu słynie zwłaszcza okolica między jeziorami Mamry i Śniardwy. Jest to tak zwana „Szwajcarya Mazurska“, odwiedzana chętnie i często przez turystów niemieckich. Nadzwyczajna obfitość jezior, łączących się ze sobą bezpośrednio, moczarów i torfowisk, utrudnia tam bardzo komunikację lądową i zmusza do powszechnego używania drogi wodnej. Związek między jeziorami, oddzielonemi od siebie smugą lądu, stanowią liczne kanały, przeprowadzone najczęściej łożyskami strumyków, rzadziej wprost przez moczary. Dzięki temu połączeniu, można z jezior południowych, znajdujących się w okolicach Jańsborka, dostać się wygodnie przez Śniardwy i Niegocin do jeziora Mamry. Jeziora południowo-wschodnie: Selment, Łećkie i Laśmiady nie są jeszcze ze sobą połączone. Najlepszą jednak komunikację wodną posiada część zachodnia pojezierza, dzięki wielkim i długim kanałom, które łączą jeziora, leżące w głębi kraju, ze sobą i z morzem. Punktem środkowym jest tam małe jezioro Miłomłyn (Liebesmühl). Posiada ono wygodny związek z jednej strony z jeziorem Drwęckiem, z drugiej z Jezierzycami, na północy zaś łączy się za pomocą kanałów z jeziorem Druzno, Nogatem i zatoką Fryską. Związek między wielkimi jeziorami mazurskimi jest, po większej części, naturalny,—kanały są tam dość liczne, ale niewielkie; między jeziorami zachodnimi a zatoką Fryską natomiast sztuczny. „Szwajcarya Mazurska“ zawdzięcza udoskonalenie swych dróg wodnych głównie piękności swoich okolic i ruchowi turystów, północno-zachodnia część pojezierza zaś—urodzajności gleby, rozwojowi rolnictwa i połączonego z niem przemysłu.

Gleba pasma Bałtyckiego należy wogólności, jak zaznaczyliśmy już wyżej, do gorszych. Zarówno na pojezierzu Pomorskiem, na całej przestrzeni od Odry do Wisły i od Bałtyku do Noteci, jak i w środkowej części pojezierza Pruskiego, od zatoki Fryskiej do południowej krawędzi wzgórz i od Pregoly do górnej Drwęcy—przeważają jałowe piaski, pokryte lasami sosnowemi i nadające się (nawet nie wszędzie) tylko do uprawy owsa, żyta i kartofli, oraz mokre torfowiska, zamienione miejscami z wielkim trudem na ziemię uprawną. Po lewej stronie Wisły znajdują się grunta lepsze

tylko w kącie południowo-wschodnim między dolną Brdą i Notecią, oraz w okolicy Pucka. Po lewej stronie są znacznie większe obszary ziemi urodzajnej. Takie rozległe pustkowia, nie nadające się prawie wcale do uprawy, jakimi są lasy Tucholskie, okolice Lauburga i Bytowa, lub szeroki pas wybrzeża nad jeziorem Łeba (ryc. str. 89), można znaleźć na pojezierzu Pruskim tylko w moczarach nad zatoką Kurońską. Wielka „Puszcza Jańsborska“ między jeziorami Śniardwy a granicą Kr. Polskiego, jest tylko pokryta lasem, ale posiada ziemię nie najgorszą. Wewnątrz kraju, w określonej wyżej części środkowej pojezierza, można też spotkać miejscami wyspy urodzajne, nadające się nawet do uprawy pszenicy. Cała zaś część zachodnia, między dolną Drwęcą a morzem, i Wisłą a górną Drwęcą i kanałem, łączącym jeziora zachodnie z zatoką Fryską, odznacza się glebą dobrą. Obszar ten obejmuje starą ziemię Chełmińską oraz Pomezanie i łączy się na północnym zachodzie z żuławami w nizinie Wisły. Nizina ta jest najurodzajniejszą częścią całego obszaru. Nizina przy ujściu Niemna nie ustępuje jej pod względem dobroci gleby, ale nie jest jeszcze dostatecznie skanalizowana i brak jej jeszcze wiele do tego rozwoju, którym zadziwiają żuławy nadwiślańskie.

Płodów mineralnych pojezierze Pomorskie i Pruskie, z powodu grubości osadów diluwialnych, pokrywających starsze formacje geologiczne, nie posiada. Na zachodzie tylko, przy ujściu Odry, występuje na powierzchnię kreda. W południowej części pojezierza Pruskiego istnieją pokłady węgla brunatnego, dotąd zaniebane prawie zupełnie. Jediną kopaliną, oprócz torfu, jest bursztyn. Wydobywają go z ziemi, częściej wylawiają z morza, zwłaszcza na wybrzeżu Sambijskiem.

Pod względem klimatycznym pojezierza nie różnią się zasadniczo od W. Ks. Poznańskiego i Szląska. Podamy więc ogólną charakterystykę stosunków klimatycznych na całym obszarze ziem polskich w Prusach na końcu tego rozdziału.

B. Dolina Warty i Noteci. Jeżeli z pojezierza Pomorskiego zwrócimy się ku południowi i przekroczymy Noteć, to wstąpimy w kraj, różniący się znacznie od omawianego powyżej,—z powierzchnią lekko falistą, na której wyjątkowo tylko zarysowują się większe wzniesienia, miejscami zupełnie równy, z rzeczkami, pły-

Dolina Warty i Noteci (W. Ks. Poznańskie).

naćmi leniwie w zabagnionych i płytkich łożyskach, długimi smugami łąk niskich i zarośniętych bujnie moczarów i małemi a licznemi skrawkami lasów wśród pól rozległych i starannie uprawionych. Jest to część wielkiej doliny starych łożysk rzecznych, którą scharakteryzowaliśmy już ogólnikowo w uwagach wstępnych tego rozdziału. Wycinek z tej wielkiej całości, należący do ziem polskich w Prusach, można określić jako dolinę Warty i Noteci. Posiada on na trzech stronach granicę naturalną: na północy sięga do pojezierza Pomorskiego, na zachodzie do Odry, na południu do krawędzi wyżyny Szląskiej w okolicach Baryczy. Na wschodzie granicy naturalnej niema; istnieje tylko granica polityczna, ciągnąca się krętą, złamaną ku zachodowi linią, przez bagna Bachorzey i jezioro Gopło ku ujściu Proсны, a następnie nad Prosną aż do jej kolana, powyżej Bolesławia. Po za tę granicę polityczną nizina Warty sięga jeszcze daleko w głąb Królestwa Polskiego, aż do ostatnich wylotów wyżyny małopolskiej, po prawej stronie Warty, i łączy się z nizina Pilicy. Tutaj zajmujemy się tylko tą jej częścią, która należy do ziem polskich w Prusach, a mianowicie do W. Ks. Poznańskiego. Obszar ten tworzy bardzo niskie płaskowzgórze, urozmaicone pasmami pagórków, ciągnących się głównie nad brzegami rzek i opadające zwolna zarówno z północy, jak i z południa ku środkowi, a w całości swej ze wschodu na zachód. Wzgórze północne, ciągnące się nad Notecią, stanowią niejako dalszy ciąg wzgórz pojezierza Pomorskiego, ostatnią krawędź skalistego podłoża, na którym ułożyły się osady diluwialne. Miejscami spotykamy tam jeszcze stosunkowo znaczne wyniosłości, w okolicach Chodzieża (po niem. Kolmar) 191 m., na północ od Kcyni (Exin) 162 i 136, pod Łabiszynem 152 m. Ta grupa wzgórz ciągnie się w kierunku południowo-wschodnim, ku Gnieznu i Trzemesznu. Pod Trzemesznem najwyższe wzgórze wznosi się 141, pod Gniezmem 127 m. nad poziom morza. Kąt północno-zachodni ma wzgórze niższe: pod Bydgoszczą 101, pod Inowrocławiem 109 m. Po za Gniezmem i Trzemesznem wzgórze zniżają się ku południowemu wschodowi: pod Witkowem mamy już tylko 113, pod Wrześnią 100, pod Miłosławiem 90 metrów. Ku Poznaniowi natomiast pasmo wyżyn zatrzymuje swą dotychczasową wysokość i przekracza Wartę. Najwyższe wzgórze na prawym brzegu Warty, w pobliżu

Gopło pod Kruświczą.

Owińsk, ma 143, naprzeciw, po lewej stronie rzeki, pod Złotnikami, 154 m. wysokości. Na południu wkraczają w dolinę wzgórza wyżyny Szląskiej. Należą do niej zupełnie jeszcze południowe powiaty W. Ks. Poznańskiego, aż do źródeł Baryczy. Wysokość przeciętna wynosi tam około 200 m., pojedyncze wzgórza wznoszą się do 247 m., pod Ostrzeszowem (Schildberg). Po północnej stronie Baryczy wzgórza nie dosięgają już nigdzie 200 m., wznoszą się rzadko ponad 150, ale powierzchnia nie opada w części wschodniej nigdzie poniżej 100 m. Natomiast bardzo widoczne jest opadanie terenu ku zachodowi, zarówno po lewej, jak i po prawej stronie Warty. Na północy z wyżyn, pod Gniezmem, Trzemesznem i Kcynią, schodzimy niebawem do 100 m. w okolicach Wągrówca, 71 pod Ryczywołem, 56 pod Pilką; na południu pod Ostrowem wzgórza dosięgają 186 m., pod Dolskiem 149, pod Mosiną 132, pod Grodziskiem nizina opada już do 85, Wolsztynem 63, Babimostem, nad granicą brandenburską, 59 m. Pojedyncze wzgórza rzadko tylko wznoszą się ponad 100 m. nad poziom morza. Mimo bardzo małego urozmaicenia powierzchni, niektóre okolice, w których wzgórza zbliżają się bezpośrednio do łożysk rzek, jak pod Mosiną, lub otaczają jeziora, jak pod Gniezmem i Trzemesznem, odznaczają się pięknnością krajobrazu. Zwłaszcza Mosina jest z tego powodu ulubionym celem wycieczek, i wobec namiętności Niemców do tworzenia rozmaitych „Szwajcaryi“ w miniaturze, może doczekać się jeszcze nazwy „Szwajcaryi Poznańskiej“.

Kraj, położony tak nisko, przez który niegdyś przepływały fale olbrzymiej, szeroko rozgałęzionej Wisły, i dziś jeszcze odznacza się znaczną obfitością wód, jakkolwiek po zwróceniu się Wisły ku północy, skutkiem wytrzebiecia lasów, spłynięcia i zarośnięcia jezior, oraz skanalizowania moczarów, utracił już bardzo wiele ze swego pierwotnego charakteru. Jeszcze w czasach historycznych, prawie połowa dzisiejszego W. Ks. Poznańskiego była pokryta wodą, w postaci szeroko rozlanych rzek, obszernych jezior i olbrzymich, niedostępnych bagien. Zwłaszcza bagien była obfitość wielka. Ciągnęły się one smugą milowej, a miejscami i kilkumilowej, szerokości po obu stronach Noteci, sięgając na wschodzie aż do Brdy, i łączyły się na południowym wschodzie, w okolicach Gopła, z wielkim bagniskiem Bachorzy. Druga wielka, bez porównania jeszcze

szersza, smuga moczarów ciągnęła się przez południową część kraju, nad Wartą, w jej biegu ku zachodowi, od Koła do Śremu, i rozszerzając się za kolanem Warty pod Śremem, wypełniała prawie cały kąt południowo-zachodni kraju. Środowiskiem tych bagien była z jednej strony Mogilnica, z drugiej, rozpadająca się na dziesiątki leniwych strumyków, Obra. Za pośrednictwem Obry moczary te łączyły się z rozległymi bagnami Baryczy i jej dopływów: Polskiej i Szląskiej Kopanicy, oraz Orli. Obecnie z tego,

Jezioro Trzemeszeńskie.

w przybliżeniu 200 milowego, obszaru bagien, istnieją tylko szczątki w postaci zarośniętych przeważnie olszyną trzęsawisk nad wymienionymi rzekami; reszta zamienia się na rozległe łąki, a miejscami nawet na rolę orną. Zmniejszyły się także bardzo jeziora, z tej samej przyczyny, dla której zaniknęły moczary. Z Gopła, które niegdyś, jeszcze w czasach historycznych, zalewało ogromną przestrzeń, łączyło się z jednej strony bezpośrednio z Wisłą, z drugiej z Notecią, z trzeciej z Wartą (pomiędzy Kołem a Koninem), pozostawiając tylko niewielkie, wyschnięte jezioro.

stały tylko strzępy, w postaci dzisiejszego wydłużonego Gopła (ryc. str. 94) i leżących w jego przedłużeniu ku południowi jezior w Królestwie Polskiem: Skulskiego, Broniszewskiego, Śleszyńskiego, Gosławickiego i innych mniejszych. Jak daleko sięgało dawne Gopło ku zachodowi, tego dziś już rozstrzygnąć niepodobna. Związek jego z Wisłą i Wartą został przerwany zupełnie. Stan dawny oznaczają dziś jeszcze na północy bagna i kanał Bachorzy, a na południu moczary,

Krajobraz z okolic Wenecyi (pod Gnieznem).

ciągające się od wymienionych jezior ku Warcie. Pomimo swego znacznego zmniejszenia, Gopło pozostało największym z jezior tego kraju. Ciągnie się ono na przestrzeni 30 kilometrów z północy na południe i dochodzi do 4 km. szerokości. Z innych większych wymienimy: w części północno-wschodniej jezioro graniczne Powidzkie (Giwartowskie) i Skorzęcińskie (na linii od Gopła do Wrześni), Trzemeszeńskie, Wiecanowskie (pod Mogilnem), wązkie,

ale długością dorównyujące niemal Gopłu, Trlaskie, przez które przepływa Noteć, Żnińskie, Rogowskie. Bardzo liczne są w tej okolicy jeziora małe, obejmujące kilka lub kilkanaście włók. W środkowej części kraju jezior większych wcale niema. Największe stosunkowo znajduje się pod Strykowem (między Opalenicą i Mosiną) i pod Bninem (na północny wschód od Śremu). Liczne natomiast jeziora średniej wielkości pozostały w zachodniej części kraju, nad Wartą (między Poznaniem, Obornikami i Skwierzyną) i w dorzeczu Obry. Do większych należą Zbąszyńskie i Wolsztyńskie. Wreszcie istnieje grupa mniejszych jezior w okolicy źródeł Baryczy, między Ostrowem i Ostrzeszowem.

Układ rzeczny kraju jest prosty i jednostajny. Wobec łagodnego pochylania się powierzchni ku zachodowi, wszystkie ważniejsze rzeki (Noteć, Warta, Obra i Barycz) płyną w tym samym kierunku. Inny kierunek mają tylko mniejsze dopływy i rzeki graniczne. Wisła, która niegdyś była główną rzeką tego kraju, obecnie dotyka tylko jego granicy północno-wschodniej, na przestrzeni 6 mil. Nie otrzymuje ona z tej niziny żadnego większego dopływu, tylko małą strugę, zwaną Rzeką Zieloną, której źródła znajdują się w pobliżu wsi Dąbrówki, na linii między Inowrocławiem a Bydgoszczą, naprzeciw wygiętego ostro ku wschodowi kolana Noteci. Główne łóżysko dolnej Wisły z epoki lodowej zajmuje obecnie Noteć. Wypływa ona pod nazwą Mątwy z Gopła (niektórzy geografowie uważają za jej źródło odpływ jezior Skorzezińskiego i Kamienieckiego), przepływa długie jezioro Trlaskie i leżące w jego przedłużeniu mniejsze Mielno, zwraca się następnie ku zachodowi, a po za jeziorem Barcińskim ku północnemu wschodowi. Za Łabiszynem Noteć zbliża się na odległość niespełna 2 mil do Wisły i prawdopodobnie łączyła się z nią niegdyś bagnami i spływającą z nich Rzeką Zieloną. Obecnie związku żadnego niema. Noteć zwraca się za Łabiszynem bardzo ostrym łukiem ku północnemu zachodowi i, spotkawszy się pod Nakłem z południową krawędzią wyżyny Bałtyckiej, płynie odtąd wzdłuż niej, w kierunku wschodnim. Wylamuje się z niego dopiero za Ujściem (nad ujściem rzeki Głdy) i zwraca się ku południowi. Powraca jednak do niego pod Czarnkowem i zatrzymuje kierunek zachodni aż do swego ujścia do Warty, pod Santokiem. Jest ona spławna na całej przestrzeni,

od Gopła do ujścia; dla statków większych (125 tonn) od Nakła. Pod temże miastem łączy się ona z kanałem Bydgoskim, a za jego pośrednictwem z Brdą i Wisłą. Spadek jej jest nieznaczny (pod

Nad Cybiną (pod Poznaniem).

Pokością u wyjścia jeziora Trląskiego 75, pod Nakłem 57, pod Santokiem 20 m.). Otrzymuje ona większe dopływy tylko z prawej strony, z pojezierza Pomorskiego, mianowicie zaś: Łobżonkę, Głdę (Kuddow) i Drawę (Drage). Splawną jest z nich tylko Drawa na

przestrzeni 4-milowej. Dopływy z lewej strony są maleńkie. Warta przepływa kraj, który nas tu zajmuje, tylko swym biegiem dolnym, od Pyzdr do Skwierzyny (Schwerin). Powstaje ona na wyżynie Małopolskiej i płynie bardzo krętym łożyskiem początkowo wśród wzgórz, następnie w szerokiej dolinie ku północy, aż do Koła. Tam zwraca się ku zachodowi, przecina granicę za Pyzdrami i zatrzymuje swój kierunek zachodni do Śremu. Od Śremu do Murowanej Gośliny płynie przez Mosinę i Poznań ku północy, następnie skręca łagodnym łukiem znowu ku zachodowi, przyjmuje na krótkiej przestrzeni, między Skwierzyną i Santokiem, po raz trzeci kierunek północny i, powróciwszy do zachodniego kierunku, wpada pod Kiszynem, w prowincyi Brandenburskiej, do Odry. Spadek jej w górnym biegu jest dość silny, w dolnym niewielki. Poziom wody wynosi nad granicą W. Ks. Poznańskiego 70, pod Śremem 60, Poznaniem 51, Skwierzyną 23, Santokiem 20, Kiszynem 13 m. Jest spławna dla średnich statków na całej przestrzeni w W. Ks. Poznańskim. Dopływy jej po prawej stronie są małe. Do większych należą: Ner w Królestwie Polskim (ujście powyżej Koła), Września, powstająca w okolicach Gniezna (ujście powyżej Pyzdr) i Welna, wypływająca z jezior między Gniezmem a Trzemesznem (ujście pod Obornikami). Pod Poznaniem wpadają do Warty dwie małe strugi: Cybina i Główna. Większe są lewe dopływy Warty. Największy z nich, Prosna, płynie w kierunku północnym, tworząc granicę między Królestwem Polskim a Szląskiem i W. Ks. Poznańskim. Tylko pod Kaliszem granica oddala się na małej przestrzeni od rzeki, ku zachodowi. Obrza stanowi w swym stanie teraźniejszym sieć kanałów, ciągnących się w rozmaitych kierunkach wśród bagien i łąk niskich. Powstaje ona na niewyraźnym dziale wodnym w południowo-wschodniej części kraju, w pobliżu Koźmina i płynie jako samodzielna rzeka w kierunku południowo-zachodnim, ku Odrze. Z moczarów tych wydobywają się ostatecznie dwie rzeki. Jedna z nich wpada pod nazwą Zgniłej Obry do Odry, w pobliżu miejscowości Tschirzig, druga zwraca się ku północy, przepływa szereg jezior: Chobienickie, Zbąszyńskie i Trzielskie, i uchodzi pod Skwierzyną do Warty. Jest ona spławna od Zbąszynia aż do ujścia. Jeden z kanałów obrzańskich łączy ją z Wartą pod Mosiną, przyjmawszy spływającą z północnego zachodu Mogil-

nicę. Barycz należy tylko swemi źródłami do W. Ks. Poznańskiego. Tworzy ona południową granicę niziny. Powstaje na bardzo niewyraźnym dziale wodnym w pobliżu Proсны, pod Ostrowem, płynie w bagnach ku zachodowi i, przyjąwszy po prawej stronie Orłę, uchodzi do Odry przy kolanie, powyżej Głogowy.

Gleba doliny Warty i Noteci odznacza się wielką różnorodnością. Wogólności niziny posiadają glebę urodzajną, wyżyny zaś składają się z mniej lub więcej jałowych, niekiedy lotnych piasków,

Góry Olbrzymie. Schneekoppe.

oraz gliny czerwonej, z wielką domieszką przeważnie drobnych głazów narzutowych. Te piaski i gliny zajmują większą połowę kraju i tworzą dwa pasy, ciągnące się między Wartą i Notecią i wzdłuż Obry i łączące się ze sobą na zachodzie, nad granicą brandenburską. Najlepszą glebę posiada równina w północno-wschodniej części kraju, w pobliżu Gopła. Są to t. zw. Kujawy. Spotykamy tam czarnoziem, który powstał ze szczątków gnijącej przez długie wieki roślinności. Bardzo urodzajna jest także dolina Warty,

wypełniona gliną żółtą, oraz dolina Obry, o ile została zupełnie osuszona. Położone niżej części doliny nadobrzeńskiej, oraz cała dolina Noteci, które nie nadają się do uprawy zboża, zostały zamienione na żyzne łąki. Tylko na miejscach najniższych lub niedostatecznie skanalizowanych, zarówno nad temi dwoma rzekami, jak i w pobliżu Gopła, nad Bachorzą i w północno-zachodniej części kraju, w pobliżu Obrzycka, wreszcie nad Baryczą, pozostały dotąd grzęzkie moczary.

Z gór Heuscheuer. Labirynt piaskoweowy pod Aderbachem.

W *plody mineralne* W. Ks. Poznańskie jest tak samo ubogie, jak pojezierze Pruskie i Pomorskie. Posiada ono tylko rudy błotne, nie wyzyskiwane od dziesiątek lat wcale, z powodu swej małej wydajności, sól i gips w Inowrocławiu i wapno, wydobywane zwłaszcza w okolicach Barcina, nad Notecią. Obfitsze są kopaliny pochodzenia roślinnego. Nad Wartą znajdują się znaczne pokłady węgla brunatnego, w północnej części kraju bursztyn, naniesiony prawdopodobnie przez rzeki, a wreszcie w nizinach torf w wiel-

kiej obfitości. Z tych trzech kopalin wydobywają w wielkiej ilości tylko torf. Pokłady węgla brunatnego są dotąd zaniedbane prawie zupełnie z powodu bliskości Szląska, który dostarcza krajowi tanich a dobrych węgla kamiennych. Wydobywanie bursztynu nie oplaca się wcale.

C. Wyżyna i zatoka Szląska. Po stronie południowej krainy wielkich dolin, których częścią jest dolina Warty i Noteci, ciągnie się z południowego wschodu ku północnemu zachodowi pasmo wzgórz, zwane Granicznym, w tem rozumieniu, że stanowi ono południową, graniczną część wielkiej niziny. Składa się ono tak samo, jak pasmo Bałtyckie, w części z piasków diluwialnych, gliny i gazów narzutowych, jest od niego na ogół wyższe, ale ponieważ spoczywa na wyższej podstawie, opada łagodniej na wszystkie strony i jest mniej rozdarte głębokimi dolinami, nie nadaje ono krajowi tak górzystego charakteru, jaki posiadają pojezierza nadbałtyckie. Nie dotyka ono wszędzie do stoków gór skalistych, które zamykają z południa nizinę, lecz pozostawia miejscami pomiędzy sobą a niemi wązkie doliny, zwane „zatokami“. Są to: na wschodzie zatoka Podkarpacka (w dolinie Wisły i Sanu), w pośrodku zatoka Szląska (w dolinie Odry), na zachodzie zatoka Saska (w dolinie Elby).

Do ziem, zamieszkałych przez Polaków w Prusach, należy tylko część wschodnia wyżyny i zatoki Szląskiej. Nie mogąc jednak rozrywać całości geograficznej, musimy przyjrzeć się bliżej całemu obszarowi i poświęcić także kilka uwag systemowi gór, które wprawdzie nie należą do tego obszaru, ale ograniczają go z południa i sięgają w głąb jego pojedynczemi odnogami i szczytami. Góry te noszą wspólną nazwę „Sudetów“ i stanowią część północnego wału Czeskiego. Nie tworzą one jednak ani wraz z niemi, ani same w sobie, całości organicznej, lecz składają się z kilku łączących się ze sobą grup rozmaitego pochodzenia, budowy i składu geologicznego. Siegają one od Nisy Łużyckiej na zachodzie, do Odry i Beczwy (na Morawach) na wschodzie. Część zachodnia jest najwyższa i nosi nazwę „Gór Olbrzymich“. Ciągną się one kilkoma, zrosniętymi ze sobą, pasmami od źródeł Nisy Łużyckiej do źródeł Bobru. Grupa zachodnia posiada własną nazwę „Grzebienia Izerskiego“ (Iserkamm). Najwyższy jej szczyt (Tafel-

fichte) wznosi się 1,123 m. nad poziom morza. Znacznie wyższe są właściwe góry Olbrzymie, składające się z równoległych grzbietów: czeskiego i pruskiego. Czeski dochodzi w Kesselkoppe do 1,426, pruski w Schneekoppe (ryc. str. 011) do 1,605 metrów wysokości. Po stronie północnej tego podwójnego pasma ciągną się,

Z gór Heuscheuer. Labirynt pod Adersbachem.

równoległe do nich, oddzielone doliną Bobru, daleko już niższe (do 730 m.) Góry Kacbachu. Środkowa część Sudetów, sięgająca od źródeł Bobru do źródeł Nizy Kładzkiej, składa się z licznych grup rozmaitej formacji. Są one znacznie niższe od Gór Olbrzymich. Na północnym zachodzie, w przedłużeniu Gór Kacbachu, ciągną się od Bystrzycy do Nisy Kładzkiej, Góry Sowie, z najwyższym szczytem „Wysoką Sową” (1,014 m.), a w ich przedłużeniu pasmo Gór Reichensteinu. Od tych dwóch pasm oddziela dolina Kładzka podwójny grzbiet południowy,

zwany „Habelschwerter” i „Adler Gebirge”. Dolina ta jest zamknięta na zachodzie górami „Heuscheuer” (ryc. str. 102, 104 i 105), tworzącymi labirynt, dziwacznie wyszczerbionych przez wody płynące, skał piaskowcowych, na wschodzie zaś „Górami Śnieżnymi”. Góry Reichenstein i Śnieżne należą już do trzeciej grupy Sudetów, do

Jesionika (Mährisches Gesenke), który sięga w dwóch grupach od Nisy Kłodzkiej do Odry i Beczwy. Pasma główne ciągnie się od gór Sowich ku południowemu wschodowi, jako góry Reichensteinu, następnie „Góry Śnieżne“, wreszcie pasmo Dziadka (Altvater), a następnie skręca nagle pod prostym kątem ku południowemu zachodowi. Pasmu głównemu towarzyszy kilka bocznych, rozchodzących się w rozmaitych kierunkach. Góry te, posiadające ogólną nazwę wyższego Jesionika, odznaczają się znaczną wysokością i nie wiele ustępują Olbrzymim. Najwyższym szczytem Gór Śnieżnych jest wielki Schneberg (1,425 m.), najwyższym w paśmie Dziadka — Dziadek (1,490 m.). Północną krawędź wysokiego Jesionika tworzy, wkraczająca już w zatokę Szląską, sławna z pięknych widoków grupa gór

Zuckmantel. Szczyt jej wznosi się 890 m. nad poziom morza, a około 600 m. ponad sąsiednią nizinę. Zakończenie Sudetów stanowi niższy Jesionik, ciągnący się szeroką, rozdartą głębokimi dolinami, wyżyną na południowym wschodzie od wysokiego Jesionika. Grupa ta jest znacznie niższa od innych i tylko pojedynczemi

Heuseheuer.

szczytami wznosi się ponad 800 m. Ku temu systemowi gór biegnie od wschodu potężne, wydłużone pasmo Karpat. Nie styka się jednak z Sudetami, lecz wymija je, skręcając łagodnym łukiem ku południowemu zachodowi. Pomiedzy obu pasmami pozostaje nad Odrą, Beczwą i Morawą dolina, zwana Bramą Morawską, tworząc wygodne przejście z niziny północno-europejskiej ku południowi. Opis Karpat podamy w całości przy opisie Galicyi i Księstwa Cieszyńskiego. Tu zaznaczamy tylko, że ostatnie stoki gór Karpackich tworzą na wschodzie granicę południową wyżyny Szląskiej.

Wzdłuż Sudetów ciągnie się po obu stronach Odry niezbyt szeroka dolina, zwana zatoką Szląską. Powstała ona prawdopodobnie przez zapadnięcie się powierzchni i odznacza się wielką urodzajnością, dzięki pokładom loessu i zwiędzających produktów wulkanicznych. Grzbiety Sudetów opadają ku niej stromo, a silne pochylenie uwydatniło się jeszcze więcej, skutkiem częściowego splóknięcia stoków przez wody. Jest to widoczne zwłaszcza na północnym zachodzie, między Zgorzelicami (Görlitz) a Świdnicą (Schweidnitz), gdzie z pierwotnego podnoża gór pozostały tylko pojedyncze skały bazaltowe w postaci bardzo stromych szczytów. Najwyższy z nich, Szpicberg pod Goldbergiem (między Lignicą a Hirschbergiem), wznosi się 500 m. nad poziom morza; Landeskronę pod Zgorzelicami ma 419 m. wysokości. Wzdłuż północnych stoków gór Kacbachu, Sowich i Reichensteinu ciągnie się od północnego zachodu ku południowemu wschodowi wązka kotliną, oddzielona od właściwej zatoki Szląskiej grupami wzgórz granitowych, pokrytych przeważnie bazaltem. Są to: między Kacbachem a Bystrzycą góry Strzygłowskie (Striegauer Berge), dochodzące do 354 m wysokości; między Bystrzycą a Ślężą, w półkolu utworzonym przez dolinę wody Sobockiej—Sobótka (Zobtenberg), nosząca na swym szczycie (725 m.) odwiedzaną tłumnie przez pątników kaplicę (ryc. str. 107); wreszcie, między Ślężą a Nisą Kładzką, rozdzielone Olawą, góry Strzeleckie, które w swej części wschodniej dosięgają 390 m. Poza ten szereg wzgórz, zatoka Szląska sięga ku północy do wzgórz Dalkowskich (w pobliżu Głogowy), na północnym wschodzie, po prawej stronie Odry, przechodzi w wyżynę Szląską, a na południu łączy się z Bramą Morawską.

Wyżyna Szląska łączy się na południu bezpośrednio ze stokami Karpat, tak że przejście jest prawie niewidoczne. Różni się ona jednak zarówno od Karpat, jak i od Sudetów, od których oddziela je dolina Odry, zasadniczo swoją budową i składem geologicznym. Gdy Sudety są pasmem bardzo starym, składającym się z najstarszych skał krystalicznych, zmienionem wielokrotnie w ciągu wieków skutkiem zapadnięć, przesunięcia się warstw

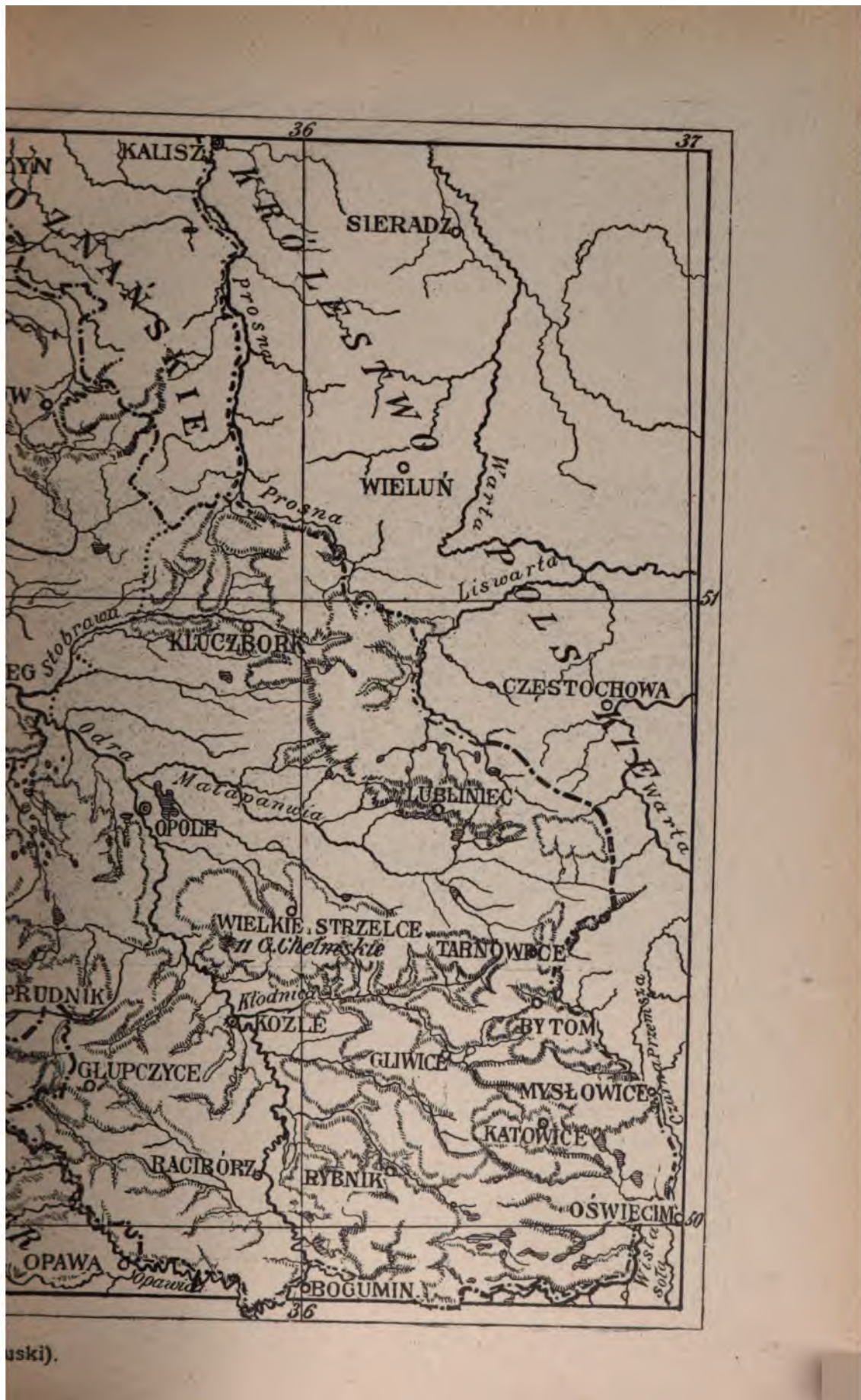
[Kaplica na Sobótee.

i wybuchów wulkanicznych, Karpaty zaś stanowią grzbiet przeważnie piaskowcowy, utworzony przez sfaldowanie w czasach daleko późniejszych,—wyżyna Szląska składa się z ułożonych na sobie prawie zupełnie poziomo pokładów, od najstarszych do najmłodszych, i przypomina pod tym względem formację równiny wschodnioeuropejskiej. Podstawę jej tworzy kamień węglowy, pokryty dość grubymi warstwami, przeważnie trzeciorzędowymi, pstrym piaskow-

ski).

cem i wapniem muszlowym, na których znowu spoczywają prawie wszędzie osady dyluwialne. Tylko na wschodzie warstwy te uległy sfaldowaniu, tworząc jurajskie pasmo wzgórz krakowsko-wieluńskich. Formacja starsza, węglowa, w nielicznych miejscach tylko została odsłonięta przez działanie wód. Nastąpiło to zwłaszcza na południowym wschodzie, u źródeł Kłodnicy, w okolicy Tarnowic, Bytomia i Katowic. Wzgórza krakowsko-wieluńskie można uważać za naturalną granicę wschodnią wyżyny Śląskiej. Na południu granicę stanowią stoki Karpat; na północy dolina Bary-

Wodospad rzeki Zaekca.

czy, na zachodzie zatoka Śląska. Na północnym zachodzie wyżyna przechodzi po lewej stronie Odry do prowincyi Brandenburskiej. Nie posiada ona charakteru górzystego, robi raczej wrażenie falistej równiny, wśród której ciągną się od wzgórz krakowsko-wieluńskich dwa pasma niskich pagórków ku północnemu zachodowi. Południowe noszą nazwę Gór Tarnowickich, tworzą szeroką grupę nad źródłami Kłodnicy i dosięgają tam 360 m. wysokości. Stąd ciągną się pod nazwą Gór Chełmskich wzdłuż północ-

nego brzegu Kłodnicy ku Odrze i kończą się tuż nad tą rzeką bazaltową górą Ś-tej Anny (380 m.). Pasma drugie rozpoczyna się po prawej stronie Małapanwi i biegnie szerokim a niskim grzbieciem równoległe do Odry i granicy Królestwa Polskiego. Najwyższy szczyt (308 m.) znajduje się w okolicach źródeł Stobrawy, w pobliżu Oleśna (Rosenberg). Poza Stobrawą pasmo to sięga jedną odnogą do W. Ks. Poznańskiego (wzgórza pod Ostrzeszowem); drugą, zniżając się coraz więcej, zwraca się ku zachodowi i uwydatnia się dopiero pod Trzebnicą wyraźniej, w wydłużonych dyluwialnych Górach Kocih albo Trzebnickich (260 m.). Smuga wzgórz sięga pod Lubiążem (Leubus) i Köthen szerokim grzbieciem do Odry, która przerywa je, tworząc tam strome, piękne wybrzeża, i rozdziela się znowu na dwie odnogi. Jedna zwraca się ku południowi i dosięga niemal gór Kacbachu, druga ciągnie się w kierunku północno-zachodnim pod nazwą wzgórz Dalkowskich, w okolicach Głogowy (230 m.) i łączy się z wzgórzami dolno-lużyckimi.

System rzeczny tego całego obszaru jest zupełnie jednolity. Zarówno zatoka, jak i wyżyna Szląska stanowią dorzecze średniej Odry. Rzeka ta przerzyna kraj na całej długości, z południowego wschodu ku zachodniej północy, i przyjmuje wody prawie wszystkich rzek mniejszych, spływających zarówno z północnego stoku Sudetów, jak i wzgórz Granicznych. Odra powstaje na Morawach wśród gór Jesionika, na wysokości przeszło 600 m., w pobliżu Olomuńca, i płynąc łukiem ku północnemu wschodowi, łączy się na granicy pruskiej z większą od siebie Opawicą, a pod Boguminem (Oderberg) przekracza granicę. Przy tejże miejscowości zwraca się ku północy, a niebawem, między Raciborzem a Koźlem ku zachodniej północy i zatrzymuje ten kierunek niemal w całym biegu średnim, odstupując od niego tylko miejscami. Opuściwszy Śląsk, przepływa Brandenburgię i prowincję Pomerańską i uchodzi do zatoki Szczecińskiej. Poziom jej wynosi pod Boguminem 200, pod Koźlem 172, pod Opolem 153, pod Brzegiem 135, pod Wrocławiem 113, pod Głogową 72, pod Krośnem 43, pod Frankfurtem 22, pod Kistrzynem 13 m. Po stronie lewej otrzymuje ona wszystkie dopływy z północnego stoku Sudetów, bystre i obfite w wody potoki górskie. Wymienimy tylko większe: Pod Krapkowicami (Krappitz) wpada do niej Prudnik, wypływający

panwia powstaje nad granicą, już w Królestwie Polskiem, i wpada do Odry poniżej Opola (Oppeln); Stobrawa spływa z wzgórz Oleśińskich (Rosenberg), Widawa z pagórków w pobliżu Sycowa (P. Wartenberg) i w swym biegu dolnym towarzyszy, podobnie jak Olawa, na znacznej przestrzeni Odrze, w niespełna milowej od niej odległości. Ostatnim dopływem prawym, przepływającym Szląsk, jest wymieniona już wyżej Barycz, pochodząca z bagien w W. Ks. Poznańskiem. Wszystkie te rzeki trzymają się wogólności kierunku zachodniego lub północno-zachodniego. Wyjątek stanowi tylko Widawa, która od źródeł aż do kolana pod Namy-

Głogowa.

słowem, płynie ku południowi. Do systemu Odry należą także pośrednio, przez Wartę, Proсна i Liswarta, które na małej przestrzeni stanowią wschodnią granicę Szląska. Na południowym wschodzie granicę tworzą, również na niewielkiej przestrzeni, Wisła, i jej dopływ Czarna Przemsza z Brynicą. W wody stałe wyżyna i zatoka Szląska nie są bogate. Jeziora są bardzo liczne, ale niewielkie. Największe należą właściwie już do krainy wielkich dolin i znajdują się tuż nad granicą poznańską. Są to mianowicie jeziora: Sławskie, pod miastem Sława (Schlawe), spływające do Obry, i jeziora w dorzeczu Baryczy. W zatoce i na wyżynie Szląskiej znajdują się tylko stawy, objętości rzadko większej, niż kilkumorgowej.

Gleba. Powierzchnię wyżyny i znacznej części zatoki Szląskiej tworzą znane nam już jałowe osady dyluwialne, gliny, piaski, żwiry i głazy narzutowe. Są to pozostałości tego samego lodowca skandynawskiego, który później, cofnąwszy się ku północy, po za krainę wielkich dolin, usypał swemi morenami wzgórze pojezierzy nadbałtyckich. Na wyżynie Szląskiej takim wyraźnym nasypem morenowym jest szeroki wał gór Kocich czyli Trzebnickich, przedłużający się po lewej stronie Odry aż do Flemingu. Te osady dyluwialne uległy w ciągu wieków rozmaitym zmianom, zostały zrównane i wypłókanne przez wody, użyźnione szczątkami gnijących roślin, pokryły się na miejscach niskich torfowiskami, w dolinach rzek osadami aluwialnymi, tu i owdzie żyznym loessem, ale wogółności nie utraciły swego pierwotnego charakteru. Wyżyna i zatoka Szląska po prawej stronie Odry posiadają glebę nierówną, ale przeważają grunty liche, piaszczyste, nadające się tylko częściowo do uprawy zboża. Żyto i owies są tam obok kartofli najważniejszymi płodami rolniczymi. Nie brak jednak na tej rozległej przestrzeni oaz urodzajnych, na których uprawiają z powodzeniem pszenicę, jęczmień, len, a nawet tytuń i wino. Znajdują się one w dolinach, wypełnionych namułami rzecznoimi, oraz tam, gdzie wyłoniła się warstwa gliny marglowej lub osadził się loess. Po lewej stronie Odry, zwłaszcza na wyżynie w północnej części zatoki Szląskiej, gleba jest wogółności jeszcze gorsza, niż po prawej stronie rzeki. Prawie połowę kraju zajmują tam jałowe wrzosowiska, porośnięte częściowo lasami, poprzerywane torfowiskami, wśród których utrzymały się niezliczone, małe stawy (głównie na zachodzie) i sączą się maleńkie strumyki. Na obszarze tym, obejmującym około 150 mil kwadratowych, rzadko rozsiedlona ludność zajmuje się głównie hodowlą ryb i przemysłem, opartym na naturze kraju (huty szklane, górnictwo, pędzenie smoły i t. p.). Najważniejszymi produktami rolniczymi są tam kartofle, żyto i tatarka. Wrzosowiska te ciągną się szerokim pasem od Odry ku zachodowi i sięgają od Lignicy i Bolesławia (Bunzlau) na południu, do wzgórz Dalkowskich i ich przedłużenia na północy. Poza temi wzgórzami, w okolicy Głogowy, Bytomia (który należy odróżniać od Bytomia górnoszląskiego, w okręgu węglowym, po prawej stronie Odry) i Zielonogóry (Grünberg), znajduje się kilkunastomilowy obszar,

posiadający lepszą glebę, słynący hodowlą owoców i winnicami, które pokrywają zwłaszcza wzgórza naokoło Zielonogóry i dostarczają rocznie kilkudziesięciu tysięcy hektolitrow drętkiego wina oraz około miliona funtów winogron. Także po stronie południowej, wrzosowiska graniczą z obszarem bardzo urodzajnym, ciągnącym się wzdłuż Sudetów, od Odry do Zgorzelic, i zwężającym się ku zachodowi. Jest to południowa część zatoki Szląskiej, pokryta warstwą żyznego loessu. Uprawiają tam, oprócz wszystkich gatunków zboża, także na wielką skalę warzywa, tytuń, buraki cukrowe, a miejscami, na słonecznych, zasłoniętych przed zimnym wiatrem stokach wzgórz szczep winny, który jednak i tam, tak samo jak w okolicy Zielonogóry, z powodu braku słońca w okresie dojrzewania, wydaje wino drętkie.

Płody mineralne. Wyżyna Szląska, stoki i przedgórze Sudetów, a w części także zatoka, obfitują w metale i inne pożyteczne minerały. Kruszców szlachetnych Szląsk nie posiada, przynajmniej nie w takiej ilości, aby opłacało się ich wydobywanie. Największym bogactwem kraju jest wyborny węgiel kamienny i żelazo. Węgiel tworzy, jak już zaznaczono, fundament wyżyny Szląskiej; wydobywają go jednak tylko tam, gdzie znajduje się blisko powierzchni lub został odsłonięty przez działanie wód (erozyę). Pokład jest miejscami bardzo gruby i sięga poza granicę pruską do Szląska austriackiego, Galicyi i Królestwa Polskiego. Na Szląsku pruskim największe kopalnie znajdują się u źródeł Kłodnicy, w okolicach Mikołowa (Nikolai), Królewskiej Huty (Königshütte) i Bytomia. W mniejszych ilościach wydobywają go na zachodzie, u podnoża Gór Sowich, oraz nad górnym Bobrem i Kwisną. Obok węgla kamiennego, Szląsk posiada w dolinie Odry i prawie wszystkich jej dopływów lewych, także brunatny. Kopalnie największe znajdują się w okolicy Zielonogóry (Grünberg). Także torfu znajdują się tam znaczne pokłady, zwłaszcza na wrzosowiskach po lewej stronie Odry. Z kruszców najważniejsze jest żelazo, leżące na wyżynie Szląskiej, miejscami tuż nad węglem kamiennym wśród wapnia muszlowego. W mniejszych ilościach wydobywają ołów, cynk i mangan w górach Tarnowskich, nikel pod Neurode (między górami Heuscheuer i Sowiemi), grafit w pobliżu Ziembic (Münsterberg) nad Olawą.

Nadto góry dostarczają rozmaitych pożytecznych kamieni, używanych do budowy, jak i do przemysłu. Łomy granitu znajdują się na Sobótce (Zobtenberg) w górach Strzygłowskich Strzeleckich, pod Zgorzelicami; szarego piaskowca w górach Heuscheuer, w kotlinie Kłodzkiej, nad Bobrem pod Lwowem (Loewenberg), Bolesławiem (Bunzlau), oraz na Górnym Szląsku po prawej stronie Odry; bazaltu i porfiru na górze Św. Anny i w rozmaitych okolicach Sudetów; czerwonego piaskowca pod Neurode. Oprócz tych kamieni najpospolitszych, Szląsk posiada marmur w przedgórzach po lewej stronie Odry, kamień wapienny w północnej, gips w południowej części wyżyny Szląskiej, łupek do pokrywania dachów w górach pod Zuckmantlem i nad Kwisną, gliny porcelanową w kotlinie Kłodzkiej i pod Hirsbergiem, serpentynę i chryzopras pod Ząbkowicami i Niemczynem (Nimptsch) na Ślążu, fluspat w kotlinie Kłodzkiej nad górną Nisą, oraz liczne a różnorodne źródła mineralne u podnóża Sudetów.

Stosunki atmosferyczne. Wązki pas ziem polskich w Prusach posiada klimat środkowo-europejski, wogólności więcej zbliżony do zachodniego morskiego, niż do wschodniego kontynentalnego. Przeciętna temperatura roczna wynosi 6—8°, różnica między najwyższą a najniższą temperaturą 20—23° Celsjusza, przeważają wiatry zachodnie i północno-zachodnie, w połowie maja następuje wszędzie nagle obniżenie się temperatury o kilka stopni skutkiem przeważania wiatrów północnych (Ś-ty Mamert, Pankracy Serwacy, Bonifacy); opady atmosferyczne są rozłożone dość równomiernie na wszystkie pory roku, częstsze w półroczu zimowym obfitsze w letnim. Na 100 dni przypada przeciętnie 37—45 deszczowych. Różnice uwydatniają się tylko o tyle, o ile pojedyncze części tego obszaru są mniej lub więcej oddalone od morza (Atlantyku), sięgają mniej lub więcej ku północy, posiadają mniejsze lub większe wzniesienie po nad poziom morza. Tylko wschodnia część pojezierza Pruskiego posiada klimat, zbliżający się już znacznie do kontynentalnego. (Bałtyk jako morze nie wywiera wielkiego wpływu na stosunki klimatyczne, odgrywa rolę zamkniętego jeziora) Przeciętna temperatura roczna wynosi na wschodzie pojezierza Pruskiego nie wiele więcej, niż 5° Cels., w Królewcu 5, 37, w Tylży 5, 10, a w Orzyszu, w powiecie Jańsborskim (Johannisburg) spada do

4.85. Na pojezierzu Pomorskiem temperatura przeciętna jest o 1 stopień wyższa: w Gdańsku $6,22^{\circ}$, na półwyspie Hel $6,01^{\circ}$; miejscami jednak zbliża się do 5° , jak w Chojnicach (5,35). Wogólności zima jest na wschodzie daleko mroźniejsza, niż na zachodzie, lato zaś na południu cieplejsze, niż na północy. Różnice te nie wyrównują się jednak zupełnie, i stąd pochodzi, że w środkowej i południowej części ziem polskich w Prusach z powodu ich położenia zachodniego (w porównaniu z pojezierzem Pruskim) roczna temperatura przeciętna jest znacznie wyższa. Wynosi ona w Bydgoszczy $7,6^{\circ}$, w Poznaniu 8° , we Wrocławiu 8° , w Bramie Morawskiej $9-10^{\circ}$ Cels. Okolice górzyste mają oczywiście temperaturę niższą: Śnieżka (Schneekoppe) 0° , kotlina Kładzka 7° . Także dni zimne majowe przesuwają się cokolwiek. Najzimniejszy z nich przypada na pojezierzu Pruskim i w W. Ks. Poznańskim na dzień 11, na pojezierzu Pomorskiem na 12, na Szląsku na 13 maja. Opady atmosferyczne są największe (w stosunku rocznym) na południu, w górach Szląskich 600—800 milimetrów, (na Śnieżce 1500 mm.), na wyżynie i w północnej części zatoki Szląskiej 600, w W. Ks. Poznańskim 500, w Prusach Zachodnich 480 milimetrów. Natomiast dni deszczowych posiadają najwięcej w roku okolice północne: pojezierza, oraz W. Ks. Poznańskie 45, góry Szląskie 39, nizina Szląska 37 na 100 dni. Najwięcej deszczowym miesiącem jest wszędzie marzec (na pojezierzach 49, w Poznańskim 52, w dolinie Szląskiej 42, na górach Szląskich 43 na 100 dni), najmniej deszczów pada na pojezierzach w październiku (39), w Poznańskim we wrześniu (38), w dolinie Szląskiej w październiku (31), w górach Szląskich we wrześniu (30 na 100 dni). Burze, oraz towarzyszące im często grady, są na południu liczniejsze, niż na północy, najczęstsze w czerwcu i lipcu. Burze zimowe jednak zdarzają się na północy, nad morzem, daleko częściej, niż na południu.

*

*

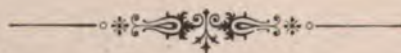
*

Obszar, zamieszkaný przez ludność polską w Prusach, obejmuje W. Ks. Poznańskie oraz znaczne części Prus Wschodnich,

Zachodnich i Szląska. Wszystkie te prowincje posiadają na ogół te same warunki geograficzne, klimatyczne i etnograficzne, a jako część państwa pruskiego, tę samą administrację, prawodawstwo, stosunki komunikacyjne, wspólne warunki życia publicznego i ekonomicznego. Obok tych licznych cech wspólnych istnieją jednak bardzo znaczne różnice zewnętrzne i wewnętrzne, rzucające się odrazu w oczy przejeżdżającemu przez te kraje, i takie, które można zauważyć dopiero przy bliższem rozpatrzeniu się w stosunkach i zetknięciu się z ludem. Są to różnice, wynikające z dziejów tego kraju. Każda z tych terazniejszych prowincyi państwa pruskiego przechodziła inne koleje. Jedne wcześniej, drugie później wzięły udział w ogólnem życiu narodu, dłużej lub krócej były z nimi połączone, wcześniej lub później przeszły pod panowanie Krzyżaków i Prus, poznały tylko rządy pruskie lub też pozostawały przez czas dłuższy pod władzą Czechów i katolickiej Austrii, wreszcie jedne z nich posiadają od niepamiętnych czasów ludność rdzennie polską, w innych Polacy dzisiejsi są potomkami szczepu bardzo spokrewnionego (Kaszubi), lub żywiołem przynajmniej w części napływowym, mają w swych żyłach mniej lub więcej krwi niemieckiej, a może i litewskiej.

Wszystkie te okoliczności wpłynęły znacznie na charakter i sposób myślenia ludności polskiej, na kulturę i ogólne stosunki kraju, przynajmniej o tyle, że chcąc dać jasny obraz tych stosunków, najbezpieczniej będzie uwzględnić uwydatniające się różnice i podzielić całość na te części, na które rozpada się pod względem administracyjnym, zwłaszcza, że podział ten opiera się wogólności na rozwoju historycznym. Rozpocniemy ten przegląd szczegółowy charakterystyką stosunków w W. Ks. Poznańskim, jako tej dzielnicy, która najwcześniej występuje w dziejach i do tej pory najwybitniejszą odgrywa rolę na obszarze ziem polskich w Prusach.

W. KSIĘSTWO POZNAŃSKIE.

POGLĄD HISTORYCZNY.

Wielkie Księstwo Poznańskie jest tą częścią b. Rzeczypospolitej Polskiej, która po upadku Księstwa Warszawskiego została na kongresie wiedeńskim w r. 1815 oddana pod zarząd Prus jako księstwo autonomiczne, niebawem jednak pozbawiona głównych znamion samorządu, zrównana wbrew woli ludności polskiej z prowincjami pruskimi i ostatecznie przyłączona wraz z niemi, pod nazwą „prowincyi Poznańskiej“, do cesarstwa niemieckiego. Obszar ten mieści się między 51° a $53^{\circ} 30'$ szerokości geograficznej i $32^{\circ} 30'$ a $36^{\circ} 30'$ stopniem długości (Ferro) i obejmuje, według obliczeń urzędowych (Gemeindelexicon für die Provinz Posen, 1898) 28,963, 36 kilometrów kwadratowych, czyli niespełna 515 mil geograficznych. Jako część, wykrojona dowolnie z większej całości, nie posiada on granic naturalnych i nie wszędzie nawet historyczne. Jest to mniej więcej dolina Noteci, dolnej Warty i Obry, ale w szczegółach określenie to nie jest wcale ścisłe. Granica nie trzyma się wogólności ani działów wodnych, ani łożysk rzecznych. Biegnie ona wyzębioną, pozaginaną linią, na północy od Wisły poprzez pojezierze Pomorskie, między działem wodnym a Notecią, przeskakując wszystkie lewe dopływy tej rzeki; na zachodzie i południu towarzyszy Odrze, to oddalając się od niej na kilkadziesiąt, to zbliżając się na parę kilometrów, dobiega kolana Prosny powyżej Bo-

Mysza wieża pod Kruszwicą.

lesławia, skręca tam ku północy, idzie wzdłuż rzeki aż do jej ujścia, omijając jednak Kalisz, następnie zaś zwraca się w kierunku północno-wschodnim przez jeziora ku rzece Zielonej i Wiśle. Na wschodzie W. Ks. Poznańskie graniczy z Królestwem Polskiem, na północnym wschodzie i północy z Prusami Zachodnimi, na północnym zachodzie i południu z Szląskiem.

Nazwa W. Ks. Poznańskiego powstała r. 1815; od tego też czasu obszar ten stanowi jednostkę polityczną i administracyjną. Złożyły się nań części sześciu województw b. Rzeczypospolitej: Poznańskie prawie całe, tylko bez powiatu waleckiego i skrawka na zachodzie, oraz utraconego już dawno drogą zastawu starostwa Drahimskiego, całe Gnieźnieńskie, połowa Kaliskiego (69 mil), część Inowrocławskiego (41 mil), część Sieradzkiego (17 mil), część Brzesko-Kujawskiego (11 mil kwadratowych). Należące do W. Księstwa części województwa Poznańskiego stanowią większą połowę całego obszaru (około 260 mil kwadr.). Podając ten podział na województwa, uwzględniamy stan rzeczy z drugiej połowy wieku XVIII. W ciągu dziesięciu wieków, przez które istniało państwo polskie, obszar ten podlegał rozmaitym działom, różne przechodził koleje, i każda jego część posiada własną historję, z której możemy w tym przeglądzie przytoczyć tylko najważniejsze szczegóły.

Początki dziejów narodu polskiego na tej ziemi gubią się w mrokach przeszłości, są osnute przedzą podań i legend, w których trudno odróżnić rzeczywistość od poezyi. To jednak wiemy, że na tym obszarze, a mianowicie w okolicach Gopła, stała kolebka narodu, że tam, pod Kruświcą, powstała pierwsza organizacya, która z biegiem lat doprowadziła do utworzenia się państwa. Przywiązana do istniejącej dziś jeszcze „Wieży Myszej“ legenda o Popielu, którego zjadły myszy, jest zaczerpnięta z niemieckiego zachodu; natomiast w podaniu o rolniku i kołodzieju Piaście, który został powołany do władzy nad ludem, jest pewno odbłask rzeczywistości. Jeżeli gdzie, to nad Gopłem, ówczesnem wielkiem Gopłem, które łączyło się z Wisłą i Wartą, przez które prowadziła najważniejsza droga handlowa od Bałtyku do doliny Dunaju i dalszego południa, mogła, skutkiem zetknięcia się z obcemi żywiołami, obudzić się świadomość potrzeby organizacyi, i jeżeli kto, to rolnik w tej urodzajnej kujawskiej krainie czarnoziemiu mógł przy tej or-

ganizacyi odegrać rolę przywódcy. Nie Kujawy jednak stały się środowiskiem państwa, utworzonego przez Piastowiczów. Pierwszy z następców legendowego Piasta, o którym posiadamy zupełnie pewne wiadomości, Mieszko, zakłada pierwsze na ziemiach polskich biskupstwo w Poznaniu (968), a syn jego, Bolesław, pierwsze arcybiskupstwo w Gnieźnie (1000), co dowodzi, że tam znajdował się w owych czasach punkt ciężkości. Kruświca otrzymała katedrę biskupią dopiero pod rządami Mieszka II, w r. 1025. Pod panowaniem Bolesława Chrobrego wszystkie części obszaru, zwanego dziś W. Ks. Poznańskim, należały już do państwa polskiego.

Katedra w Poznaniu.

Kraj do Noteci odziedziczył już po ojcu Mieszko I; Bolesław zdobył na Pomorzanach ziemię po prawej stronie Noteci, aż do Bałtyku. Po jego śmierci kraj zanotecki został utracony, a Wielkopolska doznała się najazdu czeskiego pod dowództwem ks. Brzetysława. Część ta jednak pozostała w całości w posiadaniu następców wielkiego króla, a piąty z nich, Bolesław Krzywousty, potrafił odzyskać także kraj zanotecki. Umierając (w r. 1138), Bolesław Krzywousty podzielił swe państwo między synów, i przy tym podziale został rozerwany także obszar teraźniejszego W. Księstwa. Część największą, Wielkopolską, otrzymał Mieczysław, zwany Starym, część kujawską Bolesław Kędzierzawy, Władysław zaś wraz

z Szląskiem otrzymał ziemię Wschowską, która stanowiła część teraźniejszego powiatu wschowskiego. W ciągu następnych dwóch wieków, w epoce zupełnego rozprzężenia i nieustannych walk między książętami piastowskimi, pojedyncze części tego obszaru przechodziły z rąk do rąk, łączyły się w całość, to znowu rozpadały się na małe odłamy. W samych początkach tego okresu Wielkopolska widziała w swoich granicach, tuż pod Poznaniem, zwycięską armię niemiecką Fryderyka Rudobrodego (w r. 1157), a kilkadziesiąt lat później, w r. 1220, ziemia nadnotecka przeszła znowu pod władzę książąt pomorskich. Dopiero Władysław Łokietek (1306 — 1333) połączył w swoim ręku wszystkie części W. Księstwa, oprócz ziemi Wschowskiej; utracił jednak w ostatnich latach swego panowania okręgi Brzesko-Kujawski i Inowrocławski, które mimo klęski pod Płowcami (1331), zajęli i zatrzymali Krzyżacy. Kazimierz Wielki (1333—1370) Kujawy odzyskał, ale za to pozostawił w rękach krzyżackich cały kraj zanotecki (pokój w Kaliszu, 1343). Z drugiej strony zrzekł się na zawsze Szląska, który wtedy ostatecznie oderwał się od państwa polskiego, ale zdobył ziemię Wschowską. Przez cały wiek jeszcze Krzyżacy pozostawali panami oderwanych od królestwa ziem zanoteckich. Nie wydali ich nawet po strasliwym pogromie w bitwie pod Grunwaldem. Nastąpiło to dopiero pod rządami Kazimierza Jagiellończyka, po trzy-nastoletniej, ciężkiej, ostatecznej rozprawie z wojowniczym zakonem. W pokoju toruńskim, w r. 1466, Krzyżacy utracili połowę swoich dzierżaw, i części, które należały dawniej do Wielkopolski, zostały znowu z nią połączone. Na dzisiejsze W. Ks. Poznańskie składały się wtedy: województwo Poznańskie, części Brzesko-

Pałac Działyńskich w Poznaniu.

Kujawskiego, Inowrocławskiego, Kaliskiego i Sieradzkiego. Szóste z wymienionych na wstępie województw, Gnieźnieńskie, nie istniało jeszcze. Utworzono je w r. 1768 z powiatów: gnieźnieńskiego, kcyńskiego i nakielskiego, które do tej pory należały do województwa Kaliskiego. Z pominięciem tego nowego podziału, od pokoju w Toruniu w r. 1466 do r. 1772 stan terytorjalny obszaru, który stanowi W. Ks. Poznańskie, nie zmienił się w niczem.

Warunki geograficzne, położenie na zachodzie i nad ważną drogą handlową od Bałtyku ku południowi, oraz blizkie sąsiedztwo Niemców, oddziaływały bardzo silnie na rozwój stosunków w tej części państwa. Wszystkie te czynniki złożyły się na to, że tam powstały początki organizacji państwowej, w czasach późniejszych zaś zapewniały tej ziemi stosunkowo wielki ruch handlowy i rozwój ekonomiczny. Także wtedy, gdy skutkiem zamulenia się Gopła i spłynięcia wód, pierwotny związek wodny z Wisłą został przerwany, Wielkopolska nie utraciła swego znaczenia, jako kraj przechodni dla handlu, i miasta jej utrzymywały bardzo rozległe stosunki z centrami handlowymi na zachodzie i południu. Środowisko tego ruchu przeniosło się tylko do Poznania i do miast południowych dzisiejszego W. Księstwa, leżących nad głównymi traktami. Cały handel spoczywał w rękach żydów i mieszczan niemieckich, którzy w tym kraju odgrywali rolę daleko jeszcze wybitniejszą, niż w innych okolicach państwa. Sąsiedztwo z Niemcami sprawiło, że tam, zwłaszcza w epoce podziału, po śmierci Krzywoustego, księżęta, odwołując się często do pomocy cesarza, utrzymując stale stosunki z Niemcami, więcej niż gdzieindziej (oprócz Szląska) ściągali do swoich posiadłości osadników niemieckich. Ostatecznie zapewne tylko połączenie wszystkich ziem polskich w rękę Władysława Łokietka, mądre rządy Kazimierza Wielkiego i zwyciężkie wojny Jagielly z Krzyżakami, zapobiegły wczesnemu ziemczeniu się tych okolic, w sposób podobny, jak się to stało na Szląsku. W epoce wielkiego rozwoju państwa polskiego mieszczenie niemieccy przyswajali sobie język polski i ostatecznie polszczyli się zupełnie. Napływ nowych przybyszów z zachodu i południa nie ustawał jednak nigdy, a czasami był nawet bardzo silny, jak np. w czasie reformacji. Tem tłómaczy się między innymi stosunkowo bardzo silny rozwój sekciarstwa w Poznańskim.

Jako część Królestwa Polskiego, obszar ten nie odgrywał nigdy roli szczególnie ważnej. Punkt ciężkości przeniósł się już dawno do Krakowa, później do Warszawy. Gniezno pozostało tylko stolicą prymasów. W życiu politycznym ziemie te mało występowały na zewnątrz. Po złamaniu potęgi krzyżackiej, uwaga powszechna zwróciła się ku wschodowi i południowi; na zachodzie panował spokój, i rycerstwo tamtejsze nie brało nawet wielkiego udziału

Starożytny kościół N. P. Maryi w Poznaniu.

W walkach, które toczyły się nad południowo-zachodnimi granicami państwa. Spokój ten został zakłócony pod rządami nieszczęśliwym Jana Kazimierza wojną z Szwedami, którzy, nadchodząc z północy, nad Notecią spotkali się z pierwszym większym zastępem wojsk polskich, ale skutkiem zdrady Krzysztofa Opalińskiego zajęli ten kraj bez walki. Niebawem jednak rządy szwedzkie dały się we znaki ludności spokojnej, przyzwyczajonej do zupełnej swo-

body. Wobec ogromnego wyzysku, łupiestwa i prześladowań, szlachta poznańska zdobyła się na opór i wystąpiła do walki. Prowadzono wojnę partyzancką, w której odznaczył się zwłaszcza Krzysztof Żegocki, kasztelan babimojski. Od tej pory ziemie poznańskie nie zaznały przez półtora wieku trwałego pokoju. Za Jana Kazimierza, oprócz Szwedów, przechodziły przez ten kraj wojska sprzymierzonego z Karolem Gustawem elektora Brandenburskiego, łupiąc i plądrując, zabierając, czego jeszcze zabrać nie zdążyli Szwedzi. W początkach wieku XVIII, w miarę podupadania Rzeczypospolitej, i dla ziem W. Ks. Poznańskiego nastąpiły bardzo ciężkie czasy. Pod panowaniem Stanisława Leszczyńskiego toczyli tam walki, szerząc spustoszenia, Sasi z Szwedami. Podczas tej wojny wojska rosyjskie po raz pierwszy wkroczyły do tego kraju. Od wstąpienia na tron Augusta II, nie było już prawie roku, w którymby nie przechodziły przez te ziemie wojska, to pruskie, to rosyjskie. Już i w tym czasie Prusacy zajmowali nieznacznie i zatrzymywali dla siebie pojedyncze miejscowości graniczne, ale w ogólności dawny terytoryalny stan rzeczy utrzymał się do r. 1772. W tym roku, przy pierwszym rozbiore Polski, Prusy zajęły tę część kraju, o którą w początkach państwa Polskiego najczęściej toczyły się spory, Pomorze, ale wojska króla Fryderyka II nie zatrzymały się nad Notecią, lecz przekroczyły rzekę i opanowały cały jej brzeg lewy, aż do źródeł. Obszar ten wynosił 85 mil kwadratowych i składał się z części województw: Poznańskiego, Gnieźnieńskiego i Inowrocławskiego. Położony po prawej stronie Noteci powiat Wałecki, między Gdą a Drawą, został wyrwany z dawnego związku (województwa Poznańskiego) i przyłączony do Prus Zachodnich; z powiatów nadnoteckich utworzono nowy okręg notecki „Netz-district“. Przy drugim rozbiore, w r. 1793, Prusy zajęły resztę teraźniejszego W. Księstwa, a przy trzecim rozbiore posunęły się jeszcze dalej ku wschodowi, aż do Wisły i Pilicy. Napoleon I nie pozwolił Prusom utrzymać się przy tej zdobyczy. Odebrał im w pokoju Tylżyckim (1807) całe dzisiejsze W. Księstwo i kraj aż do Wisły i przyłączył do Księstwa Warszawskiego. Ten nowo-twór polityczny istniał tylko do roku 1815. Po upadku Napoleona I, Księstwo zostało na Kongresie Wiedeńskim podzielone między Rosję i Prusy. Część większa, wschodnia, otrzymała starą

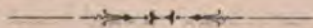
nazwę Królestwa Polskiego, część zachodnia—W. Ks. Poznańskiego. Nowe to księstwo weszło w skład monarchii pruskiej jako dzielnica autonomiczna, z własnym sejmem i rządem, na którego czele stał namiestnik królewski. Zgodnie z przepisami traktatu wiedeńskiego, król Fryderyk Wilhelm zagwarantował ludności wszystkie prawa narodowe. Między innymi miała być utrzymana nadal nie tylko moralna, ale i handlowa i komunikacyjna łączność z innymi dzielnicami; język polski miał prawa języka państwowego w sądach i wszystkich urzędach, księstwo posiadało własne wojsko, barwy i sztandary i było tylko unią osobistą połączone z Prusami. Przepisów tych rząd prawie nigdy nie przestrzegał ściśle. Od samego początku rozpoczął akcję germanizacyjną. Na razie jednak usza-

Stary kościół (Farny) w Bydgoszczy.

nowano prawa zasadnicze. Namiestnikiem został mianowany Polak, ks. Antoni Radziwiłł; sejm, składający się z 4 członków dziedzicznych i 46 wybieranych przez stan rycerski, miasta i gminy wiejskie, zbierał się kilkakrotnie, w sądach i urzędach język polski był równouprawniony. Niebawem jednak zaczęto ograniczać autonomię. Przedewszystkiem włączono wojsko poznańskie do pruskiego, następnie, po śmierci ks. Antoniego Radziwiłła, zniesiono urząd namiestnika. Głową rządu stał się „naczelnym prezes”, i odkąd urząd ten powierzono namiętnemu wrogowi Polaków,

Flottvelowi, okrawanie praw ludności polskiej, szczególne protegowanie Niemców na wszystkich urzędach i cicha germanizacya stały się systemem. W r. 1848, w chwili powszechnego wzburzenia umysłów w Europie zachodniej i środkowej, także w W. Ks. Poznańskim uwydatnił się ruch rewolucyjny pod hasłem sumiennego przeprowadzenia przepisów traktatu wiedeńskiego. Kierował tym ruchem Ludwik Mierosławski. Rząd pruski, zaskoczony wybuchem rewolucyi w Berlinie, zgodził się na ustępstwo, na narodowe zorganizowanie W. Księstwa. Ludność niemiecka i wojsko, załugujące w kraju, oparły się temu. Wysłany do Księstwa celem zaprowadzenia tej organizacyi, gen. Willisen, spotkał się tam z niechęcią władz cywilnych i wojskowych. Po długich układach zgodzono się na rozgraniczenie niemieckiej i polskiej części kraju, ale umowy nie wykonano. Gdy wojska rządowe wystąpiły groźnie przeciw gwardyi narodowej, utworzonej za zezwoleniem króla, nastąpiła walka. Po kilku potyczkach ruch został zupełnie stłumiony. Pokonawszy rewolucyę w Berlinie, rząd pruski zniósł konstytucyę liberalną, a wydał nową; układ z reprezentacyą społeczeństwa polskiego utracił przez to moc obowiązującą. W tym samym czasie W. Księstwo zostało wraz z innymi częściami państwa pruskiego wcielone do Związku Niemieckiego. Posłowie poznańscy protestowali przeciw temu napróżno w sejmie Frankfurckim. Ponieważ jednak uchwały tego sejmku ostatecznie nie stały się prawem, więc i akt wcielenia W. Księstwa do Związku był nieważny. Było to jednak tylko odroczenie, a nie zaniechanie tej sprawy. Po utworzeniu cesarstwa Niemieckiego pod przewodnictwem Prus, W. Księstwo zostało do niego włączone. Obecnie i nazwa „W. Księstwo Poznańskie“ urzędowo już nie istnieje. Dzielnica ta została zrównana z prowincjami państwa pruskiego, a nadto wydano dla niej ustawy wyjątkowe, które mają zapobiedz rozwojowi ludności polskiej, a przyczynić się do wzmocnienia żywiołu niemieckiego. Akcyja germanizacyjna uwydatnia się we wszystkich dziedzinach życia publicznego, wkracza nawet często w stosunki rodzinne i prywatne i wywołuje namiętną walkę, w której dotąd zwycięstwo nie jest po stronie rządu pruskiego.

Poznań. Widok ogólny z nad Warty.

USTRÓJ ADMINISTRACYJNY I POLITYCZNY.

Wielkie Księstwo Poznańskie jest w swym stanie teraźniejszym jedną z dwunastu prowincyi Królestwa Pruskiego i nie różni się zasadniczo od innych formą ustroju administracyjnego i politycznego. W praktyce jednak istnieją różnice dość znaczne. Posiada ono narówni z innymi dzielnicami państwa, w całości i w swych częściach, aż do gminy, samorząd wewnętrzny; ale samorząd ten jest ze względów germanizacyjnych okrojony przez wydanie przepisów odrębnych, i więcej, niż gdzieindziej, ograniczony skutkiem zwiększenia władzy organów rządowych. W rzeczywistości istnieje, zwłaszcza w gminach wiejskich, tylko prawo autonomicznego załatwiania spraw gospodarczych i komunikacyjnych. Wszystkie inne sprawy bywają regulowane z zewnątrz, w części przez autonomiczną władzę prowincjonalną i jej organy, częściej przez urzędy, otrzymujące wskazówki od rządu centralnego. Najwyższym przedstawicielem tego rządu w prowincyi jest *naczelny prezes*

(Oberpraesident), mianowany przez króla, zależny bezpośrednio od ministerium. Siedzibą jego jest Poznań. Reprezentuje on prowincję wobec władzy centralnej, rozstrzyga przy pomocy rady prowincjonalnej (patrz niżej) sprawy, dotyczące zarządu całej dzielnicy, jest prezesem wydziałów lekarskiego i szkolnego i komisarzem królewskim w sejmie prowincjonalnym, przede wszystkim zaś instancją pośredniczącą między rządem centralnym a urzędnikami, w których rękach spoczywa w praktyce zarząd kraju: prezesami regencyjnymi (Regierungspraesident). Wogóle urząd naczelnego prezesa ma przeważnie charakter reprezentacyjny i nadzorczy. Prowincya w Prusach stanowi całość administracyjną właściwie tylko ze stanowiska autonomicznego. Ze stanowiska władzy centralnej, jest to raczej jednostka polityczna; jednostką administracyjną zaś jest, jak już wskazuje nazwa, *obwód regencyjny* (Regierungsbezirk). Prezes naczelny nie zajmuje się szczegółami zarządu w kraju, powierzonym jego pieczy, wydaje tylko ogólne rozporządzenia i rozstrzyga w wyższej instancji; w praktyce załatwiają wszystkie sprawy władze regencyjne w swoich obwodach. Wielkie Księstwo Poznańskie składa się z dwóch takich obwodów: Poznańskiego i Bydgoskiego. Bydgoski, z stolicą w Bydgoszczy, obejmuje 11.449,35 kwadratowych kilometrów i został utworzony z okręgu Noteckiego, zajętego przez Prusy w r. 1772, oraz z północno-wschodniej części ziem, zdobytych w r. 1793. Obwód regencyjny Poznański, z siedzibą władz w Poznaniu, składa się z reszty powiatów, zajętych w r. 1793, i obejmuje 17,514 kilometrów kwadratowych. Na czele każdego obwodu stoi mianowany przez ministerium prezes regencyjny, jako głowa rządu, składającego się z dwóch wydziałów: „wydziału dla spraw kościelnych i szkolnych“, oraz „wydziału dla podatków bezpośrednich, domen i lasów“. Sprawy wewnętrzne, policyjne i t. p. załatwia osobiście prezes regencyjny, przy pomocy „wydziału obwodowego“, który jest równocześnie sądem administracyjnym.

Obwód regencyjny dzieli się na *powiaty* (Kreis), w których sprawują władzę *landraci*, jako bezpośredni podwładni prezesa regencyjnego. Pierwotnie powiaty w Wielkim Ks. Poznańskim odpowiały mniej więcej powiatom b. województw. Później, gdy nastąpiła reorganizacja zarządu, powiększono znacznie ich liczbę,

aby podzielić kraj na części mniejsze, dające się łatwiej dozorować i kierować w duchu polityki germanizacyjnej. Reorganizacja ta nastąpiła w r. 1887. Ponieważ w dalszym ciągu tej pracy, zwłaszcza przy statystyce ludności, będziemy uwzględniać także w celach porównawczych dawniejszy stan rzeczy, przyczem trzeba będzie trzymać się podziału na dawne powiaty, podajemy i tutaj, obok podziału teraźniejszego i ten, który istniał przed r. 1887.

Obwód regencyjny Bydgoski tworzyły dawniej powiaty następujące:

1) Bydgoski,	6) Mogilnicki,
2) Chodzieski,	7) Szubiński,
3) Czarnkowski,	8) Wągrowiecki,
4) Gnieźnieński,	9) Wyrzyski.
5) Inowrocławski,	

W r. 1887 powiaty: Bydgoski, Czarnkowski, Gnieźnieński, Inowrocławski i Szubiński podzielono i utworzono w ten sposób z dziewięciu powiatów 14, a mianowicie:

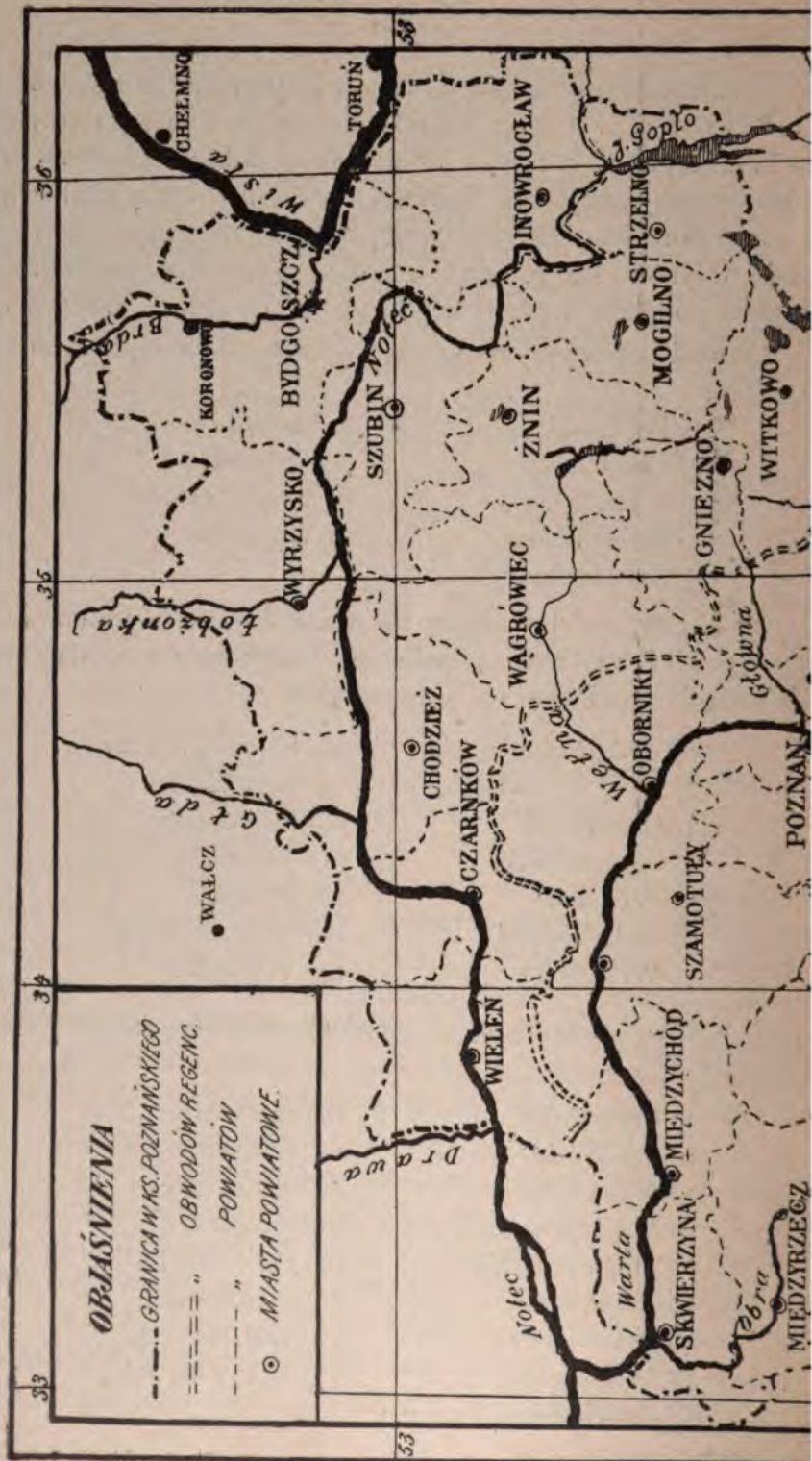
1) Bydgoski miejski,	8) Inowrocławski,
2) „ wiejski,	9) Strzebiński,
3) Chodzieski,	10) Mogilnicki,
4) Czarnkowski,	11) Szubiński,
5) Wieleński,	12) Żniński,
6) Gnieźnieński,	13) Wągrowiecki,
7) Witkowski,	14) Wyrzyski.

Na obwód regencyjny Poznański składało się pierwotnie 17 powiatów:

1) Poznański,	10) Śremski,
2) Obornicki,	11) Srodzki,
3) Szamotulski,	12) Wrzesiński,
4) Międzychodzki,	13) Krobski,
5) Międzyrzecki,	14) Krotoszyński,
6) Babimojski,	15) Pleszewski,
7) Bukowski,	16) Odolanowski,
8) Wschowski,	17) Ostrzeszowski,
9) Kościański,	

WIELKIE KSIĘSTWO POZNAŃSKIE.

Obecnie istnieje, skutkiem nowego podziału, powiatów 28, a mianowicie:

1) Poznański miejski,	15) Leszczyński,
2) „ wiejski wschodni,	16) Śremski,
3) „ „ zachodni,	17) Srodzki,
4) Obornicki,	18) Wrzesiński,
5) Szamotulski,	19) Jarociński,
6) Międzychodzki,	20) Koźmiński,
7) Międzyrzeczki,	21) Gostyński,
8) Skwierzyński,	22) Rawicki,
9) Nowotomyski,	23) Krotoszyński,
10) Grodziski,	24) Pleszewski,
11) Babimojski, (Wolsztyński)	25) Odolanowski,
12) Wschowski,	26) Ostrowski,
13) Śmigielski,	27) Ostrzeszowski,
14) Kościański,	28) Kępiński.

Przedstawiciel rządu w powiecie, landrat, jest równocześnie głową powiatowej władzy autonomicznej i posiada skutkiem tego bardzo rozległe pełnomocnictwa, z których w Poznańskim korzysta w celach germanizacyjnych. Pod względem policyjnym powiat w W. Ks. Poznańskim dzieli się na komisaryaty okręgowe (Distriktskommissarien), obejmujące po kilkanaście gmin, a zależne zupełnie od landrata. (W innych prowincjach państwa pruskiego są to organizacje autonomiczne, posiadające inną nazwę: „Amt“). Najniższymi organami władzy centralnej są dodani komisarzom okręgowym do pomocy i rozdzieleni na gminy, żandarmi.

Zadaniem wszystkich tych organów władzy centralnej jest przestrzeganie ogólnych interesów państwa i przepisów prawa, nadzorowanie i popieranie rządów autonomicznych, pośredniczenie między nimi a rządem państwowym. System samorządu jest w Prusach, z pominięciem ograniczeń, pochodzących głównie ze skłócenia wykonawczej władzy autonomicznej i centralnej w rękę, przeprowadzony dość konsekwentnie, dotyczy jednak w praktyce właściwie tylko wewnętrznych spraw gospodarczych i komunikacyjnych, obok kościelnych. W sprawach szkolnictwa i policyj. po za miastami, autonomia jest prawie zupełnie

fikcyjna, zwłaszcza w Poznańskim, gdzie wchodzi w grę względy germanizacyjne.

Najniższą formą organizacji autonomicznej jest *gmina* w trzech postaciach: jako gmina wiejska, okrąg dworski (dominialny) i gmina miejska. Gmina, jako ciało samorządne, stanowi równocześnie związek ekonomiczny i polityczny, i załatwia swoje sprawy wewnętrzne samodzielnie, za pośrednictwem swoich własnych organów, pod nadzorem władzy państwowej i wyższych władz autonomicznych. Organizacja gmin w swej formie teraźniejszej opiera się na ustawie z r. 1892; ale początki jej sięgają pierwszej połowy wieku XIX. Na czele gminy wiejskiej stoi stołtys (wójt) (po niemiecku Schulze), wybierany na 6 lat przez członków gminy, zatwierdzany przez rząd. W pracach dopomagają mu wybierani również lawnicy (Schöffe), nie mają jednak prawa mieszać się do jego rządów. Do udziału w wyborach jest uprawniony każdy pełnoletni członek gminy, nie pozbawiony sądownie praw obywatelskich i płacący podatek minimalny; nie wszyscy jednak posiadają równe prawa wyborcze. Właściciele gruntu są uprzywilejowani, a mianowicie posiadają $\frac{2}{3}$ wszystkich głosów. Okręgi dworskie nie należą zazwyczaj do gminy wiejskiej, mogą jednak być z nią połączone na życzenie właścicieli i za zgodą zarządu gminy. W okręgu samodzielnym właściciel posiada wszystkie prawa i ponosi wszystkie ciężary gminne, podatkowe, szkolne, drogowe i t. d. Wójt lub właściciel okręgu dworskiego posiada władzę policyjną na swoim terytorium, ale tylko w zastępstwie policyi rządowej (żandarma). Zupełnie konsekwentnie i wszechstronnie jest przeprowadzona zasada autonomiczna w gminach miejskich. Posiadają one wszystkie prawa samorządu, załatwiania swoich spraw wewnętrznych gospodarczych, nakładania podatków, utrzymywania szkół i policyi. Członkowie gminy wybierają według systemu trzyklasowego (plutokratycznego) radę miejską, która mianuje swego przewodniczącego, wybiera burmistrza i członków („radnych“) magistratu. Burmistrz może objąć urząd tylko wtedy, jeżeli zyska zatwierdzenie rządu. Wyboru burmistrzów polskich władza państwowa od niedawnego czasu nie zatwierdza z zasady.

Wyższą organizacją autonomiczną, a zarazem związkiem gospodarczym i politycznym, jest *powiat*. Posiada on własną re-

prezentację pod nazwą sejmiku powiatowego, wybieranego przez gminy. Miasta posiadają $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ głosów, reszta dzieli się między gminy wiejskie i właściciele ziemskich, którzy opłacają 150—450 marek podatku gruntowego i budynkowego. Prezesem sejmiku powiatowego jest landrat. Sejmik wybiera na 6 lat „wydział powiatowy“ (Kreisausschuss), składający się z 6 członków, którym znowu przewodniczy landrat, oraz 2 zastępców landrata, „deputowanych powiatowych“ (Kreisdeputirte). Wydział odgrywa rolę rządu powiatowego; w praktyce jednak rozstrzyga o wszystkim

Bydgoszcz. Widok ogólny z mostu kolejowego.

landrat lub jego sekretarz (sekretarz powiatowy). Księża i nauczycieli nie wolno wybierać do wydziału powiatowego. Ordynacja powiatowa w W. Ks. Poznańskim opiera się na ustawie z roku 1889 i zawiera, w porównaniu z innymi, znaczne ograniczenia. Miasta, posiadające więcej niż 25,000 mieszkańców, tworzą lub przynajmniej mają tworzyć własną organizację powiatową, co w praktyce znaczy tyle, że są niezależne od sejmików, złożonych z przedstawicieli także gmin wiejskich. Z prawa tego korzystają dotąd w W. Ks. Poznańskim tylko miasta Poznań i Bydgoszcz. Wydział powiatowy (w powiatach miejskich wydział miejski) jest najniższym sądem administracyjnym. Drugą instancją tego sądu jest, jak już wspomniano, wydział obwodowy. Ob-

wody regencyjne jednak nie stanowią organizacji autonomicznej, lecz są tylko okręgami władzy centralnej. W systemie autonomicznym po powiatach następuje zaraz *provincya*. Jest ona najwyższym szczeblem w samorządzie komunalnym i posiada prawa korporacyjne. Teraźniejszy ustrój autonomiczny W. Ks. Poznańskiego, jako całość, opiera się na ustawie z r. 1889. Przy reorganizacji tej zmieniono jednak tylko niektóre szczegóły; w głównych zarysach utrzymał się dawny stan rzeczy. Dawny sejm W. Księstwa miał charakter wybitnie stanowy. Składał się on z 50 członków, wśród których posiadali przewagę przedstawiciele stanu szlacheckiego. Mianowicie zaś należało do sejmu czterech członków wysokiej szlachty, posiadających głos własny, 22 członków stanu rycerskiego, 16 przedstawicieli miast i 8 reprezentantów gmin wiejskich. Posłowie wybieralni, t. j. wszyscy, prócz czterech, posiadających głos własny, byli mianowani na zebraniach powiatowych i na zgromadzeniach miejskich. Wybieralni byli tylko właściciele gruntu, którzy skończyli lat 30. Tak złożony sejm zbierał się w Poznaniu na mocy dekretu królewskiego pod przewodnictwem marszałka, naznaczonego przez króla z pośród członków sejmu, i obradował nad sprawami, przedstawionymi przez rząd, oraz posiadał prawo podawania petycji. Ustawa z r. 1889 nie zmieniła zasadniczo składu reprezentacji prowincjonalnej ani sposobu wyborów. Ograniczyła tylko przewagę wielkiej własności ziemskiej. Natomiast rozszerzyła bardzo znacznie prawa tego ciała autonomicznego. Posłowie są wybierani na sejmikach powiatowych pod przewodnictwem landrata, a w powiatach miejskich przez radę miejską wraz z magistratem. Król zwołuje sejm i oznacza termin sesyi. Reprezentuje go wobec sejmu z urzędu prezes naczelny, uprawniony do zabierania głosu każdej chwili. Sejm mianuje swego marszałka i obraduje pod jego przewodnictwem, układa budżet, rozstrzyga o użyciu dopłat z kasy państwowej i własnych dochodów prowincyi, jest uprawniony do uchwalania podatków i pożyczek za zezwoleniem ministeryum spraw wewnętrznych, do przedstawiania swych wniosków i skarg rządowi. Przedewszystkiem zaś wybiera organy, powołane do załatwiania wszystkich spraw wewnętrznych prowincyi stosownie do postanowień sejmu i ogólnych przepisów prawa, mianowicie zaś: 1) wydział provin-

cyonalny, 2) starostę krajowego, 3) członków rady prowincjonalnej i 4) wydziały obwodowe. 1) Wydział prowincjonalny W. Ks. Poznańskiego (Provincialausschuss) składa się z prezesa, 8 członków i tyluż zastępców, oraz starosty krajowego. Zadaniem jego jest przygotowywanie wniosków, które mają być przedstawione sejmowi, przeprowadzanie uchwał sejmu, mianowanie urzędników autonomicznych prowincjonalnych, prowadzenie całego gospodarstwa autonomicznego, wydawanie opinii o sprawach, przedstawianych przez ministerium rządowi prowincyi. 2) Starosta krajowy (Landesdirektor) jest najwyższym urzędnikiem wykonawczym wydziału prowincjonalnego. Jest on wybierany przez sejm i musi

Gniezno. Widok ogólny z nad jeziora.

być zatwierdzony przez króla. Reprezentuje on wydział na zewnątrz, kieruje biurem wydziału, wykonywa jego postanowienia i może korzystać przytem z pośrednictwa i pomocy autonomicznych władz powiatowych i gminnych, ale nie jest uprawniony do udzielania im rozkazów. Wydział prowincjonalny i starosta krajowy są zupełnie niezależni od przedstawiciela władzy centralnej, naczelnego prezesa, ale oczywiście muszą porozumiewać się z nim. 3) Rada prowincjonalna (Provincialrath) jest organizacją mieszaną. Składa się ona z naczelnego prezesa, dwóch mianowanych przez króla (ministerium) radców regencyjnych i 5 członków, wybranych przez sejm, oraz tyluż zastępców. Posiada ona głównie

pełnomocnictwa polityczne i policyjne, może udzielać pozwolenia na wydanie osobnych rozporządzeń policyjnych dla pojedynczych części lub całej powincyi, rozstrzyga w sprawach organizacji policyjnej, a wogólności jest organem doradczym naczelnego prezesa. 4) Wydziały obwodowe (Bezirksausschuss) istnieją w każdym obwodzie regencyjnym (a więc w Poznaniu i Bydgoszczy), są organami przybocznymi prezesów regencyjnych, a składają się tak samo, jak rada prowincjonalna, z urzędników, mianowanych przez rząd, i członków, wybranych przez sejm prowincjonalny.

Ogółem więc podwójna i uzupełniająca się nawzajem administracja centralistyczna i autonomiczna W. Ks. Poznańskiego przedstawia się jak następuje:

	<i>Władza rządowa.</i>	<i>Władza mieszana.</i>	<i>Władza autonomiczna.</i>
<i>Prowincya:</i>	Prezes naczelnny.		Sejm prowincjonalny. Wydział prowinc. Starosta krajowy.
		Rada prowincjonalna.	
<i>Obwód reg.:</i>	Prezes regenc.		
		Wydział obwodowy.	
<i>Powiat:</i>	Landrat.		Sejmik powiatowy.
		Wydział powiat.	(w powiatach miejskich
	Komisarz obwodowy		rada miejska, magi-
	(3—8 na 1 powiat;		strat, burmistrz, wy-
	tylko policyja).		dział miejski).
<i>Gmina:</i>	Żandarm.		Sołtys.
	(1 na kilka gmin;		(w miastach: rada miej-
	tylko policyja).		ska, magistrat, burmistrz).

Pod względem *sądowym* W. Ks. Poznańskie, wraz z powiatem **Wa**leckim (Deutschkrone), który niegdyś należał do województwa **Poznańskiego**, stanowi własny okrąg sądu nadziemiańskiego (Oberlandesgericht). Okrąg ten dzieli się (z wyłączeniem powiatu **wa**leckiego) na siedem okręgów sądu ziemiańskiego (Landgericht). **Trybunały** ziemiańskie znajdują się: 1) w Poznaniu, 2) Ostrowie, 3) Lesznie, 4) Międzyrzeczu, 5) Bydgoszczy, 6) Pile, 7) Gnieźnie. Do

każdego sądu ziemiańskiego należy kilka sądów okręgowych (Amtsgericht). Jest ich w W. Ks. Poznańskim ogółem 57. Siedzibą sądów okręgowych są wszystkie miasta powiatowe, z wyjątkiem Babimostu. Oprócz tego zaś znajdują się sądy okręgowe w miastach następujących: w Rogoźnie, Wronkach, Zbąszynie, Trzcielu, Pniewach, Kargowie, Wolsztynie (zamiast sądu w Babimoście), Jutrosinie, Bojanowie, Trzciance, Margoninie, Łobżenicy, Pile, Nakle, Koronowie, Łabiszynie, Kcyni, Trzemesznie i Pobiedziskach. Sąd okręgowy jest najniższą instancją dla spraw cywilnych (objekt

Bydgoszcz. Widok z mostu Gdańskiego.

poniżej 300 mk.), dla spraw służbowych, komunikacyjnych, handlowych, organem dla spraw sądownictwa dobrowolnego i organem przygotowawczym w niektórych procesach karnych (śledztwo i t. d.). Pod przewodnictwem sędziego okręgowego odbywają się sądy ławników dla drobnych spraw cywilnych i karnych. Sąd ziemiański jest najniższym sądem kolegiальnym, składa się z dwóch izb, dla spraw ważniejszych cywilnych i karnych. Jest drugą instancją w sprawach należących do kompetencji sądów okręgowych. W miejscowościach, które posiadają sąd ziemiański, zbierają się peryodycznie pod przewodnictwem sędziego, mianowa

nego przez prezesa sądu nadziemiańskiego, sądy przysięgłych dla spraw kryminalnych. Sąd nadziemiański jest trzecią, względnie drugą instancją dla spraw, należących do kompetencji sądów okręgowych, względnie ziemiańskich. Od wyroku sądu nadziemiańskiego w drugiej instancji można odwołać się do sądu nadziemiańskiego w Berlinie (Kammergericht) we wszystkich sprawach, opartych na prawie pruskiem (Landrecht). We wszystkich innych sprawach rozstrzyga w ostatniej instancji trybunał Rzeszy w Lipsku. Od wyroku sądów przysięgłych można odwołać się w trzeciej instancji tylko do trybunału w Lipsku.

Pod względem *wojskowym* W. Ks. Poznańskie nie stanowi odrębnej całości. Rząd pruski nie wykonał zobowiązań, przyjętych na kongresie wiedeńskim, lecz po krótkim okresie przejściowym włączył wojska poznańskie do armii pruskiej. Później, gdy germanizacja stała się systemem, przeniesiono powołanych do spełnienia powinności wojskowej poza obręb kraju, do pułków załogujących w okolicach czysto niemieckich, i pomieszano w ten sposób z żołnierzami niemieckimi, że Polacy nigdzie nie stanowią większości w batalionach. W kraju pozostaje tylko maleńka część (około 5%) rekrutów. Resztę stanowią Niemcy z innych prowincyi. Zaprowadzono ten system nietylko ze względów militarnych, ale i politycznych. Z jednej strony żołnierze polscy mają nauczyć się po niemiecku, nietylko mówić, ale i czuć i myśleć. Po drugie zaś wiadomo z doświadczenia, że część żołnierzy po odbyciu służby wojskowej osiedla się w miejscu garnizonowem lub okolicy. Pragnie z tego korzystać władza, aby powstrzymać pewien procent Polaków od powrotu w strony rodzinne, a przyspieszyć proces germanizacji W. Księstwa przez osiedlanie się tam wysłużonych żołnierzy niemieckich. W rzeczywistości jednak skutki tego systemu nie są wielkie, bo po opuszczeniu szeregów, Polacy powracają z wcale nie licznymi wyjątkami do W. Księstwa, Niemcy zaś do okolic, z których pochodzą. Z Polaków, wysyłanych w głąb Niemiec, niemieczą się tylko ci, którzy służą na awans (podoficerowie), a z Niemców, pełniących służbę w Poznańskim, również tylko część podoficerów, po wysłużeniu swych lat 9-u lub 12-tu, pozostają w tym kraju, przeważnie na niskich stanowiskach urzędowych (żandarmi, niżsi urzędnicy celni, kolejowi i sądowi). Wojska,

stojące załogą w W. Ks. Poznańskim, należą do II i V korpusu armii, a mianowicie tworzą 4 i 10 dywizję. Dywizya 4-ta jest rozmieszczona w miastach obwodu regencyjnego Bydgoskiego, 10-ta w obwodzie reg. Poznańskim. Około czwarta część wszystkich tych wojsk znajduje się w Poznaniu, który jest najsilniejszą fortecą nad granicą wschodnią.

Udział w sejmie pruskim i parlamencie niemieckim. Jako część Królestwa Pruskiego i Cesarstwa Niemieckiego, W. Ks. Poznańskie

Wągrówiec. Kościół N. P. Maryi. (Wiek XIV).
(Z albumu Nap. Ordy).

wysłała odpowiednią liczbę posłów do ciał prawodawczych królestwa i cesarstwa. W Prusach istnieje dwuizbowy system reprezentacyjny, który jednak nie zapewnia wielkich praw ludności. Konstytucya pruska, nadana przez króla Fryderyka Wilhelma IV, w r. 1850, zapewniła przewagę w ciałach prawodawczych stanom posiadającym, zachowując bardzo rozległe prerogatywy koronie. Sejm królestwa składa się z dwóch izb: izby niższej, czyli poselskiej (Abgeordnetenhaus) i wyższej, czyli izby panów (Herrenhaus).

Izbę poselską tworzą przedstawiciele ludu, wybierani według systemu trzyklasowego (plutokratycznego) w taki sposób, że ogromna większość ludu posiada tylko $\frac{1}{3}$ wszystkich głosów, a rozstrzygające stany posiadające. Nadto wybory odbywają się jawnie, przez co swoboda głosowania właśnie dla wyborców niezamożnych i niesamodzielnych jest bardzo ograniczona. Wyborcy nie oddają swych głosów bezpośrednio na kandydata poselskiego, lecz wybierają małymi grupami mężów zaufania (jednego na 250 dusz) i ci dopiero wybierają posła. Uprawniony do głosowania jest każdy obywatel, który ukończył rok 24 życia, mieszka od 6 miesięcy w danym okręgu wyborczym, nie jest pozbawiony sędownie praw obywatelskich i nie pobiera jałmużny z funduszy gminy. Prawo wybieralności przysługuje obywatelom, którzy ukończyli 30 rok życia. Wybory odbywają się na lat 5. W. Ks. Poznańskie wysyła do izby poselskiej 29 członków (ogólna liczba 433). Wybory odbywają się okręgami, które składają się zwykle z kilku powiatów. Izba panów (Herrenhaus) przypomina swym składem bardzo dawną organizację stanową. Składa się ona z pełnoletnich członków domu królewskiego, głowy książęcego domu Hohenzollernów, 103 przedstawicieli starych rodów, które posiadają mandat dziedziczny, 4 piastunów urzędów koronnych przy dworze królewskim, 45 członków powołanych przez króla i 170 mianowanych na skutek przedstawienia przez odpowiednie instytucje lub grupy ludności. Z tych 170 członków przedstawiają królowi: trzech trzy „kapituły” protestanckie, 9 senaty uniwersytetów, 8 prowincjonalne związki hrabiów, 48 miasta, które uzyskały ten przywilej, 90 związki starej wielkiej własności ziemskiej. W. Ks. Poznańskie jest reprezentowane w izbie panów przez 19 członków, w części dziedzicznych, w części mianowanych przez króla bezpośrednio, w części wybieranych przez związek hrabiów, związki starej wielkiej własności ziemskiej i miasta. Konstytucja Cesarstwa Niemieckiego opiera się na zasadzie demokratycznej. Izba poselska, zwana parlamentem (Reichstag), składa się z 397 członków, wybieranych bezpośrednio w głosowaniu tajnym (kartkami) co 5 lat przez wszystkich obywateli pełnoletnich, którzy nie są pozbawieni wyrokiem sądowym praw obywatelskich, bez różnicy stanowiska i majątku. Okręgi wyborcze obejmowały pierwotnie po 100,000 dusz; ponieważ

jednak od czasu zaprowadzenia konstytucyi liczba ludności wzrosła nierównomiernie w różnych częściach państwa, obecnie okręgi nie są równe, i stosunki przesunęły się na niekorzyść okręgów silnie zaludnionych (wielkich miast i okręgów przemysłowo-górnicych). Wychodzi na tem dobrze między innymi W. Ks. Poznańskie, którego ludność powiększyła się stosunkowo nieznacznie. Wysła ono do parlamentu 15 posłów, wybieranych w okręgach, z których każdy składa się z kilku powiatów. Miejsce izby wyższej w Ces.

Środa. Kościół starożytny (wiek XV).
(Z albumu Nap. Ordy).

Niemieckiem zajmuje rada związkowa (Bundesrath), składająca się z pełnomocników, mianowanych przez rządy pojedynczych państw związkowych. Ludność, a więc i ludność W. Ks. Poznańskiego, nie jest reprezentowana w tem zgromadzeniu. Przedstawiciele jej o tyle więc tylko mogą oddziaływać na rozwój stosunków politycznych i prawodawstwa, o ile rada związkowa zatwierdza uchwały parlamentu. Z drugiej jednak strony rząd cesarski nie może uczynić żadnego kroku, na który nie uzyska zezwolenia parlamentu.

W takich warunkach, wobec istnienia licznych stronnictw w parlamencie, mała grupa posłów polskich może niekiedy przechylić zwycięstwo na jedną lub drugą stronę i nabrać chwilowo wielkiego znaczenia politycznego, jak np. w początkach panowania ces. Wilhelma II, pod rządami Caprivi'ego. Natomiast w sejmie pruskim, w którym, dzięki plutokratycznemu systemowi wyborów, szlachta niemiecka i sprzymierzeni z nią przedstawiciele wielkiego przemysłu (narodowcy liberalni) stanowią zwartą większość, głosy posłów polskich wyjątkowo tylko mogą zaważyć na szali.

TOPOGRAFIA.

Nanim przystąpimy do szczegółów, dotyczących ludności W. Ks. Poznańskiego, jej stosunków narodowych i wyznaniowych, oraz warunków, wśród których żyje, pracuje i walczy, poświęcimy jeszcze kilka uwag wyglądowi zewnętrznemu tego kraju i wymienimy ważniejsze osady, jako środowiska ruchu społecznego, ekonomicznego czy politycznego. Odstępujemy od przyjętego szematu, według którego dane o ludności powinny poprzedzać opis siedzib ludzkich. Czynimy to zaś nie tylko dla tego, że osady są na ogół czynnikiem stałym w zmieniających się warunkach życia, tworamii historii i kultury odległej i bliższej przeszłości, naokoło których grupuje się życie, lecz i dlatego, aby czytelnik przy rozdziałach statystycznych nie gubił się wśród nazw miejscowości, których położenia i znaczenia jeszcze nie poznał.

Podróżny, przejeżdżający koleją żelazną przez W. Ks. Poznańskie, niewiele wyniesie wrażeń z tego kraju. Wiosną jeszcze lub w początkach lata, kiedy po obu stronach toru szumią falujące łany żyta i pszenicy, ciągną się nieprzejrzane pola burych buraków cukrowych, młodych kartofli lub gęszcze rostej kukurydzy, a zdala śmieją się w słońcu wioski wśród bujnej zieleni lub białego kwiecia drzew owocowych, krajobraz jest zajmujący i sympatyczny. Jesienią jednak, zimą lub wczesną wiosną, gdy pociąg sunie wśród rozległych nagich ściernisk, długich smug czarnej, świeżo zaoranej roli, płaszczyn, pokrytych śniegiem lub zaledwie

Kanał Bydgoski. Trzecia szluza.

odrastającą od ziemi ozimimą, widok nuży swą jednostajnością. Mija mila za milą, godzina za godziną, a na tej płaszczyźnie nienawidzi prawie nic, coby zwracało na siebie szczególną uwagę. Chwilami tylko zaczerni się na widnokręgu niebieskawy grzebień odległego lasu, tu i owdzie zabłyszczą ołowiana powierzchnia małego jeziora. Przesunie się przed oczami grupa niskich nagich pagórków, zarysuje się sylwetka miasteczka. Szara równina, szare chaty, szare niebo — szara jednostajność. Tylko na małej przestrzeni, na drodze z Bydgoszczy do Nakła, krajobraz różni się od innych. Po jednej stronie, północnej, wznoszą się tuż nad torem, na kilkadzie-

siat metrów strome wzgórza, porośnięte gęstym lasem, poprzerzynane głębokimi jarami i łożyskami strumyków: to stoki pasma Bałtyckiego. Po drugiej stronie, południowej, zupełne przeciwieństwo: jak daleko okiem sięgnąć, równa jak stół, latem szmaragdowa, płowa jesienią, nizina, wśród której gdzieś daleko migocą białe żagle. Tędy dawniej łączyła się Wisła z Notecią; obecnie jest tam bujna olbrzymia łąka, przerzięta wzdłuż kanałem Bydgoskim. Pozatem podróżnemu, który nie interesuje się szczególnie krajem, po przebyciu całego W. Księstwa wzdłuż i wszerz, zaledwie kilka szczegółów pozostanie w pamięci. Może uderzy go na drodze z Torunia lub Bydgoszczy do Poznania, wielka świątynia w małym miasteczku, zbudowana widocznie na wzór Ś-tego Piotra w Rzymie: to kościół Trzemeszeński. Może zauważy, kilka mil dalej, po prawej stronie toru, potężny, dwuwieżowy kościół nad jeziorem: to katedra Gnieźnieńska (ryc. str. 148). Jeszcze dalej zajmie go Poznań ze swemi rowami i wałami fortiecznymi, chaosem wież i kominów fabrycznych. Wreszcie może utkwii mu w pamięci widok wyrastającego ogromnie nad małemi domczkami kościoła we Wschowie, już w pobliżu granicy szląskiej. Kto jednak interesuje się tym krajem i z ciekawością bada napotykanę po drodze szczegóły, temu nawet taki pospieszny przejazd przez W. Księstwo powie bardzo wiele. Co kilka mil zamigoce mu przed oczami grupa rażąco czerwonych domków, pokrytych rażąco czerwoną lub pstrokatą polewaną dachówką: to osady, utworzone przez komisję kolonizacyjną. W każdym prawie mieście i większych wsiach, leżących nad torem, zauważy śpiczaste, brzydkie, czerwone, pozbawione zazwyczaj wszelkich ornamentacyi wieże kościelne, przypominające ogólną postacią gotyk: to strażnice niemieckości i protestantyzmu, kościoły protestanckie, zbudowane dziesiątkami przez Fryderyka Wilhelma IV. Wogóle, prawie każdy większy gmach czerwony, to gmach rządowy (oczywiście z wyjątkiem fabryk), koszary, szkoła państwowa, urząd pocztowy i t. p. Z liczby tych gmachów można wnosić o germanizacyi i protestantyzacyi osady. Wogóle, im nowiej wygląda którakolwiek osada, im więcej tam domów czerwonych i brzydkich barokowych lub pseudogotyckich, z dziwaczными spiczastymi wieżyczkami, tem więcej jest zniemczona; im spokojniejsza, im mniej rażąca swą architekturą, im star-

sze, powszedniejsze domy, tem silniejszy jest tam żywioł polski. Prawie każdy kościół stary, renesansowy lub barokowy (rzadko gotycki z XIV lub XV wieku) jest (lub był) katolicki. Tylko między najnowszymi są małe gotyki, które swą ozdobnością różnią się od scharakteryzowanych wyżej protestanckich; tu i owdzie wzniesiono też nowe kościoły katolickie w stylu romańskim, przeważnie brzydkie.

Takich szczegółów, które pozwalają uważnemu podróżnikowi zorientować się odrazu w stosunkach politycznych, wyznaniowych, urzędowych, a po części i ekonomicznych, pojedynczych

Katedra Gnieźnieńska.

osad i okolic, jest więcej. Wspomnimy tylko jeszcze o jednym, najważniejszym. Równina W. Ks. Poznańskiego nie zupełnie jest podobna do innych; posiada własny charakter, który rzuca się w oczy, bez względu na to, czy przybędziemy tam z równiny Śląskiej lub Brandenburskiej. Mniej widoczna jest różnica dla przybywających bezpośrednio z Królestwa Polskiego, zwłaszcza gubernii, sąsiadających bezpośrednio z Księstwem. Swój odrębny charakter zawdzięcza Poznańskie topoli. Nie w tem znaczeniu, jakoby to drzewo było tam najwięcej rozpowszechnione. Najczęściej spotykamy się w Księstwie, jak i gdzieindziej z wierzbą, — połowa dróg polnych jest niemi wysadzona; na drogach bitych zaś widzimy

tylko jarzębinę, pseudoakację, kasztan, jesion, drzewa owocowe, niekiedy także lipy, klony lub platany. Ale mimo to topola, a zwłaszcza topola czarna, rzadziej włoska, nadaje swoim ogromem i ugrupowaniem krajobrazowi właściwy charakter. Tu pojedynczą koroną wybiega wysoko ponad wierzby przydrożne, ówdzie tworzy wspaniałe aleje, gdzieindziej w grupach pilnuje kościołów i wejścia bram cmentarnych, długimi szeregami okrąża stawy lub tarzyszy rowom i wybrzeżom jezior, otacza wieńcem chaty wieśniacze, liczne zabudowania dworskie, pojedyncze domy i całe osady. Czy znajdujemy się na czarnej ziemi kujawskiej pod Inowrocławiem, Strzelnem lub Kruświcą, czy na piaszczystych Pałukach pod Pakością i Żninem, na glinach Krajny za Nakłem i Bydgoszczą, czy na żyznych nizinach nadobrzezańskich pod Kościanem lub Krzywinem—wszędzie przedewszystkiem rzuca się w oczy swoim ogromem, świeci latem z daleka ciemną zielenią swych liści, zimą dodaje ponurości krajobrazowi, wyciągając ku chmurnemu niebu nagie, czarne konary. Gdzie nad dachami strzech lub przy kościele spotykamy grupy topoli, możemy przypuszczać, że to wieś polska i kościół katolicki. We wsiach czysto niemieckich rzadziej widzimy to drzewo, chociaż i Niemcy nie wyrzekają się zupełnie sadzenia topoli.

Przystępujemy po tych kilku uwagach ogólnych do szczegółów i rozpoczynamy przegląd powiatów i ważniejszych miejscowości W. Księstwa, od dzielnicy najstarszej, od Kujaw i jeziora Gopła. Część kujawska W. Księstwa Poznańskiego należała dawniej w całości do powiatu Inowrocławskiego. Podzielono go w r. 1887 na dwa powiaty: Inowrocławski i Strzeliński. Cały ten kraj jest urodzajną równiną, na której na południu tylko, wśród jezior, wznoszą się pojedyncze wzgórza. Pierwotna stolica Piastów, *Kruświca* (Kruschwitz), utraciła od wieków swoje znaczenie, jest dziś małym niepozornym miasteczkiem. Tylko stary kościół (ryc. str. 94), niegdyś katedra biskupstwa Kruświckiego oraz „Mysza wieża“ (ryc. str. 120), szczątek zburzonego za wojen szwedzkich zamku książęcego, świadczą jeszcze o dawnej świetności. Kruświca posiada niespełna 3,000 mieszkańców, w tej liczbie $\frac{2}{3}$ katolików, Polaków. Większe cokolwiek jest miasto powiatowe *Strzelno* (Strelno), które przy ostatnim powszechnym spisie ludno-

ści w r. 1900 posiadało 4378 mieszkańców ($\frac{3}{4}$ katolików, Polaków), prowadzi dość ożywiony handel i zachowało częściowo jeszcze stary wygląd i kilka gmachów starożytnych, między którymi wyróżnia się wielki b. klasztor Norbertanek (ryc. str. 151). Postępując ku północy, przechodzimy częściowo już osuszone bagna Bachorzy i wkraczamy do powiatu *Inowrocławskiego*. Kraj, tak samo jak w pow. Strzelińskim, jest równy, prawie bez żadnych wzgórz, ale i bez jezior. W pobliżu Noteci (Mątew), na odosobnionem wzgó-

Inowrocław. Rynek i stary ratusz (rozebrany w r. 1871).
(Z albumu Napoleona Ordy).

rze wznosi się stara stolica województwa, b. kasztelania i starostwo, *Inowrocław*, miasto co do wielkości trzecie w W. Ks. Poznańskim, prawie zupełnie nowożytne, schludne ale brzydkie. Z przeszłości prawie nic już nie pozostało. Starożytny ratusz (ryc. str. 150) rozebrano w r. 1871; piękną ruinę kościoła N. P. Maryi, przebudował teraźniejszy proboszcz, zacierając charakter starożytny, i zasłonił nowym wielkim kościołem romańskim. Utrzymała się tylko stara, brzydka Fara, a miejscami szczątki dawnego

murów fortecznych. Inowrocław posiada 26,140 mieszkańców ($\frac{4}{7}$ katolików, przeszło połowa Polaków), gimnazjum, znaczną załogę wojskową, kopalnię i warzelnię soli, zakład leczniczy solankowy, ożywiony przemysł i handel. Drugie miasto powiatu Inowrocławskiego, *Gniewkowo* (Argenau), niegdyś, w czasie podziałów po śmierci Krzywoustego, stolica księstwa tej samej nazwy, dziś niema żadnego znaczenia. Posiada mieszkańców 3,121. w większej połowie katolików, w połowie Polaków. W okolicach tej miejsciny

Strzelno. Kościół i klasztor Norbertanek.
(Z albumu Napoleona Ordy).

opuszczamy czarnoziem kujawski. Zaczynają się piaski. Ciągają się one długą, początkowo bardzo wąską smugą, od wschodniej granicy przez północną część powiatu, sięgają Wisły i towarzyszą nam do powiatu *Bydgoskiego* (Bromberg). Równocześnie zmienia się i zewnętrzny wygląd kraju. Na równinie pokazują się piaszczyste wzgórza, coraz rozleglejsze, im bliżej Wisły i Bydgoszczy, porośnięte lasem sosnowym; w osadach coraz częściej spotykamy żywiol niemiecki, aż w samej *Bydgoszczy* stajemy w mieście z cha-

rakterem prawie czysto niemieckim. Okolica ta była przed kilkudziesięciu laty jeszcze przeważnie polską; zgermanizowała ją częściowo szlachta, oddając ziemię Niemcom. W mieście od wieków Niemcy odgrywali rolę wybitną. Nabrało ono znaczenia i poczęło rozwijać się dopiero pod rządami pruskiemi, odkąd z rozporządzenia Fryderyka II, przekopano nizinę między Brdą i Notecią pod Nakłem i przez zbudowanie kanału Bydgoskiego (ryc. str. 146) utworzono nową, ważną komunikację wodną między Wisłą a Odrą.

Pila Dom Staszica. (Z albumu Nap. Oidy).

Bydgoszcz stał się wtedy środowiskiem ruchu handlowego i rozwijał się tem szybciej, że władze otoczyły go szczególną protekcją, jako miasto w znacznej części niemieckie. Dziś już język polski słyzy się tam nieczęsto poza kościołem farnym i zaułkami, zamieszkanymi przez robotników. Jest to drugie co do wielkości miasto w Księstwie. Posiada 52,154 mieszkańców (około $\frac{1}{4}$ katolików, $\frac{1}{7}$ Polaków). Jest stolicą obwodu regencyjnego i stanowi powiat osobny, miejski. Posiada wielką załogę wojskową, wielki ruch handlowy, wielki przemysł (młyny, obrabianie drzewa), kilka

wyższych zakładów naukowych (seminarium nauczycielskie, gimnazjum), teatr niemiecki. Wygląd miasta jest zupełnie nowoczesny, jakkolwiek nie zbywa mu na gmachach starych; ważniejsze ulice są szerokie, dobrze brukowane, na starym mieście wązkie, ale prawie zupełnie bez śladów dawniejszej przeszłości. Przez środek miasta przepływa wartka Brda (Brahe), przez którą prowadzi kilka mostów. Komunikację w mieście ułatwia tramwaj elektryczny.

Poza Bydgoszczą, od Wisły aż hen ku zachodowi, ciągnie się kraj, różniący się znacznie od reszty W. Księstwa. Znajdujemy go na południowej krawędzi pojezierza Pomorskiego. Gliniaste tereny wzgórz, poprzedzielane głębokimi dolinami, na których wschodzie świecą się miejscami piękne jeziora, uprawione w zielone łąki bujnych łąk, wyrastają z równiny; tu i owdzie spotykamy nie sfalderowane smugi białych lotnych piasków. Na wschodzie południu wyżyna opada stromo ku Wiśle, kanałowi Bydgoskiemu i dolnej nizinie Noteci, na zachodzie, ku prowincji Brandenburskiej, rozsypuje się w piasek. Część zachodnia tego obszaru posiada własną nazwę historyczną „*Krajny*“. Obejmuje ona północną część powiatu wiejskiego Bydgoskiego i część Wyrzyskiego, na północy sięga do Prus Zachodnich. W powiecie Bydgoskim wiejskim spotykamy trzy małe miasteczka. Na południu, nad Wisłą, wśród piasków, *Solec* (Schulitz) z 4,330 mieszkańcami, miasteczko portowe, z wielkim handlem drzewnym, prawie zupełnie niemieckie i protestanckie; na wschodzie od Bydgoszczy, również nad Wisłą, *Fordon*, z 2,387 mieszkańcami ($\frac{2}{3}$ Niemców protestantów); na północy, w pięknym położeniu, nad Brdą, *Koronowo* (po niem. Polisch Krone, albo Krone an der Brahe), z 3,800 mieszkańcami ($\frac{2}{3}$ katolików, cokolwiek mniej Polaków), pamiętne klęską Krzyżaków w r. 1410. W powiecie Wyrzyskim największym miastem jest *Nakło* (Nakel) nad Notecią, jedna z najstarszych osad W. Księstwa, niegdyś gród warowny, a bodaj i stolica jednego z książąt pomorskich. Posiada 7,782 mieszkańców ($\frac{2}{3}$ Niemców, większa połowa protestantów), bardzo ożywiony handel i znaczny przemysł. Z reszty miast powiatu, żadne nie ma większego znaczenia. Oto ich nazwy: *Wyrzysk* (Wirszitz), z 2,094 m. (połowa Niemców protest.); *Łobżenica* (Lobsens), z 2,239 m. (połowa Niemców, mniejsza poło-

wa protest.); *Mroczka* (2,197 m., połowa Niemców protest.); *Miasteczko* (Friedheim, 1,023 m., $\frac{2}{3}$ Niemców protest.); *Wysoka* (Wissek, 1,067 m., $\frac{3}{5}$ katolików, Polaków). Powiat *Chodzieski* (Colmar) mniejszą tylko połową należy do pojezierza Pomorskiego. Wzgórza są tam (na północy) mniejsze, piasków więcej; za to po lewej stronie Noteci, naokoło miasta Chodzież, znajduje się grupa pagórków, wystających znacznie nad niziną. Z miast powiatu największe jest *Piła* (Schneidemühl) nad Gdą. Posiada ono 19,656 mieszkańców (prawie sami Niemcy, $\frac{1}{3}$ katolików), znaczny handel i przemysł (wyprawianie skór, sukna). Tu urodził się w r. 1755 Stanisław Staszic (ryc. str. 142). Z miast innych powiatu żadne pod względem liczby mieszkańców, znaczenia handlowego i przemysłowego, z Piłą równać się nie może. *Chodzież* liczy 5,026 mieszk. ($\frac{2}{5}$ katolików, znacznie mniej Polaków); *Budzin* 2,018 mieszkańców (większa połowa katolików Polaków); *Margomin* 1,756 m. (połowa katolików Polaków); *Szamocin* 1967 m. (przeważnie niemieckie, Polaków $\frac{1}{4}$); wreszcie *Ujście* (Usch), pamiętne zdradą Hieronima Radziejowskiego r. 1455, przy ujściu Gdły do Noteci. Posiada mieszkańców 2,287, w tej liczbie $\frac{3}{4}$ katolików, $\frac{1}{2}$ Polaków). W obu zachodnich powiatach obwołu reg. Bydgoskiego, Czarnkowskim i Wieleńskim, przeważają piaski i błota. Leżą one po obu stronach Noteci i tworzyły do r. 1887 jeden powiat: Czarnkowski. W dzisiejszym powiecie *Czarnkowskim* istnieją 2 miasta: *Czarnków* z 4,830 i *Trzeianka* (Schönlanke) z 5,429 mieszkańcami. W obu Niemcy posiadają znaczną przewagę. Powiat *Wieleński* (Filehne) posiada tylko jedno miasto: *Wieleń*, z 4,303 mieszk. I tu Polacy stanowią tylko nieznaczny procent ludności. Z innych miejscowości powiatu zasługuje na uwagę ważny węzeł kolejowy *Krzyż* (Kreuz), należący do czysto niemieckiej wielkiej gminy wiejskiej Łokacz (niem. Lukatz).

Z tego obszaru nadnoteckiego, zniemczonego mniej lub więcej sztucznie już pod rządami Fryderyka II, przez tłumne osiedlanie kolonistów niemieckich, w części też przez niedbalstwo i nierząd szlachty polskiej, która nie potrafiła utrzymać w swych rękach ziemi odziedziczonej, powracamy znowu do okolicy, która zachowała lepiej swój charakter polski. Okolica ta, leżąca na wschód od powiatu Chodzieskiego, między Notecią i Welną, posiada starą

nazwę: „*Pałuki*“ i sięga aż do Kujaw, z którymi styka się w pobliżu Pakości. Pod względem administracyjnym obszar ten nie tworzył od wieków odrębnej całości, lecz wchodził w skład rozmaitych okręgów. Obecnie stanowi on część powiatów: Wągrowieckiego, Żnińskiego, Szubińskiego i Mogilnickiego. Odznacza się on wielką obfitością małych i średnich jezior, powierzchnią dość silnie sfaldowaną, gruntem lekkim, przeważnie piaszczystym, średnio urodzajnym. Powiat *Wągrowiecki* składa się z północno-zachodniej

Żnin. Starożytna Fara. (Z albumu Nap. Ordy).

części Pałuk i kilkomiłowego obszaru po lewej stronie Welny. Posiada 4 miasta: *Wągrowiec* z 5,362 mieszkańcami (niespełna $\frac{3}{4}$ katolików Polaków), *Skoki* (Schokken) z 1,284 mieszk. (większa połowa katolików Polaków), *Mieścisko* z 1,136 mieszk. prawie sami Polacy katolicy) i *Gołańcz* z 1,093 mieszkańcami (przeszło $\frac{2}{3}$ katolików Polaków). Wszystkie te miasteczka zachowały jeszcze w znacznej części swój stary wygląd. Wągrowiec posiada kilka pięknych gmachów starożytnych, jak kościół katolicki (ryc. str. 142)

i dawny klasztor Cystersów; pod Golańczą znajdują się zapuszczone ruiny starego zamku, z czasów piastowskich. Z powiatem wągrowieckim graniczy na północnym wschodzie *Szubiński*. Obejmuje on obszar zamknięty podwójnym kolaniem Noteci, a na dwóch miejscach, sięgając po za tę rzekę, wkracza w pow. Bydgoski i Inowrocławski. Jest on mniej bogaty w jeziora, niż reszta Pałuk, natomiast posiada dość rozległe moczary. Miasteczka powiatu są niewielkie, bez znaczenia handlowego i przemysłowego. *Szubin* posiada 3,063, *Kcynia* (Exin) 3,086, *Łabiszyn* 2,251, *Barcin* 1,106, *Rynarzewo* 813 mieszkańców. We wszystkich, z wyjątkiem Rynarzewa, ludność polska i katolicka posiada znaczną przewagę. Łabiszyn nad Notecią był niegdyś, w XII i XIII wieku twierdzą polską, przeciwstawioną pomorskiemu Nakłu. Kcynia była niegdyś miastem handlowym i starostwem; do dziś dnia posiada kilka gmachów starożytnych. Dodamy wreszcie, że część powiatu Szubińskiego, położona po prawej stronie Noteci, w okolicy Barcina i Łabiszyna, a granicząca z pow. Inowrocławskim, zalicza się jeszcze do Kujaw. Dopiero po lewej stronie Noteci zaczynają się Pałuki. Przy nowym podziale w r. 1887 utworzono ze skrawków dawnych powiatów: Wągrowieckiego, Szubińskiego i Mogilnickiego, powiat nowy *Żniński*. Jest to najobfitszy w wody powiat W. Księstwa. Z miasteczek najważniejszy jest *Żnin*, bogaty we wspomnienia historyczne, sławny jako miejsce urodzenia kilku wielkich uczonych i poetów, między innymi Jana i Jędrzeja Śniadeckich i Klemensa Janickiego. Z gmachów starożytnych pozostało już niewiele. Na uwagę zasługuje kościół katolicki, jeden ze starszych w Księstwie (ryc. str. 155). W r. 1900 Żnin posiadał 4,005 mieszkańców (przeszło $\frac{2}{3}$ katolików Polaków). Inne miasteczka są małe: *Gąsawa* posiada 828, *Janowiec* 1,566, *Rogowo* 1,811 mieszkańców. We wszystkich Polacy posiadają znaczną przewagę. Gąsawa pamiętna jest śmiercią Leszka Białego, zamordowanego w pobliskiej wsi, Marcinkowie, w r. 1228 przez siepaczków pomorskich. Opodal, pomiędzy jeziorami, leży jedna z najpiękniejszych miejscowości W. Księstwa, *Wenecya* (ryc. str. 97). Dawne miasta: Żerniki, należące do Żnińskiego pow., oraz Łekno i Łopienno, które pozostały w powiecie Wągrowieckim, utraciły prawa miejskie. Okrojony przy nowym podziale powiat *Mogilnicki* należy tylko w części do

Pałuk, posiada jednak taki sam grunt piaszczysty, taką samą obfitość jezior i silnie sfaldowaną powierzchnię. Największym i najważniejszym miastem w powiecie jest *Trzemeszno* (Tremessen), pełne pamiątek i wspomnień historycznych, niestety, po części zniszczonych lub przebudowanych gmachów starożytnych, między którymi zasługuje na szczególną wzmiankę kościół, nie tyle dla piękności budowy, zeszpeconej przy przebudowaniu, ile dla swej wielkości i bogactwa w dzieła sztuki i cenne pamiątki. Pod rzą-

Mogilno. Kościół i b. opactwo Benedyktynów.
(Z albumu Nap. Ordy).

dami pruskimi, zwłaszcza w latach ostatnich, Trzemeszno utraciło swe dawne znaczenie, jest brudną, odrapaną mięściną, pozbawioną ruchu handlowego i przemysłowego. Sławne w połowie wieku XIX gimnazyum zostało zwinięte do połowy i zamienione na progimnazyum. W r. 1900 Trzemeszno posiadało 5,030 mieszkańców, w tej liczbie około 4,000 katolików i niewiele mniej Polaków. Miasto stołeczne powiatu, *Mogilno*, jest znacznie mniejsze (3,530 mieszkańców), ale daleko ruchliwsze i rozwija się powoli, ale stale.

Polacy stanowią tam $\frac{2}{3}$ zaludnienia. W czasach ostatnich miasto nabiera coraz więcej wyglądu nowoczesnego, skromne stare domki ustępują miejsca brzydkim kamienicom barokowym i „moderne”. Na wzgórzu, nad jeziorem, wznosi się potężny gmach dawnego klasztoru Benedyktynskiego, pochodzący z XI wieku (ryc. str. 157). Z dawnych maleńkich mięscin powiatu, oprócz dwóch wymienionych, utrzymały się dotąd tylko *Gembice* (1,185) i *Pakość* (2,957 mieszkańców). Oba posiadają ludność przeważnie polską. Pakość nad Notecią słynie w okolicy starą Kalwaryą, składającą się z 30 kaplic. Ze starego zamku nie pozostało ani śladu. Natomiast zachował się starożytny piękny klasztor Reformatów. Dawne miasteczka, Wilatowo i Kwieciszewo, zostały zrównane z wsiami. Między powiaty Mogilnicki, Żniński i Wągrowiecki wrzyna się tęym klinem *Gnieźnieński*, również bogaty w jeziora, ale daleko mniej pagórkowaty. Obejmował on dawniej znaczną przestrzeń i sięgał do granicy Królestwa Polskiego. W r. 1887 podzielono go na dwa powiaty: Gnieźnieński i Witkowski. W Gnieźnieńskim stolicą powiatu jest *Gniezno*, czwarte co do wielkości miasto w Księstwie, z 21,661 mieszkańcami. Była to pierwsza za czasów Mieszków i Bolesławów stolica państwa, a i później, po przeniesieniu rezydencji do Krakowa, a wreszcie do Warszawy, Gniezno pozostało stolicą prymasów. Do początku XIV w. tam koronowali się królowie. Pod ostatnimi Jagiellonami i Sasami miasto podupadło i poczęło podnosić się dopiero w wieku XIX. Dziś posiada ono charakter zupełnie nowożytny i należy do najpiękniejszych miast Księstwa; zniemczyło się jednak już prawie do połowy. Z gmachów starożytnych pozostały tylko kościoły, między nimi katedra arcybiskupia, założona w r. 965, od tej pory jednak kilkakrotnie już przebudowana (ryc. str. 148). Pojedyncze części sięgają jednak najdawniejszych czasów. Niepodobna nam z bogatego skarbcza pamiątek historycznych wyliczyć tu ani drobnej części. Wspomnimy tylko o grobie królowej Dąbrówki, o grobowcu Śtego Wojciecha i spiżowych drzwiach katedry, darze Bolesława Chrobrego. Na cmentarzu przy kościele spoczywa długi szereg mężów wielkich i zasłużonych, między innymi Zbigniew Oleśnicki. Z powodu połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z poznańskim, arcybiskupi rezydują w Poznaniu. Gniezno jest tylko stałą

rezydencją biskupa dyecezyi. Pod jego zarządem istnieje tam praktyczne seminaryum duchowne dla kleryków, którzy ukończyli studia w seminaryum teoretycznym poznańskim. Miasto posiada znaczny handel i przemysł, nie dotrzymuje jednak w rozwoju ekonomicznym kroku innym rozwijającym się miastom. Dotąd prześcignął je już Inowrocław; za lat kilka przewyższy je swem znaczeniem Piła, a może i Leszno lub Krotoszyn. Drugie miasto powiatu, *Klecko*, liczy 1,734 mieszkańców i zachowało dotąd chara-

Pałac w Miłostawiu. (Z albumu Nap. Ordy).

cter prawie czysto polski. Oddzielony od Gnieźnieńskiego powiat *Witkowski*, posiada cztery maleńkie miasteczka, zamieszkane prawie przez samych Polaków. Największe z nich jest *Witkowo* (1,950 m.); *Czerniejewo* (Schwarzenau) ma 1,324; *Powidz* 1,107; *Mielżyż* tylko 525 mieszkańców. Byłe miasta powiatu starego Gnieźnieńskiego, *Kiszkowo* i *Żydowo*, zostały zamienione na wsi.

Jeżeli z powiatu *Witkowskiego* zwrócimy się ku południowi, to przekroczymy granicę obwodu regencyjnego Poznańskiego. Porównując tę południową część W. Księstwa z północną, zauwa-

żymy, mimo ogólnej jednolitości, jednak pewne różnice, zarówno w budowie powierzchni i rodzaju gleby, jak i stosunkach narodo-politycznych. Wzgórza, które w obwodzie Bydgoskim, z wyjątkiem pow. Witkowskiego i części Gnieźnieńskiego oraz Kujaw, bądź co bądź urozmaicają krajobraz, przerywając nużącą jednostajność równiny, zanikają w Poznańskim. Cały ten kraj, z wyjątkiem szerokiej smugi wzgórz, ciągnących się z południowego wschodu ku północnemu zachodowi, jest niemal tak równy, jak Kujawy. W glebie i tu przeważa piasek, tak samo jak w Bydgoskim. Ale piasek ten posiada na ogół znacznie większą domieszkę gliny, jest przerywany często wielkimi obszarami urodzajnej gliny, a nad Obrą znajdujemy osuszone moczary, przypominające prawie glebę Kujawską, chociaż skład geologiczny tej ziemi jest inny. Tylko na zachodzie zbiegają się oba obwody regencyjne we wspólnych jałowych piaskach. Tak samo w południowej, jak i w północnej części Księstwa, zdaleka już uwydatnia się sąsiedztwo Brandenburgii. Dalszą i bardzo widoczną różnicę stanowi brak jezior. Są one w obwodzie Poznańskim stosunkowo daleko mniej liczne i rozległe, niż w Bydgoskim, tworzą wprawdzie miejscami także grupy, ale grupy te toną przeważnie w piaskach zachodu. Wreszcie pod względem polityczno-narodowym, w Poznańskim daleko mniej czuć przewagę niemczyzny; nawet w powiatach zachodnich, sąsiadujących z Brandenburgią (z wyjątkiem Skwierzyńskiego). Pochodzi to stąd, że Poznańskie później dostało się pod panowanie pruskie i tam nie rozpoczęto odrazu, zaraz po zajęciu, akcji germanizacyjnej na wielką skalę. Najmniej, oczywiście, ślady germanizacji są widoczne na wschodzie. Znajdujemy tam jeszcze liczne powiaty (14), w których Polacy stanowią przeszło 80% ludności, gdy w Bydgoskim jest ich już tylko 2.

Powracamy do tego punktu, na którym przerwaliśmy swą wędrówkę po powiatach. Z Witkowskiego przedostajemy się do *Wrzesińskiego*. W postaci powierzchni, naturze gleby i ogólnych stosunkach różnicy nie zauważymy tam żadnej. Ta sama równina z rzadko rozszanymi niskimi pagórkami, te same chaty, nawet ta sama rzeka, Września; tylko jezior, które w pow. Witkowskim zalewają znaczny obszar, tam niema. Z dwóch miast powiatu, stołeczne, *Września* (Wreschen), posiada 5,517 mieszkańców, *Miłostaw*

2,484 m. Oba posiadają ludność przeważnie polską, rzemieślniczą. W Miłosławiu zasługuje na wzmiankę piękny pałac, obecnie posiadłość znanego polityka Józefa Kościelskiego (ryc. str. 159). Sąsiadujący z Wrześnińskim na zachodzie powiat *Srodzki* posiada 4 miasta, z których tylko powiatowe, *Środa*, odznacza się większym ruchem i z dawien dawna odgrywało dość wybitną rolę w dziejach kraju. Za czasów Piastowskich była to silna warownia, w której niejednokrotnie przebywali książęta. Tam umarł Wła-

Zamek w Kurniku. (Z albumu Napoleona Ordy).

dysław Laskonogi; dotąd dotarli w r. 1331 Krzyżacy i, obległszy miasto, zburzyli zamek. W okresie Jagiellońskim Środa stała się środowiskiem politycznym okolicy. Tam odbywały się od końca wieku XVI do upadku Rzeczypospolitej, sejmiki województw Poznańskiego, Kalińskiego, a wreszcie i Gnieźnieńskiego. Z świadków dawnej, świetniejszej przeszłości miasta utrzymał się do tej pory wielki kościół z początków wieku XV (ryc. s. 144). W r. 1900 Środa posiadała 5,901 mieszkańców. Polacy katolicy stanowią tam ogromną większość, około $\frac{7}{8}$ zaludnienia. Inne miasta są

daleko mniejsze. *Pobielziska* (Pudewitz), położone wśród wzgórz, miało w r. 1900—2,836, *Kostrzyn*—2,339, *Zaniemyśl* (Santomischel) 1,253 mieszkańców. We wszystkich Polacy stanowią znaczną większość. Najwięcej stosunkowo zniemczone są *Pobiedziska*, gdzie Niemcy protestanci i Żydzi stanowią $\frac{2}{3}$ ludności. Z innych miejscowości wymienimy wieś *Winnogóra*, niegdyś posiadłość i miejsce śmierci gen. *Dąbrowskiego*, oraz starożytną wieś *Giecz*, posiadającą stary kościół, ślady dawnych warowni i bardzo burzliwą przeszłość. Granicę południową obu ostatnich powiatów tworzy *Warta*. Płynąc dalej z biegiem rzeki, dostajemy się w środek powiatu *Śremskiego*. Otacza on z obu stron kolano *Warty*, która pod miastem *Śremem* opuszcza kierunek zachodni i zwraca się ku północy, ustępując przed wzgórzami, ciągnącymi się przez środek *Księstwa*. Odpowiednio do tego, wschodnia część powiatu stanowi równinę, tak samo jak powiaty *Wrzesiński* i *Srodzki*, zachodnia zaś ma charakter pagórkowaty i miejscami odznacza się niepoślednią pięknnością krajobrazu, zwłaszcza w okolicach *Mosiny* i *Dolska*. Miast powiat ten posiada 6: *Śrem* (5,698), *Kurnik* (2,589), *Mosina* (1,793), *Dolsk* (1,626), *Bnin* (1,302) i *Książ* (920 mieszkańców). Jak cały powiat, tak i wszystkie miasta, zachowały charakter polski; w żadnym Niemcy nie stanowią ani trzeciej części mieszkańców. Wszystkie posiadają mniej lub więcej bogatą przeszłość historyczną. W *Śremie* był niegdyś warowny zamek, później kasztelania mniejsza; *Kurnik* był również warownią, sławną siedzibą *Gorków*, którzy wzniesli tam wspaniały zamek, istniejący dotąd, ale przebudowany w pierwszej połowie wieku XIX (ryc. str. 161). Jest on obecnie posiadłością hr. *Działyńskich*, i słynie bogatą biblioteką, którą zarządza znany uczyony dr. *Zygmunt Celiński*. Z innych miejscowości wymienimy *Rogalin*, własność hr. *Raczyńskich* (ryc. str. 168).

Poza *Mosiną* pasmo wzgórz, ciągnących się od wyżyny *Szlańskiej* w kierunku północno-zachodnim przez *W. Księstwo*, zwraca się łagodnym łukiem ku północnemu wschodowi, przekracza *Wartę* i łączy się z systemem pagórków, wypełniających większą część obwodu regencyjnego *Bydgoskiego*. W dawnych czasach, kiedy stan wody był wyższy, znaczną część tego obszaru zajmował grzęzkie moczary i bagnista dolina *Warty* stanowiła ważną prze-

szkodę w komunikacji, ten grzbiet wzgórz był naturalnem połączeniem między południową i północną częścią kraju, i tędy szła stara droga handlowa z doliny Odry do doliny Noteci i Wisły. Tutaj też musiało powstać główne środowisko handlowe i polityczne kraju. Tej okoliczności zawdzięcza Poznań rolę, którą odegrał w dziejach. Według pierwotnego podziału prowincyi, cały ten grzbiet, łączący wzgórza południowe z północnymi, stanowił jednostkę administracyjną, pod nazwą pow. Poznańskiego. W związku z utworzeniem nowej organizacyi, Poznań, jako wielkie miasto, został wyłączony z powiatu i otrzymał prawa powiatu miejskiego. Następnie podzielono i powiat wiejski Poznański na dwie części: powiat zachodni i powiat wschodni. Wreszcie zaś, pod sam koniec wieku XIX,

Poznań. Widok z mostu Chwaliszewskiego.

przyłączono z obu powiatów wiejskich gminy, sąsiadujące z miastem, a mianowicie: Jerzyce, Ś-ty Łazarz (i Górczyn), Wilde i Zawady do Poznania. Istnieją więc obecnie trzy powiaty Poznańskie: 1) miejski, 2) wiejski wschodni i 3) wiejski zachodni. Siedzibą władz dla wszystkich trzech powiatów pozostał nadal Poznań.

Miasto *Poznań* jest jedną z najstarszych osad w kraju i posiadał już w początkach epoki historycznej charakter stolicy. Tu rezydował, przyjął chrzest, tu też umarł i został pochowany Mieszko I, a także pod rządami jego pierwszych następców Poznań pozostał stolicą państwa. Musiało to być już w X-tym wieku miasto wielkie, skoro mogło dostarczyć Chrobremu w r. 992-ym 5,300 zbrojnych, a więc armię, jak na owe czasy, niemałą. Po przeniesieniu stolicy do Krakowa, zmniejszyło się oczywiście znaczenie miasta; pozostało ono jednak zawsze jednym z najważniejszych środowisk politycznych aż do upadku Rzeczypospolitej i do chwili obecnej. Dziś Poznań jest stolicą W. Księstwa, siedzibą władz centralnych administracyjnych i wojskowych, głównym ogniskiem ruchu politycznego, umysłowego i handlowego w tej dzielnicy, i jedną z najsilniejszych fortec nie tylko w państwie niemieckim, lecz wogóle w Europie. Posiadał on w r. 1890-ym 73,239 mieszkańców, w tej liczbie 43,595 katolików, 23,745 protestantów i 5,810 żydów. Polacy stanowili, według obliczeń urzędów 50,3% zaludnienia. Skutkiem przyłączenia sąsiadujących z miastem gmin wiejskich w r. 1900, ludność Poznania zwiększyła się więcej, niż o połowę, a równocześnie zmienił się stosunek narodowości cokolwiek na korzyść Polaków. W dniu 1 grudnia r. 1900 naliczono w Poznaniu 117,033 osoby, w tej liczbie 73,415 katolików, a okrągło 65,000, czyli 55,3% Polaków, oprócz 1,020 osób, które przyznały się do 2 języków ojczystych: polskiego i niemieckiego. W tym samym dziesięcioletnim okresie zmienił się bardzo wygląd zewnętrzny miasta. Kosztem kilkunastu milionów marek uregulowano na nowo ulice, wybrukowano prawie wszystkie w nowej górnej części miasta kamieniem kostkowym, zaprowadzono tramwaj elektryczny, wzniesiono mnóstwo gmachów użyteczności publicznej, równocześnie zaś powstała wielka liczba gmachów prywatnych i przebudowano znaczną część starych kamienic. Skutkiem tego górna dzielnica miasta (po lewej stronie Warty) otrzymała wygląd zupełnie nowoczesny, stereotypowo wielkomiejski. Ale to tylko pierwsze wrażenie, które odnosi podróżny, przybywający z głównego dworca kolejowego do Poznania. Przy bliższem rozejrzeniu się w mieście, znajdzie on tam jeszcze bardzo liczne ślady przeszłości, mnóstwo gmachów starych, a nawet całe dzielnice starożytnie. Przeszłość,

po części nawet bardzo odległa przeszłość, spotyka się tam wszędzie z najświeższą teraźniejszą. Nie mogąc podać tu szczegółowego opisu miasta, wymienimy tylko sumarycznie najważniejsze gmachy: A) *Starożytne i historyczne*. Katedra pod wezwaniem Śtych Piotra i Pawła na Chwaliszewie (starej dzielnicy po prawej stronie Warty), założona w r. 968, przebudowana od tej pory kilka razy, tak dalece, iż z budowy pierwotnej pozostały tylko fundamenty, pełna pomników i pamiątek historycznych (ryc. str. 122). Obok kościółek gotycki N. P. Maryi, jeden z najstarszych zabytków budownictwa w Poznańskim (z pierwszej połowy wieku XV (ryc. s. 125).

Poznań. Dom spółkowy dla robotników.

Naprzeciw katedry pałac arcybiskupi. Na przedmieściu Ś-go Jana stary kościół romański pod wezwaniem Śtego Jana Jerozolimskiego, z drugiej połowy wieku XV. Między Chwaliszewem a przedmieściem Śtego Jana, na Śródce, kościół Śtej Małgorzaty (Filipiny), również z wieku XV. Z kościołów po lewej stronie rzeki najstarszym jest prawdopodobnie kościół Śtego Wojciecha, obecnie garnizonowy (wiek XV). Sławny cudami i legendą o pokłótych Hostyach kościół Bożego Ciała (Karmelitański) pochodzi w swej postaci dzisiejszej z drugiej połowy wieku XVII, tak samo, jak wielki kościół Śtego Marcina przy ulicy tejże nazwy. Z innych zwraca

na siebie uwagę dwoma wysmukłymi wieżami kościół Bernardyński, przebudowany w końcu XVIII wieku. Byłe kolegium jezuickie, zajmujące ogromny czworobok w pośrodku miasta, zostało przerobione na rezydencję i biura naczelnego prezesa. Barokowa fara, czyli kościół pojezuicki, pochodzi z końca XVII wieku. Z gmachów świeckich najstarszy jest Zamek na Górze zamkowej, z końca w. XIV, odbudowany po pożarze, pod koniec XVI wieku. Obecnie znajduje się tam archiwum i muzeum prowincjonalne. Do najwspanialszych gmachów miasta należy ratusz, zbudowany w połowie wieku XVI przez Włocha del Quadro, z wysmukłą, 214 stóp

Poznań. Bazar.

wysoką, renesansową wieżą, zbudowaną pod koniec wieku XVIII. Także domy, przytykające do ratusza, i cały stary Rynek, w którego pośrodku stoi ta wspaniała budowa, zachowały swój dawny charakter. Większość tych domów pochodzi z i XVII wieku; starsze zabytki budownictwa spotyka się rzadko, można odnaleźć ich jednak kilka w dzielnicy, położonej między Starym Rynkiem a Wartą. B) *Z nowszych gmachów polskich* zasługują na wymienienie: olbrzymi Bazar, zbudowany w pierwszej połowie w. XIX za staraniem Karola Marcinkowskiego (ryc. str. 166), Biblioteka Raczyńskich przy placu Wilhelmowskim, dom Przemysłowców

polskich, zbudowany tuż obok Biblioteki w początkach tego wieku, Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Teatr Polski wraz z domem dochodowym. C) Z *niemieckich i miejskich* wymienimy: piękny kościół gotycki protestancki Ś-tego Pawła, brzydki nowy ratusz neogotycki, wystawiony przed kilkunastu laty tuż obok staro-olbrzymi dom robotniczy (ryc. str. 164), nową rzeźnię centralną, teatr niemiecki, germanizacyjną „Bibliotekę Cesarza Wilhelma“ i nowe Muzeum prowincjonalne. Wreszcie wspomnimy o pięknym i starannie utrzymywanym „Ogrodzie zoologicznym“ w pobliżu głównego dworca kolejowego. O zakładach naukowych, dobroczynnych i t. p. pomówimy później, w odpowiednich rozdziałach tej pracy. Swój stosunkowo wielki, szybki i dość wszechstronny rozwój w czasach ostatnich zawdzięcza Poznań głównie walce, która toczy się między rządem i Niemcami, a ludnością Polską. Miasto stołeczne prowincyi stało się z natury rzeczy dla obu stron środowiskiem akcji, siedliskiem głównego sztabu stron walczących, a ta okoliczność przyczyniła się bardzo do ożywienia ruchu. Zwłaszcza Niemcy dokładają starań, aby opanować przynajmniej zewnątrz miasto, nadać mu wygląd i charakter niemiecki, czyli jak się wyrażają, „otworzyć je dla kultury niemieckiej“. Rząd ze swej strony popiera w tych usiłowaniach mieszczaństwo, władze prowincjonalne i miejskie, wyznacza fundusze na budowę gmachów i zakładów germanizacyjnych, na popieranie niemieckiego handlu i przemysłu, wytwarza dla Niemców dogodnie warunki wyrobu i zbytu. Wobec tego i Polacy, zagrożeni w swej istnieniu, rozwijają większą energię, przedsiębiorczość i ruchliwość, i następstwem tego współzawodnictwa jest ogólny przyspieszony rozwój. Naturalnych warunków rozwoju, które niegdyś woliły zająć miastu temu pierwsze stanowisko w tym kraju, nań obecnie już nie ma. Dziś główne drogi handlowe w Eurośrodkowej idą z zachodu na wschód, a dla Poznania droga ta zamknięta. Zarówno żegluga na Warcie, jak i tory kolejowe wają się przy granicy Królestwa Polskiego. Główna droga przebiega dziś przez Toruń i Bydgoszcz. Poznań pozostaje na uboczu. Jest on tylko najważniejszą stacją na starej drodze z niziny nadwiślańskiej do Odry, ale droga ta nie ma dziś już tego znaczenia, co w dawnych czasach. Z drugiej zaś strony Poznań nie posiada

naturalnych warunków wielkiego rozwoju przemysłowego. Leży w pośrodku kraju wybitnie rolniczego, nie posiada w pobliżu materiałów surowych, ani też węgla, lecz musi sprowadzać je z daleka, co powiększa znacznie koszty produkcji. Taki przemysł naturalny, jak np. w Bydgoszczy drzewny lub młynarski, w Poznaniu rozwinąć się nie może. Jeżeli mimo to jednak miasto posiada zarówno przemysł, jak i handel znaczny, to tylko w zastosowaniu do potrzeb miejscowych, bliższego swego otoczenia. Szczegóły znaj-

Pałac w Rogalinie. (Z alb. Nap. Ordy).

dzie czytelnik w dalszym ciągu dzieła, w rozdziale o handlu i przemyśle W. Księstwa.

O powiatach *wiejskich Poznańskich* nie wiele mamy do powiedzenia. Sąsiedztwo stolicy kraju nie oddziaływa bardzo na ich stosunki. Oba powiaty mają charakter wyłącznie rolniczy. Każde z nich posiada jedno niewielkie miasteczko bez znaczenia handlowego i przemysłowego. *Swarzędz* (Schwersenz) w powiecie *wschodnim* Poznańskim, posiada 3,029 mieszkańców, w połowie Niemców i Żydów. *Stęszewo*, w powiecie *zachodnim*, jest o połowę mniej-

sze (1,454 mieszk.), zaludnione prawie wyłącznie przez Polaków. Z innych miejscowości zasługuje na wymienienie wieś *Owińska*, położona w pobliżu Poznania w powiecie wschodnim wiejskim, z wielkim zakładem dla obłąkanych.

Płynąc dalej Wartą, która przepływa wszystkie trzy powiaty poznańskie, dostajemy się do pow. *Obornickiego*. Wzgórza po za Owińskami już maleją i zanikają; przed nami rozciąga się równina, a w północnej części powiatu napotykaemy rozległe bagna. Miast posiada powiat ten cztery: *Oborniki* z 3,604, *Rogoźno* z 5,020, *Ryczywół* z 1151 i *Murowaną Goślinę* z 1,513 mieszkańcami. W Obornikach i Rogoźnie Niemcy i Żydzi stanowią połowę mieszkańców, w M. Goślinie i Ryczywole przeważają Polacy. Rogoźno było niegdyś kasztelanią mniejszą, jest pamiętne tragiczną śmiercią Przemysława II, zamordowanego tam na swym zamku w r. 1296 z polecenia margrabiów brandenburskich. Z zamku tego nie ma już śladu. Pozostał tylko starożytny kościół katolicki (ryc. str. 170). Także Oborniki posiadały niegdyś warowny zamek. W powiecie następnym, *Szamotulskim*, spotykamy się już z piaskami, zwiastującymi bliskość Brandenburgii. Większa jego część leży po lewej stronie Warty. Z 5 miast powiatu, największe jest stołeczne, *Szamotuły* (Samter), z 5,242 mieszkańcami (około połowa Polaków). Z gmachów zasługują na wymienienie: piękny kościół, wystawiony przez wojewodę poznańskiego, Łukasza Górkę, z ołtarzem obozowym z pod Wiednia, ofiarowanym kościołowi przez Jana III, oraz zbudowany również przez Górkę zamek z basztą, w której, jak twierdzi legenda, więziono Halszkę z Ostroga (ryc. str. 172). We wspomnienia historyczne jest także bogaty *Ostroróg* (Scharfenort), niegdyś gniazdo wielkiej rodziny Ostrorogów, obecnie mała miejscina z 1,003 mieszk., przeważnie jeszcze polska. Z reszty miast, *Obrzycko* (1,563 mieszk.) jest w $\frac{2}{3}$ niemieckie, *Pniewy* (Pinne) z 2,572 mieszk., w $\frac{3}{5}$ polskie, *Wronki* z 4,672 mieszkańcami, w połowie polskie.

Powiat Szamotulski jest ostatni nad Wartą, w którym Polacy posiadają znaczną przewagę. W następnym już, *Międzychodzkiem*, Niemcy stanowią połowę zaludnienia. Powiat ten obejmował dawniej zachodni róg kraju aż do granicy Brandenburskiej. W r. 1887 przepełowiono go na dwie części: powiaty Międzychodzki i Skwie-

rzyński. Jest to kraj jałowych piasków i jezior, przetrzymany wzdłuż Wartę. Do każdego z tych dwóch nowych powiatów przydzielono dwa miasta. Stolica pow. Międzychodzkiego, *Międzychód* (Birnbaum), posiada 2,956 mieszk. i charakter przeważnie niemiecki; w drugim mieście, *Sierakowie* (Zirke), z 3,080 mieszk., Polacy posiadają jeszcze przewagę. Powiat *Skwierzyński* jest już prawie czysto niemiecki (5% Polaków). Z miast, *Skwierzyna* (Schwerin) posiada 7,316, *Bledzew* (Blesen) 1,704 mieszkańców.

Rogoźno. Kościół starożytny.
(Z albumu Nap. Ordy).

Jałowe piaski, które zajmują większą część powiatów Międzychodzkiego i Skwierzyńskiego, towarzyszą nam w dalszej wędrówce wzdłuż granicy Brandenburskiej, w powiatach Międzyrzeckim i Babimojskim. Przez piaski te przerywa się krętym biegiem, tworząc rozległe bagniska i liczne jeziora, rzeka Obra. W pow. *Międzyrzeckim* znajdujemy dwa większe i trzy małe miasteczka: *Międzyrzecz* (Meseritz) z 5,654, *Zbąszyń* (Bentschen) z 3,782, *Trzciel* (Tirschtiegel) z 2,348, *Pszczew* (Betsche) z 1,985 i *Brojce* (Braetz)

z 1,470 mieszkańcami. We wszystkich, oprócz Pszczewa, Niemcy posiadają wielką przewagę, Brojce są osadą zupełnie niemiecką. Międzyrzecz i Zbąszyń miały burzliwą przeszłość historyczną, były przedmiotem zaciętych walk z Pomorzanami, Niemcami i Duńczykami. W Zbąszynie istnieje dotąd piękny starożytny zamek, Międzyrzecki leży oddawna w gruzach. Z miejscowości innych powiatu wymienimy osadę graniczną *Paradyż*, wielkie starożytne opactwo Cystersów. W powiecie następnym, *Babimojskim*, opuszczamy granicę Brandenburską, a spotykamy się z Szląską. Miasta są liczne, ale małe. Największe, *Wolsztyn*, posiada 3,438 mieszkańców, powiatowe *Babimost* (Bomst) 2,121, *Rakoniewice* (Rackwitz) 2,067, *Rostarzewo* (Rothenburg) 1,193, *Kargowa* (Unruhstadt) 1,594, *Kopanica* (Kopnitz) 905 mieszkańców. We wszystkich przeważają Niemcy, Kargowa jest czysto niemiecka. Dawne miasto *Kębłów* (Kiebel) zostało zamienione na wieś, jakkolwiek posiada znacznie więcej ludności, niż niektóre miasta powiatu. Pomiędzy Kębłowem a Wolsztynem leży wielka wieś *Obra*, niegdyś jedno z najbogatszych opactw Cysterskich na ziemiach polskich. Nad wschodnią granicą pow. Babimojskiego rozpoczyna się osuszona, w znacznej części urodzajna nizina Obry. Obejmuje ona b. powiat Kościański, podzielony przy nowej organizacyi na dwa: Kościański i Śmigielski. Wzdłuż Obry, przepływającej oba powiaty, i kanału, przekopanego do Warty pod Mosiną, ciągną się rozległe, bujne łąki, poprzedzielane tu i owdzie jeszcze grzęskiem bagnem i kępami olszyny. W pośrodku i po obu stronach tych łąk rozlegają się pola, niewiele ustępujące pod względem urodzajności Kujawom. Powiat *Śmigielski* posiada dwa miasta: *Śmigiel* i *Wielichowo*. W pierwszym naliczono w 1900 r. 3,834, w drugim 1,699 mieszkańców. Wielichowo jest osadą prawie czysto katolicką, Polacy stanowią tam większość ludności. Śmigiel był do niedawna prawie zupełnie niemiecki, w latach ostatnich ludność polska zwiększyła się tam znacznie. Prawie zupełnie polskie są miasta powiatu *Kościańskiego*: *Kościan* (5,803), *Czempin* (2,170) i *Krzywin* (1,540 mieszk.). Kościan już w czasach Piastowskich odgrywał wybitną rolę w dziejach tego kraju, był ludną osadą i silną warownią, z której obecnie zaledwie tylko ślady pozostały. W wieku XV było to drugie co do wielkości miasto w województwie Poznańskim i wo-

góle na ziemiach dzisiejszego W. Księstwa. Utrzymało się tam do tej pory kilka gmachów starożytnych, między innymi kościół (Fara), należący do najstarszych w Księstwie, pochodzący z wieku XIV. Także Krzywín posiada kościół bardzo starożytny. Powiat Kościański należy wogóle do najbogatszych w pomniki architektoniczne odległej przeszłości. Z wielkiej liczby zabytków wymienimy bardzo stary granitowy kościół w *Lubiniu* i niemniej starą ruinę kościoła w *Gryżynie*, znaną z pięknej legendy Morawskiego o nie-

Szamotuly. Baszta „Czarnej Księżniczki.”
(Z albumu Nap. Ordy).

istniejącej obecnie już brzozie Gryżyńskiej. Z powiatami Kościańskim i Śmigielskim graniczy na północy były pow. Bukowski, podzielony obecnie na dwa: Grodziski i Nowotomyski. Oba posiadają glebę średnio urodzajną, powierzchnię równą, przez oba przepływa wązka struga, zwana Mogilnicą albo Prutem. Pow. *Nowotomyski* posiada 2 miasteczka: *Nowy Tomyśl* (Neutomischel) i *Lwówek* (Neustadt bei Pinne). Pierwsze liczy 1,805, drugie 2,641 mieszkańców. W pierwszym Polacy stanowią drobny tylko ułamek

ludności, w drugim posiadają przewagę. Powiat *Grodziski* posiada miast trzy: *Grodzisk* (Graetz), słynący od kilku wieków waznieniem wybornego piwa grodziskiego, liczy 3,784, *Opalenica* 3,028, *Buk* 3,550 mieszkańców. Wszystkie trzy miasta mają charakter polski. Najwięcej stosunkowo zniemczony jest z dawien dawna *Grodzisk*. Południowe, graniczące z Szląskiem, powiaty W. Księstwa, posiadają na ogół glebę piaszczystą, z wyjątkiem tych części, które należą do niziny nadobrzańskiej i dorzecza Proсны. Nadto posiadają one odrębny cokolwiek charakter narodowy i wyznaniowy. Tam znajdowali schronienie protestanci, wypędzani z ziem cesarstwa niemieckiego, najpierw Bracia Czescy, później Kalwini i Luteranie. Okoliczność ta oddziałała bardzo silnie na ułożenie się stosunków wyznaniowych, a w czasach nowszych i narodowych w tej części W. Księstwa. Niektóre tylko powiaty odzyskały zupełnie charakter katolicki i polski; zachodnie z twierdz protestantyzmu zamieniły się pod rządami pruskimi na ziemie w połowie niemieckie, we wschodnich natomiast, gdzie protestanci nie byli wygnańcami z stron innych, lecz tubylcami, do dziś dnia znaczna część ludności polskiej należy do wyznania protestanckiego. Germanizacya skorzystała z tolerancyi b. rządów polskich, zwłaszcza w teraźniejszych powiatach: *Wschowskim*, *Leszczyńskim* i *Rawickim*. Dwa pierwsze stanowiły do r. 1887 jeden powiat: *Wschowski*. *Rawicki*, wraz z teraźniejszym *Gostyńskim*, tworzył dawniej powiat *Krobski*. Powiat *Wschowski* posiada dwa miasta: *Wschowę* (Fraustadt) i *Szlichtyngowo* (Schlichtingsheim). *Wschowa*, niegdyś miasto kwitnące, handlowe i fabryczne, i jedno z głównych ognisk ruchu protestanckiego, obecnie upada powoli, a przynajmniej nie rozwija się w porównaniu z innymi miastami. Posiada 7,457 mieszkańców, w tej liczbie większą połowę protestantów, Polaków niewielu. *Szlichtyngowo* jest osadą czysto niemiecką, liczącą w r. 1900—724 mieszkańców. W powiecie *Leszczyńskim*, miasto stołeczne *Leszno* (Lissa) posiada lepsze warunki rozwoju i zachowało, dotąd przynajmniej, w części swoje dawne znaczenie. Nie jest ono już głównem ogniskiem ruchu protestanckiego w tej części kraju, jak niegdyś za czasów Komeniusza i aż do upadku Rzeczypospolitej Polskiej, ale zachowało ruchliwość handlową i przemy-

słową. W r. 1900 naliczono w Lesznie 14,232 mieszkańców. Protestanci stanowili znaczną większość; z katolików niespełna połowa przyznaje się do narodowości polskiej. Prawie zupełnie niemiecką osadą jest także *Rydzyzna* (Reisen), własność ks. Sułkowskich (ryc. str. 174), których przodkowie w w. XVIII zniemczyli to miasteczko zupełnie. W r. 1900 Rydzyzna posiadała 1,138 mieszkańców. W innych miastach powiatu: *Osiecznie* (Storchnest) i *Świętochowie* (Schwetzkau) protestanci stanowią tylko mały procent ludności, za

Rydzyzna. Zamek. (Z albumu Nap. Ordy).

to liczni są Niemcy katolicy. Osieczno ma 1,590, Świętochowa 1,510 mieszkańców. Powiat *Rawicki* obejmuje część do połowy zniemczoną b. przeważnie polskiego powiatu Krobskiego. Miast w tym powiecie jest 5: *Rawicz*, prawie zupełnie niemiecki i w $\frac{2}{3}$ protestancki (11,739 m.), również niemieckie i protestanckie *Bojanowo* (2,099 m.); w połowie protestanckie, w większości niemieckie *Sarnowo* (Sarne) z 1,529 mieszkańcami, oraz w większej połowie polskie i katolickie: *Julrosin* (1,906) i *Górka Miejska* (Görchen)

licząca 2,233 mieszkańców. Druga połowa b. powiatu Krobskiego, stanowiąca obecnie powiat osobny *Gostyński*, należy częścią do niziny nadobrzańskiej i posiada skutkiem tego lepszą glebę, a pod względem narodowym odznacza się wysokim procentem ludności polskiej. Z miast tego powiatu, *Gostyń* posiada 4,844, *Krobia* 2,186, *Poniec* (Punitz) 2,200, *Piaseczna* (Sandberg) 1,231 mieszkańców. Gostyń, Krobia i Piaseczna mają ludność polską, w Poniecu przeważają Niemcy protestanci. Miasto Gostyń słynie wspaniałym kościołem gotyckim z wieku XV-go i położonym opodal na wzgórzu ogromnym klasztorem ks. Filipinów. Kościół w Krobi należy do najstarszych w Księstwie. Graniczący z Gostyńskim na wschodzie powiat *Koźmiński*, posiada również i glebę stosunkowo dobrą i charakter polski. Ten sam charakter mają i miasta: *Koźmin* (4,655), *Borek* (1,986) i *Pogorzela* (1,615 mieszk.). Powiat ten jest także nowotworem i powstał z części dawnego pow. *Krotoszyńskiego*. Pozostała reszta, pod starą nazwą, posiada glebę piaszczystą i znaczny procent ludności niemieckiej. Miasto powiatowe *Krotoszyn* odznacza się wielką ruchliwością handlową. W r. 1900 naliczono tam 12,578 mieszkańców, w tej liczbie połowę katolików Polaków. Inne miasta powiatu upadają. W $\frac{2}{3}$ niemieckie i protestanckie *Zduny* miały w r. 1900-ym 3,514, w $\frac{1}{3}$ polska *Dobrzyca* 1,314, a w większości polski *Kobylin* 2,214 mieszkańców. Z powiatami *Koźmińskim* i *Krotoszyńskim* graniczy na północy *Jarociński*. Jest to powiat nowy, utworzony w r. 1887 z części powiatu *Pleszewskiego* i skrawków *Wrzesińskiego* oraz *Śremskiego* i obejmuje obszar, położony między Wartą i Prosną. Gleba należy do lepszych w Księstwie, powierzchnia jest równa, miejscami tylko wystają nad równinę niskie pagórki. Miasta są niewielkie, nie odznaczają się szczególnym ruchem przemysłowym ani handlowym. *Jarocin* posiada 4,334, *Żerków* 1,724, *Nowe Miasto* (Neustadt an der Warthe) 1,135, *Jaraczew* 964 mieszkańców. We wszystkich katolicy Polacy posiadają wielką przewagę. Reszta dawnego pow. *Pleszewskiego* zatrzymała starą nazwę. Okrojony ten powiat posiada tylko jedno miasto handlowe i przemysłowe, ale rozwijające się wolno, *Pleszew* (Pleschen). W r. 1900 naliczono tam 6,356 mieszkańców. Polacy stanowią $\frac{2}{3}$ ludności.

Pozostaje nam jeszcze wrzynający się między Królestwo Polskie i Szląsk, róg południowo-wschodni W. Księstwa. Jest to kraj pagórkowaty, należący pod względem fizyczno-geograficznym do wyżyny Śląskiej. Posiada w części, zbliżonej do Prozny, glebę średnią, w części zachodniej piaszczystą. Obszar ten obejmował dawniej dwa powiaty: Odolanowski i Ostrzeszowski. W r. 1887 utworzono z nich cztery: Odolanowski i Ostrowski, Ostrzeszowski i Kępniński. Z tych 4 okręgów tylko *Ostrowski* nie graniczy z Szląskiem i nie posiada scharakteryzowanych wyżej znamion wyznaniowych, które są wynikiem imigracji protestantów i rozwoju protestantyzmu w kraju. Posiada on ludność polską katolicką; protestanci przyznają się wyłącznie do narodowości niemieckiej. Powiat ten posiada tylko jedno miasto: *Ostrów*, dość ludne, handlowe, przemysłowe i rozwijające się szybko. Naliczono w nim w r. 1900—11,803 mieszkańców; Polacy katolicy stanowią blisko $\frac{2}{3}$ ludności. Trzy pozostałe powiaty posiadają wspólną cechę, którą różnią się bardzo od reszty W. Księstwa. Polacy stanowią tam bardzo wysoki procent ludności, ale część ich należy do wyznania protestanckiego, a skutkiem tego nie podlega usiłowaniom germanizacyjnym i nie bierze żadnego udziału w ruchu politycznym polskim. Dokładną liczbę tych protestantów polskich określić trudno. Obliczają ich na mniej-więcej 10,000. Są oni najliczniejsi w powiatach Odolanowskim i Ostrzeszowskim. *Odolanowski* posiada 4 miasteczka, prawie czysto polskie: *Odolanów* (Adelnau) z 2,311, *Raszków* z 1,658 i *Sulmierzyce* z 2,888 mieszkańcami. W miastach pow. *Ostrzeszowskiego* również Polacy posiadają wielką przewagę. W *Ostrzeszowie* (Schildberg) naliczono w r. 1900—4,647, w *Mikstacie* 1,396, w *Grabowie* 1,805 mieszkańców. *Ostrzeszów* posiada starożytny kościół z wieku XV, oraz ruiny znacznie starszego zamku. Powiat *Kępniński* stanowi ostatnią południową część W. Księstwa. Posiada dwa miasta, z których powiatowe, *Kępno*, niegdyś i jeszcze w pierwszej połowie wieku XIX odznaczało się wielką ruchliwością handlową i należało do najludniejszych na ziemiach teraźniejszego Księstwa, ale obecnie, skutkiem zmiany stosunków komunikacyjnych, upadło powoli. Naliczono w nim w r. 1900—5,707 mieszkańców. Drugie miasteczko powiatu, *Baranów*, jest małe, posiada 867 mieszkańców. W obu Polacy stanowią większość.

Kończymy ten przegląd zestawieniem miast, posiadających więcej, niż 10,000 mieszkańców, z uwzględnieniem liczby ludności w czasach dawniejszych:

Miasto	Liczba mieszkańców w roku:			
	1900	1895	1837	1811
Poznań	117,033	73,239	32,456	16,414
Bydgoszcz	52,154	46,417	7,390	4,148
Inowrocław	26,140	20,689	4,761	3,106
Gniezno	21,661	20,489	5,770	3,114
Piła	19,656	17,050	3,385	1,793
Leszno	14,282	13,583	8,667	5,726
Krotoszyn	12,378	11,547	6,266	4,275
Ostrowo	11,803	10,327	4,813	1,662
Rawicz	11,739	12,362	8,316	7,179

LUDNOŚĆ.

Dokładne dane statystyczne, dotyczące ludności W. Ks. Poznańskiego, sięgają roku 1840, w którym po raz pierwszy sporządzono spis na podstawie list jednolitych. Liczenia dawniejsze, uskuteczniane przez zarządy gmin, były mniej ścisłe, a wyniki czterech pierwszych w latach, 1816—1819, oddalały się prawdopodobnie znacznie od rzeczywistego stanu rzeczy. Omyłka, nie wynosząca przypuszczalnie wiele więcej, niż 1%, nie jest jednak tak wielką, aby miała pozbawić spisy te wszelkiego znaczenia. To samo odnosi się do obliczenia ludności w r. 1815. Dawniejsze opierają się tylko na rachunku prawdopodobieństwa. Cyfr chociażby tylko w przybliżeniu dokładnych już z tego powodu podać

niepodobna, że ziemie, wchodzące w skład W. Ks. Poznańskiego, wówczas nie stanowiły odrębnej całości, i można określić liczbę mieszkańców jedynie na podstawie—także przypuszczalnej tylko—gęstości zaludnienia. Obliczenia takie doprowadzają do wniosku, że pod koniec wieku XVIII na obszarze teraźniejszego W. Księstwa mieszkało niewiele ponad pół miliona osób. W roku swego powstania, 1815, Wielkie Księstwo posiadało, według Mayera 779,000 mieszkańców. W roku następnym, 1816, przy pierwszym urzędowym powszechnym spisie ludności, naliczono 820,176 głów. Od tego czasu liczba ludności powiększyła się więcej niż o 100% i wynosiła dnia 1 grudnia 1900 roku 1,887,275 dusz. Gdy w r. 1816 na 1 kilometr kwadratowy przypadało 28, to w r. 1900—65 mieszkańców. Rozwój ten nie był w pojedynczych okresach czasu równomierny, z przyczyn, o których będzie mowa później. Mianowicie zaś liczba mieszkańców W. Księstwa w pierwszych kilkunastu latach wzrastała daleko szybciej, niż w ostatnich. Dla scharakteryzowania tego ruchu, przytaczamy kilka dat statystycznych:

Rok	Liczba mieszkańców W. Ks.	
	Ogółem	na 1 km. kw.
1816	820,176	28,3
1855	1,392,636	48,1
1871	1,583,843	54,7
1900	1,887,275	65,1

Przekonywamy się z tego zestawienia, że liczba ludności zwiększała się w okresie od r. 1816—1855 przeszło dwa razy szybciej, niż w okresie następnym do końca wieku XIX, mianowicie zaś przyrost roczny wynosił:

w latach	1816—1855	— 13,7	na 1,000	mieszk.
" "	1855—1900	— 6,8	" "	" "
" "	1816—1900	— 10,0	" "	" "

Także w pojedynczych częściach przyrost W. Księstwa nie był równomierny. Z natury rzeczy najgęściej były zaludnione pierwotnie okolice, posiadające dobrą glebę i przychylne warunki rozwoju

mysłowego. Ponieważ zaś obwód reg. Poznański posiada na glebę lepszą od obwodu reg. Bydgoskiego, jakkolwiek nigdzie tak dobrą, jak na małym skrawku Kujaw, a z drugiej strony w obwodzie Księstwa skupiał się ruch przemysłowy i handlowy, obwód Poznański wyróżniał się gęstością zaludnienia. Został on do tej pory przewagą pod tym względem, ale stosunek gęstości zaludnienia zmienił się mimo to na jego niekorzyść, bo ludność w obwodzie Bydgoskim wzrastała znacznie szybciej skutkiem kolonizacji, zwiększenia ruchu handlowego nad Notecią i rozwoju

Typy włościan poznańskich z fotografii.

rolnictwa w okolicy Kujaw. Dla porównania przytoczono kilka dat statystycznych:

Obwód regencyjny	L i c z b a m i e s z k a ń c ó w				
	r. 1815	r. 1823	r. 1849	r. 1871	r. 1900
poznański .	558,600	673,940	897,339	1,017,194	1,198,252
bydgoski .	239,400	311,415	454,675	566,649	689,023

Obwód regen- cyjny	Na 1 kilom. kwadr. przypadało osób				
	r. 1816	r. 1823	r. 1849	r. 1871	r. 1900
Poznański . . .	32	38	51	58	68
Bydgoski. . .	21	27	40	49	60

Większe jeszcze różnice uwydatniają się w pojedynczych powiatach. Porównanie jest o tyle bardzo utrudnione, że dzisiejszy podział administracyjny jest inny, niż przed r. 1887, a przez tworzenie powiatów miejskich stan rzeczy zmienił się także po reorganizacji administracyjnej. Zamiast tablicy porównawczej podamy więc tylko zestawienie powiatów starych z r. 1837 (według Hoffmanna) i nowych z roku 1900 (według Statystyki ces. Niemieckiego, Tom 150). Hoffmann oblicza gęstość zaludnienia według mil geograficznych, urząd statystyczny według kilometrów kwadratowych:

Gęstość zaludnienia w r. 1837, według powiatów:

Powiat	głów na 1 milę □	Powiat	głów na 1 milę □
Poznański . . .	3,738	Szamotulski . . .	1,967
Krobski . . .	3,176	Gnieźnieński . . .	1,951
Krotoszyński . . .	3,034	Obornicki . . .	1,906
Ostrzeszowski . . .	3,021	Chodzieski . . .	1,880
Wschowski . . .	2,890	Szubiński . . .	1,868
Odolanowski . . .	2,767	Wyrzyski . . .	1,759
Pleszewski . . .	2,625	Czarnkowski . . .	1,735
Bukowski . . .	2,527	Mogilnicki . . .	1,715
Wrzesiński . . .	2,519	Inowrocławski . . .	1,693
Sremski . . .	2,363	Wągrowiecki . . .	1,692
Babimojski . . .	2,217	Bydgoski . . .	1,643
Środzki . . .	2,182	Międzyrzecki . . .	1,569
Kościański . . .	1,988	Międzychodzki . . .	1,463

Gęstość zaludnienia w r. 1900, według powiatów:

Powiat	głów na 1 klm □	Powiat	głów na 1 klm □
Rawicki . . .	99,1	Ostrowski . . .	90,3
Krotoszyński . . .	90,3	Grodziski . . .	80,2

Powiat	Głów na 1 klm □	Powiat	Głów na 1 klm □
Leszczyński . . .	76,8	Śremski	57,5
Kępiński	75,5	Poznański zach. . .	57,2
Gostyński	71,4	Środzki	56,0
Kościański	70,8	Strzeliński	55,7
Pleszewski	70,0	Szamotulski	55,3
Odolanowski	69,9	Wyrzyski	53,3
Koźmiński	69,0	Szubiński	49,4
Jarociński	65,9	Czarnkowski	49,3
Ostrzeszowski	65,5	Zniński	48,5
Nowotomyski	63,4	Gnieźnieński ¹⁾ . . .	48,0
Wrzesiński	63,2	Inowrocławski ²⁾ . .	47,5
Śmigiełski	61,6	Obornicki	46,0
Chodzieski	61,1	Witkowski	45,0
Poznański wsch. . . .	59,7	Wągrowiecki	44,1
Bydgoski wiejski . .	59,6	Międzyrzecki	43,2
Wschowski	58,9	Międzychodzki . . .	42,9
Mogilnicki	58,9	Wieleński	42,4
Babimojski	57,6	Skwierzyński	34,0

Dodamy, że na całym obszarze cesarstwa niemieckiego na 1 kilometr kwadratowy przypada przeciętnie 104 mieszkańców, żaden z powiatów poznańskich zatem nie dosięga tej liczby.

Zestawienie to wykazuje, że do najgęściej zaludnionych powiatów należą te, w których obrębie znajdują się największe miasta Księstwa. Miasta ponad 20,000 mieszkańców, a więc: Poznań, Bydgoszcz, Inowrocław i Gniezno tworzą oddzielne powiaty i są wyłączone z powyższego zestawienia. Te zaś, które nie dosięgnęły jeszcze cyfry 20,000 mieszkańców, a więc: Rawicz, Krotoszyn, Ostrów, Leszno, Piła, sprawiają, że powiaty, do których one należą, wysunęły się stosunkowo naprzód pod względem gęstości zaludnienia, gdy sąsiadujące z nimi, a nie posiadające miast większych, w tył się cofnęły. Z samej już tej okoliczności można wnosić, że w W. Księstwie Poznańskim, tak samo jak gdzieindziej, uwydatnia się znaczny odpływ ludności ze wsi do miast, i tak jest rzeczywiście, jak wynika z zestawienia następującego:

¹⁾ Bez Gniezna. ²⁾ Bez Inowrocławia.

Muzykanci wiejscy z pod Buku.

Obwód regencyjny	Liczba ludności w roku:					
	1837		1895		1900	
	w gminach poniżej 2,000 m.	w gminach powyżej 2,000 m.	w gminach poniżej 2,000 m.	w gminach powyżej 2,000 m.	w gminach poniżej 2,000 m.	w gminach powyżej 2,000 m.
Poznański . .	560,849	218,746	855,488	317,723	855,532	342,7 ²⁰
Bydgoski . .	292,308	86,705	451,205	204,242	458,458	230,6 ⁵⁰

Jeżeli obliczymy stosunek ludności wiejskiej (w gminach powyżej 2,000 mieszk.) do miejskiej w wymienionych trzech latach, to mamy cyfry następujące:

Powiaty	Na 1000 osób przypadało w roku					
	1837		1895		1900	
	na gminy poniżej 2,000 m.	na gminy powyżej 2,000 m.	na gminy poniżej 2,000 m.	na gminy powyżej 2,000 m.	na gminy poniżej 2,000 m.	na gminy powyżej 2,000 m.
Poznański .	719	281	729	271	714	286
Bydgoski .	773	227	688	312	665	335

W obw. reg. Poznańskim odpływ ludności wiejskiej do miast uwydatnił się w ostatnim pięcioleciu w Bydgoskim zaś rozwinął się wcześniej i jest nie silniejszy. Tłómaczy to wielkim stosunkowo rozwojem Bydgoszczy, Gostyni, Gocławia, Gniezna i Piliży w obw. reg. Poznańskim. Rzeczywiście rozwija się nie tylko Poznań, inne miasta wznoszą się znacząco. Nie bez znaczenia przytem ta okoliczność, że z ludności poznańskiej przeważnie polskiej, na część szuka w porze zarobku po za granicami Księstwa, ludność niemiecka zaś, która przeważa w obw. reg. Bydgoskim, nie ma udziału w ruchu „obiekcyjnym“, lecz szuka lep-

Bamberka (z pod Poznania).

szych warunków bytu w miastach okolicznych, w obu zaś obwodach regencyjnych Niemcy w dość znacznej liczbie wyprowadzają się z miast na zachód.

W związku z wychodźstwem—w tym wypadku jednak robotników polskich — poza granice Księstwa, pozostaje objaw, że w dzielnicy tej zwiększa się stale udział kobiet w ogólnej liczbie ludności. Spostrzegamy to samo na Szląsku i w Prusach Wschodnich, które również dostarczają zachodowi wielkiej liczby robotników górniczych i przemysłowych. W Poznańskim naliczono w r. 1900-ym na 901,835 osób płci męskiej 985,422 płci żeńskiej. W r. 1871 na 100 mężczyzn przypadło w tej dzielnicy 106,6 kobiet, w r. 1875-ym 107,4; w r. 1880-ym 107,1; w r. 1885-ym 108; w r. 1890-ym 108,6; w r. 1895 stosunek procentowy zmniejszył się do 107,6; z końcem wieku, w r. 1900, podniósł się na 109,3. W całym królestwie Pruskiem na 100 mężczyzn przypada 103,1; w ces. Niemieckim zaś 103,2 kobiet.

Wychodźstwem też, przynajmniej w części, tłumaczy się z jednej strony bardzo wysoki procent dzieci w W. Ks. Poznańskim,—choć najważniejszą rolę w tym wypadku odgrywa wielka płodność ludności polskiej—z drugiej zaś stosunkowo niski procent ludności w sile wieku, od lat 15—40. W r. 1900 było na 1,000 osób:

	lat 0—15	15—40	40—60	60 i więcej
w ces. Niemieckim . . .	348	395	179	78
w W. Ks. Poznańskim . .	402	356	165	77

Żadna z dzielnic, należących do ces. Niemieckiego, ani w przybliżeniu nie posiada tak wysokiego procentu osób poniżej lat 15. Po W. Ks. Poznańskim z 402 osobami tej kategorii, następuje zaraz księstwo Lippe z 391, a dalej Prusy Zachodnie z 388 osobami poniżej lat 15. Uderzający przytem jest objaw, że gdy wogólności, jak już zaznaczono, liczba kobiet jest w Poznańskim znacznie większa od mężczyzn, wśród dzieci (1—15 lat) płeć męska ma przewagę. Mianowicie zaś przypada na 1,000 chłopców tylko 990 dziewcząt, gdy w ces. Niemieckim stosunek ten wyraża się liczbami 1,000 i 995. Dodamy wreszcie, że W. Ks. Poznańskie odznacza się także najwyższym procentem osób powyżej lat 90—

W r. 1900 naliczono tam osób od 90—95 lat 688, od 95—100-tu 149, powyżej stu 10, ogółem 529, czyli na 100,000 osób 44 (w Królestwie Pruskiem 19).

Wspomnieliśmy już, że nadzwyczajnie wysoki procent osób młodziących (poniżej lat 15) w W. Ks. Poznańskim tłumaczy się nie tylko wychodźstwem osób starszych w celach zarobkowych do prowincyi zachodnich państwa pruskiego, ale przede wszystkim wielką płodnością ludności polskiej. Prowincye, zamieszkane przez ludność polską, szczególnie odznaczają się wielką liczbą urodzin. Gdy w całym państwie niemieckim w okresie 1890—1900 roku na 1,000 osób przypadało rocznie 36,6 urodzin, to w Prusach Zachodnich 43,4, w W. Ks. Poznańskim 43,3, a na Szląsku 41,2. Prusy Zachodnie zajmują pod tym względem pierwsze, Poznańskie drugie miejsce, trzecie Szląsk. W dzielnicach czysto niemieckich procent urodzin jest daleko mniejszy (tylko Schaumburg Lippe dościga Szląsk z 41,2⁰⁰/₀₀ urodzin rocznie), co dowodzi, że w tej sprawie rzeczywiście narodowość odgrywa bardzo ważną rolę. Dawniej płodność ludności polskiej była jeszcze znacznie większa, jak wynika z zestawienia, które podajemy poniżej. W zestawieniu tem uwzględniamy równocześnie liczbę i stosunek procentowy ślubów, śmierci i przewyżkę liczby urodzin nad liczbą wypadków śmierci, od r. 1841—1860 w odstępach 5-cio, od r. 1860—1900 w odstępach dziesięcio-letnich.

Rok	Liczba zawartych ślubów	Liczba urodzin	Liczba wypadków śmierci	Przewyżka urodzin nad wypadkami śmierci	Na 1,000 ludności przypadało			
					Ślubów	Urodzin	Wypadków śmierci	Przewyżka urodzin nad wypadkami śmierci
1841—45	13,812	59,823	38,686	21,137	10,7	46,5	30,1	16,4
1845—50	12,625	59,456	51,145	8,313	9,3	43,7	37,6	6,1
1850—55	12,661	60,182	54,616	5,566	9,1	43,3	39,3	4,0
1855—60	13,531	61,819	46,508	15,311	9,5	43,6	32,8	10,8
1860—65	14,077	67,539	44,884	22,655	9,4	44,9	29,8	15,1
1865—70	14,230	70,667	51,192	19,475	9,2	45,6	33,1	12,6
1870—80	14,043	74,983	48,732	26,252	8,7	46,2	30,0	16,2
1880—90	13,580	75,445	47,310	28,135	7,9	43,8	27,5	16,3
1890—1900	14,031	78,802	43,421	35,381	7,7	43,3	23,8	19,4

Z zestawienia tego wynika, że w W. Ks. Poznańskim zmniejsza się, wprawdzie nie równomiernie, ale dość stale, zarówno procentowy stosunek ślubów, jak i urodzin i śmierci. Ten rozwój jest zwłaszcza widoczny w ostatnim trzydziestoleciu. Liczba wypadków śmierci zmniejsza się jednak szybciej, niż urodzin, a następstwem jest zwiększanie się przyrostu naturalnego ludności. Od dziesięciolecia 1841—1850 do 1890—1900 przyrost ten wzrósł z 11,4 na 19,4%. Jeżeli zestawimy cyfry rubryki ostatniej (przyrost naturalny) z cyframi, wyrażającymi bezwzględny przyrost ludności w W. Ks. Poznańskim (tab. str. 178), to przekonamy się, że liczba ludności tej dzielnicy zwiększa się w rzeczywistości znacznie wolniej, niżby należało wnosić z przewyżki urodzin nad liczbą wypadków śmierci, czyli że znaczna część ludności, urodzonej w W. Ks. Poznańskim, odpływa za granicę tej dzielnicy. Odpływ ten jest bardzo znaczny i jakkolwiek naodwrot do Księstwa napływa ludność z innych prowincyi państwa, to strata jest tak wielką, że gdyby nie nadzwyczajny procent urodzin, prowincyi tej groziłoby z czasem wyludnienie. Dla bliższego scharakteryzowania tego przyływu i odpływu ludności, podajemy zestawienie z lat 1890 i 1900. Dwie pierwsze rubryki wykazują odpływ ludności z W. Księstwa do innych dzielnic państwa, dwie ostatnie dopływ z innych dzielnic do W. Księstwa.

Nazwa dzielnicy	Wychodztwo z W. Ks.		Imigracya do W. Ks.	
	Z osób, urodzonych w Poznańskim, mieszkało w wymienionych w rubryce pierwszej prowincyach państwa		Z osób, mieszkających w Poznanskiem, pochodziło z wymienionych w rubryce pierwszej dzielnicy	
	w r. 1890	w r. 1900	w r. 1890	w r. 1900
Prusy Wschodnie	3,952	5,762	7,092	8,479
Prusy Zachodnie	27,566	31,274	38,119	46,855
W. Ks. Poznańskie	1,606,234	1,709,422	1,606,234	1,709,422
Szląsk	49,274	59,134	39,828	40,792
Prow. Pomorska	12,420	16,081	11,415	12,762
W. Ks. Meklemburskie	3,132	4,413	768	1,289
Szlezwik Holsztyn	6,818	8,586	1,503	2,226
Hamburg	3,543	4,790	214	622
Brandenburgia	132,057	180,850	25,085	26,359

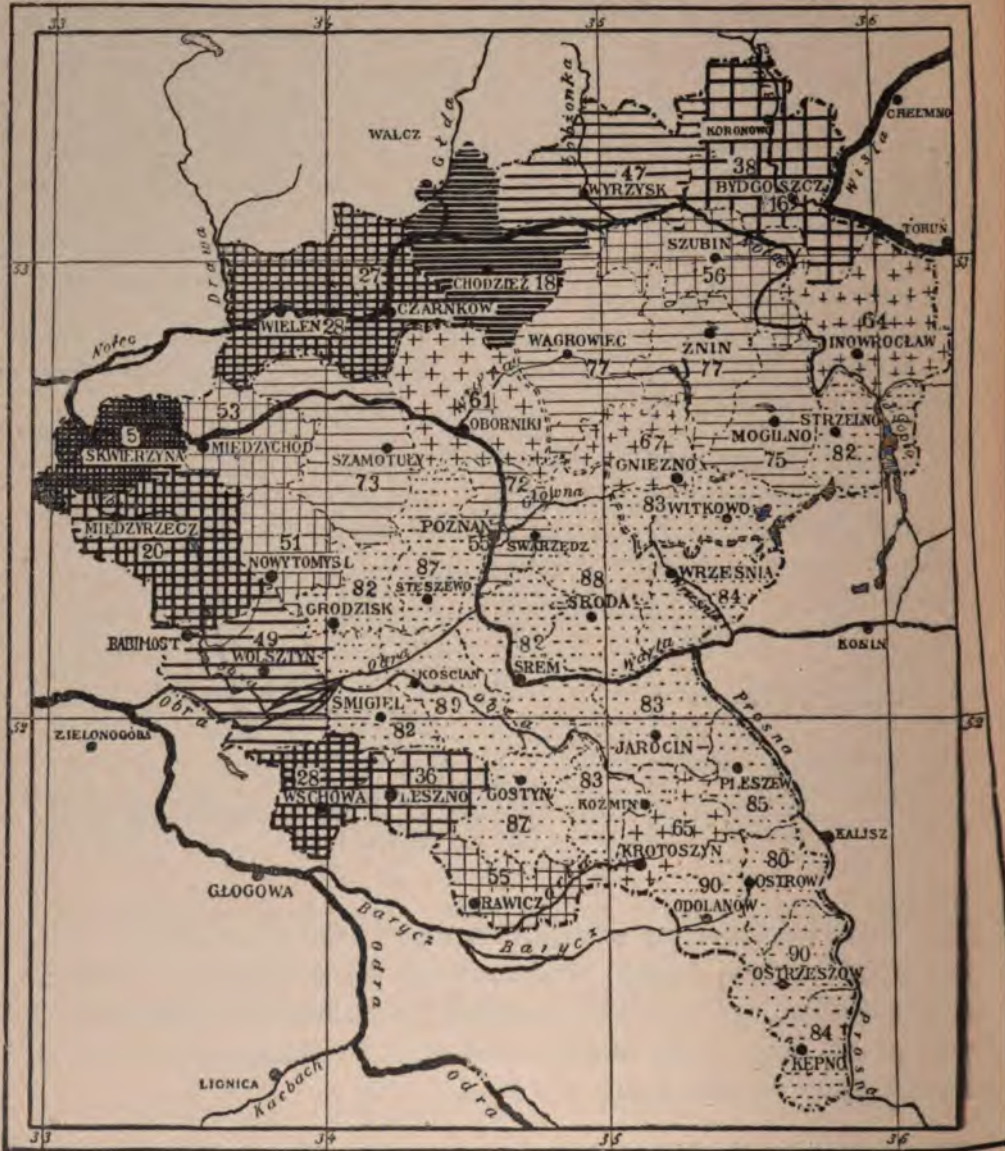
Nazwa dzielnicy	Wychodztwo z W. Ks.		Imigracya do W. Ks.	
	Z osób, urodzonych w Poznańskim, mieszkało w wymienionych w rubryce pierwszej prowincjach państwa		Z osób, mieszkających w Poznańskim, pochodziło z wymienionych w rubryce pierwszej dzielnic.	
	w r. 1890	w r. 1900	w r. 1890	w r. 1900
Hanower i Lippe	9,293	17,010	1,479	3,536
Oldenburg	607	1,124	103	391
Brema	744	1,583	62	193
Pr. Saska, Brunświk, Anhalt	36,236	43,913	4,837	8,242
Kr. Saskie	6,444	11,487	877	1,660
Państwka Turyngskie	1,486	2,447	524	753
Pr. Heska i Waldeck	1,978	3,163	691	929
Westfalia	13,875	57,347	1,346	4,911
Nadrenia	7,562	28,269	1,111	1,865
W. Ks. Heskie	512	952	142	279
Palatynat	92	296	54	85
Alzacya i Lotaryngia	2,312	4,429	393	337
Badenia	489	1,072	217	284
Wirtemberg i Hohenzollern	240	388	164	550
Bawarya po prawej stronie Renu	714	1,015	194	334
Ogółem	1,927,553	2,195,257	1,742,362	1,873,155

Jeżeli odciągniemy liczbę urodzonych i mieszkających w Księstwie od ogólnej liczby urodzonych w tej dzielnicy, a z drugiej strony liczbę urodzonych w Księstwie mieszkańców tej dzielnicy od ogólnej liczby mieszkańców, urodzonych w Niemczech, to otrzymamy cyfry następujące:

Urodzonych w W. Ks. osób	1890	1900
było ogółem	1,927,553	2,195,257
mieszkało w W. Księstwie	1,606,234	1,709,922
Liczba wychodzców z W. Ks. do innych dzielnic ces. Niem. wynosiła	321,319	485,835

W. KS. POZNAŃSKIE.

Udział procentowy ludności polskiej według powiatów, w r. 1900.

OBJAŚNIENIA

	Polaków 80—90%		Polaków 40—50%		Polaków 0—10%
	" 70—80%		" 30—40%		
	" 60—70%		" 20—30%		
	" 50—60%		" 10—20%		

Liczby w powiatach oznaczają dokładny procent ludności polskiej.

W Poznaniu mieszkało	w r. 1890	w r. 1900
Osób urodzonych w Niemczech	1,742,362	1,873,155
„ „ w W. Księstwie	1,606,128	1,709,422
Z innych dzielnic pochodziło	136,128	163,733
Strata ogólna wynosiła zatem:	w r. 1890	w r. 1900
Liczba wychodźców z Księstwa	— 321,319	— 485,835
Liczba przybyłych do Księstwa z innych dzielnic ces. Niemieckiego	+ 136,128	+ 163,422
Strata	— 185,191	— 322,413

Cyfry te dotyczą tylko osób urodzonych i mieszkających w obrębie cesarstwa Niemieckiego, a nie osób urodzonych lub mieszkających po za jego granicami.

	w r. 1890	w r. 1900
Ogółem było w W. Ks. mieszkańców	1,771,642	1,887,275
Z tej liczby urodziło się w Niemczech	1,742,362	1,873,155
Pochodziło zatem z zagranicy osób	9,280	14,120

W tych liczbach mieszczą się zarówno obcy poddani, jak i poddani niemieccy, urodzeni za granicami Niemiec. Stosunek pierwszych do drugich jest jak 1 : 2. W r. 1900 naliczono obcych poddanych w W. Ks. 4,190. Z tej liczby pochodziło z Królestwa Polskiego niespełna 2.000.

Na tem kończymy pogląd na ogólny ruch ludności w W. Ks. Poznaniu. Pozostaje nam jeszcze scharakteryzowanie stosunków wyznaniowych i narodowych.

Pod względem wyznaniowym ludność W. Księstwa rozpada się na trzy grupy: katolików, protestantów różnych wyznań i Żydów. Katolicy stanowili niegdyś ogromną większość i dziś jeszcze znacznie większą połowę; liczba ich zmniejszyła się w pierwszej połowie w. XIX o kilka procent, później wzrosła znowu. Bardzo zmniejszył się udział procentowy Żydów, którzy od połowy wieku XIX w dość wielkiej liczbie wyprowadzają się do miast wielkich w głębi Niemiec. Zysk przypadł w udziale protestantom, wśród których luteranie i reformowani stanowią olbrzymią większość, tak dalece, że w danych statystycznych, dotyczących wyznań, możemy bez wykrzywienia obrazu stosunków pominąć zu-

pełnie małe sekty protestanckie. Zwiększenie się liczby protestantów było wynikiem napływu obcych żywiołów do W. Księstwa. Napływu tego nie zdołało zrównoważyć przechodzenie niezbyt licznych Polaków protestantów na łono kościoła katolickiego.

Dla scharakteryzowania rozwoju stosunków, podajemy udział procentowy członków trzech wymienionych wyznań w r. 1816, 1849, 1871, 1880, 1890 i 1900. W obliczeniu tem pomijamy, jak już zaznaczono, drobne sekty protestanckie, stanowiące mniej więcej 1⁰⁰/₁₀₀ ogólnej liczby ludności.

Na 1,000 osób było:

W roku	Katolików	Protestantów	Żydów
1816	654	282	63
1849	636	307	57
1871	637	323	39
1880	653	313	33
1890	665	300	25
1900	678	302	19

Z zestawienia tego wynika, że liczba protestantów w W. Ks. Poznańskim wzrastała bardzo szybko w pierwszej połowie wieku XIX, i aż do r. 1871, w ostatniej ćwierci wieku zaś dopływ protestantów z innych okolic także po utworzeniu komisji kolonizacyjnej, która osiedlała na dobrach, wykupionych z rąk polskich, prawie tylko protestantów, nie był dość silny, aby zrównoważyć naturalny przyrost ludności katolickiej. Udział procentowy Żydów zaś zmniejszał się stale.

Inny obraz otrzymamy, jeżeli zestawimy nie udział procentowy, lecz liczbę członków pojedynczych wyznań z lat kilku:

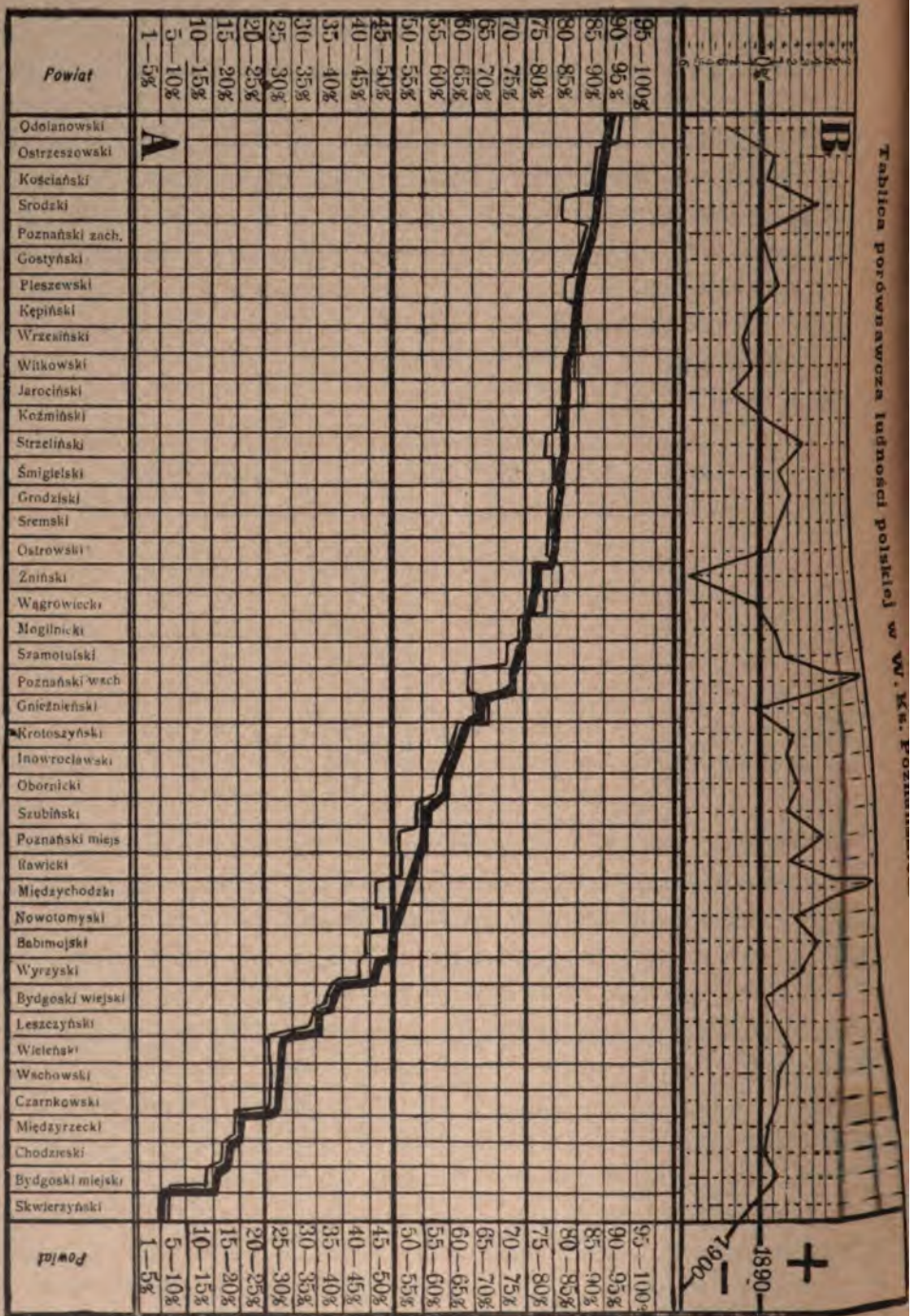
W roku	Katolików	Protestantów	Żydów
1819	574,977	253,224	55,771
1849	847,665	409,286	76,757
1871	1,009,491	511,292	61,982
1900	1,280,172	569,564	35,327

Widzimy więc, że zarówno liczba katolików jak i protestantów w ciągu całego wieku XIX wzrastała stale, chociaż nie równomiernie, pierwszych wolniej na początku, drugiej na końcu wieku, liczba Żydów natomiast zwiększała się w pierwszej, a malała szybko w drugiej połowie wieku. Że to początkowe zwiększanie się ludności żydowskiej nie uwydatniło się wcale w rubryce poprzedniej, pochodzi stąd, że była ona zawsze stosunkowo nieliczna, a więc i przyrost jej był wiele mniejszy, niż u katolików i protestantów, liczących nie dziesiątki, lecz setki tysięcy głów. Największa liczba Żydów istniała w W. Księstwie w r. 1846, jak wynika z następującego zestawienia:

Rok	Liczba Żydów	Rok	Liczba Żydów
1816	51,040	1867	65,508
1825	65,131	1871	61,982
1831	69,681	1875	62,438
1837	74,196	1880	56,609
1846	81,249	1885	50,866
1849	76,757	1890	44,346
1858	72,075	1895	40,019
1864	70,008	1900	35,327

Statystyka urzędowa ogólnego ruchu ludności i wyznań jest, z pominięciem 4 pierwszych lat (1816—19), zupełnie ścisła, a w każdym razie nie zawiera tak wielkich omyłek, aby dawała fałszywy obraz stosunków. Statystyka narodowości natomiast nie budzi zaufania, bo spis taki, nawet przy dobrych chęciach, przeprowadzić ściśle trudniej, a władze pruskie przeprowadzały go tendencyjnie, starając się zazwyczaj w celach politycznych zmniejszyć według możliwości liczbę mieszkańców narodowości polskiej. Gdyby w ciągu całego wieku spisy uskuteczniłi ci sami urzędnicy i dążność do zmniejszania liczby ludności polskiej uwydatniała się zawsze równomiernie, to i z tych spisów tendencyjnych możnaby wysnuć dość pewne wnioski o zmniejszaniu czy zwiększaniu się udziału procentowego tej ludności. Ale jak zmieniali się ludzie, tak zmieniały się i prądy w polityce pruskiej, a wobec tego jedne spisy były sporządzone w duchu mniej, drugie więcej przychylnym dla Polaków.

Tablica porównawcza ludności polskiej w W. Ks. Poznańskiem

A. Udział procentowy ludności polskiej w pojedynczych powiatach W. Księstwa. Linia gruba — wykazuje procent ludności w r. 1900, cienka — w r. 1890. **B.** Stosunkowy przyrost (+) lub ubytek (-) ludności polskiej w pojedynczych powiatach W. Księstwa w ciągu lat 1890—1900. Linia pozioma oznacza stan ludności w r. 1890, linia pionowa — w r. 1900.

Odkąd zaś zaprowadzono w spisach rubrykę języka ojczystego, zamiast rubryki narodowości, przyłączył się do dawnych nowy szczegół, utrudniający rozpatrzenie się w stosunkach. Stworzono bowiem obok kategorii mówiących po polsku lub po niemiecku, kategorię osób dwujęzycznych—polsko-niemieckich, jakkolwiek jest rzeczą oczywistą, że jeżeli istnieją osoby, które nie potrafią zdecydować się na wyraźne oznaczenie swej narodowości, to liczba ich jest bardzo mała, gdy rubryka dwujęzycznych posiada zawsze bardzo poważne pozycje. Sposób wypełnienia tej rubryki zależy zupełnie od samowoli wypełniającego, o ile osoba zapisywana nie posiada dostatecznego uświadomienia narodowego i nie może lub nie śmie protestować przeciw zapisaniu jej w tej rubryce. W rzeczywistości, dwujęzyczni czyli raczej dwunarodowi są w Poznańskim właściwie tylko wcale nieliczni Żydzi, którzy jeszcze nie zdecydowali się na zupełne przejście do obozu niemieckiego. Inni, zapisywani w tej rubryce, to przeważnie Polacy, ludzie prości, którzy na uwagę sporządzającego spis, że przecież umieją także po niemiecku, przyznają, że tak jest rzeczywiście i nie umieją lub nie mają odwagi wytłómaczyć, że nie chcą, aby zapisano ich do rubryki mieszanej. Statystycy nasi przyjmują zazwyczaj, że z osób tej kategorii należy zaliczyć połowę do narodowości polskiej, a drugą do niemieckiej. Jest to, przynajmniej w Poznańskim, podział mylny. Należy tam zaliczyć do Polaków conajmniej $\frac{3}{4}$ ogólnej liczby dwujęzycznych. Na Szląsku, w Prusach Wschodnich, Zachodnich i w Poznaniu jest inaczej. Tam może podział na dwie równe połowy jest uzasadniony. Także używany przez niektórych statystyków system obliczania liczby ludności polskiej na podstawie statystyki szkolnej, która jest przeprowadzona na zasadzie narodowej, nie prowadzi do wyników, budzących zaufanie. Pomijamy już tę okoliczność, że statystyki te są sporządzone również w sposób niejednostajny, i że istnieje dążność do uważania tych dzieci za niemieckie, które posiadają nazwiska pierwotnie niemieckie, jak: Szulc, Miler i t. p. Ale przypuśćmy nawet, że spisy te są mniej więcej ściśle, to i wtedy wniosków o jako tako dokładnej liczbie ludności polskiej opierać na nich nie można. Byłoby to tylko wówczas możliwe, gdyby ludność polska rozmnażała się w tym samym stosunku, co niemiecka. Tymczasem wiemy, że rozmnaża się szyb-

ciej, że w rodzinach polskich jest przeciętnie więcej dzieci, niż w niemieckich, ale nie wiemy, jaki jest dokładny stosunek procentowy przyrostu naturalnego u Polaków i Niemców, bo w statystyce urodzeń istnieją tylko rubryki wyznaniowe, a nie narodowe. Wszelkie wnioski, opierające się na statystykach szkolnych, mają tylko wartość przypuszczeń, a w każdym razie nie są ściślejsze, chociaż dają inne wyniki, niż spisy urzędowe. Słowem, trzeba pogodzić się z tem, że wszelkie próby dokładnego obliczenia ludności polskiej w Prusach mają wartość bardzo problematyczną, i że liczbę tej ludności można obliczyć tylko w przybliżeniu, przyczem błąd, wynoszący prawdopodobnie nie więcej, niż 1% przy każdorazowym spisie, przy porównywaniu spisów z dłuższego okresu może urosnąć do kilku procent. Dlatego też wysnuwanie z tych spisów wniosków o zmniejszaniu lub zwiększaniu się ludności polskiej jest niebezpieczne i może doprowadzić do zupełnie mylnych poglądów. Za fakt, nie ulegający żadnej wątpliwości przyjąć trzeba, że od czasu utworzenia W. Ks. Poznańskiego, udział procentowy ludności polskiej zmniejszył się cokolwiek. Wynika to już stąd, że do dzielnicy tej napływają nieustannie w dość znacznej liczbie Niemcy, z których pewna część tylko przyjęła w drugim lub trzecim pokoleniu narodowość polską, nadto zaś, że Żydzi, którzy pierwotnie uważali się za Polaków, dziś z małemi tylko wyjątkami przyznawają się do narodowości niemieckiej.

Z powyższemi zastrzeżeniami co do ścisłości danych statystycznych, zestawiamy ze sobą liczbę i udział procentowy ludności polskiej W. Księstwa, z początku, połowy i końca wieku XIX. Dwie pierwsze cyfry, z początku roku 1816 i końca r. 1849, są wynikiem obliczeń Stefana Komornickiego w jego dziele „Zabory i kolonizacja niemiecka“. Dwie ostatnie z lat 1890 i 1900 są wynikiem spisów urzędowych. Podajemy cyfry wyrachowane przez Komornickiego, jakkolwiek, z przyczyn już wymienionych, nie uważamy ich wcale za ścisłe, ponieważ bądź co bądź budzą one więcej zaufania, niż dawne spisy urzędowe i obliczenia statystyków pruskich. Komornicki podaje liczbę ludności bez wojska, urząd statystyczny w Berlinie—wraz z wojskiem.

Rok	Liczba ogólna ludności	Liczba Polaków	Udział procentowy ludności polskiej
1816	791,772	517,809	65,4
1849	1,333,708	804,165	60,3
1890	1,751,642	1,047,409	59,8
1900	1,887,275	1,156,866	61,3

Z zestawienia tego, gdyby dane statystyczne były ściśle, wynikałoby, że liczba ludności polskiej zmniejszyła się w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców W. Ks., od r. 1816—1849 o przeszło 5%, od r. 1849—1890 o $\frac{1}{2}\%$, w ostatnim dziesięcioleciu zaś zwiększyła się o $1\frac{1}{2}\%$. Dość spojrzeć na te cyfry, aby uznać je za bardzo podejrzane. Bardzo jest prawdopodobne, że w początkach wieku XIX zmniejszył się skutkiem silnego napływu Niemców do W. Księstwa udział procentowy ludności polskiej. Natomiast dalsze obniżanie się udziału procentowego ludności polskiej do r. 1890 jest wcale nieprawdopodobne, bo napływ Niemców zmalał znacznie, a wychodźstwo Polaków nie było zbyt silne. Mniej jeszcze zaufania budzi cyfra ostatnia, $+1\frac{1}{2}\%$, za czas od r. 1890—1900. W tym bowiem właśnie czasie zwiększył się zarówno napływ Niemców do Księstwa, w związku z polityką germanizacyjną, jak i odpływ ludności polskiej do innych dzielnic państwa pruskiego. Wprawdzie i Niemcy wyprowadzają się w czasach ostatnich z Księstwa w znacznej liczbie na zachód, ale odpływ ich nie mógł być w ostatnim dziesięcioleciu tak wielki, ażeby tem tłómaczyło się znaczne zwiększenie się udziału procentowego ludności polskiej. Przekonywamy się o tem, porównywając ogólną liczbę wychodźców z Księstwa z liczbą wychodźców młodocianych (poniżej lat 16). Ogółem naliczono w r. 1900 osób, urodzonych w W. Księstwie, a mieszkających w innych dzielnicach państwa, okrągło 488,000, a w tej liczbie tylko okrągło 52,000 poniżej lat 16. Liczba młodocianych wychodźców wynosi więc niespełna 11%, gdy w całym państwie jest ich okrągło 35, a w Poznańskim 40%. Wynika z tego, że z osób urodzonych w Księstwie, a mieszkających w innych dzielnicach, znaczna większość wyprowadziła się z Księstwa

w latach dawniejszych, a nie dopiero w ostatnim dziesięcioleciu, bo dzieci ich są już zapisane w rubryce urodzin innych prowincyi.

Tłómaczymy sobie nieprawdopodobny wynik obliczeń tą okolicznością, że przy spisie w r. 1890 istniała jeszcze dążność do wykazania jaknajmniejszej liczby Polaków. Spis w Księstwie¹⁾ z r. 1900 zaś uważamy za dość ścisły (z pominięciem rubryki „dwujęzycznych“). Rządowi bowiem chodziło wtedy o to, aby wykazać niebezpieczeństwo ruchu polskiego dla państwa, i dlatego nie zapisywano na ogół Polaków jako Niemców. Z drugiej zaś strony przypuszczać nie można, aby urzędnicy zapisywali świadomie Niemców w rubryce polskiej. Dodamy, że liczba „dwujęzycznych“ w spisie z roku 1900 jest stosunkowo mała, tak, że prawie wcale nie wchodzi w rachubę przy obliczeniu udziału procentowego narodowości. Naliczono w tym roku w całym W. Księstwie osób „mówiących niemieckim i polskim (mazurskim, kaszubskim) językiem ojczystym“, 10,593, czyli zaledwie 0,6% ogółu mieszkańców. Dawniej rubryka ta zawierała ogromne cyfry. W r. 1849 np. naliczono w W. Księstwie „dwujęzycznych“ 258,582, czyli 19,4% ludności!

Przyjmując za podstawę obliczeń cyfry, wymienione na str. 195, dochodzimy do wniosku, że od r. 1816 do 1900 liczba Polaków w W. Księstwie zwiększyła się w przybliżeniu o 630,000, liczba Niemców o 450,000, czyli procentowo: liczba Polaków o 223%, liczba Niemców o 266%. Ludność niemiecka wzrastała więc w każdym razie, skutkiem imigracyi z innych dzielnic, szybciej niż polska. I ten fakt jednak nie uprawnia do żadnych wniosków o rozwoju stosunków w przyszłości. Jakkolwiek bowiem nie można ufać cyfrom statystyki urzędowej, według których udział procentowy Niemców zmniejszył się od r. 1890 do 1900 o 1½%, a więc znacznie, to jednak nie ulega żadnej wątpliwości, że odpływ żywiołu niemieckiego jest od pewnego czasu, mimo polityki germanizacyjnej i komisji kolonizacyjnej, nie mniejszy od dopływu z innych dzielnic państwa, gdy ludność polska rozmnaża się tak szybko, że, mimo wychodztwa, w kraju pozostaje zawsze jeszcze znaczny przy-

---

¹⁾ Dla uniknięcia nieporozumień, zaznaczymy tu zaraz, że wszystko to nie odnosi się do innych dzielnic, a zwłaszcza G. Szląska. Tam rozstrzygały względy natury wręcz przeciwnej, i spis z r. 1890 był dla ludności polskiej korzystniejszy, niż w r. 1900. Uzasadnimy to obszerniej w rozdziale o ludności G. Szląska.

rost. Wreszcie zaś z wychodźców polskich wielka część powraca po kilkoletniej pracy na zachodzie z pieniędzmi do kraju, gdy emigrantów niemieckich nic już nie ciągnie do Księstwa. Bardzo być więc może, że fikcyjny prawdopodobnie przyrost ludności polskiej, wykazany przez spis z r. 1900, w latach następnych stanie się rzeczywistym.

Jak już zaznaczono w rozdziale topograficznym, udział procentowy ludności polskiej nie jest równomierny w pojedynczych częściach kraju: o wiele mniejszy na zachodzie, niż na wschodzie, znacznie mniejszy w obwodzie regencyjnym Bydgoskim, niż w Poznańskim. Podajemy w tablicach poniższych obraz stosunków narodowościowych w pojedynczych obwodach regencyjnych i powiatach, przytaczając dla porównania także, jakkolwiek niebardzo wiarogodne, urzędowe dane statystyczne z r. 1890-go. Graficzny obraz tych stosunków umieściliśmy już na str. 192.

Obwód regencyjny	Rok 1900		Rok 1890	
	Liczba ludn. polskiej	Udział procentowy	Liczba ludn. polskiej	Udział procentowy
Poznański . . .	805 893	67,3	736,134	65,3
Bydgoski . . .	350,973	50,9	311,275	49,8

№	Powiat	Udział procentowy ludności polskiej	
		w r. 1900	w r. 1890
1	Odolanów	90,0	92,9
2	Ostrzeszów	89,6	88,6
3	Kościan	89,0	88,7
4	Środa	87,7	82,3
5	Poznań wiejski zach.	87,2	87,2
6	Gostyń	86,6	85,9
7	Pleszew	84,6	83,4
8	Kępno	84,2	84,9
9	Września	83,8	85,6
10	Witkowo	83,0	83,8
11	Jarocin	83,0	85,4
12	Koźmin	82,5	82,2

№	Powiat	Udział procentowy ludności polskiej	
		w r. 1900	w r. 1890
13	Strzelno	82,4	78,9
14	Smigiel	81,7	80,4
15	Grodzisk	81,6	79,3
16	Srem	81,5	79,7
17	Ostrowo	79,7	79,3
18	Żnin	77,4	82,5
19	Wągrowiec	76,9	77,6
20	Mogilno	75,0	74,0
21	Szamotuły	73,2	71,3
22	Poznań wiejski wschodni .	72,0	64,4
23	Gniezno	66,7	67,0
24	Krotoszyn	64,9	62,4
25	Inowrocław	63,7	61,6
26	Oborniki	60,8	57,8
27	Szubin	56,4	54,3
28	Poznań miasto	55,3	50,3
29	Rawicz	54,5	51,2
30	Międzychód	53,0	45,5
31	Nowy Tomyśl	51,0	48,1
32	Babimost	48,7	44,3
33	Wyrzysk	46,8	43,6
34	Bydgoszcz, wieś	38,2	37,5
35	Leszno	35,6	34,7
36	Wieleń	27,7	25,2
37	Wschowa	27,5	25,9
38	Czarnków	27,0	25,7
39	Międzyrzecz	20,2	19,2
40	Chodzież	17,7	17,3
41	Bydgoszcz, miasto	15,8	14,1
42	Skwierzyna	5,2	5,3

Na 42 powiaty W. Księstwa, Polacy stanowili zatem w r. 1900 w 20-tu więcej niż $\frac{3}{4}$, w 31 więcej, niż połowę ludności. Niemcy posiadali przewagę tylko w 11, a stanowili więcej, niż $\frac{3}{4}$ ludności w 4 powiatach. Gdybyśmy wciągnęli do obrachunku „dwujęzycznych“, z których większość należy zaliczyć do ludności polskiej, to w kilku powiatach, jak Bydgoskim wiejskim

i miejskim, Chodzieskim, Wyrzyskim, Poznańskim miejskim, Międzyrzeckim, Śremskim, Kępińskim i Leszczyńskim, otrzymalibyśmy cyfry o $\frac{1}{2}$, a nawet 1% wyższe. Najwięcej „dwujęzycznych“ naliczono w mieście Poznaniu—1,012; drugie miejsce zajmuje Bydgoszcz z 919, trzecie powiat Chodzieski z 831, czwarte i piąte powiaty: Bydgoszcz, wieś (628) i Wyrzyski (628). W następnym, Babimojskim, naliczono osób tej kategorii już tylko 454. Najmniej, bo tylko 2, ma ich powiat Nowotomyski.

Jeżeli zestawimy liczbę Polaków z wykazaną wyżej (str. 190) liczbą katolików w całym Księstwie i pojedynczych jego powiatach, to przekonamy się, że katolików jest znacznie więcej, czyli że w Księstwie mieszka stosunkowo wielka liczba katolików Niemców. Odgrywają oni tam o tyle dość wybitną rolę polityczną, że do tej pory łączyli się prawie wszędzie z Polakami, obecnie zaś przechodzą na stronę germanizatorów. Przez to w powiatach, posiadających znaczny procent niemieckiej ludności katolickiej, stosunek stronnictw politycznych zmienił się na niekorzyść Polaków. Z drugiej strony mieszka w powiatach południowo-wschodnich, graniczących z Szląskiem, kilka tysięcy Polaków wyznania ewangelickiego, którzy nie porzucają wprawdzie swej narodowości, ale zachowują się mniej lub więcej biernie w sprawach politycznych. Dla scharakteryzowania stosunku między narodowością i wyznaniem, przytoczymy spis powiatów z oznaczeniem z jednej strony liczby katolików, z drugiej liczby Polaków, według spisu z r. 1900.

Powiat	Liczba katolików	Liczba Polaków
Odolanów	26,704	30,126
Ostrzeszów	26,581	30,470
Kościan	38,961	38,250
Środa	39,557	38,952
Poznań zach. . . .	32,374	31,786
Gostyń	37,907	37,097
Kępno	28,332	29,128
Pleszew	29,010	28,465
Września	30,653	29,701
Witkowo	22,321	22,002
Jarocin	40,778	39,435

Powiat	Liczba katolików	Liczba Polaków
Koźmin	26 067	25,779
Strzelno	28,608	28,224
Smigiel	29,724	27,968
Grodzisk	28,738	28,088
Żrem	44,587	41,560
Ostrowo	29,908	29,808
Znin	28,192	27,758
Wągrówiec	36,410	35,178
Mogilno	33,225	32,433
Szamotuły	45,652	44,205
Poznań wsch.	29 380	28,175
Gniezno	33,640	32,218
Krotoszyn	31,219	29,388
Inowrocław	49,138	47,382
Oborniki	32,894	30,606
Szubin	26,709	25 497
Poznań miasto	73,415	64,737
Rawicz	30,465	26,783
Międzychód	15,817	14,175
N. Tomyśl	18,631	16,915
Babimost	37,111	29,065
Wyrzysk	32,239	28,955
Bydgoszcz, wieś	37,221	31,600
Leszno	24,021	14,360
Wieleń	10,937	8,960
Wschowa	17,044	7,713
Czarnków	17,803	10,700
Międzyrzecz	23,578	10,041
Chodzież	26,219	11,798
Bydgoszcz, miasto	15,662	8,283
Skwierzyna	12,645	1,157

W trzech powiatach zatem, a mianowicie Odolanowskim, Ostrzeszowskim i Kępińskim, mieszka więcej, we wszystkich innych mniej Polaków, niż katolików. W 8 powiatach, Leszczyńskim, Wschowskim, Czarnkowskim, Międzyrzeckim, Chodzieskim, Bydgoskim wiejskim i miejskim, oraz w Skwierzyńskim, mieszka kilka a nawet kilkanaście tysięcy Niemców katolików. Nie bez znaczenia jest okoliczność, że są to właśnie powiaty najwięcej zger-

organizowane, znajdujące się na samym końcu rubryki narodowościowej na str. 195 Oprócz wymienionych, tylko jeszcze w trzech, mianowicie: Wieleńskim, Wyrzyskim i Babimojskim, Niemcy osiadają przewagę. Objaw ten tłumaczy się przedewszystkiem położeniem tych powiatów. Na pograniczu tem Niemcy, zarówno protestanci jak i katolicy, osiedlali się od wieków w wielkiej liczbie, posiadając w sąsiedniej Brandenburgii i zniemczonym Dolnym Śląsku narodowy punkt oparcia, nie polszczyli się tak szybko i zupełnie, jak gdzieindziej. Z tych zaś, którzy przyswoili sobie narodowość polską, po zajęciu tego kraju przez Prusy, znaczna część połączyła się znowu z Niemcami. Wreszcie na pograniczu tem, zwłaszcza w obwodzie reg. Poznańskim, znajduje się pewna liczba zniemczonych Polaków. Wszyscy ci Woitschke'owie, Wuttcke'wie i t. d., których spotykamy tam dość często, wsiąknęli tak samo w swoje otoczenie katolicko-niemieckie, jak w innych częściach Księstwa Niemcy katolicy przyjęli narodowość swoich polskich współwyznawców.

Wogóle, aż niemal do końca wieku XIX, religia była w Księstwie spójnią daleko silniejszą od narodowości. Na kresach skorzystali na tem Niemcy, wewnątrz kraju w daleko wyższym stopniu, Polacy. Liczba Polaków zniemczonych jest ogółem niezbyt wielka; przynajmniej niewiele stosunkowo jest Niemców z polskim nazwiskiem rodowem, z wyjątkiem oficerów, wyższych urzędników i żydów, którzy jednak coraz częściej przezywają się z Poznańskich, Warszawskich, Wrzesińskich — Posnerami, Warschauerami, Wreschnerami i t. d. Natomiast wśród ludności polskiej procent nazwisk niemieckich jest ogromny, tak dalece, że nie obeznanemu z krajem nieraz trudno wyrobić sobie pogląd na stosunki narodowe, zwłaszcza w niektórych miastach. Klasycznym przykładem jest „Bazar“ polski w mieście Poznaniu (ryc. str. 166). Parter tego potężnego gmachu zajmują sklepy, wydzielane z zasady tylko Polakom, a nazwiska ich brzmią: Eichstedt, Droste, Rose, Szulc, Karge... W Poznaniu procent nazwisk niemieckich jest większy, niż gdzieindziej. Spolszczyło się tam nietylko stare mieszczaństwo, pochodzące pierwotnie z Niemiec, ale i kilka tysięcy „Bambrów“ (Bamberger) bawarskich, katolickich, którzy osiedlili się pod Poznaniem w wieku XVII

i XVIII. Z tych kolonistów bodaj kilku tylko zachowało narodowość niemiecką, ogromna większość spolszczyła się około połowy wieku XIX, a z bogaciwszy się, skutkiem wielkiego rozwoju miasta i podniesienia się ceny gruntów podmiejskich, stanowi dziś najrdzenniejszy pień mieszczaństwa polskiego. Jedynym śladem niedawnej przeszłości jest zachowywany dotąd na przedmieściach bawarski strój kobiecy, wielki biały fantastyczny czepiec i szerokie, niemal krynolinowe, spodnice w jaskrawych kolorach, jedwabny wyszywany fartuszek i sznurowany staniczek (Mieder) z szerokimi rękawami (ryc. str. 183). Wogóle niemal wszyscy koloniści niemieccy religii katolickiej, osiedleni w Księstwie (z wyjątkiem pogranicza) pod koniec XVIII i w początkach XIX wieku, spolszczyli się zupełnie, łącząc się małżeństwami z ludnością miejscową. Można spotkać całe wsie, zamieszkane przez polskich Szulców, Szmitów, Majerów *itd.*, np. w okolicy Trzemeszna, gdzieindziej znowu dawni Niemcy, spolszczywszy się, zmieszali się z Polakami. Polszczyli się jednak tylko katolicy. Koloniści protestanccy, z małymi wyjątkami, zachowali narodowość niemiecką, zwłaszcza ci, których sprowadzono z dolnych Niemiec, t. zw. „Kaszubi“, tępi, ciemni, fanatyczni luteranie, mówiący gwarą niebardzo zrozumiałą nawet dla innych Niemców w Księstwie.

Wogóle ludność niemiecka w Księstwie, to zbieranina, składająca się z żywiołów najróżniejszych pod względem języka, charakteru i stopnia oświaty. Bardzo ważny jest ten szczegół, że z przysybych niemieckich, najwięcej kulturalni, pochodzący z zachodnich i południowych Niemiec, byli—z wyjątkiem bystrych i ruchliwych Sasów i Wirtemberczyków—katolikami i spolszczyli się szybko, a narodowość niemiecką zachowali głównie imigranci protestanccy z Niemiec północnych, zwłaszcza z Brandenburgii, Pomoranii. ociężali, mało rozwinięci umysłowo i—rzecz dziwna, także fizycznie, w przeciwieństwie do przeciętnego Brandenburczyka i „Pomora“. Widocznie do W. Księstwa sprowadzali się z tych dzielnic ci, którzy na własnym gruncie skutkiem ujemnych warunków osobistych czuli się upośledzonymi lub nie mieli wystarczających środków utrzymania. Stąd zapewne pochodzi, iż przeciętny chłop niemiecki w Księstwie prawie pod każdym względem ustępuje pol-

skiemu, zarówno pod względem wzrostu i siły, jak i umiejętności gospodarowania, przedsiębiorczości i pojętności. Nie odnosi się to oczywiście do wszystkich, ale do większej części osadników niemieckich, zarówno dawnych, jak i sprowadzonych dopiero w czasach ostatnich. Przytem może i darowizna częściowa lub zupełna przy nadawaniu gruntów działa demoralizująco. Także po miastach naogół Niemcy nie przewyższają zdolnością, śmiałością i znajomością pracy Polaków, a często nie dorównywają im nawet, zwłaszcza w rzemiośle, co uwydatnia się praktycznie tem, że nie wytrzymują współzawodnictwa polskiego. Są to na ogół ludzie spokojni, dobroduszni i dopiero od lat kilkunastu, pod wpływem agitacji antypolskiej, poczynają okazywać buńczuczność drażniącą, ale wobec bezsilności w czynie, mało bolesną. Obok tych pospolitych mieszczan, istnieje jeszcze kategoria druga, niesympatyczna od dawna, urzędników i karyerowiczów, przejętych uczuciem ogromnej swej wyższości nad „barbarzyństwem polskim“. Jest to grupa nieliczna, składająca się głównie z świeżych przybyszów z innych prowincyi pruskich, ale wpływowa; jej dziełem jest powszechny zwrot ku polityce germanizacyjnej. Wreszcie wymienimy szlachtę niemiecką rodową, osiadłą oddawna w Księstwie, i dorobkiewiczów, posiadających rozległe włości. Do niezbyt dawna szlachta rodowa utrzymywała z polską znośne stosunki, jakkolwiek spoglądała na nią cokolwiek z góry, i nie odznaczała się wogólności szczególną niechęcią do Polaków, nawet jeszcze pod koniec rządów Bismarckowskich. Zwrot do otwartej nieprzyjaźni nastąpił dopiero po upadku Caprivi'ego. Dorobkiewiczowiejscy należą do tego samego typu, co karyerowicze w miastach. Jest ich niewiele, ale odznaczają się oni wielką rzutkością z jednej, a pogardą dla „gospodarki polskiej“ z drugiej strony. Uważają się za powołanych pionierów „kultury niemieckiej“ i obrońców niemieckości, a w ich działalności publicznej główną bodaj sprężyną jest ambicya, aby odznaczyć się, odegrać rolę wybitną, dorównać szlachcie starej i prześcignąć ją. Nie jest to przypadek tylko, że owa sławna trójka, której przypisują autorstwo najnowszej polityki antypolskiej, składa się z dwóch dorobkiewiczów, Hansemanna i Kennemanna, i jednego członka rodziny urzędniczej—Tiedemanna, i że przeciw tej polityce protestowali najenergiczniej

Willamowitze—Möllendorffy, Treskowowie i inni członkowie szlachty. Dziś różnicy takiej w poglądach już niema. Prąd germanizacyjny uniósł wszystkich.

Do Niemców należy zaliczyć w Poznańskim prawie wszystkich żydów. Takich, którzy uważają się jeszcze za Polaków, można policzyć na palcach; ci którzy podają się za „dwujęzycznych“, lepiej oddać dobrowolnie Niemców, bo liczyć na nich nie można. Należą oni pod względem politycznym do stronnictwa wolnomyślnego, i niemal do końca w. XIX, dopóki nie zwyciężył w kraju i rządzie prąd hakatystowski, porozumiewali się w wyborach stale z Polakami. Dziś należą do gorliwych germanizatorów. Są to, z wcale nielicznymi wyjątkami ludzie mniej lub więcej za-
możni, mieszkają w miastach, nie różnią się strojem od innych mieszkańców. Dawniej, mniej więcej do r. 1880, znaczna ich część utrzymywała sklepiki i szynki po wsiach, uprawiając lichwę. Po wydaniu nowego prawa przeciw lichwie, powyprowadzali się do miast, tak, że obecnie rzadko tylko spotyka się żyda na wsi. Zająmują się oni wyłącznie handlem, bankierstwem i wielkim przemysłem, gardzą rolnictwem i rzemiosłem, oprócz złotnictwa i zegarmistrzostwa. Dawniej było między nimi wielu krawców i szewców. Wielkie zbiorowiska ludzi i rynki handlowe przyciągają ich bardzo silnie. Stąd ich nieustanny odpływ z miasteczek powiatowych do Poznania i Bydgoszczy, a z tych miast do Berlina. Odpływ ten jest tak silny, że, jak już zauważono, liczba żydów w Księstwie zmniejsza się stale i szybko.

U ludności polskiej zachowały się dotąd, mimo zbliżającego wpływu udoskonalonych środków komunikacyjnych, częste przesiedlania i łączenia się przez małżeństwa, stare różnice historyczne—wprawdzie już nie w strojach ludowych, które ustępują powszechnie i coraz więcej przed stereotypowym mieszczańskim, nawet u kobiet, zazwyczaj więcej konserwatywnych pod tym względem od mężczyzn, ale w postawie, typie głowy, charakterze, zwyczajach i języku. Nie miejsce tu na szczegółową charakterystykę ludności wiejskiej w pojedynczych okolicach kraju. Nie pozwalają na to ramy tej pracy. Zadowolimy się więc tylko wymienieniem grup ważniejszych, posiadających wybitnie odrębne znamiona. Lud wiejski w Księstwie jest na ogół rośły, silny, bystry, pracowity.

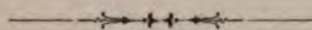
ty, oszczędny, odżywiający się stosunkowo dobrze, i—trzeźwy, od-
kąd zwiększyła się wśród niego oświata, a zmalała liczba szynków
żydowskich po wsiach. Nigdzie jednak w tej dzielnicy nie spoty-
kamy się z typem tak pięknym, zarówno u mężczyzn jak i kobiet,
jak na Kujawach, w okolicy Inowrocławia, Strzelna i Kruświcy.
Chłop tamtejszy wyróżnia się od innych na swoją korzyść wzro-
stem i szlachetnością postawy, wyrazistością twarzy, fantazyą i pe-
wnością siebie, co wszystko niewątpliwie pozostaje w ścisłym
związku z odwiecznym dobrobytem na urodzajnej glebie. Szcze-
gólnych właściwości językowych na Kujawach poznańskich niema.
Nigdzie tylko w Księstwie tak konsekwentnie i powszechnie, jak
tam, nie wymawiają *a* i *e* przez pochylenie: pon, mom, chlib, syr,
pyrka (perka—kartofel); nigdzie tak często nie słyzy się starej for-
my podwójnej: słyzyta, idźta, rzadziej już teraz: idźma. Pod
względem wzrostu i pewności siebie, ale nie urody, zbliżają się do
Kujawiaków mieszkańcy Krajny, między Koronowem, Nakłem
i Wyrzyskiem, oraz lud powiatów południowo-wschodnich, poło-
żonych w pobliżu Szląska: Ostrowskiego, Ostrzeszowskiego, Odo-
lanowskiego. Gdy jednak na Kujawach wieśniak jest przeważnie
smukły, jak topola, w obu wymienionych okolicach odznacza się
więcej barczystością, a posiada rysy twarzy grubsze, wyraz twar-
d-
szy, w przeciwieństwie zaś do postawy i wyrazu twarzy, wymo-
w-
wę miększą, prawie śpiewną. Język Krajczan różni się znacznie
od używanego w innych częściach Księstwa, zbliża się cokolwiek
do zachodnio-pruskiego, a odznacza się nadto szczególnym sposo-
bem wymawiania dźwięków nosowych, zwłaszcza *e*, które w ustach
krajczan brzmi jak przedłużone francuskie *en* (jenczmiń, bende itp.).
Sąsiadający z Kujawiakami Pałuczanie (od Pakości i Łabiszyna po
za Wągrówiec) są na ogół drobniejsi, mniej pokaźni pod względem
wyglądu zewnętrznego, z chytrzejszym wyrazem twarzy, językiem
więcej zbliżonym do literackiego. Pochylenie samogłoski *a* i *e* nie
jest tam powszechne i mniej wyraźne, formy podwójne słyzy się
rzadko, język wogóle uboższy. Za odrębne typy uchodzą, oprócz
wymienionych, jeszcze Pleszewiacy i Kościaniacy z niziny nado-
brzańskie. Różnice są jednak nie bardzo wyraźne, uwydatniają
się najwięcej w charakterze, stroju u kobiet, zwłaszcza formie czep-
ca, niektórych zwyczajach i pojedynczych wyrażeniach.

Ludność miejska nie posiada żadnego wyraźnego typu, stanowi mieszaninę, w której zlewają się ze sobą potomkowie starych mieszczan, spolszczonych Niemców, niedawni przybysze ze wsi i szlachta podupadła, zmuszona do szukania zarobku na bruku miejskim. Każdy z tych żywiołów przyczynia się ze swej strony do nadania charakteru mieszczaństwu i każdy wnosi coś innego, a różnice nie zdążyły się jeszcze wyrównać i zrównoważyć. Dzisiejsze mieszczaństwo w Poznańskim jest, jako całość, wytworem rozwoju stosunków w ostatniej ćwierci wieku, składa się z grup, które nie żyły i nie zespoliły się ze sobą jeszcze. Najwybitniejszym typem jest stary mieszczanin-rzemieślnik, ruchliwy, krzykliwy, obrótowy, zręczny, samolubny, mało przedsiębiorczy, ostrożny, dobry pracownik, lichy kupiec. Spotykamy takich najwięcej w małych miasteczkach. W większych i samym Poznaniu wysuwa się coraz więcej żywioł nowy—obok mieszczan pochodzenia niemieckiego—fantazyjny, śmiały szlachcic i nie mniej śmiały, ale przebieglejszy syn chłopa i wychowanego w wielkim środowisku małego mieszczanina. Zamknięcie prawie wszystkich stanowisk urzędowych dla Polaków, sprawia, że wielu zdolnych ludzi z wszystkich stanów spływa do miast, wytwarza sobie tam egzystencję, i w ciężkiej walce o byt, wyrabia się na dzielnych kupców i przemysłowców. Stąd też pochodzi, że dopiero od niedawnego czasu rozwija się bardzo silnie polski handel i przemysł, Niemcy nie zdołają, mimo pomocy urzędowej, sprostać nowemu współzawodnictwu, i miasta nabierają coraz więcej wyglądu polskiego. Z tych samych przyczyn, które złożyły się na szybki i wielki rozwój mieszczaństwa, zwiększa się stale liczba inteligencji polskiej po miastach. Młodzież wykształcona, o ile nie wstępuje do stanu duchownego, niema nadziei na objęcie w spuściznie własności ziemskiej, ani ochoty do handlu i przemysłu, garnie się, wobec systematycznego wysyłania wyższych urzędników, a nawet nauczycieli gimnazjalnych, jeżeli są Polakami, w okolice czysto niemieckie, od laty kilkunastu do zawodów uczonych, dostępnych dla wszystkich, a zadawalając się z konieczności skromnymi warunkami życia, wypiera powoli, ale stale, adwokatów, lekarzy, aptekarzy niemieckich. Ze znacznym zwiększeniem się liczby wzrasta znacznie i wpływ tej inteligencji miejskiej w kraju, i punkt ciężkości w kierownictwie po-

itycznym przenosi się z dworów szlacheckich i plebanii do miast, zwłaszcza do Poznania. Wynika z tego, że te dwa stany, które wcale niedawno jeszcze trzymały w swem ręku ster spraw politycznych, szlachta i duchowieństwo, tracą swoje wpływy; jest to zaś nietylko następstwem scharakteryzowanego wyżej rozwoju ineligencji miejskiej, lecz i coraz większego uświadomienia politycznego prostego ludu wiejskiego, niepopularnej polityki Koła polskiego w latach ostatnich i szybkiego zmniejszania się obszaru wielkiej własności ziemskiej.

Należałoby zakończyć rozdział ten wykazaniem, w jaki sposób między scharakteryzowaną wyżej ludność rozdziela się własność miejska i wiejska w W. Księstwie. Ścisły obrachunek taki, z powodu braku szczegółowych materyałów statystycznych, przeprowadzić trudno, a w miastach wcale niepodobna. Przybliżone cyfry o podziale własności wiejskiej podamy przy opisie stosunków rolniczych. Co do miast, musimy zadowolić się stwierdzeniem faktu, że w większej ich części, a mianowicie też największych, jak Poznaniu, Bydgoszczy, Inowrocławiu, Gnieźnie, Pile, Niemcy (wraz z żydami) posiadają ogromną przewagę materyalną. Jediną pewną, ale ogólnikową, wskazówką pod tym względem są wybory do rad miejskich, a dowodzą one, że we wszystkich wymienionych miastach majątek, względnie suma dochodów i podatków, opłacanych od nich, jest u Niemców znacznie większa, niż u Polaków.

ROLNICTWO, PRZEMYSŁ, HANDEL, ŚRODKI KOMUNIKACYI.

Wielkie Ks. Poznańskie jest z swej natury krajem czysto rolniczym. Nie posiada ono żadnych skarbów mineralnych, choć pokładów soli pod Inowrocławiem, ani węgla kamiennego, który jest dziś podstawą wszelkiego wielkiego przemysłu, ani wreszcie szczególnie dogodnych naturalnych środków komunikacyjnych,

Dwór wiejski wraz z zabudowaniami gospodarczymi, z pod Poznania. (Według fotografii).

któreby ułatwiały dowóz materiałów surowych i zbyt wyrobów. Od niepamiętnych czasów też głównym środkiem utrzymania mieszkańców tej ziemi było rolnictwo. Głównym, ale nie wyłącznym. Jako kraj przejściowy dla handlu między wybrzeżem Bałtyku a niziną Dunaju, później zaś także między wschodem a zachodem, dzielnica ta brała niegdyś bardzo silny udział w ruchu handlowym, a w związku z tem i napływem przedsiębiorczych wychodźców z Niemiec (i Czech) powstał na tem pograniczu także kwitnący i, jak na owe czasy, wielki przemysł. Przemysł ten i handel upadły jednak w pierwszej połowie wieku XIX, skutkiem utworzenia granicy politycznej i celnej na wschodzie, zmienionych radykalnie warunków wyrobu i zbytu i przekształcenia środków komunikacyjnych, a niewątpliwie także nieumiejętności zastosowania się mieszkańców do nowego stanu rzeczy, oraz dla braku przedsiębiorczości u szlachty polskiej. Szlachta ta zajmowała się od wieków wyłącznie rolnictwem, pozostawiając przemysł i handel w rękach nieszczan, przeważnie cudzoziemców i żydów, i ani nie pomyślała o tem, aby skorzystać z chwili przełomowej, kiedy zachwiały się stare podstawy przemysłu, aby, dzięki swej sile kapitalistycznej, opanować tę gałąź zarobkowania. Czy to było możliwe, dziś rozstrzygnąć trudno. Faktem jest, że nie zrobiono nawet próby. Wobec ciężkich zarzutów, robionych tej szlachcie przez niektórych ekonomistów (ostatnio przez dr. J. B. Marchlewskiego w dziele „Stosunki społeczno-ekonomiczne pod panowaniem pruskim“, Lwów-Warszawa, 1903), zaznaczyć jednak trzeba, że ten brak przedsiębiorczości tłumaczy się głównie warunkami przyrodzonymi i stosunkami komunikacyjnymi kraju. W. Księstwo nie posiadało surowców, na których oparł się nowy przemysł: ani metalów, ani węgla kamiennego; nie było więc dla mieszkańców bezpośredniej podniety do wkroczenia na drogę przemysłu. Co zaś daleko ważniejsze, po przebicciu kanału Bydgoskiego, utworzeniu granicy celnej na wschodzie i przeprowadzeniu torów kolei żelaznej, W. Księstwo znalazło się niejako w „martwym kącie“ ruchu handlowego na większą skalę. Ruch ten faluje między wschodem i zachodem, gdy między północą a południem zmalował ogromnie w ciągu wieku XIX. Z ważniejszych zaś arterii komunikacyjnych, sięgających w tym kierunku, jedne omijają zupełnie granice W.

Księstwa, inne dotyczą tylko jego krańców północnych (Wisła—kanał Bydgoski—Noteć—Warta—Odra i tor kolejowy, towarzyszący tej drodze wodnej). Wielkiemu Księstwu pozostała tylko jedna arteria komunikacyjna, łącząca je bezpośrednio ze wschodem, ale bardzo podrzędna, bo pozbawiona wszelkich związków z drogami, sięgającymi dalej na wschód—Warta. Wobec tego, o większym rozwoju handlowym mowy być nie mogło, a zupełny zastój handlowy hamował przedsiębiorczość przemysłową, zwłaszcza, że w samym kraju do wytworzenia przemysłu na wielką skalę niema żadnej podniety. To też widzimy, że nietylko ludność polska, ale także przemysłniejsi od niej żydzi i popierani przez władze Niemcy w W. Księstwie nie zdobyli się na żaden większy wysiłek w kierunku przemysłowym. Tłumny odpływ żydów i dość znaczny Niemców poznańskich do dzielnic środkowych i zachodnich państwa jest najlepszą ilustracją tych stosunków. Temi stosunkami tłumaczy się, że mimo zasadniczej zmiany warunków ekonomicznych i społecznych, W. Księstwo Poznańskie pozostało dotąd krajem przeważnie rolniczym, a o ile posiada przemysł wielki i kwitnący, to tylko przemysł związany ściśle z rolnictwem.

* * *

Wielkie Ks. Poznańskie ma 2,895,770 *) hektarów obszaru. Z tej ogólnej sumy, miasta zajmują 143,834, gminy wiejskie 1,132,960, a okręgi dworskie 1,616,042 ha. Jak już zaznaczono, W. Księstwo posiada glebę stosunkowo dobrą; nieużytków jest niewiele, obszary zalesione, przeważnie piaszczyste, zajmują niespełną czwartą, niskie łąki niespełną dziesiątą część kraju. Stosunek roli ornej do łąk i lasów jest następujący:

	W obw. reg.	W obw. reg.	W W. Ks.
	Poznańskim	Bydgoskim	Poznańskim
h e k t a r ó w			
Ogółem	1,750,889	1,144,881	2,895,770
Roli ornej	1,088,797	672,042	1,760,839
Łąk	138,759	98,927	237,686
Lasów	356,664	236,296	592,940

*) Według „Handbuch der Grundbesitzes im Deutschen Reiche. VII Provinz Posen.“ Berlin, 1902.

Na 100 hektarów przypada, przy podziale na większą ilość grup:

	W obw. reg. Poznańskim	W obw. reg. Bydgoskim	W W. Ks. Poznańskim
Roli ornej	61,3	57,0	59,6
Ogrodów	0,5	0,4	0,5
Łąk	8,1	8,6	8,3
Pastwisk	4,2	6,5	5,1
Lasów	21,3	22,2	21,6
Wody	1,3	2,1	1,6
Nieżytków	0,1	0,2	0,1

Pod względem dobroci gleby, W. Księstwo posiada: gleby gliniastej 9,4%, mieszanej piaszczysto-gliniastej 48,0%, piaszczystej 33,6%, torfiastej 7,0%. Resztę, 2,0%, zajmują wody i grzęzkie moczary.

Dochód czysty z hektara (Grundsteuer-Reinertrag) obliczono od ziemi ornej w obwodzie Poznańskim na 10,18, w Bydgoskim na 10,97, w całym Księstwie na 10,28 mk.; od łąk: w Poznańskim na 12,53, w Bydgoskim na 14,88, w całym Księstwie na 13,32 mk.; od lasów: w Poznańskim na 2,74, w Bydgoskim na 2,35, w całym Księstwie na 2,74 mk. Liczby te odnoszą się oczywiście do całości, a nie do pojedynczych części kraju. Najwyżej oszacowano dochód czysty z ziemi w powiecie inowrocławskim—na 17,23 mk.; drugie miejsce zajmuje strzeliński—z 16,06 mk., trzecie rawicki—z 13,71 mk.; ostatnie wieleński z 5,87, przedostatnie międzychodzki, międzyrzecki i ostrzeszowski z 6,27 mk. od hektara. Dodamy, że przeciętny czysty dochód z 1 hektara ziemi ornej w całym państwie niemieckim oszacowano na 17,1 mk.; z wszystkich powiatów poznańskich zatem tylko w jednym, inowrocławskim, dochód z ziemi jest większy. Tłómaczy się to oczywiście nie tylko rodzajem gleby, lecz i kulturą, w której znajduje się ziemia, wreszcie i klimatem, który pozwala w niektórych częściach państwa na uprawę roślin, zapewniających dochód bez porównania większy, jak np. wina, tytoniu, chmielu. Z tych trzech roślin uprawiają w W. Ks. Poznańskim z powodzeniem tylko chmiel na niewielkim obszarze między miastami: Grodziskiem, Wolsztynem i Zbąszyniem Środowiskiem tego okręgu jest Nowy To-

W. KS. POZNAŃSKIE.

Własność ziemska według narodowości, w r. 1900.

Miejsca kreskowane oznaczają obszary, znajdujące się w rękach niemieckich.

Plantacye tytoniu są niewielkie, liście nadają się tył-
 zyrodu cygar najgorszego gatunku i do własnego użytku
 v niemieckich. Winnice obejmują ogółem 126,3 hektarów
 i dostarczają niewielkiej ilości winogron, które nie dojrze-
 gdy zupełnie i nie nadają się do wyrobu wina, lecz tylko
 ycia w stanie surowym. Z roślin, przynoszących większe
 prawiają w Księstwie na większą skalę tylko buraki cukro-
 aszcza na Kujawach i w powiatach południowo-wschod-
 odziskim, kościańskim, gostyńskim, wschowskim, szamotul-
 odzkim. Najważniejszymi produktami rolniczymi pozodał,
 jak dawniej, zboża i rośliny pastewne. Pod względem
 i zbioru, produkcya ta przedstawiała się w r. 1900, według
 zdania urzędowego, jak następuje:

	Obszar obsiany	Zbiór w pod- wójnych cen- tnarach	Zebrano w podw. centn. (= 250 funtów p.) z 1 hektara	
			w r. 1900	w l. 1893—9
1 . .	94,338 ha	158,400	16,8	15,3
. .	601,035 "	707,189	11,8	12,9
ń . .	107,794 "	162,923	15,1	15,0
. .	142,967 "	181,425	12,7	12,7
. .	284,367 "	2,865,000	100,7	120,3
. .	228,618 "	509,893	22,3	31,9

sy pokrywają w W. Księstwie ogółem 573,402 hektary.
 ru tego, 173,760 ha jest własnością korony i rządu, 11,409
 nością gmin, 5,233 własnością stowarzyszeń i zakładów,
 70 znajduje się w posiadaniu osób prywatnych. Przewa-
 y iglaste, obejmujące 506,466 ha; liściastych jest tylko
 na. Z całego obszaru zalesionego przypada na:

ny	491,831 ha
ozy i olchy	25,502 "
oy	19,325 "
ły i świerki	9,448 "
ii	4,522 "
drzewie	1,141 "
rzby i inne t. p. sadzonki	10,393 "

W ciągu ostatniej ćwierci wieku zerwano w W. Księstwie zupełnie z ekstensywnym systemem gospodarstwa. Zniesiono ugory i pastwiska letnie, a zaprowadzono gospodarstwo płodozmienne w mniejszych włościach używany jest jeszcze często system trzyłowy. Wobec wielkiego obniżenia się cen zboża i okopowizn, a podniesienia się cen mięsa i nabiału, zwrócono uwagę główną na hodowlę bydła i nierogacizny. Rolnicy polscy nadto uprawiają z szczególnem zamiłowaniem i powodzeniem hodowlę koni. Owce, których chów z powodu obniżenia się ceny wełny bardzo mało się oplaca, skasowano w wielu dobrach zupełnie, w innych ograniczono znacznie stada. Zniesienie ugorów pozostaje w ścisłym związku z tą zmianą.

W zestawieniu poniższem podajemy liczby, dotyczące inwentarza żywego w W. Ks. Poznańskim, według kilku ostatnich spisów urzędowych, a dla porównania, dołączamy do tego wykaz z pierwszej połowy wieku XIX, z r. 1837:

Naliczono w Księstwie	Koni	Bydła	Owiec	Nieroga- cizny	Kóz
W r. 1837	134,124	476,308	2,165,020	222,320	3,324
„ 1873	197,083	570,760	2,629,399	310,835	48,494
„ 1883	211,291	625,732	1,892,336	469,043	71,353
„ 1892	231,436	752,746	1,001,489	548,871	104,172
„ 1897	249,609	836,869	695,558	665,102	—
„ 1900	263,284	867,795	609,816	772,402	112,493

Widzimy więc, że liczba koni, bydła, nierogacizny i kóz zwiększała się w W. Księstwie stale i bardzo szybko, natomiast liczba owiec zmalała od r. 1873 o przeszło $\frac{3}{4}$. W porównaniu z innymi dzielnicami, należącemi do państwa Niemieckiego, W. Ks. Poznańskie odznacza się dość wielkiem bogactwem inwentarza żywego, zarówno wtedy, gdy uwzględnimy stosunek inwentarza do liczby mieszkańców jak i do obszaru.

Według spisu powszechnego z roku 1897, przypadało:

	Na 1 kilometr □		Na 100 mieszk.	
	W W. Ks. Pozn.	W Ces. Niem.	W W. Ks. Pozn.	W Ces. Niem.
Koni	8,6	7,5	13,6	7,7
Bydła	28,9	34,2	45,8	35,4
Owiec	24,0	20,1	38,0	20,8
Nierogaczny	23,0	26,4	36,4	27,3
Kóz (rok 1892)	3,6	5,7	5,9	6,3

* * *

Zaznaczyliśmy powyżej, że W. Ks. Poznańskie jest do tej pory jeszcze, jak dawniej, krajem przeważnie rolniczym, t. j. że rolnictwo jest tam głównym źródłem utrzymania ludności. I w tej dzielnicy jednak uwydatnia się, chociaż powoli, ale stale, zwrot w kierunku przemysłowym. Nie zmniejsza się oczywiście obszar ziemi uprawionej, ale zmniejsza się liczba ludzi pracujących na niej i czerpiących z niej swe utrzymanie. Gdy w r. 1882, na ogólną liczbę 1,739,617 mieszkańców, 1,077,137, czyli 61,9%, żyło z rolnictwa, przy spisie w roku 1895-tym, otrzymano już liczby absolutne i stosunkowe daleko mniejsze. Liczba mieszkańców W. Księstwa zwiększyła się i dosięgnęła sumy 1,774,046, ale liczba żyjących z rolnictwa zmalała: wynosiła już tylko 1,053,351 dusz, czyli 59,3% ludności. Do tego samego wyniku dochodzimy, jeżeli porównamy liczbę—nie żyjących z rolnictwa, lecz pracujących na roli z ogólną liczbą zarobkujących. W r. 1882 pracujących na swe utrzymanie w rolnictwie, handlu i przemyśle, było w Księstwie 533,151, w r. 1895 zaś 581,154 osób; zarobkujących w rolnictwie natomiast: w r. 1882-gim 395,392, a w r. 1895-tym 404,893. Zwiększyła się więc wprawdzie nieco liczba osób pracujących na roli, ale nie w tym stosunku, co liczba zarobkujących wogóle. W r. 1882 było pracujących na roli 74,2, w r. 1895 zaś tylko 69,8%. Znaczy to, że coraz większa liczba osób szuka zarobku w zawodach przemysłowych i handlowych, a rola wyżywia coraz mniejszą

część ludności. Stosunki te tłumaczą się głównie warunkami zarobkowemi, które są w rolnictwie mniej korzystne, niż w zawodach przemysłowych i handlowych, zaprowadzeniem maszyn, większą intensywnością roboty w zawodzie rolniczym, skutkiem czego mniej potrzeba rąk, niż dawniej do wykonania tej samej pracy wreszcie zaś specjalizacyi, dzięki której ci sami robotnicy wykony-

Maksymilian Jackowski. Patron kótek włościańskich.

wają obecnie w kilku miejscowościach tę samą pracę, do której ułatwienia dawniej każda włość większa posiadała własnych lud-

Stosunki te sprawiają, że zmniejsza się tylko liczba osób samodzielnych, robotników, pracujących na roli. Natomiast wzrasta liczba samodzielnych, właścicieli gospodarstw rolnych. W czasach ostatnich przyrost ten był nawet bardzo znaczny, wynika z następującego zestawienia:

W W. Ks. Poznańskim było:

Osób pracujących na roli	w r. 1882	w r. 1895	±
Samodzielnych	56,834	72,298	+ 15,464
Pomocników	4,390	5,718	+ 1,328
Robotników	233,499	219,043	- 14,456
Razem	294,723	297,059	+ 2,336

W ciągu lat trzynastu zatem liczba rolników samodzielnych, t. j. posiadających grunt własny, zwiększyła się o 15,464, czyli o przeszło 27%. Mogło to nastąpić tylko skutkiem wielkiego rozdrobnienia posiadłości ziemskiej. Proces ten, uwydatniający się niemal wszędzie, w W. Ks. Poznańskim został bardzo przyśpieszony przez systematyczną parcelację, zarówno ze strony niemieckiej jak i polskiej. Dajemy w tablicy poniższej pogląd na rozwój tych stosunków, zestawiając ze sobą liczbę pojedynczych kategorii gospodarstw według spisów z lat 1882 i 1895:

Wielkość gospodarstw	Liczba gospodarstw					
	w obw. reg. Poznańskim			w obw. reg. Bydgoskim		
	r. 1882	r. 1895	±	r. 1882	r. 1895	±
1—2 ha .	8,729	11,764	+ 3,035	5,176	5,602	+ 426
2—5 " .	13,320	15,972	+ 2,652	7,004	7,706	+ 702
5—10 " .	13,961	14,869	+ 908	4,458	5,914	+ 1,456
10—20 " .	13,518	14,678	+ 1,160	4,665	5,664	+ 999
20—50 " .	5,587	5,882	+ 295	4,656	5,087	+ 431
<i>Gospod. małe</i>	55,115	63,165	+ 8,050	25,959	29,973	+ 4,014
50—100 ha	709	679	- 30	933	990	+ 57
100—200 "	327	316	- 11	430	437	+ 7
<i>Włości średnie</i>	1,036	995	- 41	1,363	1,427	+ 64
200—500 ha	708	646	- 62	491	459	- 52
500—1000 "	403	380	- 23	236	231	- 5
1000 i więcej	81	93	+ 12	48	43	- 5
<i>Włości wielkie</i>	1,192	1,119	- 73	775	733	- 42

Te same stosunki przedstawiają się w całym W. Księstwie, z uwzględnieniem nie liczby włości, lecz obszaru, jak następuje:

Wielkość gospodarstwa	Obszar w 1000 hektarów		
	w r. 1882	w r. 1895	+ —
1—2 ha . . .	21,0	23,8	+ 2,8
2—5 „ . . .	67,5	76,7	+ 9,2
5—10 „ . . .	133,9	149,4	+ 15,5
10—20 „ . . .	257,1	285,5	+ 28,4
20—50 „ . . .	295,9	315,6	+ 19,7
<i>Gospod. małe</i> . . .	775,4	851,0	+ 75,6
50—100 ha . . .	111,2	112,2	+ 1,0
100—200 „ . . .	106,8	105,4	— 1,4
<i>Włości średnie</i> . . .	218,0	217,6	— 0,4
200—500 ha . . .	404,1	365,4	— 38,7
500—1000 „ . . .	430,5	415,3	— 15,2
1000 i więcej . . .	192,6	203,5	+ 10,9
<i>Włości wielkie</i> . . .	1,027,2	984,2	— 43,0

Z zestawienia tych cyfr urzędowych wynika, że nie są one bynajmniej ściśle. Obszar gospodarstw małych bowiem zwiększył się, według tej statystyki o 75,6, a włości średnich i wielkich zmniejszył się tylko o 43,4 tysięcy hektarów. Wynikałoby stąd, że obszar rolny W. Ks. Poznańskiego w ciągu tych lat 13 zwiększył się o 32,2 tysięcy hektarów, co niebardzo jest prawdopodobne. Widocznie spis jeden lub drugi, lub też oba, nie są wolne od błędów. Nadto nie uwzględniono w nich wcale lasów i pastwisk, lecz tylko ziemię orną i łąki. Statystyka ta daje więc tylko przybliżony obraz rozwoju stosunków włościńskich w Księstwie.

Jeżeli nawet takie obliczenia urzędowe, uskutecznione za pomocą olbrzymiego aparatu administracyjnego, nie są zupełnie ścisłe, to tem mniej budzą zaufania obliczenia nieurzędowe lub różne, dotyczące podziału własności ziemskiej między ludność polską i niemiecką. Stosunek między polską a niemiecką wielką własnością można jeszcze jako tako określić na podstawie wykazu

urzędowego w przytoczonym już wyżej dziele „Handbuch des Grundbesitzes“; w jaki sposób własność mniejsza i drobna rozdziela się między obie narodowości, o tem istnieją właściwie tylko domysły, opierające się na ogólnikowym szacowaniu według powiatów. Taką wartość tylko ma też graficzny obraz stosunków, umieszczony na str. 212, według mapki, opracowanej przez dr. E. Stumpfe w jego dziełku „Polenfrage und Ansiedlungskommission“, Berlin, 1902. Z wielką pewnością można tylko twierdzić tyle, że co najmniej połowa ziemi znajduje się w rękach niemieckich.

Próby obliczeń ogólnych, robione ze strony polskiej, w cyfrach szczegółowych, ale, jak już zaznaczono, nie mających pretensji do zupełnej ścisłości, dały pod koniec w. XIX wyniki następujące:

Polska wielka własność ziemska wraz	
z dobrami kościelnymi	2,409,359 morg. magd.
Polska drobna własność ziemska . .	2,992,958 „ „
Własność polska ogółem . .	5,402,317 „ „

Niemiecka wielka własność ziemska wraz	
z królewskimi i własnością rządową	4,392,912 „ „
Niemiecka drobna własność ziemska . .	1,496,479 „ „
Własność niemiecka ogółem .	5,879,391 morg. magd.

Nie znając dokładnie teraźniejszego stanu posiadania, tem mniej możemy obliczyć ściśle, o ile w czasach ostatnich stosunek przesunął się na korzyść lub niekorzyść ludności polskiej. Żadnej wątpliwości nie ulega, że od chwili przyłączenia tych ziem do państwa Pruskiego, polska własność ziemska zmniejszyła się o kilkadziesiąt procent. Co do lat ostatnich zestawiamy kilka obliczeń, z powyższymi zastrzeżeniami co do ścisłości, dodając, że cyfry z roku 1880 polegają na obliczeniach Eugeniusza Bergmanna i Fryderyka Neumanna w dziełach: „Zur Geschichte der Entwicklung deutscher, polnischer und jüdischer Bevölkerung in d. Prov. Posen, seit 1824“ i „Germanisirung oder Polonisirung“; cyfry z r. 1892 zaś na obliczeniach Stefana Komornickiego w dziele „Zabory i kolonizacja niemiecka“.

Własność ziemska	r. 1880	r. 1892	r. 1899
polska	5,379,200 morg.	4,859,200 mg.	5,402,317 mg.
niemiecka	5,383,200 "	5,903,200 "	5,879,391 "
polska	49,97%	45,15%	47,82%
niemiecka	50,03%	54,84%	52,11%

Wynikałoby z tego zestawienia, że do r. 1892 własność polska zmniejszała się, a w czasach ostatnich zwiększyła się o parę procent. Wnioski są jednak o tyle zawodne, że cyfry, dotyczące ogólnego obszaru W. Księstwa, nie są równe przy pojedynczych

Grodzisk.

spisach, jak już zaznaczono powyżej, i w r. 1899 mamy sumę hektarów znacznie większą, niż w latach poprzednich. Niezależnie od tego jednak, zwiększenie się własności polskiej w ostatnich latach jest bodaj faktem. Uprawnia do tego przypuszczenia okoliczność, że do podobnych rezultatów doszły władze pruskie w swoich obliczeniach, nie mających nic wspólnego z powyższem, nie opierających się na ogólnej statystyce, lecz na wykazach włości sprzedanych.

Na pierwszy rzut oka trudno to pogodzić z istnieniem komisji kolonizacyjnej, która przy pomocy olbrzymich funduszy wykupuje w celach germanizacyjnych ziemię z rąk polskich, aby osie-

dlać na niej kolonistów niemieckich. Instytucja ta germanizacyjna nabyła do końca r. 1900 w W. Ks. Poznańskim ogółem 105,328 hektarów, czyli przeszło 400,000 morgów, w większej części z rąk polskich *). Strata wydaje się olbrzymią. Działalność komisji paraliżują jednak skutecznie z jednej strony banki parcelacyjne polskie, z drugiej zaś przedsiębiorczość prywatna, dzięki czemu wiele ziemi niemieckiej przechodzi w ręce polskie. Banków takich jest w Poznańskim trzy, a mianowicie: „Bank ziemski“ (od r. 1888), „Bank parcelacyjny“ (od r. 1896) i „Spółka rolników parcelacyjna“ (od r. 1894). Żadna z tych instytucji nie rozporządza wielkimi funduszami, największymi jeszcze „Bank ziemski“ (pierwotnie 1. 2, obecnie 4 miliony mk.). Posiadają one jednak daleko lepszy system pracy, obracają umiejętniej swymi kapitałami, a wreszcie mają więcej nabywców na parcele, niż im potrzeba, gdy komisja kolonizacyjna, dla braku osadników niemieckich, jest zmuszona do wielkiego ograniczania swej działalności. Wyniki ich pracy są pokaźne. Bank ziemski rozparcelował w ciągu swego 13-letniego istnienia, do r. 1902, ogółem 19,928 hektarów, a Spółka rolników parcelacyjna, która posiada zaledwie pół miliona marek własnego majątku, w ciągu 9 lat (1894—1902) 8,712 hektarów. Są to jednak bądź co bądź, w porównaniu z działalnością komisji kolonizacyjnej, obszary niewielkie. Jeżeli, mimo usiłowań germanizacyjnych, nie zmniejszył, lecz nawet zwiększył się obszar ziemi, znajdującej się w rękach polskich, pochodzi to głównie stąd, że włościanie i robotnicy polscy wykupują bardzo wiele ziemi z rąk niemieckich, pierwsi dla powiększenia swych włości, drudzy dla zdobycia skrawka własnej ziemi za pieniądze, zdobyte ciężką pracą — po części na zachodzie niemieckim. Stosunki można scharakteryzować krótko w ten sposób, że chłop poznański nabywa daleko więcej ziemi, niż traci szlachcic polski. Cyfr dokładnych, dotyczących tego ruchu, jak już powiedziano, niema. Także władze pruskie posiadają takie obliczenia tylko z 4 lat ostatnich (1897—1900).

---

*) Szczegółowy pogląd na działalność komisji, która rozciąga swą działalność zarówno na Poznańskie, jak i Prusy Zachodnie i w swoich sprawozdaniach daje tylko wykazy ogólne, nie zaś według prowincyi, umieścimy przy opisie Prus Zachodnich.

One też najpierw zwróciły uwagę na ten rozwój, pomyślny dla ludności polskiej, a ponieważ stwierdzenie tego faktu jest przyznaniem zupełnego niepowodzenia polityki kolonizacyjnej, niema powodu powątpiewać o prawdzie ogłoszonych szczegółów. Rzecz oczywista, że rząd pruski wolałby pochwalić się pomyślnymi wynikami swych usiłowań, zwłaszcza wtedy, gdy chodziło mu o wyznaczenie nowych milionów na politykę kolonizacyjną. Szczegóły zaś, podane do wiadomości publicznej przez prezesa ministrów, hr. Bülowa, a opierające się na obliczeniach władz prowincjonal-

Dom Przemysłowy polski w Poznaniu.

nych poznańskich, są takie: W ciągu 4 lat (1897—1900) Polacy wykupili w W. Księstwie z rąk niemieckich ogółem 1,910 posiadłości ziemskich, obejmujących 32,260 hektarów, Niemcy zaś nabyli z rąk polskich w tymże czasie 158 większych włości i gospodarstw, obejmujących 16,263 ha. W sumie tej mieszczą się już nabytki komisji kolonizacyjnej. Czysty zysk po stronie polskiej wynosił zatem w ciągu tych 4 lat 15,997 ha, czyli 62,698 morgów magdeburskich. Niema zaś powodu przypuszczać, że ruch ten po stronie polskiej rozpoczął się dopiero z rokiem 1897. Bardzo jest prawdopodobne, że także przedtem, chociaż może nie w tej mierze,

mimo usiłowań komisji kolonizacyjnej, zwiększała się mała polska posiadłość ziemska. Zresztą mamy dowód na to, że w ciągu kilkunastu lat ostatnich liczba małych i średnich gospodarstw polskich wzrastała daleko szybciej, niż niemieckich. Według statystyki, przytoczonej na str. 217, liczba włości małych, od 1—50 hektarów, wzrosła w W. Księstwie Poznańskim od r. 1882—1895 o 12,064, a obszar tej własności o 75,600 ha. W tym czasie zaś komisja kolonizacyjna utworzyła gospodarstw wiejskich około 1,780 *), z których tylko część sprzedano kolonistom niemieckim. Komisja rentowa w Bydgoszczy zaś utworzyła w Poznańskim i Prusach Zachodnich do r. 1895-go włości rentowych 4,952, w tej liczbie 1,719 polskich, a 3,233 niemieckich. Ile ich było w Poznańskim, nie wiemy dokładnie, w każdym razie większa część, około 2,000 niemieckich. Ogółem więc powstało od r. 1886-go w Księstwie, za staraniem i przy pomocy władz rządowych 1,780+2,000, = conajwyżej 3,800 gospodarstw niemieckich. Ponieważ komisja kolonizacyjna używała bezskutecznie wszelkich sposobów, aby przyciągnąć więcej osadników niemieckich, ofiarując im warunki bardzo korzystne, więc można przypuszczać, że pomiędzy r. 1886 a 1895, poza wyliczonymi, nie wielu już Niemców w Księstwie nabyło grunt własny. Może tylko jeszcze chodzić o to, ilu okupiło się przed r. 1886. Nie mamy powodu przypuszczać, że było ich więcej, niż Polaków; prawdopodobnie nawet było ich mniej. Jeżeli podzielimy ogólną sumę nowych gospodarstw (12,064) przez liczbę lat (13), to przypadnie na 1 rok 928, a na 4 lata (1882—6) 3,712 gospodarstw. Ogólny rachunek więc przedstawia się tak:

Liczba gospodarstw zwiększyła się od r. 1882—1895 o	12,064
„ „ „ „ „ 1882—1886 o	— 3,712
„ „ „ „ „ 1886—1895 o	8,352
Niemieckich utworzono w tym czasie co najwyżej . .	3,800
Polskich powstało zatem od r. 1886—1895 około . .	4,552

I to obliczenie więc, przeprowadzone jaknajkorzystniej dla Niemców, doprowadziło do wniosku, że liczba nowych gospo-

*) W sprawozdaniu z lat 1894 i 1895 wyliczono tylko ogólną liczbę osad, bez wyszczególnienia, ile ich było w Poznańskim i Prusach. Dlatego zupełnie dokładnej cyfry podać nie możemy. W obliczeniu naszym doliczyliśmy z tych lat większą część osad do Poznańskiego.

darstw polskich zwiększyła się znacznie, niż niemieckich. Dodać zaś trzeba, że włościanie i robotnicy polscy wykupują bardzo często gospodarstwa i parcele wprost od włościan niemieckich, że więc i poza tem obliczeniem jeszcze pewien zysk jest po stronie polskiej. Naprzykład faktem jest, że spolszczyły się w latach ostatnich częściowo lub zupełnie, niektóre wsie gospodarskie, do niedawna czysto niemieckie, zarówno na pograniczu Szląska, jak i w nizinie nadnoteckiej.

Ten rozwój stosunków odpowiada zupełnie scharakteryzowanej powyżej wyższości chłopca polskiego w Poznaniu nad niemieckim. Jest on naogół lepszym gospodarzem, więcej przedsiębiorczy, zdolniejszy, przewyższa go często nawet pilnością i oszczędnością. Jest to nie w najmniejszej części następstwo gorliwej działalności kółek włościańskich, które z jednej strony starają się o ogólne podniesienie poziomu oświaty u swoich członków, z drugiej zaś udzielają im pożytecznych wskazówek w zakresie wszystkich gałęzi gospodarstwa, przyuczają do popierania się wzajemnego i zaprowadzania ulepszeń wspólnymi siłami, wreszcie przyczyniają się do wyrobienia oszczędności i tłumienia niskich instyktów, które dawniej oddziaływały bardzo ujemnie na rozwój włościaństwa. Istnieje ich około 250 z ogólną liczbą 11,000 członków. Zorganizowanie ich jest nieocenioną zasługą „Patrona”, Maksymiliana Jackowskiego (ryc. str. 216), który przez kilkadziesiąt lat z niezłomną energią i bodaj bezprzykładną wytrwałością wszystkich swój czas i swe siły poświęcał na utworzenie sieci tych pożytecznych stowarzyszeń, na systematyczne pouczanie, można niemal powiedzieć wychowanie, włościaństwa poznańskiego.

* * *

Znaczny rozwój rolnictwa poznańskiego w latach ostatnich odbił się w sposób bardzo dodatni na stosunkach przemysłowych kraju. Wraz z zamożnością wzrosły potrzeby szerszych warstw ludu, a skutkiem tego nastąpiło, mimo dążności zamiejscowych fabryk niemieckich do zalania rynków poznańskich swemi wyroba-

mi znaczne ożywienie się licznych gałęzi przemysłu, a zwłaszcza rzemiosł. Z drugiej zaś strony powstała wielka liczba zakładów przemysłowych, związanych bezpośrednio z rolnictwem, przetwarzających produkty ziemi z bliższej okolicy lub też przeznaczonych do zaspakajania potrzeb nowych, wytworzonych przez gospodarstwo intensywne rolne. Z pierwszych najważniejszymi są: cukrownie, gorzelnie, browary, krochmalnie, zakłady mleczarskie i fabryki cykoryi; z drugich: fabryki maszyn rolniczych, gorzelniczych i t. p., fabryki nawozów sztucznych, cegielnie i przedsiębiorstwa drenarskie.

Pod względem gorzelnictwa W. Ks. Poznańskie zajmuje pierwsze, pod względem cukrownictwa jedno z ważniejszych miejsc między prowincjami państwa pruskiego. Cukrowni było w Księstwie w r. 1900-ym ogółem 20, a mianowicie: na Kujawach 6 (Kruświca, Pakość, Amsee, Tuczo, Szymborze i Wierzchosławice), na Krajnie 2 (Rudka i Niezychowo), w innych częściach obw. reg. Bydgoskiego 2 (Gniezno i Żnin), w obw. reg. Poznańskim 10 (Września, Jarocin, Środa, Zduny, Gostyń, Górka, Wschowa, Kościan, Opalenica i Szamotuły). Z akcyi Niemcy posiadają znaczną większość. Udział polski określić trudno. Prawdopodobnie nie wynosi on więcej, niż $\frac{1}{4}$ sumy ogólnej. Gorzelnia istniała w Księstwie w r. 1900 ogółem 485. Z liczby tej okragło czwarta część znajduje się w rękach polskich. Daleko już mniejsze od cukrowni i gorzelnii, ale bądź co bądź niepoślednie miejsce zajmują browary, krochmalnie i zakłady mleczarskie. Liczba browarów zmniejszyła się cokolwiek. Jest ich ogółem 150. Wielką sławą cieszy się piwo grodziskie, wyrabiane w 4 browarach w małej mieścinie Grodzisku (ryc. str. 220). Z browarów tych tylko jeden jest własnością polskiej spółki akcyjnej. Wogóle z 58 większych browarów, wyliczonych w ostatnim wydaniu dzieła „Handbuch des Grundbesitzes“, w rękach polskich znajduje się 11. Jak rozdziela się między narodowości reszta browarów w Księstwie, określić nie umiemy. Zestawienia ogólne urzędowe nie podają bowiem nazwiska właścicieli. Zakładów mleczarskich, połączonych z fabrykami sera, było w Poznańskim w r. 1900—126. Są to, z nielicznymi wyjątkami, podobnie jak cukrownie, przedsiębiorstwa akcyjne, z których obligacyi większą część posiadają Niemcy. To samo

dotyczy trzech fabryk cykoryi (w Inowrocławiu, Kościanie i Czempinie). Krochmalni jest w Księstwie 57, z których 12 znajduje się w rękach polskich.

Znaczenie ważniejszych gałęzi tego przemysłu, opartego na rolnictwie, charakteryzują cyfry następujące: W roku 1896/7 gorzelnie poznańskie przerobiły 410,596 tonn kartofli i 16,360 tonn zboża. Produkcya spirytusu wynosiła 468,404 hektolitry i była znacznie większa, niż w którejkolwiek innej prowincyi Królestwa Pruskiego. Cukrownie zużyły 1,431.529 tonn buraków cukrowych na wyrób 185,107 ton cukru surowego. Mniejsze już jest znaczenie browarów. Zużyły one w r. 1897-ym ogółem 10,579 tonn słodu i 152 tonny surogatów i wyrobiły 632,892 hektolitry piwa, czyli 34 litry na głowę ludności.

Ogólnej statystyki przemysłowej z r. 1900 nie posiadamy. Takie spisy ogólne, jednodniowe, bywają urządzone w większych odstępach czasu, poraz ostatni dnia 14 czerwca r. 1895. Z tego też roku przytoczymy cyfry, dotyczące innych ważniejszych gałęzi przemysłu w W. Ks. Poznańskim, z uwzględnieniem tylko większych przedsiębiorstw, zatrudniających conajmniej 50 ludzi. Korzystamy przytem z zestawienia w cytowanym już wyżej dziele d-ra J. B. Marchlewskiego „Stosunki społeczno-ekonomiczne pod panowaniem pruskim“.

Zakłady, zatrudniające więcej niż 50 osób	Liczba zakładów	Ogólna liczba osób zatrudnionych
Przedsiębiorstwa budowlane . .	109	10,962
Cegielnie	33	2,913
Cukrownie	16	7,437
Fabryki tytoniu	14	1,113
Tartaki	8	663
Fabryki krochmalu	6	627
Fabryki wyrobów żelaznych . .	6	600
Drukarnie i litografie	5	401
Fabryki maszyn rolniczych . .	3	416

Zakłady, zatrudniające więcej niż 50 osób	Liczba zakładów	Ogólna liczba osób zatrudnionych
Młyny	3	212
Kopalnie soli	2	212
Piece wapienne	2	246
Fabryki szkła	2	289
Gazownie	2	220
Garbarnie	2	133
Stolarnie	2	220
Browary	2	132
Torfiarnie	1	171
Kopalnie żwiru	1	65
Fabryki cementu	1	53
" wyrobów garncarskich	1	54
" fajansu	1	360
" przetworów chemicznych	1	181
" sztucznych nawozów	1	212
" lakierów	1	51
" pończoch	1	276
Introligatornie	1	78
Fabryki bednarskie	1	74
" koszykarskie	1	64
Gorzelnie	1	71
Fabryki obuwia	1	140
" kapeluszy	1	140
" konfekcyi	1	134

Jest to oczywiście tylko mała część ogólnej liczby zakładów przemysłowych. Przemysł wielki nie rozwinął się jeszcze bardzo w W. Księstwie. Większość przedsiębiorstw stanowią średnie, zatrudniające kilkadziesiąt lub kilku tylko ludzi, a najwięcej jest drobnych, w których pracuje tylko sam właściciel przy pomocy swej rodziny. Odpowiednio jednak do ogólnego ruchu, objawiającego się wszędzie, także w W. Ks. Poznańskim liczba przedsiębiorstw najdrobniejszych zmniejsza się, gdy natomiast wzrasta liczba średnich i większych, jak dowodzi następujące zestawienie wyników spisów z lat 1882 i 1895. W W. Księstwie było w przemyśle i handlu;

Zakładów zatrudniających ludzi	w roku 1882	w roku 1895
1	37,675	31,518
2—5	23,246	25,371
5—10	897	2,203
10—50	625	1,110
50—200	95	205
200 i więcej	17	32
Ogółem	62,555	60,439

Ogólna liczba przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych zmniejszyła się zatem o przeszło 2,000 w ciągu tych lat 13. Natomiast wzrosła liczba zakładów średnich i większych, a równocześnie

Warta w Poznaniu.

nie i liczba osób zatrudnionych w przemyśle i handlu. Na 1,000 osób zarobkujących było zatrudnionych w przemyśle w r. 1892—168,9, w r. 1895 zaś 186,8. W cyfrach absolutnych zaś stosunek przedstawia się tak: w r. 1882 pracowało w zawodach przemysłowych 104,162, w r. 1895 zaś 131,051 ludzi. (Cyfry, dotyczące handlu, znajdzie czytelnik poniżej). Ta ogólna liczba 131,052 osób, zarabiających na utrzymanie w przemyśle, rozdzielała się na pojedyncze zawody w sposób następujący:

	Osób zatrudnionych	Na 1,000 zarobkujących
Przemysł włókienniczy, obuwia, pranie i t. p.	33,200	47,3
Przemysł drzewny	31,752	45,3
Przemysł środków spożywczych	20,578	29,3
Przemysł metalowy oprócz maszyn	12,692	18,1
„ drzewne	10,805	15,4
Przemysł ceglany, hutnictwo szklane, cegielnie, garn-carnie i t. d.	7,689	11,0
Przemysł maszyn	6,196	8,8
Przemysł skórzanym	2,466	3,5
Przemysł włókienniczy i przędzielnictwo	1,474	2,1
Przemysł drukarski i litografia	1,095	1,6
Przemysł chemiczny	901	1,3
Przemysł górniczy, hutnictwo i doływanie torfu	816	1,2
Przemysł papieru i introligatorstwo	579	0,8
Przemysł oleju, mydła, smoły, gazu i t. d.	318	0,4
Przemysł artystyczny i sztuka	98	0,1
Przemysł z określonego zawodu	393	0,6
Ogółem pracowało w przemyśle osób	131,051	186,8

Cyfry, dotyczące handlu i komunikacji, są daleko mniejsze, choćkolwiek rozwój tych gałęzi zarobkowania jest szybszy. Mianowicie zaś było:

	w r. 1882	w r. 1895
Zarobkujących w handlu i komunikacji	34,197	45,209
Na 1,000 osób zarobkujących	54,5	64,4

Podział na pojedyncze zawody przedstawia się jak następuje:

	Osób zatrudnionych	Na 1,000 zarobkujących
Handel towarami i bankierstwo	21,641	30,8
Komunikacja	12,420	17,7
Hotele, oberże i t. d.	10,852	15,5
Bezpieczenia	296	0,4

Zwróciliśmy już uwagę na wielką zależność handlu i przemysłu od stosunków komunikacyjnych i stwierdziliśmy, że pod tym

względem W. Ks. Poznańskie nie należy do krajów uprzywilejowanych. Jest ono prawie zupełnie odcięte od związków ze wschodem. Z wielkich dróg handlowych prowadzi przez nie tylko jedna: Wisła—Brda—Noteć, ale i ta droga dotyka tylko jego krawędzi północnej, niema wygodnego połączenia z wnętrzem kraju, a zwłaszcza z drugą drogą wodną, Wartą, i dlatego nie przyczyni się szczególnie do ożywienia ruchu, bo handel na niej jest przeważnie tranzitowy. Z drugiej zaś strony W. Księstwo niema połączenia naturalnego z najbliższym krajem, produkującym węgie

Bydgoszcz. Nad portem.

i żelazo. Skutkiem tego dowóz tych materyalów, na których opiera się głównie przemysł dzisiejszy, odbywa się koleją żelazną, a transport ten jest tak drogi, że np. przy węglu wynosi więcej, niż jego cena na miejscu. W takich warunkach, pomimo względnej taniości robotnika, Poznańskie nie może w wielkim przemyśle współzawodniczyć z krajami, które posiadają własne materyały surowe albo mogą przynajmniej sprowadzać je tanią drogą wodną. Można tam rozwinąć się tylko przemysł, polegający na przerabianiu produktów miejscowych, t. j. rolniczych, i obliczony na zaspokojenie potrzeb bliższej okolicy. Próby zakładania wielkich fabryk, oblicz

nych także na wywóz, jak np. fabryka maszyn rolniczych H. Cegielskiego (obecnie własność polskiej spółki akcyjnej) dowiodły, że takie przedsiębiorstwa nie mają tam warunków rozwoju. Koszta produkcji są nie mniejsze, niż na zachodzie, a możliwość zbytu bardzo ograniczona. Na zachodzie i w środkowych częściach Niemiec nikt nie kupi wyrobów poznańskich, bo miejscowe są tańsze— o cenę transportu, a skutkiem ogromnej specjalizacji, niekiedy i lepiej wykończone. Na wschodzie zaś wielkie fabryki zachodu, na jakie Poznańskie wcale zdobyć się nie może, są więcej znane, dzięki reklamie, odpowiadającej ogromowi tych przedsiębiorstw, i budzą więcej zaufania. Wreszcie zaś w W. Księstwie samem popyt na wyroby miejscowe jest znacznie ograniczony przez to, że Niemcy zaspakajają chętnie swoje potrzeby poza granicami kraju, sprowadzają wprost z Berlina, Lipska, Hamburga i t. d. tysiączne przedmioty, nie tylko maszyny, lecz także meble, artykuły spożywcze, cygara, bieliznę, konfekcję damską i t. d., a tem samem odbierają przemysłowi miejscowemu możliwość większego rozwoju. Władze i urzędnicy czynią to dlatego, że wyroby te są na zachodzie, w wielkich centrach fabrycznych tańsze, a transport nie wiele ich kosztuje; osoby prywatne z przekonania, że wyroby tamtejsze są lepsze od miejscowych.

Kraj, który nie posiada wielkiego przemysłu, ani też, skutkiem zamknięcia z jednej strony, niema charakteru kraju przejściowego, nie może oczywiście posiadać także wielkiego handlu. Tak też ruch handlowy W. Księstwa ogranicza się wywozem niezbyt licznych produktów i wyrobów miejscowych na zachód i dowozem artykułów, przeznaczonych wyłącznie na zaspokajanie potrzeb miejscowych. Głównymi przedmiotami wywozu są: zboże, spirytus i cukier surowy; na dowóz składają się: węgiel, metale, kamienie, drzewo, wielkie maszyny, artykuły żelazne do codziennego użytku, wino, piwo, cygara, delikatesy, towary kolonialne, wyroby luksusowe, materiały wełniane, płótno, jedwabie, skóry, wyroby papierowe, konfekcja damska, szkła, wyroby drzewne. Dla tego ruchu handlowego kraju wystarczają zupełnie środki komunikacyjne: drogi wodne, Warta, Noteć, Kanał Bydgoski, Brda, Odra i Proсна, oraz dość gęsta sieć kolei żelaznych. Wodą bywają splawiane tylko materiały surowe, artykuły ciężkie, wielkie, nie ulegające

zepsuciu, a więc niemal cały wywóz z Poznańskiego: zboże, cukier i spirytus, a z dowozu metale, drzewo, kamienie, nawozy sztuczne, nafta. Z innych artykułów dowozu, większa część bywa sprowadzana koleją żelazną. Z obu głównych dróg wodnych, więk

Brda w m. Bydgoszczy.

sze znaczenie dla Księstwa ma oczywiście Warta, jak wynika z poniższej statystyki ruchu:

Kanałem Bydgoskim spławiono:

W roku	K u N o t e c i		K u W i ś l e	
	Towarów oprócz drzewa	Drzewa w tratwach	Towarów oprócz drzewa	Drzewa w tratwach
1891	45,500 tonn	302,400 tonn	16,000 tonn	1,000 tonn
1895	60,600 "	343,900 "	15,200 "	4,200 "
1899	115,000 "	373,100 "	80,500 "	4,500 "

Wartą spławiono:

W roku	Do Kistrzynia (w dół)		Z Kistrzynia (w górę)	
	Towarów bez drzewa	Drzewa w tratwach	Towarów bez drzewa	Drzewa w tratwach
1891	234,400 tonn	223,100 tonn	90,400 tonn	—
1895	285,900 "	148,900 "	105,000 "	—
1899	469,800 "	225,200 "	149,800 "	—

Drzewo, splawiane Wartą i Notecią, pochodzi z Królestwa Polskiego, na Noteci w części także z Galicyi. W innych transportach na kanale Bydgoskim, zarówno w kierunku ku Noteci, jak i ku Wiśle, mieści się z jednej strony wywóz z Księstwa, z drugiej zaś artykuły tranzitowe. Na Warcie natomiast artykułem tranzitowym jest prawie wyłącznie tylko drzewo, pochodzące z Królestwa Polskiego. Wszystkie inne towary albo pochodzą z Księstwa, albo są przeznaczone na zaspokojenie potrzeb ludności. W ruchu handlowym na Warcie bierze bardzo wybitny udział miasto Poznań. Mianowicie zaś wynosił:

	Wywóz z Poznania	Dowóz do Poznania
w r. 1895	69,575 tonn	43,073 tonn
w r. 1900	146,278 „	72,540 „

Ruch na innych rzekach W. Księstwa, Brdzie powyżej Bydgoszczy, Głdzie, Prośnie i Obrze jest niewielki. Dodać trzeba, że także Noteć w swym biegu górnym, powyżej kanału Bydgoskiego, posiada jako arterya komunikacyjna niezbyt wielkie znaczenie. Na przestrzeni od Kruświcy do Nakła mogą bowiem kursować tylko statki o małej pojemności.

Ogółem więc komunikacya wodna w Księstwie jest wcale niedostateczna; natomiast nie można tego powiedzieć o komunikacji kolejowej. Sieć kolei żelaznych w Poznańskim jest rozgałęziona, długość ogólna toru, w stosunku do obszaru, niewiele mniejsza, a w stosunku do ludności, większa, niż przeciętnie w Prusach. W r. 1900 linie kolejowe o torze normalnym obejmowały 2,069 kilometrów. Na 1,000 kilometrów kwadratowych przypadało: w Poznańskim 71,4, w Królestwie Pruskim 84,5; na 100,000 mieszkańców: w Poznańskim 177,9, w Prusach 87,5 kilometrów toru. Wielka ta różnica tłumaczy się tem, że W. Księstwo jest stosunkowo mało zaludnione. Punktem środkowym całego ruchu kolejowego jest oczywiście Poznań. Stąd rozchodzą się najważniejsze linie na wszystkie strony: przez Zbąszyń do Berlina, Drezna i Lipska; przez Krzyż do Berlina i Szczecina, przez Gniezno-Inowrocław do Bydgoszczy i Torunia, a stąd z jednej strony do Gdańska, z drugiej do Królewca; przez Leszno do Inowrocławia, przez Jarocin-Kluczbork do szląskiego zagłębia węglowego. Nadto istnieje bardzo ważna

linia, łącząca Bydgoszcz z jednej strony z Toruniem, z drugiej przez Piłę-Krzyż-Kistrzyń z Berlinem. Połączenie między temi głównymi torami i miejscowościami, położonemi na uboczu, tworzą licznictory drugo- i trzeciorzędne. Miejscami istnieją też kolejki wąskotorowe, znajdujące się w posiadaniu osób prywatnych. Z linii drugo i trzeciorzędnych znaczna część jest zbudowana i utrzymywana przez powiaty. Z linii wymienionych, największe znaczenie dla ruchu osobowego mają: z Poznania do Berlina, Torunia i Bydgoszczy, z Torunia i Bydgoszczy przez Krzyż do Berlina, i z Poznania przez Leszno do Wrocławia. Na tych samych liniach też, oraz poznańsko-kluczborskiej, odbywa się największy ruch towarowy. Torem kluczborskim odbywa się przeważnie dowóz węgla z zagłębia szląskiego do W. Księstwa. Dowóz ten wynosił w r. 1895-ym 1,064,006, a w r. 1900-ym 1,475,400 tonn. Dla wywozu z Poznańskiego najważniejsza jest linia, łącząca W. Księstwo przez Bydgoszcz z Gdańskiem. Droga tą wywieziono w r. 1900 620,935 podwójnych centnarów, przeważnie zboża. Dowóz z Gdańska zaś wynosił w tymże roku 119,000 podw. centnarów (po 100 kilogramów).

Jak już zaznaczono, w przemyśle i handlu poznańskim posiadają dotąd znaczną przewagę Niemcy (i Żydzi), pomimo że stosunki w latach ostatnich zmieniły się już znacznie na ich niekorzyść. Widzieliśmy wyżej, że w rękach ich znajduje się conajmniej czwarta część przedsiębiorstw przemysłowych, opartych na rolnictwie. Nie lepiej przedstawiają się stosunki w innych gałęziach wielkiego przemysłu. Z 514 cegielni polskich było w roku 1900-ym 114, z wielkich młynów parowych i wodnych (największe rządowe w Bydgoszczy) w rękach polskich znajdują się tylko 2 z kilku większych fabryk żelaza 1, z fabryk wyrobów chemicznych i nawozów sztucznych 1, i t. d. Słowem, nie dopuścimy się przesady, twierdząc, że wielki przemysł jest opanowany przez Niemców, handel na wielką skalę przez Żydów. Natomiast Polacy zdobyli w czasach ostatnich przewagę w przemyśle i handlu średnim i drobnym, które dawniej (oprócz rzemiosł) były także niejako mo

monopolem niemiecko-żydowskim. Zarówno po miastach, jak i po wsiach mnożą się przedsiębiorstwa polskie i rozwijają się tak pomyślnie, że Niemcy nie wytrzymują współzawodnictwa, i miasta nabierają coraz więcej wyglądu polskiego. Rzadziej zdarza się, że przedsiębiorcy polscy wytwarzają niebezpieczną konkurencję wielkim zakładom handlowym niemieckim i żydowskim. I takich jednak wypadków możnaby wyliczyć kilka, zwłaszcza w samym Poznaniu. Wyłącznym monopolem Żydów pozostał z dawien dawna handel drzewem i zbożem; pierwszy jednak utracił już swe

Poznań. Ratusz i Stary Rynek.

dawne ogromne znaczenie, skutkiem wytrzebienia lasów. Lasy, istniejące obecnie, wystarczają tylko na zaspokojenie potrzeb krajowych.

Na szybki rozwój polskiego przemysłu i handlu składa się długi szereg przyczyn, z których kilka już wymieniliśmy. A więc: stosunki polityczne, które zmuszają generację młodą do szukania zarobku w zawodach niezależnych; działalność komisji kolonizacyjnej, skutkiem której spływają do miast kapitały, pozostałe wła-

ścicielom polskim po utracie ziemi; napływ żywiółów nowych i przedsiębiorczych, włościaństwa i szlachty, do miast; ogólne podniecenie umysłów, sprzyjające wyteżeniu wszystkich sił w walce konkurencyjnej z Niemcami; coraz powszechniejsze zwracanie się publiczności polskiej do handlów i zakładów przemysłowych polskich; wreszcie, bardzo widoczne osłabnięcie moralne żywiółu niemieckiego, właśnie skutkiem szczególnej protekcji władz miejscowych i centralnych, oraz wychodźstwo Żydów. Dodać do tego jeszcze należy świetną organizację finansową ludności polskiej, dzięki której ubogie w gruncie rzeczy społeczeństwo zdobywa się na kapitały, względnie kredyt wygodni a tani, bez którego ani powstający handel, ani też przemysł ostać by się nie mógł. Organizacją tą jest Związek polskich spółek zarobkowych i kas oszczędności, który za pomocą banku centralnego (Bank Związku spółek zarobkowych w Poznaniu) reguluje dopływ i odpływ kapitałów w pojedynczych częściach kraju, pozwala pojedynczym spółkom na śmiało obracanie powierzonymi funduszami (są to przeważnie depozyty), dając im gwarancję pomocy w razie nagłej potrzeby, wreszcie zaś przez zręczne wyzyskiwanie swego kredytu w Banku Państwa, przyczynia się do wytworzenia bardzo dogodnych warunków kredytu dla przemysłowców i kupców polskich. Spółek, należących do Związku, było pod koniec r. 1901: w Poznańskim 102, w Poznańskim i Prusach Zachodnich 134 z 57,266 członkami. Posiadały one kapitału własnego (udziałów) 8,275,867, kapitałów rezerwowych 3,243,324, depozytów okragło 60 milionów marek. W portfelu znajdowało się weksli na sumę 48,451,192 mk. Dla scharakteryzowania działalności spółek, przytoczymy szczegół, że największa z nich, „Bank Przemysłowców w Poznaniu“, posiada przy bilansie 6 milionowym obrót roczny przeszło 20 milionów marek. Zorganizowanie tych banków i kas jest zasługą „Patrona“ ks. Piotra Wawrzyniaka, obecnie proboszcza w Mogilnie, który, może niekiedy zbyt despotycznie, ale za to z wielką świadomością celu i umiejętnością oryentowania się w stosunkach finansowych i trudnościach prawnych, bezinteresownie nadaje od lat wielu kierunek ogólny tym pożytecznym instytucjom, dozoruje je i broni przed powtarzającymi się coraz więcej zamachami władzy germanizacyjnej. Jeżeli ten nasz pogląd na stosunki materialne i zarob-

kowe ludności polskiej w W. Ks. Poznańskim wypadł, chociaż nie bardzo dodatnio, ale też nie rozpaczliwie, mogliśmy stwierdzić znaczny postęp w czasach ostatnich i istnieją widoki na dalszy rozwój w przyszłości, to głównie dzięki temu, że znaleźli się tam ludzie, którzy z jasno określonym celem przed oczyma, niezrażeni żadnymi przeciwnościami, mimo surowej a niesprawiedliwej często krytyki swej działalności, nie zbacząc ani na chwilę z wytkniętej drogi, pracowali przez całe swe życie niestrudzenie i bezinteresownie nad zrealizowaniem swoich idei i szukali zapłaty jedynie w zadowoleniu, że trudy ich nie były bezowocne. Rozwój włościactwa polskiego w Poznańskim jest dziełem Maksymiliana Jackowskiego; jedną z najważniejszych podstaw handlu polskiego stworzył ks. Piotr Wawrzyniak, a zasług ich nie zmniejsza ta okoliczność, że każdy z nich znalazł chętnych i pracowitych pomocników w swej pożytecznej działalności obywatelskiej.

STOSUNKI KOŚCIELNE, SZKOLNICTWO, OŚWIATA, INSTYTUCYE SPOŁECZNE, PRASA.

Wielkie Ks. Poznańskie stanowi pod względem administracyjno-kościelnym całość odrębną, pod nazwą archidiecezyi gnieźnieńskiej i poznańskiej. Arcybiskupstwo to jest nowotworem. Powstało w początkach wieku XIX, w następstwie zmian politycznych, z części b. dyecezyi poznańskiej, części archidiecezyi gnieźnieńskiej i 2 b. dekanatów dyecezyi wrocławskiej. Granice archidiecezyi jednak nie zgadzają się zupełnie z granicami W. Księstwa. Mianowicie zaś nie należy do niej kilka parafii w północnej części powiatu bydgoskiego, a natomiast wchodzi w jej skład

dekanat walecki, który był niegdyś częścią województwa i biskupstwa poznańskiego. Nowa ta organizacja została zatwierdzona przez Stolicę Apostolską w r. 1821 bullą papieską „De salute animarum.”

Na czele tej prowincyi kościelnej stoi arcybiskup z stałą siedzibą w Poznaniu, a drugą rezydencyą w Gnieźnie. Arcybiskup terażniejszy, Floryan Stablewski, zasiada na stolicy Ś-tego Wojciecha od r. 1891. Wstąpił na nią po śmierci arcybiskupa niemiec-

Ks. Floryan Stablewski.
Arcybiskup gnieźnieński i poznański.

kiego Dindera, w okresie rządów gen. Caprivi'ego, jako najwybitniejszy wśród księży polskich przedstawiciel stronnictwa, szukającego porozumienia z rządem, w ówczesnem Koł Polskiem w Berlinie. Konsystorz arcybiskupi znajduje się w Poznaniu i składa się z 1 prałata, 4 kanoników i kilku urzędników.

Archidiecezya dzieli się na 2 dyecezye, gnieźnieńską i poznańską, z której każda posiada sufragana, biskupa in partibus infidelium. Biskupem poznańskim jest obecnie energiczny, uczony ks. Edward Likowski, gnieźnieńskim ks. Andrzejewicz. Kapitu-

ly gnieźnieńska i poznańska są niezależne od siebie. Mają one prawo mianowania kandydatów na arcybiskupa. Wybór jednego z poleconych kandydatów przysługuje Stolicy Apostolskiej, która porozumiewa się z rządem pruskim. Kapitułę poznańską tworzy 2 infułatów i 8 kanoników, gnieźnieńską 1 infułat i 6 kanoników. W Poznaniu istnieje pod kierownictwem ogólnym biskupa sufragana seminarjum duchowne teoretyczne z kursem 3-letnim, w Gnieźnie pod kierowni-

ctwem tamtejszego sufragana, praktyczne, z kursem 1-rocznym. Dyecezya poznańska składa się z 24, gnieźnieńska 15 dekanatów. Przytaczamy ich nazwy. W dyec. poznańskiej: Borek, Buk, Czarnków, Grodzisk, Jutrosin, Kępno, Kościan, Kostrzyń, Koźmin, Krobia, Leszno, Lwówek, Miłosław, Nowe Miasto, Oborniki, Ostrzeszów, Poznań, Śmigiel, Śrem, Środa, Walcz, Wschowa, Zbąszyń. W dyec. gnieźnieńskiej: Bydgoszcz, Gniewkowo, Gniezno, Inowrocław, Kcynia, Krótoszyn, Kruświca, Łekno, Nakło, Ołobok, Pleszew, Powidz, Rogowo, Trzemeszno, Żnin. Jak widać z tych nazw miejscowości, podział na dyecezye jest zupełnie inny, niż na obwody regencyjne.

Skutkiem historycznego zatargu między państwem a kościołem, pod rządami księcia Bismarcka, arcybiskup poznański—jak zresztą i inni—utracił część swych prerogatyw na korzyść rządu. Mianowicie zaś nie od niego wyłącznie już zależy mianowanie kanoników i obsadzanie probostw. (Inne zmiany, może więcej uciążliwe dla arcybiskupa, lecz

mniej widoczne na zewnątrz i nie oddziaływające tak silnie na układanie się stosunków, pomijamy). Po długiej walce zawarto ugodę tej treści, że prawo mianowania kanoników przysługuje w jednym miesiącu arcybiskupowi, w drugim zaś rządowi, w porozumieniu z arcybiskupem; probostwa zaś podzielono na rządowe i arcybiskupie. Na rządowych arcybiskupowi nie wolno ustanowić proboszcza bez zezwolenia rządu. Skutkiem tej ugody rząd przeprowadza niekiedy nominację kanoników narodowości nie-

Ks. biskup Edward Likowski.
Prezes Tow. Przyjaciół Nauk w Poznaniu.

mieckiej. Natomiast scharakteryzowany wyżej podział probostw w praktyce niema wielkiego znaczenia. Arcybiskup bowiem może umieścić na wszystkich probostwach księży, którym władze państwowe odmawiają zatwierdzenia, z tytułem i prawami administratora lub komendarza. Różnica jest tylko ta, że proboszcza nie można usunąć wbrew jego woli z probostwa bez procesu kanonicznego, administratora zaś lub komendarza arcybiskup może usunąć każdej chwili. W praktyce jednak zdarza się to tylko wyjątkowo.

Odpowiednio do narodowości ludu katolickiego, wśród księży poznańskich Polacy stanowią ogromną większość. Niemieckich, t. j. prawdziwych Niemców, jest tylko kilkunastu, w parafiach niemiecko-katolickich. W parafiach polskich, księża pochodzenia niemieckiego polszczą się mniej lub więcej, najczęściej zupełnie.

Nowy kościół N. P. Maryi w Inowrocławiu.

Taki sam objaw widzimy w kapitułach katedralnych. Kanonicy niemieccy, nie mianowani samodzielnie przez arcybiskupa, lecz w porozumieniu z rządem, albo przyjmują narodowość polską, albo też są podobnym względem narodowym bezbarwni. Jest to nieuniknionem następstwem tego, że kościół katolicki w Poznaniu jest bądź co bądź polski. Stąd też pochodzi, że arcybiskup Dinder (poprzednik Stablewskiego), Niemiec, przysłany umyślnie z Królewca, z zamiarami germanizacyjnymi, początkowo pozwalał zastępować się wszechstronnie biskupowi Likowskiemu a po pewnym czasie, gdy rozejrzył się w stosunkach i zżył się z duchowieństwem, nie różnił się językiem, zapatrywaniami i polityką wcale od arcybiskupów Polaków, a nawet okazywał wielkie niezadowolenie, gdy księża, chcący mu się przypodobać, chcieli przemawiać do niego po niemiecku. Mniej podejrzany o dążności antypaństwowe, arcyb. Dinder występował nawet wiele energiczniej i skuteczniej od swego polskiego następcy, przeciw dążnościom

germanizacyjnym w kościele. Za jego czasów jeszcze wszędzie, gdzie tylko lud polski stanowił znaczną większość, nabożeństwa odbywały się wyłącznie w języku polskim. Dopiero pod rządami chorowitego i mało energicznego arcyb. Stablewskiego, przeprowadzono w parafiach, w których mieszkała maleńka tylko liczba Niemców katolików, raz na dwa tygodnie lub co tydzień nabożeństwa i kazania niemieckie po lub przed polskimi. Wprawdzie nacisk ze strony tych rozproszonych Niemców katolików, nasypanych do Księstwa w celach germanizacyjnych, a z nielicznymi wyjątkami zupełnie obojętnych pod względem religijnym, jest obecnie daleko większy, niż dawniej. Od wcale niedawna też dopiero wychodzą z seminarjów poznańskiego i gnieźnieńskiego młodzi sięża pochodzenia niemieckiego, którzy uważają się za Niemców są przejęci dążnościami germanizacyjnymi. Liczba ich nie jest jednak wielka, jak wogóle niewielu tylko Niemców katolików powięca się stanowi duchownemu.

Pod względem materyalnym księża poznańscy są na ogół doraznie uposażeni. Według przepisów ustawy, ksiądz w pięć lat po otrzymaniu święceń ma prawo do co najmniej 800 talarów (2,400 marek) dochodu rocznego. W ogromnej większości wypadków dochód ten jest daleko większy. Po 5 latach prawie każdy ksiądz posiada już probostwo (jako proboszcz lub komendarz), do którego są przywiązane zazwyczaj znaczny obszar ziemi i procenty od kapitałów kościelnych (legatów itd.), oprócz akcydensów. Probostwa, któreby nie dawały 800 talarów, jest tylko kilka; dochód przeciętny można obliczyć na 5—6,000 marek, a jest kilkadziesiąt takich, które dają 10—12, a nawet 20 tysięcy marek dochodu rocznego. Dochody wikaryuszów są oczywiście mniejsze, od 1,200 — 3,000 mk. Niektóre wikaryaty jednak przynoszą więcej niż średnie probostwa. Znacznie gorzej od proboszczów są na ogół uposażeni kanonicy katedralni. Pobierają oni 800 talarów pensyi i mszalne, które wynosi mniej więcej drugie lub też dwa razy tyle. Dobra kapitulne, które niegdyś obejmowały kilkadziesiąt włości w każdej diecezji, zostały w r. 1796 skonfiskowane przez rząd, który ostatecznie w r. 1821, zobowiązał się do wypłacania od nich procentów w sumie ogólnej—14,441 talarów. Arcybiskup pobiera nadto 36,000 marek pensyi rocznej.

Statystyka obu dyecezyi z r. 1902 wykazuje: 546 kościołów parafialnych, 134 filialnych, 148 kaplic, 43 altary; księży było 771, kleryków 114, zakonnic 395, wiernych 1,311,568.

Ogólne stosunki wyznaniowe w Poznańskim scharakteryzowaliśmy już w rozdziale o ludności. Do wielkiej liczby rycin najważniejszych kościołów w Księstwie, które umieściliśmy już w ciągu tego opisu, dodajemy tylko jeszcze jedną—wielkiego kościoła romańskiego w Inowrocławiu (ryc. str. 240), który, niezupełnie słusznie, uchodzi za najwspanialszą i najpiękniejszą z świątyń nowych w Poznańskim.

Ogromna większość ewangelików w W. Księstwie należy do kościoła zreformowanego, utworzonego pod rządami króla Fryde-

Poznań. Biblioteka Raczyńskich.

ryka Wilhelma IV, przez połączenie wyznania luterńskiego z kalwińskim. Luteranów jest w W. Księstwie, jak wogóle w Prusach, niewielu, kalwinów jeszcze mniej. Z wyznań innych, najwięcej rozpowszechniony jest anababtyzm, posiadający zwolenników zwłaszcza wśród kolonistów niemieckich. Organizacya kościoła zreformowanego opiera się na stosunkach hierarchicznych katolickich, z zastosowaniem do organizacyi państwowej. W Poznańskim na czele kościoła ewangelickiego stoi generalny superintendent, któremu podlegają superintendenci, posiadający mniej więcej

am zakres władzy, jak w kościele katolickim dziekani, z tą je-
różnicą, że okręgi, powierzone ich pieczy i nadzorowi, są
nie większe. Najniższy szczebel samorządu kościelnego zaj-
jak w kościele katolickim proboszcz, tak w ewangelickim pa-
Językiem kościelnym jest oczywiście niemiecki. W powiatach
lniowo-wschodnich, w których mieszka znaczna liczba prote-
ów Polaków, w kościołach odbywają się nabożeństwa po pol-
po niemiecku. W początkach wieku XIX istniała w Księstwie
na liczba kościołów protestanckich, w których odbywały
lko nabożeństwa polskie.
nie jest ich tylko kilka. Pa-
y dla ludności polskiej pro-
nckiej w Poznańskim
lca się w uniwersytecie
wieckim, który dostarcza
duchowieństwa Mazurom
odnio-pruskim.

Żydzi poznańscy posiadają
al we wszystkich miastach
ogi lub domy modlitw,
dznaczające się ani archi-
rą, ani urządzeniem we-
rznem. Językiem liturgi-
n jest hebrajski, urzędo-
i potocznym niemiecki.
onu żydzi poznańscy nie
ają wcale.

Szkolnictwo w Poznań-
i, jak wogóle w Prusach

Niemieckiem, opiera się na zasadzie przymusowego naucza-
Każde dziecko, z wyjątkiem głuchoniemych i ślepych, jest
ciążane do uczęszczania do szkoły ludowej od 7 (względnie 8)
ończzonego 14 roku życia, o ile nie pobiera nauki w zakładzie
zym, prywatnym, lub u nauczyciela domowego. Według no-
nterpretacyi ustawy, od obowiązku uczęszczania do szkoły lu-
j nie zwalnia pobyt w zagranicznym zakładzie naukowym.
e to tłumaczenie przepisów szkolnych bywa stosowane tylko

Hr. Seweryn Mielżyński.
Ze zbiorów Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu.

do dzieci polskich. Wykład w szkołach ludowych jest, od czasów bismarckowskich, wyłącznie niemiecki. Dawniej używano w szkołach, w których uczyły się dzieci polskie, języka polskiego. Obecnie jest to zabronione surowo, nawet wobec dzieci małych, które dopiero rozpoczęły naukę, nie umieją jeszcze ani czytać, ani pisać, i nie rozumieją nic po niemiecku. Dosłowne trzymanie się tego przepisu jest jednak oczywiście niemożliwe. Nauka języka polskiego w szkołach ludowych jest zniesiona zupełnie. Tylko w nauce religii językiem wykładowym jest język polski, ale tylko dla tych

August Cieszkowski.
Ze zbioru Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu.

dzieci, które nie uczyły się już w innej szkole religii po niemiecku. W szkołach polskich ewangelickich przepisy ogólne, dotyczące języka polskiego, nie obowiązują, a przynajmniej nie bywają wykonywane.

Prywatnie udzielać nauki bez wyraźnego zezwolenia władz nikomu nie wolno, pod groźą kary pieniężnej, a w danych okolicznościach i więziennej. Zakaz ten nie dotyczy jednak oczywiście rodziców, którzy też korzystają dość powszechnie z przysługującego sobie prawa i uczą dzieci swego czytać i pisać po polsku. Nie małe znaczenie pod tym wzglę-

dem ma też kościelna nauka religii. Jest ona zupełnie niezależną od władz szkolnych i odbywa się przy pomocy podręczników polskich. Uczyć w kościele języka polskiego niewolno, ale ksiądz, przygotowujący dzieci do spowiedzi, ma prawo i musi wymagać, aby mogły korzystać z swoich podręczników polskich, a w ten sposób nauka kościelna religii staje się pośrednio szkołą języka polskiego. Znajomość języka, którą nabywają dzieci w sposób tu określony, jest naturalnie na ogół niedostateczną. Mianowicie zaś mała tylko część młodzieży umie pisać poprawnie. Większość,

ynajmniej bardzo znaczna część, nie tylko miesza głoski łaciń-
antikwa) z niemieckimi (frakturą), ale używa też form nie-
dich na określenie dźwięków polskich, pisze więc często *seh*
ast *sz*, *en* zamiast *ę* i t. d.

Nie jest to jednak jedyny skutek nowego systemu, zaprowa-
ego w szkołach poznańskich. Cierpi na nim ogólne wykształ-

dzieci. Program szkół ludowych w Prusach jest dość
erny, obejmuje, oprócz czytania i pisania: w rachunkach trzy

ania, ułamki zwyczajne

esiętne, w geografii opis

nej prowincyi, Prus i ces.

nieckiego, dość szczegóło-

ogląd na stosunki geogra-

e Europy i ogólnikowy na

rafie innych części świata;

ryę państwa Pruskiego,

zeglónnem uwzględnieniem

i Hohenzollernów, w re-

katechizm średni i historię

ną; w języku niemieckim,

ejsze samodzielne wypra-

nia na temat opisowy lub

ryczny, nadto kaligrafię,

ki, śpiew, gimnastykę, dla

wcząt szycie, hafty i t. p.

się zważy, że wszystkiego

mają nauczyć się w języ-

niemieckim dzieci, które,

pując do szkoły znają do-

bardzo niedostatecznie swój własny język i pobierają od sa-

początku naukę w języku zupełnie sobie obcym, to łatwo zro-

ec, że owoce takiego nauczania nie mogą być wielkie. Dziecko

ie uczy się w szkole pruskiej wyrazów, o których treści ma

rażenie niejasne, których często wogóle wcale nie rozumie,

się przytem niechętnie, z powodu nadzwyczajnych utrudnień

stych a surowych kar, i w ostatecznym rezultacie wynosi ze

y zapas wiedzy wcale niewielki,—właściwie tylko bardzo nie-

Gmach Tow. Przyjaciół Nauk w Poznaniu.

dostateczną znajomość języka niemieckiego, cokolwiek rachunków, chaos wyuczonych na pamięć zwrotów i niechęć do szkoły. W ogromnej większości wypadków, w rok, dwa po opuszczeniu szkoły, młodzież ma już tylko bardzo niejasne wyobrażenie o tem, czego się uczyła. Dziewczeta, kilka lat później, wychodząc za mąż, często nawet już nie umieją podpisać się pod aktem ślubu cywilnego; chłopcy zaś dopiero w czasie pozaszkolnym nabierają wiadomości potrzebnych im w życiu. Jako szczegół, charakteryzujący drastycznie używany obecnie system szkolny, przytaczamy fakt, że z młodzieży, wstępującej do wojska, dobra połowa nie ma już żadnego wyobrażenia o języku niemieckim, którego uczyła się i którym z konieczności musiała rozmawiać z nauczycielem przez 7 lat pobytu w szkole ludowej, a 0,43% nie umie ani czytać, ani pisać.

Wychowanie publiczne należy w ces. Niemiec do prerogatyw gminy, ale tylko gminy miejskie korzystają w praktyce z praw autonomii pod tym względem, utrzymują szkoły własnym kosztem, ustanawiają nauczycieli i regulują płacę w granicach określonych prawem. Władze centralne mają wszakże prawo zatwierdzania nauczycieli, przepisywania planu nauk i nadzorowania szkół miejskich. Gminy wiejskie, z praw autonomicznych w dziedzinie szkolnictwa posiadają w praktyce tylko jedno: ponoszenia kosztów utrzymania szkoły, i mają głos rozstrzygający w sprawach, dotyczących gospodarstwa finansowego szkolnego. Nauczycieli nadsyła rząd, nie pytając się o życzenia gminy; on też rozstrzyga samodzielnie o wszystkich wewnętrznych sprawach szkolnych. Zazwyczaj kilka wsi posiada wspólną szkołę. Obywatele, płacący podatki, wybierają dozór szkolny, instytucję autonomiczną, która zbiera się kilka razy na rok dla ustanowienia budżetu szkolnego lub uchwalenia niezbędnych, nakazanych przez władzę, reparacji. Koszta utrzymania szkoły rozdzielają się drogą „repartycji“ na wszystkich obywateli, stosownie do opłacanego przez nich podatku dochodowego i gruntowego. W największej liczbie wypadków jednak gminy szkolne otrzymują zapomogę z kasy państwowej, rząd też ponosi zazwyczaj większą część kosztów budowy szkół nowych. W W. Ks. Poznańskim rząd z ogólnego budżetu szkół ludowych, wynoszącego 12,129,000 marek rocznie, ponosi

większą połowę, a mianowicie 6,339,000. Wyższe zapomogi pobierają tylko jeszcze Prusy Wschodnie, Szląsk i prowincya Nadreńska. Natomiast budżet szkół ludowych w Poznańskim należy do najniższych. Mniej wydają na oświatę tylko 2 prowincye Królestwa Pruskiego: Pomorze i Prusy Zachodnie; najwięcej zaś prow. Nadreńska, a mianowicie 48,774,000 marek rocznie. Drugie miejsce zajmuje Szląsk z 31 milionami marek. Szkół ludowych (klas) jest w Poznańskim ogółem okrągło 2,400. Do jednej szkoły (klasy) uczęszcza przeciętnie 74 uczniów. Jest to liczba stosunkowo bardzo wielka. W Hamburgu uczęszcza do jednej szkoły (klasy) przeciętnie 38, w Alzacyi 43, w Berlinie 47 uczniów. Większą frekwencyą niż w Poznańskim odznaczają się tylko szkoły ludowe w obu księstwach Lippe (92—95). Szkoły po wsiach mają charakter wyznaniowy. Istnieją oddzielne dla katolików i protestantów. Po miastach, obok szkół wyznaniowych istnieją także mieszane, t. zw. „sym-

multanne“. Na wsi nauczyciel posiada zazwyczaj, oprócz pensyi i mieszkania urzędowego, kilku morgów roli lub ogrodu. Dochód wynosi dla nauczycieli młodych około 1,200, po 25 latach 2,000 marek. Nauczyciele miejscy pobierają zazwyczaj wyższe pensye. Bezpośrednim przełożonym nauczycieli, w szkołach małych, jedno lub dwuklasowych, które nie posiadają „rektora“, jest inspektor

Dr. Bolesław Erzepki.
Konserwator zbiorów Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu.

powiatowy. Dawniej każdy nauczyciel posiadał jeszcze bliższego przełożonego, „inspektora lokalnego“, którym był zazwyczaj proboszcz (względnie pastor) parafii, do której szkoła należała. Urząd ten zniesiono w następstwie walki kulturalnej. Obecnie „inspektor powiatowy“ pełni równocześnie obowiązki „miejscowego“. Księża katolicy mają tylko prawo nadzorowania nauki religii, ale zazwyczaj nie korzystają z niego. Władzą wyższą jest urzędujący przy każdym prezesie regencyjnym wydział dla spraw szkolnych i kościelnych, najwyższą w obrębie prowincyi—prowincjonalna rada szkolna, która jednak zajmuje się tylko wyjątkowo sprawami szkół ludowych.

Szkół średnich istnieje w W. Księstwie 44. Dzielią się one na 3 typy, „szkoły średnie“ (Mittelschulen), szkoły realne i gimnazya. „Szkół średnich“ jest 24. Są one niejako wyższym stopniem szkoły ludowej, zbliżają się pod względem planu nauk do większych szkół miejskich. Program jest zastosowany do potrzeb stanów średnich, kupców, przemysłowców, lepszych rzemieślników, techników i t. d. Z języków, uwzględniają te szkoły tylko nowożytny, a zwłaszcza francuski i angielski. Kurs jest 6—8-letni. Gimnazya są typem szkół klasycznych. Mimo reform, zaprowadzonych w latach ostatnich, głównymi przedmiotami nauki pozostały tam języki łaciński i grecki. Nauka języka francuskiego jest czysto teoretyczna, nie zastosowana wcale do wymagań życia praktycznego. Z innych przedmiotów nauki są najważniejsze: język niemiecki, historia, geografia, geometrya konstrukcyjna, początki stereometrii i arytmetyka, aż do nauki o logarytmach włącznie. Nauki przyrodnicze są zaniedbane. Kurs jest 9-letni w 6 klasach (najwyższa „pryma“, najniższa „seksta“). Pryma, sekunda i tercja mają kursy 2-letnie i są podzielone na oddziały „wyższy“ i „niższy“. Przy każdym prawie gimnazyum istnieje szkoła przygotowawcza, składająca się z 2 klas, „septymy“ i „oktawy“. Gimnazyów pełnych jest w Księstwie 15; nadto istnieją 2 progimnazya, obejmujące tylko klasy niższe i średnie, od „seksty“ do „sekundy niższej“. Szkoły realne, w liczbie 3, stanowią ogniwo przejściowe między „szkołami średnimi“ a gimnazyami. Plan nauk jest mniej więcej ten sam, co w gimnazyach. Języki klasyczne odgrywają tam jednak rolę mniejszą, a natomiast jest zaprowadzona nauka języka

angielskiego i nauki przyrodnicze bywają tam więcej uwzględniane. Ukończenie kursu szkoły realnej i gimnazyum klasycznego uprawnia do studyów uniwersyteckich, ukończenie kursu „sekundy niższej“ do jednorocznej służby wojskowej.

Oprócz tych zakładów istnieje w Księstwie znaczna liczba wyższych szkół żeńskich i kilka szkół zawodowych oraz specjalnych, mianowicie zaś 2 katolickie, dwa ewangelickie i jedno mieszane seminaryum dla nauczycieli ludowych, 5 zakładów przygotowawczych do seminaryum, t. zw. „zakładów dla preparandów“ (Praeparandenanstalten), 2 seminarya dla nauczycielek, 3 zakłady dla głuchoniemych, 1 dla niewidomych, 1 szkoła agronomiczna, 2 rolnicze (niższe), 2 ogrodnicze i 1 zakład dla akuszerok. Do szkół wyższych można już zaliczyć technikę poznańską, seminaryum dla szkół-uczonych (dla kandydatów na nauczycieli gimnazjalnych i realnych), oraz 2 seminarya duchowne, w Poznaniu i Gnieźnie. Uniwersytetu W. Księstwo nie posiada. Mimo usilnych starań ze strony posłów polskich w czasach dawniejszych, rząd nie zgodził się na jego założenie. Pod koniec wieku XIX poruszyli sprawę tę Niemcy, ze skutkiem daleko lepszym. Ostatecznie jednak przemogły obawy, aby uniwersytet poznański nie stał się środowiskiem ruchu polskiego, i z tych względów projekt został ponownie pogrzebany. Natomiast rząd postanowił utworzyć w Poznaniu rodzaj uniwersytetu ludowego, który będzie na razie posiadał rektora, 2 profesorów i kilku lektorów. Akademia ta—taka jest nazwa urzędowa—ma służyć tylko celom ogólnej oświaty, przede wszystkim zaś dostarczać strawy umysłowej obywatelstwu niemieckiemu i urzędnikom i być rozsądnikiem „kultury niemieckiej na kresach wschodnich“. Utworzenie zakładu naukowego z takim charakterem tłumaczy się w części tem, że Polacy zdobyli się przed kilku laty na utworzenie podobnej instytucyi, mianowicie zaś na regularne urządzenie seryi wykładów popularnych treści naukowej. Akademia niemiecka ma być, jak władze przyznają otwarcie, „środkiem germanizacyjnym“, zapewne w tem znaczeniu, że głównym jej celem będzie uprzyjemnienie Niemcom, zwłaszcza urzędnikom, pobytu w Poznaniu i dostarczenie im zajęć umysłowych. Taki sam charakter ma już kilka innych zakładów, utworzonych w ciągu kilku lat ostatnich, a zwłaszcza „Biblioteka cesar-

řza [Wilhelma“ i nowe Muzeum prowincjonalne. W budżecie państwowym figurują one jako zakłady antypolskie. Oczywiście jednak korzystają z nich także Polacy, z wielkim dla siebie pożytkiem. W następstwie walki politycznej, także istniejące od dawna już zakłady i instytucje, służące celom nauki, nabrały charakteru jednostronnie narodowego. Te, które powstały przy pomocy władz lub z udziałem obywatelstwa niemieckiego, mają dziś charakter wybitnie niemiecki i nie posiadają członków w społeczeństwie polskim. Z drugiej strony zaś Niemcy unikają instytucji, które były i pozostały polskimi. Porozumiewania się i współpracownictwa na polu nauki niema, chociaż każda ze stron, w razie potrzeby, korzysta ze zbiorów i publikacji strony przeciwnej. Tak więc Niemcy posiadają osobne Towarzystwa historyczne, archeologiczne i t. p., rządzą w Muzeum prowincjonalnem zarówno nowem, jak i starem, w archiwum i wydają własne czasopisma naukowe. Polacy natomiast mają własne Muzeum i połączone z niem Towarzystwo Przyjaciół Nauk z 4 wydziałami (historyczno-literackim, archeologicznym, lekarskim i przyrodniczo-technicznym), które wydaje corocznie obszerny tom „Roczników“ i 12 zeszytów „Nowin lekarskich“, a nadto bardzo cenne publikacje archeologiczne w nierównych odstępach czasu. Rozdział w sferze naukowej przenosi się także na pole zawodowe i filantropijne. Tak np. lekarze polscy posiadają swoje własne stowarzyszenie „Pomoc koleżeńska“ dla popierania wdów i sierot po lekarzach. Instytucją naukową, pierwotnie polską, obecnie już zupełnie zgermanizowaną, jest Biblioteka Raczyńskich, założona w roku 1829 przez hr. Edwarda Raczyńskiego i podarowana przez niego wraz z pięknym gmachem (ryc. str. 242) miastu. Według woli ofiarodawcy, język niemiecki miał być w tej instytucji równouprawniony z polskim, a prawo mianowania urzędników przysługuje wydziałowi, złożonemu z kilku urzędników. W razie przekroczenia przepisów statutu, spadkobierca ma prawo odebrać Bibliotekę miastu. Skutkiem zajęć familijnych w rodzinie hr. Raczyńskich stosunki ułożyły się jednak w taki sposób, że terażniejszy posiadacz tej prawa nie może powoływać się na nie, a Niemcy skorzystali z tego, aby mianować bibliotekarza Niemca i usunąć język polski zupełnie. Sprawa jest zbyt zawila, abyśmy mieli tłómaczyć ją

e, a nadto niezupełnie jeszcze skończona. Nadzieja na od-
dla społeczeństwa polskiego tego cennego zbioru, obejmu-
rzeszło 50,000 tomów, i gmachu, w którym mieści się Bi-
opiera się jednak na bardzo słabych podstawach.

wóch wielkich fundacyi naukowych pozostaje się społe-
i polskiemu tylko jedna: Muzeum imienia Mielżyńskich.

to powsta-

wspomnia-

Towarzy-

ujaciół Na-

utworzo-

1857, w myśl

b. Towa-

Przyj. Na-

Narszawie.

tej insty-

upowali się

wybitniej-

stawiciele i

y n a u k i

których po-

s w Poznań-

znajdowała

zna liczba,

ni filozofo-

gust Ciesz-

(długoletni

i Karol Li-

ybiskup Le-

yłuski, hr.

Działyński,

er Raczyński, ks. Malinowski, Bentkowski i t. d. Towa-

wraz z swemi zbiorami i biblioteką mieściło się pierwot-

dnem skrzydle pałacu (Biblioteki) Raczyńskich. Gdy zaś

ej instytucyi, składający się już w owych czasach z samych

w, wymówił lokal towarzystwu, hr. Seweryn Mielżyński

a niego (w r. 1871) dom osobny (ryc. str. 245), w którym

Teatr polski w Poznaniu.

dotąd znajduje się biblioteka. Spadkobierca Seweryna, hr. Józef Mielżyński, wznosił własnym kosztem na dziedzińcu starego domu nowy gmach na umieszczenie zwiększających się nieustannie zbiorów. Z wdzięczności za ten czyn obywatelski całe Muzeum otrzymało w następstwie nazwę „Muzeum imienia Mielżyńskich”. Zbiory składają się z kilku działów: biblioteki, liczącej przeszło 50,000 tomów, 2) galeryi obrazów malarzów polskich i przebywających w Polsce, 3) galeryi malarzów obcych, 4) wielkiego zbioru stalo- i miedziorytów, 5) gabinetu numizmatycznego, 6) muzeum historycznego, 7) muzeum przyrodniczego, 8) gabinetu J. I. Kraszewskiego, 9) jednego z najbogatszych na północnym wschodzie Europy muzeum archeologicznego. Obie galerye obrazów są darem hr. Mielżyńskich; utworzenie muzeum archeologicznego jest głównie dziełem teraźniejszego konserwatora, głośniego w świecie naukowym d-ra Bolesława Erzepkiego (ryc. str. 247) i lekarza d-ra Köhlera. Jak już zaznaczono, Muzeum połączone jest ściśle z Towarzystwem Przyjaciół Nauk i posiada wspólny zarząd. Prezesem Towarzystwa jest obecnie uczony biskup sufragan poznański, dr. Edward Likowski (ryc. str. 239), bezsprzecznie jedna z najwybitniejszych osobistości na polu naukowym w Poznańskim. W praktyce zarządza zbiorami dr. B. Erzepki, który też nadaje kierunek wydziałowi historyczno-literackiemu. Oprócz tego Muzeum polskiego istnieje w Poznaniu jeszcze drugie mniejsze i mniej znane, obejmujące zabytki kościelne. Zorganizował je arcybiskup teraźniejszy dr. Florian Stablewski, chcąc uchronić od rozproszenia i zniszczenia cenne stare paramenty i przybory, znajdujące się po kościołach archidiecezyi. Zarządcą tego muzeum jest ks. Józef Zalewski. Inne zbiory polskie znajdują się w rękach prywatnych w małych miasteczkach prowincjonalnych, a nawet wsiach, i dlatego są niedostępne dla kół szerszych. Wyróżniają się z nich: wielka, obfita w stare wydawnictwa i rękopisy biblioteka hr. Zamojskiego w Kórniku, którą zarządza znany uczony dr. Zygmunt Celichowski, i wspaniały zbiór artystyczno-historyczny hr. Działyńskiej (obecnie ks. Czartoryskiego) w Gołuchowie pod Pleszewem. Zbiór ten jest szczególnie bogaty w stare, kosztowne tkaniny i wyroby ceramiczne z wszystkich czasów.

Wobec scharakteryzowanych wyżej stosunków szkolnych i walki narodowej wogóle, w której także, po przeniesieniu jej na pole ekonomiczne, najważniejszym środkiem zaczepnym i odpornym jest oświata, w społeczeństwie polskiem utworzył się szereg stowarzyszeń, które, opierając się na konstytucyi i prawie krajowem pruskiem, usiłują uzupełnić dla ludu polskiego naukę szkolną, zaopatrzyć go w wiadomości, potrzebne w życiu zawodowem i publicznem, zaznajomić go z historią i literaturą, zachęcić do pracy nad własnem wykształceniem, wreszcie połączyć rozproszone usiłowa-

Zakład imienia Garezyńskich w Poznaniu.

nia samopomocy i nadać im kierunek jednolity. Do najważniejszych instytucyi tego rodzaju należy Towarzystwo Czytelni Ludowych, które zakłada w całym kraju, po wsiach i miastach, biblioteczki, dostarczające chętnym czytania, bez opłaty, dzieł popularnych, treści pouczającej, historycznej i t. d. Prowadzeniem tych Czytelni zajmują się najczęściej po wsiach księża, organiści, lub światlejsi gospodarze, po miastach osoby z stanów średnich. Popyt na książki jest tak wielki, że zarząd czytelni, który rozporządza tylko szczupłemi środkami, w małej części tylko może zaspokoić istniejące potrzeby. Czytywane są najchętniej dziełka historyczne,

powieści historyczne i obyczajowe, opisy podróży i t. p. Po miastach drugim bardzo ważnym czynnikiem oświaty są liczne stowarzyszenia, towarzyskie, zawodowe i gimnastyczne. Istnieje przysłówie, według którego: jeżeli spotka się gdziekolwiek na świecie trzech Niemców, to przedewszystkiem zakładają stowarzyszenie. Można by je zastosować i do Polaków w Poznańskim. Niema miasteczka, w którym nie byłoby przynajmniej jednego towarzystwa; w większych jest ich po kilka, w Poznaniu kilkanaście. Z nazwy są to najczęściej instytucje zawodowe: Przemysłowców, Rzemieślników, Robotników; ale w rzeczywistości mała tylko ich część zajmuje się poważnie sprawami zawodowymi i zarobkowymi. Za to podnoszą one bardzo ogólny poziom oświaty swych członków, wywołują współzawodnictwo na polu umysłowym, szerzą znajomość literatury i historii, rozszerzają widnokrąg myśli, wreszcie zaś przyuczają członków do solidarności, do zgodnej i wspólnej pracy w jakimkolwiek kierunku: słowem wyrwywiają jednostki z ciasnego kółka życia domowego, wychowują obywateli, obeznanych z ogólnymi potrzebami społeczeństwa, z jego prawami i obowiązkami, otrząskanych w ogniu krzyżujących się zdań, a skutkiem tego pewnych siebie, nie dających zastraszyć się pierwszym lepszym argumentem i chętnych do udziału w życiu publicznym. Ta dodatnia działalność stowarzyszeń polskich tłumaczy się w znacznej części tem, że należą do nich, bez względu na ich nazwę, zazwyczaj członkowie różnych stanów, od inteligencji miejskiej do robotników. Takie współpracownictwo żywiołów różnorodnych, zrównanych ze sobą statutem towarzystwa, bez względu na stanowiska społeczne, stosunki materialne i poziom oświaty, musi oczywiście zbliżyć je do siebie, wytwarzać świadomość wspólności interesów, a tem samem poczucie solidarności, i oddziaływać korzystnie na rozwój umysłowy mniej wykształconych. Inteligencja odgrywa tam mimowolnie i niespostrzeżenie rolę nauczycieli, sama zaś zdobywa, przez zetknięcie się z przedstawicielami szerokich warstw ludu, podstawę dla swej działalności i urabia sobie pogląd na ogólne położenie i potrzeby ludu. Liczba tej inteligencji wzrosła, jak zaznaczyliśmy już w innym rozdziale, bardzo w ciągu kilkadziesiąt lat ostatnich. Jest to nietylko następstwo rozwoju stosunków ekonomicznych i politycznych, lecz także wynik działalno-

ści instytucji, która pragnącym nauki dostarcza odpowiednich środków materialnych. Instytucją tą jest Towarzystwo Pomocy Naukowej w Poznaniu. Zawdzięcza ono swe istnienie Karolowi Marcinkowskiemu, lekarzowi, który w czasie, kiedy w społeczeństwie poznańskim mało kto jeszcze troszczył się o warunki jego przyszłego rozwoju, przewidział, iż byt jego będzie zależeć przede wszystkim od stopnia jego oświaty, umiejętności zastosowania się do nowych warunków życia ekonomicznego, i usiłował dostarczyć mu środków do rozwoju umysłowego, a z drugiej strony stworzyć środo-

Poznań Pomnik Jana Kochanowskiego.

wisko ruchu przemysłowego. W tym celu stworzył wspomniany już poprzednio „Bazar“ poznański i założył Towarzystwo Pomocy Naukowej (w r. 1841). Towarzystwo to dało w ciągu kilkudziesięciu lat swego istnienia kilku tysiącom młodzieży możliwość zdobycia wiedzy i wyższych stanowisk społecznych, przez udzielanie bezzwrotnych stypendyj, lub też bezprocentowych pożyczek, na naukę w gimnazyjach, uniwersytetach i rozmaitych szkołach zawodowych. Z inteligencji poznańskiej conajmniej trzecia część korzystała stale lub chwilowo w czasie swych studyów z pomocy tej instytucji. Dochody i wydatki Towarzystwa na cele oświaty podlegają wa-

haniem, odpowiednio do napływu składek i legatów, a wynoszą obecnie przeciętnie 50,000 marek rocznie. Ogromną większość dochodu stanowią procenty od kapitałów własnych tej instytucji. Wynosiły one pod koniec roku zeszłego (1902) blisko milion marek.

Wspomnimy jeszcze o teatrze polskim w Poznaniu, jako ważnym czynnikiem w życiu kulturalnym społeczeństwa tamtejszego. Osobna scena polska istnieje w Poznaniu dopiero od roku 1870. Dawniej gościły tam tylko trupy przejezdne z Warszawy i Krakowa i dawały przedstawienia w starym teatrze miejskim. Na utworzenie stałego teatru polskiego nie pozwalały władze pruskie. Przyszkość usunęła dopiero ordynacya procederowa dla Związku północno-niemieckiego, z roku 1869. Na mocy jej też w roku następnym osiedliła się w Poznaniu trupa polska, która grywała stale w teatrze niemieckim, a równocześnie utworzył się komitet dla popierania sceny polskiej i wzniesienia dla niej gmachu własnego. Zbudowano go do roku 1875, kosztem niespełna pół miliona marek i otwarto uroczyście w czerwcu tegoż roku przedstawieniem amatorskim. Gmach ten (ryc. str. 251) mieści się na dziedzińcu dwóch wielkich domów przy jednej z ulic pryncypalnych miasta, Berlińskiej. Sala może pomieścić 600 osób, rozmiary sceny są odpowiednio do tego niewielkie: 7,65 metrów szerokości, 8,80 głębokości, 6,30 wysokości. Ponieważ scena polska w Poznaniu bez znacznej zapomogi utrzymać się nie może, pomyślano wcześniej o dostarczeniu odpowiednich funduszów, ale dopiero pod koniec wieku XIX sprawa ta doczekała się ostatecznego rozwiązania. W r. 1890 utworzyła się spółka budowlana „Pomoc“, do której przystąpiło przeszło 200 osób, i wspólnymi siłami wzniesiono na miejscu 2 starych kamienic przed teatrem dwie wspaniałe nowe, tworzące harmonijną całość architektoniczną. Dochód z tych dwóch gmachów, wynoszący około 10,000 marek, przeznaczono wyłącznie na potrzeby teatru, względnie na zapomogę dla przedsiębiorcy teatralnego. Sceną poznańską kierowali: od r. 1875—1881 Karol Doroszyński, następnie, od r. 1881—2 Lucyan Kościelecki, od r. 1882—3 Al. Podwyszyński, a od tego czasu, aż do swej śmierci (w r. 1896), redaktor naczelny „Dziennika Poznańskiego“, Franciszek Dobrowolski. Po śmierci Dobrowolskiego, oddano teatr „w dzierżawę“ artyście =

sceny krakowskiej, Edwardowi Rygierowi, który kieruje nią do tej pory. Przekonawszy się, że teatr, mimo subwencji towarzystwa „Pomoc“, nie może się utrzymać, Rygier w paru latach ostatnich stara się oprzeć byt tej instytucji na szerokich warstwach ludu i wystawia w tym celu przeważnie sztuki popularne po cenach niższych. Słowem, zdemokratyzował on teatr i uczynił go, wprawdzie przez obniżenie poziomu artystycznego, ważnym czynnikiem kultury dla warstw średnich i niższych. Zmiana ta jest o tyle uzasadniona stosunkami, że publiczność wykształcona i posiadająca wyrobiony smak artystyczny, zaniedbywała teatr coraz więcej, tak, że na połowie przedstawień sala świeciła zupełną pustką. Teatr polski, ubogi w artystów wybitnych i rekwizyty nie zadawałnią jej. Przeciwwstawiała mu ona bogaty, pobierający od miasta blisko 50,000 marek zapomogi, teatr niemiecki, chociaż rzadko uczęszczała do niego. Dopiero teraz, gdy dyr. Rygier ściąga do teatru przez widowiska popularne szerokie warstwy ludności średnio zamożnej i uboższej z miasta i przedmieść, byt sceny jest jako tako zapewniony.

Zdemokratyzowanie teatru poznańskiego jest jednym z charakterystycznych objawów rozwoju stosunków politycznych i społecznych w Poznańskim w ostatniej ćwierci wieku. Przed 25 laty, a nawet jeszcze za czasów Franciszka Dobrowolskiego, nikomu na myśl nie przyszło, że trzeba i można będzie oprzeć byt teatru na szerokich warstwach ludu. Popieranie sceny polskiej było „nobile officium“, stanów zamożnych, inteligencji miejskiej i szlachty wiejskiej. Te dwa stany stworzyły teatr i utrzymywały go przez długie lata, jak wogóle w owych czasach były, obok duchowieństwa, jedynymi czynnikami, które poczuwały się do obowiązku przestrzegania interesów społeczeństwa, i kierowały też niem niepodzielnie. Stosunki te zmieniły się zupełnie pod koniec wieku XIX, skutkiem polityki germanizacyjnej rządu i przebudzenia się najszerszych warstw ludu. Szlachta, czyli raczej ziemiaństwo, w miarę pozbywania się ziemi, traci coraz więcej swoje wpływy, inteligencja zaś miejska, a w czasach ostatnich także część duchowieństwa, łączy się do wspólnej pracy z nowymi żywiołami, które dopiero od niedawna wystąpiły na widownię polityczną: ludem miejskim i włościanstwem. W następstwie tego rozwoju okazało się, że losy spo-

łeczeństwa nie zależą bynajmniej od losów większej własności ziemskiej, że potrafi ono bronić swych interesów także bez dotychczasowych kierowników, energiczniej nawet i skuteczniej. Ten przewrót w stosunkach wewnętrzno-politycznych poznańskich jest dziełem, a równocześnie przyczyną, ogromnego rozwoju prasy ludowej. Małe, tanie, popularne dzienniki poruszyły lud uśpiony i przygotowały do działalności politycznej, a im szersze warstwy ruch ten ogarniał, tem więcej odczuwano potrzebę takich tanich wydawnictw, i tem więcej mnożyła się ich liczba. Dziś już ta prasa ludowa jest najważniejszym czynnikiem politycznym w W. Ks. Poznańskim i wyparła z stanowisk uprzywilejowanych pisma wielkie, przeznaczone dla inteligencji i stanów zamożniejszych. Z drugiej zaś strony jest ona najpoważniejszym czynnikiem oświaty, zastępuje szerokim warstwom ludu szkołę, zachęca do nauki i ułatwia ją, dostarcza swoim czytelnikom tysiącznych wiadomości, niezbędnych w życiu prywatnem i publicznem, których w szkole germanizacyjnej nabyć nie można. Rozmiary tej pracy nie pozwalają nam na szczegółowe scharakteryzowanie rozwoju dziennikarstwa w Poznańskim i określenia charakteru i działalności pism pojedynczych. Zadowolimy się więc wyliczeniem ważniejszych czasopism, wychodzących obecnie, z podaniem liczby prenumeratorów każdego z nich, zwłaszcza, że sam taki wykaz wystarczy do wyrobienia sobie sądu o roli, jaką w społeczeństwie tamtejszem odgrywa dziennikarstwo.

Tytuł pisma	Charakter	Wychodzi	Liczba prenum.
Dziennik Poznański	Organ inteligencji zachowawczej	6 razy na tydzień	2,600
Kuryer Poznański	Organ duchowieństwa	" "	1,200
Orełdownik	Organ centralny ruchu ludowego	" "	3,500
Postęp	Ludowy, antysemitcki	" "	5,500
Wielkopolanin	Ludowy, zachow.	" "	12,000
Goniec Wielkopolski	Demokr.-narod.	" "	3,000
Dziennik Kujawski	Ludowy, zachow.	" "	4,000

Tytuł pisma	Charakter	Wychodzi	Liczba prenum.
Przyjaciel Ludu	Ludowy, zachow.	6 razy na tydzień	2,000
Praca	Ludowy, radykalny	raz na tydzień	13,000.
Przewodnik Katolicki	Ludowy, zachow.	" "	64,000
Ziemianin	Rolniczy	" "	800
Poradnik gospodarski	"	" "	2,500

Wszystkie wymienione tu czasopisma, z wyjątkiem „Dziennika Kujawskiego“, wydawanego w Inowrocławiu, wychodzą w Poznaniu. Małe pisma prowincjonalne i poznańskie, nie posiadające większego wpływu, jak „Gazeta Bydgoska“, „Gazeta Kościańska“, „Lech“ i t. p., oraz wydawnictwa beletrystyczne i czysto kościelne, pomijamy, tak samo naukowe, z których ważniejsze wymieniliśmy już na początku tego rozdziału. Jak z zestawienia powyższego wynika, ogółem rozchodzą się w W. Ks. Poznańskim **dzienniki** w liczbie 34,000, **tygodniki** w liczbie 80,000 egzemplarzy, na ogólną liczbę 1,200,000 mieszkańców polskich. Na 35 Polaków przypada zatem 1 egz. dziennika, na 15 Polaków 1 egz. tygodnika, na 10 Polaków 1 egzemplarz czasopisma wogóle.

Niemcy prasy ludowej w tem zrozumieniu, jak Polacy, nie posiadają. Przeważają u nich pisma wielkie, wychodzące 2—3 razy **dziennie**, rozpowszechnione mało między prostym ludem wiejskim. **Najwięcej** czytane są „Posener Zeitung“, organ wolnomyślny **hakatystowski**; „Posener Tageblatt“, półurzędowy organ **zachowawczy**, a równocześnie organ centralny stowarzyszenia **hakatystowskiego**, „Posener Neueste Nachrichten“, dziennik wolnomyślny, zachowujący neutralność w sprawach politycznych, wreszcie **wychodząca** w Bydgoszczy „Ostdeutsche Rundschau“, od pewnego **czasu** **hakatystowska**. Oba dzienniki ostatnie mają charakter **brukowy**. Pisma, wydawane w miastach mniejszych Księstwa, posiadają stosunkowo niewielu czytelników i nie odgrywają wielkiej roli. Uprawiają one wszystkie agitację antypolską.

Rozdział narodowy uwydatnia się naturalnie głównie na tych **polach**, które są przedmiotem walki, a zatem w dziedzinie oświaty, **kultury** i **zarobkowości**. Natomiast zakłady i instytucje, służące **celom** **humanitarnym**, **hygienicznym**, **społecznym** i t. p., słowem

te wszystkie, które nie mogą rozwijać się bez współdziałania całej ludności i opieki władz, są wspólne. Udział władz i ludności niemieckiej w ich zarządzie sprawia jednak, że nabierają one coraz więcej charakteru niemieckiego. Nawet instytucje, założone przez Polaków, a podlegające nadzorowi władz, zniemczono w czasach ostatnich zupełnie. Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu nie stanowi wyjątku. Ten sam los spotkał, skutkiem braku przezorności testatora, bogate schronisko dla osób stanu szlacheckiego, założone na Wildzie pod Poznaniem w b. klasztorze Sercanek, przez Garczyńskiego (ryc. str. 252), i niektóre inne zakłady. Instytucje higieniczne, humanitarne, społeczne i dobroczynne (z wyjątkiem katolickiego Tow. Ś.tego Wincentego à Paulo) można podzielić na 3 typy. Jedne znajdują się pod bezpośrednim zarządem sejmku, względnie starosty krajowego, jak zakłady dla obłąkanych (w Owińskich pod Poznaniem i Dziekance pod Gnieznem) i dom poprawy dla młodocianych przestępców; drugie są instytucjami miejskimi, jak większość szpitali; trzecie są kierowane przez komitety mieszane, na których czele stoi urzędnik państwowy, np. Towarzystwo dla zwalczania gruźlicy. W sejmie prowincjonalnym i w zarządach miast, nawet tych, w których Polacy stanowią większość ludności, Niemcy posiadają przewagę i troszczą się zazwyczaj mało o życzenia reprezentantów polskich. To też we wszystkich wymienionych zakładach język niemiecki jest urzędowym, a polski dozwolony tylko o tyle, o ile używanie jego nie da się uniknąć. Nie inaczej jest zresztą w Towarzystwie dla zwalczania gruźlicy, jedynej w Księstwie instytucji, w której Polacy łączą się chętnie do współdziałania z Niemcami. I tam język polski nie jest równouprawniony z niemieckim, lecz używany tylko w odezwach, zwracających się wprost do ludu.

*

Kończymy na tem pogląd na stosunki w W. Ks. Poznańskim i zwracamy się do innych dzielnic, które dłużej, niż Poznańskie, znajdują się pod panowaniem pruskim i wykazują wyraźniejsze jeszcze ślady usiłowań germanizacyjnych, ale nie zatraciły swego charakteru polskiego i w czasach ostatnich zaznaczają coraz energiczniej swą łączność z mieszkańcami W. Księstwa.

POMORZE I ZIEMIA PRUSKA.

(PRUSY ZACHODNIE I WSCHODNIE).

POGLĄD HISTORYCZNY.

Bierzmy ze sobą pod wspólnym nagłówkiem dwie dzielnice, które pierwotnie, oprócz warunków geograficznych, nie miały ze sobą nic wspólnego, a i dziś różnią się znacznie, zarówno pod względem etnograficznym, jak i kulturalnym, społecznym i politycznym. Jedna z nich była zamieszкана od wieków przez szczerp polski lub conajmniej bardzo blisko spokrewniony z Polakami, druga przez szczerp litewski, z którego zachowała się tylko nazwa. Jedna brała od wieków udział w rozwoju, któremu podlegały ziemie, należące do b. państwa polskiego, i pozostawała tylko przejściowo, na schyłku wieków średnich, pod władzą niemiecką; druga była zawojowana zupełnie przez zakon niemiecki Krzyżaków i zaludniona przez mieszaninę narodów, w której Polacy, Litwini i Niemcy stanowili mniej więcej równe części; była państwem niemieckim, wysuniętem daleko ku wschodowi, nieprzerwanie, od wieku XIII, a przez czas krótki stosunkowo tylko podlegała władzy polskiej; brała udział w rozwoju, właściwym krajom protestanckim niemieckim. Obie te dzielnice połączyły się jednak w ciągu wieków węzłami historii tak silnie, że już w wieku XV otrzymały wspólną nazwę, przyczem Pomorze na-

zwano Prusami Królewskimi, a Prusy właściwe Książęcemi, i zachowały je po dziś dzień w formie zmienionej, jako Prusy Zachodnie i Wschodnie. Ta nazwa wspólna jest następstwem wspólnego pozostawania ich pod panowaniem Krzyżaków w ciągu lat stu pięćdziesięciu, od zajęcia Pomorza wschodniego przez zakon wojowniczy, w r. 1308, aż do drugiego pokoju toruńskiego w r. 1466. Oprócz dwóch wymienionych już dzielnic, należał do ówczesnego państwa krzyżackiego niewielki obszar, położony w czworokącie między Osą, Drwęcą i kolanem Wisły, a zwany Ziemią Chelmińską i Michałowską. Obszar ten, sąsiadujący z siedzibami litew-

Gdańsk. Widok z góry Biskupiej.

skich Prusaków, nie był jednak nigdy przez nich zamieszkany, lecz posiadał od wieków ludność polską i należał do państwa Mieczysławów i Bolesławów. Dostał się on po upadku państwa polskiego ponownie pod władzę niemiecką i został połączony z b. Pomorzem pod wspólną nazwą prowincji zachodnio-pruskiej.

Każda z tych 3 części terazniejszych dwóch prowincji pruskich posiada swoje własne dzieje, których nici, jak już wynika z uwag powyższych, płaczą się często ze sobą.

Nazwą Pomorze oznaczano pierwotnie cały pas nadbałtycki, zamieszkały przez Słowian, sięgający od Wisły do półwyspu Jutlandzkiego, w epoce Piastowskiej zaś obszar, zamknięty między

Wisłą i Odrą, Notecią i Bałtykiem. Ludność tamtejsza, spokrewniona, jak już zaznaczono, bardzo blisko z Polakami, znajdowała się w zaraniu dziejów na wyższym stopniu oświaty, niż inne szczepy słowiańskie, posiadała rozwinięty handel i przemysł i znaczne miasta portowe, z których wielkiego znaczenia zachowały się tylko głuche echa w podaniach. Pierwsza wiadomość o tym kraju pochodzi z r. 968, w którym Mieczysław I zdobył go, według opowiadań kronikarzy, i przyłączył do swego państwa. Pomimo zaprowadzenia chrześcijaństwa i ustanowienia biskupstwa pomorskie-

Gdańsk. Nad Wisłą.

go, celem ściślejszego zespolenia tego kraju z innymi dzielnicami państwa, oraz licznych wypraw wojennych, wpływy polskie nie były nigdy silne na Pomorzu. Dopiero pod panowaniem Bolesława Krzywoustego nastąpiło w rzeczywistości połączenie i zrównanie tej dzielnicy z innymi, ale po śmierci tego przedsiębiorczego monarchy, gdy skutkiem podziału państwo polskie rozpadło się na małe księstwa, Pomorze odzyskało zupełną samodzielność, a niebawem rozpadło się na dwie części, które przedzielała rzeka Persanta. Książęta części zachodniej, zwanej Pomorzem Zachodnim lub Szczecińskiem, poddali się szybko wpływom niemieckim,

uznali się za wasalów cesarza rzymsko-niemieckiego (w r. 1181) i pracowali tak gorliwie nad germanizacją kraju, że obecnie tylko jeszcze nazwy miejscowości przypominają jego przeszłość słowiańską. Dziś Pomorze Szczecińskie stanowi większą część prowincji pruskiej, zwanej Pomeranią (Pommern). Książęta Pomorza Wschodniego czyli Gdańskiego natomiast utrzymywali nadal dość ścisłe stosunki z książętami polskimi, łączyli się z nimi i czasami uznawali ich zwierzchnictwo, co jednak nie przeszkadzało im spierać się z nimi i walczyć, tak samo, jak zwalczali się nawzajem książęta Piastowscy. Pierwszym z książąt gdańskich, którego imię zapisało się w dziejach, był Sambor I (1178—1207), krewny wojewody ma-

Zamek krzyżacki w Malborku. Strona zachodnia.

łopolskiego Żyrosława, lennik Kazimierza Sprawiedliwego, który zatwierdził go na tronie i obdarzył licznymi prawami. Książę ten, którego władzy podlegała pierwotnie tylko mała część Pomorza Wschodniego, usunął z biegiem czasu wszystkich słabszych władców i zjednoczywszy pod swem berłem kraj, oddał go synowi Mestwinowi, czyli Mszczugowi I (1207—1220). Syn Mszczuga, Świętopełk (1210—1266), zasłynął jako wielki wojownik. Uznawszy się pierwotnie lennikiem Leszka Białego, usiłował później wyzwolić się z pod tego zwierzchnictwa, a gdy Leszek zawezwał go przed swój sąd do Gąsawy, stawił się z silną armią, rozbił nieprzygotowane na zaczepkę wojska polskie, dognął i zabił uciekającego Leszka pod wsią Marcinkowem. W następstwie tego zwycięstwa

Pomorze uzyskało w rzeczywistości zupełną samodzielność; niebawem jednak znalazło groźnych nieprzyjaciół w Krzyżakach, osiedlonych przez Konrada Mazowieckiego w r. 1228 w ziemi Chełmińskiej nad Wisłą. Światopełk zdawał sobie bodaj sprawę z niebezpieczeństwa, którem groziło jego państwu to nowe sąsiedztwo, rozpoczął z Krzyżakami, przy pomocy Prusaków litewskich, w r. 1238, walkę, która przeciągnęła się do r. 1253 i skończyła się ostatecznie uznaniem Wisły za granicę obustronnych posiadłości. W tym samym czasie powaśnił się Światopełk z synami Władysława Odonicza, któremu w początkach swych rządów oddał swą siostrę Jadwigę za żonę, aby zapewnić sobie jego przychyłość w walce z Leszkiem Białym o pogranicze Nadnoteckie. Rozpoczęła się kilkoletnia wojna, w której ze strony polskiej brali udział Przemysław, Kazimierz Kujawski, Bolesław Wstydlivy i Ziemo-wit Mazowiecki. Książęta polscy odnieśli wprawdzie kilka zwycięstw, wkroczyli do Pomorza i dotarli aż do warownego zamku Raciąża pod Tucholą, ale głównej warowni pomorskiej, Nakła, zdobyć nie mogli. Ostatecznie nastąpiła za pośrednictwem w. m. krzyżackiego ugoda, w której Pomorzanie zrzekli się Nakła wraz z okolicą. Syn Światopełka, Mestwin II (1256—1295), otrzy-mawszy od ojca księstwo Świeckie, wypędził młodszego brata War-cisława z Gdańska i zjednoczył znowu w swem ręku całe państwo. Rządy jego były wypełnione walką z Krzyżakami. Szukając sprzy-jazliwych, a nie posiadając własnego potomstwa, Mestwin zapi-sał Pomorze Gdańskie w r. 1264 księciu szczecińskiemu, Barnimow-i, gdy zaś tenże odmówił mu pomocy, zniósł ten zapis i upoważ-nił do objęcia swej spuścizny margrabiów brandenburskich (1269 r.). Skorzystał też niebawem z ich poparcia w walce z bratem Warci-sławem, który odzyskał przemocą odebrany mu bezprawnie Gdańsk. Brandenburczycy jednak, opanowawszy to miasto, nie myśleli ustąpić z niego także wtedy, gdy Warcisław umarł (1271 r.), a tem samem skończyła się wojna. Wobec tego Mestwin unie-ważnił traktat, zawarty z Konradem brandenburskim, pozbawił go prawa dziedzictwa, a porozumiał się z księciem Przemysławem wielkopolskim i zapisał jemu swe państwo. Tymczasem jednak stryjowie jego (bracia Światopełku Wielkiego), Sambor i Rości-sław, umierając, odstąpili Krzyżakom swoje posiadłości, i Mestwin,

skutkiem wyroku, wydanego przez Papieża, musiał zgodzić się na odstąpienie im ziemi Gniewskiej (1282 r.). Była to pierwsza zdobycz Krzyżaków na Pomorzu. Ale nie skończyło się na tem. Zatargi, które powstały po śmierci ostatniego z książąt pomorskich, i nieostrożność Władysława Łokietka, pozwoliły im niebawem zagarnąć kraj cały i utrzymać się w nim przez półtora wieku. Mestwin II umarł w r. 1294, a po nim objął rządy na Pomorzu książę Przemysław wielkopolski, uznany już poprzednio przez szlachtę i duchowieństwo. Margrabia brandenburski, Waldemar, który na podstawie wspomnianej wyżej umowy z Mestwinem II, pomimo, że książę unieważnił ją niebawem,—rościł sobie preten-

Ruiny zamku krzyżackiego Dybowa pod Toruniem.

...sye do ziemi pomorskiej, usunął Przemysława w r. 1296 za pomocą najętych morderców i przez tę zbrodnię omal nie osiągnął swego celu. W latach następnych, pod rządami zmieniających się co kilka królów: Władysława Łokietka, Wacława II i Wacława III na Pomorzu panował wielki zamęt, wśród którego w kraju utwierdziła się władza możnego rodu Święców. Władysław Łokietek, który w r. 1306 doszedł znowu do rządów, postarał się szybko o przywrócenie stosunków prawidłowych i upokorzył Święców, ale nie odsunął ich zupełnie od udziału w zarządzie kraju. Ambitni możnowładzcy usiłowali odzyskać utraconą władzę zwierzchnią i porozumieli się w tym celu z Brandenburczykami, którzy też nie-

ba wem przybyli z znacznem wojskiem do Pomorza i oblegli Gdańsk. Zajęty walką o swój tron, Władysław Łokietek nie mógł przyjść na pomoc oblężonej załodze; posłuchał natomiast rady jej dowódcy, Bogusza, i zawarł z Krzyżakami umowę, według której mieli wyprzeć Brandenburczyków i zatrzymać w swych rękach połowę zamku gdańskiego, dopóki koszta wojny nie będą im zwrócone. Potężny zakon w krótkim czasie zmusił wojska margrabięgo do odwrotu, nie myślał jednak wcale o oddaniu kraju prawowitemu władcy. Rozgościwszy się na zamku, Krzyżacy niebawem wystąpili przeciw słabej załodze polskiej, wyparli ją z miasta i urządzili wśród ludności polskiej, która z powodu jarmarku w dzień Ś-tego Dominika zebrała się w znacznej liczbie, rzeź straszliwą (w r. 1308). Pamięć jej do dziś dnia przechowała się w podaniach mazurskich. Nie zadawalając się zdobyciem Gdańska, Krzyżacy wyruszyli w głąb kraju, opanowali go w ciągu kilku miesięcy i przyłączyli do swego państwa, podzieliwszy go na 6 komturstw: Gdańsk, Malbork, Gniew, Świecie, Tuchola, Człuchow. Aby zaś upozorować zabór i ubezpieczyć się przed skargami u Stolicy Apostolskiej, odkupili w r. 1309 od margrabiów brandenburskich ich rzekome prawa do kraju za sumę 10,000 grzywien srebrnych. Łokietek, utwierdziwszy się na tronie, pomyślał o odzyskaniu ważnej prowincyi i przeprowadził o nią wojnę, która skończyła się świetnem zwycięstwem pod Płowcami (r. 1331), ale nie potrafił wyzyskać powodzenia orężnego, i Pomorze pozostało przy Krzyżakach.

Wojowniczy ten zakon „Rycerzy niemieckich Panny Maryi“ powstał, jak wiadomo, w Ziemi Ś-tej w r. 1191, podczas oblężenia Akry, z celem podwójnym: walki z niewiernymi i pielęgnowania chorych, i został sprowadzony, po utracie Jerozolimy, nad Wisłę przez księcia mazowieckiego Konrada, znużonego nieszczęśliwemi walkami z pogańskim szczeniem Prusów czyli Prusaków. Właściwa ziemia Pruska obejmowała część zachodnią obszaru, który w zarysie geograficznym, umieszczonym na początku tej pracy, nazwaliśmy „pojezierzem Pruskim“, a mianowicie dorzecza Pasargi (Pasłęki) i Pregoły dolnej z Łyną. Z dzisiejszych posiadłości pruskich po lewej stronie Wisły nie należały do niego: ziemia Chełmińska, dorzecze górnej Pregoły i kraj nadniemeński. Ziemię Chełmińską zamieszkiwali od czasów niepamiętnych Polacy, dwa

inne z wymienionych obszarów spokrewnione z Prusakami szczepy litewskie. Zamknięci w swych niedostępnych puszczech i moczarach, Prusacy nie zdobyli się na wytworzenie jednolitej organizacji państwowej, lecz podlegali władzy licznych panów, którzy jednak w silnem poczuciu solidarności rasowej popierali się zazwyczaj wzajemnie w walce z nieprzyjacielem. Chciwi łupów, a bardzo bitni, byli oni dla Polaków bardzo niewygodnymi sąsiadami, i na pograniczu toczyły się nieustannie krwawe walki. Zaprowadzeniu chrześcijaństwa stawiali zacięty i skuteczny opór. Ś-ty Wojciech poniósł z ich rąk śmierć męczeńską, misya Brunona spełniła się na niczem, wielkie wyprawy zbrojne Bolesława Chrobrego, Krzy-

Toruń. Widok z nad Wisły.

woustego i Kędzierzawego nie wydały trwałego skutku. Pobici, cofali się w głąb puszczy i otrząsali się szybko ze skutków porażki; Bolesławowi Kędzierzawemu zadali stanowczą klęskę. Dopiero w początkach wieku XIII chrześcijaństwo, głoszone przez zakonników z klasztoru cysterskiego w Łeknie, zaczęło zdobywać sobie grunt w ziemi pruskiej, i doszło do utworzenia osobnego biskupstwa dla nawróconych Prusaków. Niebawem jednak nastąpiła reakcja. Biskup Filip został zamordowany, następca jego Krystyan wypędzony, a krucjata, ogłoszona przez Papieża, skończyła się klęską i zupełnem spustoszeniem ziemi Chełmińskiej. Książę mazowiecki, Konrad, wynagrodził wypędzonego z Prus biskup

Krystyana przez przyłączenie ziemi Chełmińskiej do jego dyecezyi— in partibus infidelium—i utworzył zakon braci Dobrzyńskich do walki z Prusakami. Niebawem zaś, przekonawszy się, że zakon ten nie zdoła walczyć skutecznie z potężnym nieprzyjacielem, zawezwał do pomocy zakon niemiecki Panny Maryi, oddając mu w posiadanie ziemię Chełmińską z prawem odebrania jej. Krzyżacy przybyli nad Wisłę w r. 1228, a popierani przez młodzież rycerską z całych Niemiec, w stosunkowo krótkim czasie, do roku 1283, opanowali całą ziemię pruską, wojując nie krzyżem, lecz mieczem. Z licznego niegdyś szczepu pruskiego pozostały po tej 55-letniej walce tylko niedobitki, i nowi panowie kraju rozpoczęli na wielką skalę dzieło kolonizacyjne, aby zaludnić nowymi mieszkańcami zbroczone krwią pustkowia. Na północnym wschodzie, nad Pregołą, osiedlali przeważnie Litwinów, na południu i w pośrodku kraju Polaków, zwłaszcza Mazurów. Pas nadmorski natomiast zaludnili przybyszami ze wszystkich stron państwa niemieckiego. Rozproszone między temi żywiołami napływowemi resztki pierwotnych mieszkańców kraju przyjęły z biegiem czasu narodowość swego otoczenia. Ściągając do swego państwa przywilejami osadników polskich i litewskich, Krzyżacy ludzili się nadzieją, że zdołają zgermanizować ich, usiłowali skłonić ich do używania języka niemieckiego, odmawiając wszelkich praw politycznych, a w części i społecznych tym, którzy mówili po polsku lub litewsku, w każdym zaś razie nie dopuszczali ich do żadnego udziału we władzy. Dumny, bogaty, silnie zorganizowany, rozporządzający dziesiątkami tysięcy mieczów zakon niemiecki trzymał z swych potężnych zamków, rozsianych gęsto po kraju, w ślepem posłuszeństwie rzeszę prostego obcoplemiennego ludu, korzystając z jego czynnych usług, z owoców jego pracy, i popychany niepohamowaną żądzą zdobyczy parł nieustannie naprzód, dążąc do rozszerzenia granic swego państwa we wszystkich kierunkach. Widzieliśmy już, jak umiał skorzystać z zatargów między Łokietkiem a margrabią brandenburskim, aby opanować Gdańsk i posunąć swą władzę aż do Noteci i Głdy; wiadomo też, jak energicznie i wytrwale, nie licząc się z żadnymi względami etycznymi, dążył do rozpostarcia swej władzy na północnym wschodzie, w ziemiach litewskich. Niezależnie od sądu o moralnej wartości tego wojowniczego zakonu, nie-

podobna nie zdumiewać się dziełem rąk jego, potęgą i sprawnością jego organizacyi, skutecznością, z jaką pracował nad zwiększeniem wydajności materialnej kraju, umiejętnością wyzyskiwania wszystkich wypadków i pozorów na swoją korzyść. Niewątpliwie, ogromny rozwój tej nowej potęgi, która powstała w ciągu jednego wieku nad wschodniem wybrzeżem Bałtyku, byłby niemożliwy bez nieustannego napływu żywiołów śmiałych, przedsiębiorczych, a wykształconych z wszystkich stron cesarstwa niemieckiego, bez

Toruń. Ratusz.

poparcia cesarza i papieża; ale to nie wystarcza jeszcze na wyłómaczenie nadzwyczajnej roli, którą w bezpośrednim sąsiedztwie potężnego wrogiego państwa odgrywali Krzyżacy. Dzieje ich zakonu są dowodem, co może zapal świądomy celu, wytrwałość, karność i dobra organizacya.

Dopiero wtedy, gdy pod wpływem powodzenia i dobrobytu rozluźniły się w zakonie węzły karności, wykrzywiła się organi-

zacya, miejsce cnót rycerskich zajęła wyuzdana rozpusta, a śmiała pewność siebie zamieniła się w próżność, równocześnie zaś połączyły się ze sobą przez ślub Jagiełły z Jadwigą dwa sąsiednie wrogie zakonowi a potężne narody, wybiła dla mnichów rycerskich chwila upokorzenia. W r. 1410, w wojnie, rozpoczętej formalnie z powodu sporu o kilka wsi nadnoteckich, poległ na równinach Grunwaldu kwiat rycerstwa niemieckiego, i tylko brak energii Jagiełły uchronił zakon od nagłego upadku. Następstwa doraźne tej olbrzymiej klęski były niewielkie. Krzyżacy zatrzymali w prak-

Malbork. Rynek z starożytnymi „altanami“ i ratuszem.

tyce wszystkie swoje dotychczasowe posiadłości, oprócz Żmudzi, którą oddali Witoldowi; nie zwrócili nawet bezprawnie zajętej ziemi pomorskiej. Ale klęska zdemoralizowała ich do reszty, a dodała otuchy szlachcie, która oddawna już sarkana na ucisk i nadużycia, i zachęcała ją do stanowczego kroku celem zrzucenia ciężkiego jarzma. Już pod koniec wieku XIV, w r. 1397, powstał za staraniem Fryderyka i Mikołaja braci Kitnowskich oraz Mikołaja i Jana braci Ryńskich, związek, zwany „jaszczurczym“, którego jawnym zadaniem było popieranie się wzajemne w sprawach materialnych

i osobistych, tajnym zaś nawiązanie bliższych stosunków z państwem polskim. Po nieszczęśliwej dla zakonu wojnie przystąpiły do związku także miasta, niezadowolone z twardych i niesprawiedliwych rządów krzyżackich. Sprzysiężeni zwrócili się w r. 1453 do króla Kazimierza Jagiellończyka z prośbą, aby przyjął ich pod swą opiekę i złożyli mu w Toruniu hołd wiernopoddańczy w imieniu całego kraju. Następstwem tego była trzynastoletnia wojna, która skończyła się w r. 1466 zawarciem drugiego pokoju w Toruniu. Zwyciężeni, mimo rozpaczliwej obrony, i zupełnie wyczerpani walką Krzyżacy zgodzili się na wydanie wszystkich ziem zajętych, względnie zatrzymanych bezprawnie, i części kraju, zdobytego na Prusakach. Utracili mianowicie całe Pomorze Gdańskie, ziemię Chełmińską z powiatami chełmińskim, grudziądzkim, toruńskim, radzyńskim i kowalewskim, ziemię Michałowską z powiatami brodnickim i nowomiejskim, ziemię Malborską z powiatami malborskim, sztumskim i elbląskim, oraz Warmię. Resztę zatrzymali jako lenno, z obowiązkiem składania hołdu. Z ziem zdobytych utworzono 3 województwa polskie, a mianowicie: malborskie, pomorskie i chełmińskie. Posiadały one prawa odrębne od innych województw, tworzyły całość pod nazwą Prus królewskich z Warmią, i posiadały, oprócz sejmików, rodzaj własnego sejmu, t. zw. „generał pruski“, który zbierał się w Malborku lub Grudziądzu. Sejm ten składał się z dwóch izb: poselskiej i senatu, i obradował w obecności komisarza królewskiego. Uchwały zapadały jednogłośnie. Obrady toczyły się w języku polskim; deputowanym miejskim jednak wolno było przemawiać po łacinie. Uchwały, powzięte na tych zebraniach, miały znaczenie instrukcyi dla posłów na sejm walny w Warszawie. Wyżsi urzędnicy i senatorowie musieli posiadać indygenat pruski, lub uzyskać obywatelstwo pruskie, jeżeli pochodzili z innych województw. Szlachtę pruską obowiązywało polskie prawo ziemskie, nadane przez Kazimierza Jagiellończyka i uzupełnione t. zw. korekturą pruską. Miasta rządziły się prawem chełmińskim. Pospolite ruszenie było obowiązane tylko do obrony granic województw pruskich i szlachta pruska korzystała z tego prawa często, odmawiając pomocy królom.

Zakon Krzyżacki nie podniósł się już po dwukrotnej klęsce. Usiłował dodać sobie powagi, zwiększyć swe wpływy i zdobyć po-

moc książąt cesarstwa niemieckiego, powierzał im godność wielkich mistrzów, ale tem samem przyznawał się do braku wiary w siły własne, do zupełnego bankructwa politycznego. Składając w r. 1498 władzę w ręce landgrafa saskiego, Fryderyka, Krzyżacy zerwali ze swoją przeszłością. Państwo ich przestało być tem,

Chełmno. Brama Grudziądzka.

czem było od swego powstania i w epoce rozkwitu, —silnie zorganizowaną, centralistyczną, wolną republiką uzbrojonych mnichów, a zamieniło się na rodzaj prowincyi autonomicznej, podwładnej obcemu monarsze. Powrót od tych stosunków do dawnych tradycyi był niemożliwy, ostateczny upadek zakonu stał się nieunikniony. Mogło tylko chodzić o to, kto obejmie w posiadanie jego

ziemie; czy będą przyłączone do państwa polskiego, którego zwierzchnictwu podlegały już od r. 1466, lub też wylamią się przy pomocy książąt cesarstwa niemieckiego z tej zależności i staną się częścią innego organizmu państwowego.

Nieustanne ciężkie walki na wschodzie i południu, zatargi religijno-polityczne, wywołane przez reformację, i brak przezorności u władców polskich, sprawiły, że zagadnienie to zostało ostatecznie rozwiązane na niekorzyść Polaków. Zaraz pierwszy książęcy wielki mistrz zakonu, Fryderyk saski, nie zastosował się do obowiązków, wynikających z traktatu toruńskiego, odmawiając hołdu trzem następującym po sobie królom: Olbrachtowi, Aleksandrowi i Zygmuntovi I. Każdy z tych monarchów zdawał sobie bodaj sprawę z niebezpieczeństwa, jakim groził państwu ten opór, ale żaden nie zdobył się na jego stanowcze złamanie. Wojowniczy Olbracht przygotował wyprawę przeciw Krzyżakom, ale umarł, zanim zdołał ją rozpocząć, w Toruniu, w r. 1501; Aleksander zadowolili się umocnieniem uczuć wiernopoddańczych w miastach pomorskich (zachodnio-pruskich); Zygmunt rozpoczął z Krzyżakami wojnę i przeprowadził ją zwycięsko, ale nie potrafił jej wyzyskać. W ziemiach krzyżackich panował wówczas już (od r. 1511) drugi wielki mistrz, który był równocześnie księciem cesarstwa niemieckiego, margrabia brandenburski, Albrecht, siostrzeni króla (syn siostry Zygmuntovej, Zofii), i, wstępując w ślady swego poprzednika, odmówił Zygmuntovi hołdu. Wojna, rozpoczęta w r. 1520, skończyła się zupełną porażką Krzyżaków i Brandenburczyka. Gdy jednak ks. Albrecht przeszedł na protestantyzm w zamiarze przekształcenia posiadłości zakonnych na państwo świeckie, król nie sprzeciwił się temu. Pragnął ze względów politycznych zakończyć jaknajszybciej wojnę, a obawiał się, aby książę nie porozumiał się ze zbuntowanymi wówczas, również ze względów religijnych, Gdańszczanami i nie wciągnął do wojny religijnej województw prusko-pomorskich. Zrezygnował więc ze sposobności wcielenia ziem krzyżackich do swego państwa, i zawarł z ks. Albrechtem w Krakowie, w r. 1525, umowę, mocą której państwo krzyżackie zamieniło się na księstwo świeckie, a dotychczasowy wielki mistrz został uznany księciem dziedzicznym tej ziemi, z obowiązkiem składania hołdu. Od tej pory ziemie,

iegdyś krzyżackie, nosiły nazwę „Prus Książęcych“, gdy województwa, odebrane w r. 1466, zwano „Prusami Królewskimi“. Nieprzeznosność Zygmunta Starego była do naprawienia. Umowa roku 1525 zapewniała prawo następstwa w lennie pruskim tylko młodszej linii brandenburskiej, zwanej frankońską, a zwłaszcza księciu Albrechtowi i jego potomstwu, oraz trzem jego braciom: Jerzemu, Kazimierzowi i Janowi. Z książąt tych tylko Albrecht i Jerzy mieli po jednym synu; syn Albrechta nadto, Albrecht Fryderyk, był chory na umyśle i bezpotomny. Po jego śmierci, która nastąpiła w r. 1618, lenno pruskie powinno było, w myśl umowy z r. 1525,

Grudziądz. Widok z Góry Zamkowej.

przypaść w udziale państwu polskiemu. Tymczasem starsza linia brandenburska, panująca w Brandenburgii, umiała skłonić Zygmunta Augusta do rozszerzenia praw dziedzictwa. Mianowicie książę Joachim II, ożeniony z córką Zygmunta I, uzyskał w r. 1563 akt, który upoważniał do objęcia lenna pruskiego jego potomków, o wygaśnięciu linii frankońskiej, i po śmierci Albrechta (1568) przedstawiciele obu linii złożyli hołd królowi. Na to wielkie i fałszywe w skutkach ustępstwo zgodził się Zygmunt August zarówno z względów pokrewieństwa, jak też z powodu kłopotów wojen-

nych, w których pragnął zapewnić sobie pomoc dość potężnych już wówczas elektorów brandenburskich. Stefan Batory nie postarał się o unieważnienie tej umowy, i po śmierci obłąkanego Albrechta Fryderyka, prawnuk Joachima II i Jadwigi Jagiellonki, elektor brandenburski, Jan Zygmunt, objął lenno pruskie (1618). Niespełna 50 lat później wnuk tego Jana Zygmunta, elektor brandenburski Fryderyk Wilhelm, zwany Wielkim, skorzystał z ciężkich wojen, które zwały się na nieszczęśliwego Jana Kazimierza, i, złamawszy wierność, najpierw kazał sobie nadać Prusy na własność Karolowi Gustawowi, wzamian za czynną pomoc w wojnie z Polakami, następnie zaś, gdy odwróciła się karta i Austria zobowiązała się do wystąpienia przeciw Szwedom, opuścił Gustawa Karola, a przyrzekł popierać Jana Kazimierza, i w nagrodę za to podwójne wiarołomstwo, został uwolniony z obowiązku składania holdu. (Traktat w Welawie w r. 1657 i pokój w Oliwie w r. 1660) - Równocześnie, w r. 1657, znękany wojnami Jan Kazimierz, odda traktatem w Bydgoszczy elektorowi w lenno dwa zachodnie powiaty województwa pomorskiego: Bytow i Lembork (Lauenburg), za dostarczenie 6,000 żołnierzy przeciw Szwedom. Powiaty te należące obecnie do prowincyi pomerańskiej, nigdy już nie wróciły do państwa polskiego i uległy zupełnej germanizacyi. Z ludu tamtejszego, mazurskiego, pozostały tylko szczątki w niegościnnych okolicach jeziora Łeba i wzdłuż teraźniejszej granicy zachodnio-pruskiej.

Otrzymaawszy Prusy Książęce na własność, Hohenzollernowie brandenburscy zdobyli podstawę do szerszej, samodzielnej polityki. Stali się na tym skrawku ziemi nawet formalnie niezależni od cesarstwa niemieckiego, osłabionego przez wojnę trzydziestoletnią, i zapragnęli niebawem skorzystać ze swego wyjątkowego stanowiska. Sposobność znalazła się podczas wojny północnej, za czasów Augusta II. Elektor Fryderyk przyjął w r. 1701 tytuł króla pruskiego, zatrzymując elektorstwo brandenburskie, a król August, mimo protestów szlachty przeciw tej uzurpacyi, uchybiającej prawom państwa polskiego do Prus Królewskich, zgodził się jako pierwszy z książąt i bez zastrzeżeń na tę zmianę tytułu. W rzeczywistości było to jednak wiele więcej. Król pruski pojmował swe zadanie polityczne inaczej, niż książę udzielny, dla którego ziemie pruskie

były tylko dodatkiem do elektorstwa brandenburskiego. Nie Brandenburgia, lecz byłe państwo Krzyżaków stało się teraz punktem ciężkości w monarchii Hohenzollernów i podstawą dynastji. Jeżeli podstawa ta nie miała kiedyś usunąć się z pod nóg Hohenzollernom, to trzeba było zorganizować nowe królestwo w sposób odpowiedni, a przede wszystkim zapewnić w nim przewagę żywiołowi niemieckiemu. Wspomnieliśmy już wyżej, że za czasów krzyżackich Polacy stanowili mniej więcej trzecią część ludności tego kraju; w latach późniejszych stosunki zmieniły się jeszcze znacznie na ich korzyść. Składały się na to: bezpośrednie sąsiedztwo państwa polskiego, bliskie związki polityczne, wpływ naturalny po-

Oliwa pod Gdańskiem.

tężnego organizmu państwowego na słaby a zależny od niego, wreszcie i wychodztwo z okręgów granicznych. Pod koniec wieku XVII Polacy wraz z Litwinami stanowili większą połowę ludności wiejskiej, zamieszkiwali w zwartej masie wszystkie powiaty, położone nad granicą wschodnią i południową, a tylko wewnątrz kraju, w szerokim pasie nadbrzeżnym, Niemcy posiadali przewagę liczebną. I w tej części ówczesnego księstwa pruskiego jednak żyli Polacy w rozproszeniu lub w większych osadach i stanowili znaczny procent ludności miejskiej. Nie brak tam także było szlachty polskiej lub spolszczonej, posiadającej rozległe włości. Zamienienie Prus Książęcych na królestwo, z równoczesnym osłabieniem państwa polskiego, usunęło samo przez się jeden z naj-

ważniejszych powodów powolnego polszczenia się kraju, bo zmniejszyło blask, a tem samem i wpływ kulturalny polskiego sąsiada. Napływowi z zagranicy zaś usiłował Fryderyk zapobiedz przez wydanie surowego zakazu osiedlania się Polaków, Żmudzinów i Litwinów w królestwie. Mimo to żywioł polski utrzymał się w Prusach w dawnej sile, przynajmniej po wsiach, aż do upadku Rzptej polskiej. Dopiero od początków wieku XIX germanizacya poczyniała robić postępy.

Z pominięciem odstąpienia Bytowa oraz Lemborka elektorowi brandenburskiemu, stosunki terytoryalne ziemi pomorskiej i pruskiej nie uległy żadnej zmianie od roku 1466 do końca wieku XVIII, pomimo, że te kraje, a zwłaszcza Prusy Królewskie, były od połowy wieku XVII polem licznych a ciężkich walk z Brandenburczykami i Szwedami, widziały i wojny domowe i bunty niebezpieczne. Zmiany terytoryalne nastąpiły dopiero pod koniec wieku XVIII, kiedy państwo polskie nie znalazło już sił do odparcia nieprzyjaciół zewnętrznych. Przy pierwszym podziale, państwo pruskie, które do tej pory z małych początków doszło do wielkiej potęgi i zamieniło się pod rządami Fryderyka II na mocarstwo europejskie, zagarnęło całe Prusy Królewskie, z wyjątkiem Gdańska i Torunia. Przy drugim podziale i te dwa miasta dostały się pod panowanie Hohenzollernów. Cały ten obszar, wraz ze starymi posiadłościami Hohenzollernów w Prusach, został podzielony na dwie prowincye, pod nazwą Prus Zachodnich i Wschodnich. Prusy Zachodnie składały się z b. Prus Królewskich bez Warmii, a za to z Kwidzyna, Prabutami, Suszem i Hławą, które należały dawniej do Prus Książęcych, oraz okręgu nadnoteckiego, oderwanego od Wielkopolski. W skład prowincyi wschodnio-pruskiej wchodziły b. Prusy Książęce, bez wymienionych 4 miast z okręgami, oraz b. księstwo warmińskie. W r. 1803, przy zaprowadzaniu nowej organizacyi, oddzielono od Prus Zachodnich ostatecznie powiaty lemborski i bytomski, a przyłączono je do prowincyi pomerańskiej.

Wojny napoleońskie odbiły się silnie na stosunkach obu prowincyi pruskich. Zadawszy Prusakom straszliwą klęskę pod Jeną (r. 1806), Napoleon posunął się na wschód, zajął Poznań i dotarł do Warszawy, która wtedy podlegała władzy Hohenzollernów, a wiosną roku następnego (1807) wyruszył ku północy, aby zadać

cios ostateczny państwu pruskiemu. Nastąpiły krwawe bitwy pod Iłowem (Eylau) i Friedlandem; wojska francuskie rozlały się po całym kraju i obległy Gdańsk, Grudziądz i inne fortece w ziemi niegdyś pomorskiej. Pokój w Tylży, zawarty w r. 1807 za staraniem ces. Aleksandra I, zakończył tę wojnę. Król pruski utracił połowę swych posiadłości, cały obszar, zabrany przy trzecim podziale państwa polskiego, Poznańskie oraz część Prus Zachodnich. Z prowincyi tej, przyłączono ziemię Chełmińską i Michałowską bez Grudziądza i prawie cały okręg nadnotecki, a mianowicie powiaty inowrocławski i bydgoski oraz większą część waleckiego i kamieńskiego do nowo utworzonego Księstwa Warszawskiego, Gdańsk

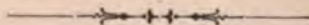
Gdańsk. Przystań z windą starożytną.

zaś z okręgiem dwumilowym został uznany za wolne miasto. Klęski Napoleona w latach 1813 i 1814 zniweczyły owoce jego dawnych zwycięstw. Na kongresie wiedeńskim, w r. 1815, nastąpił nowy podział ziem, które należały niegdyś do Rzeczy polskiej. Poznańskie, okrąg nadnotecki, ziemie Chełmińska i Michałowska oraz Gdańsk, powróciły do Prus. Z ziem wielkopolskich, aż do Proсны, i nadnoteckiej części Księstwa Warszawskiego, utworzono nową dzielnicę autonomiczną, pod nazwą W. Ks. Poznańskiego; Gdańsk i ziemia Chełmińska z Michałowską zostały wcielone napowrót do prowincyi zachodnio-pruskiej.

W roku 1824 obie prowincye pruskie zostały połączone, ze względów germanizacyjnych, w jedną całość administracyjną,

a w r. 1878 z tych samych względów znowu rozdzielone, z przywróceniem granic z r. 1815. Ten powrót do podziału ziemi, zamieszkaney w części przez ludność polską, na mniejsze okręgi administracyjne, jest dowodem, że rząd pruski nie był zadowolony z wyniku swych usiłowań germanizacyjnych. Niezależnie od tego jednak, straty, które ponieśli Polacy w obu prowincjach od końca wieku XVIII, są bardzo wielkie. W Prusach Zachodnich najskuteczniej i najradykałniej pracował nad ziemieniem kraju Fryderyk II, który zaraz po zajęciu b. województw polskich, nasyłał tam systematycznie w wielkiej liczbie kolonistów niemieckich, otaczał Niemców szczególną opieką a ograniczał możność rozwoju ludności polskiej. W Prusach Wschodnich największą klęskę poniósł żywioł polski po wojnach napoleońskich. Rząd pruski nie tylko usunął język polski zupełnie z urzędów, sądów i szkół, ale podkopał jednym pociągnięciem pióra byt szlachty polskiej, dość licznej wówczas w tej dzielnicy, wywłaszczając tych polskich właścicieli ziemskich, którzy z powodu wojny zalegali z opłatą procentów od pożyczek, zaciągniętych w landszafcie królewskiej. Równocześnie zaś udzielał zaliczek Niemcom, sprowadzanym z innych prowincyi, aby ułatwić im nabycie dóbr polskich, wystawionym na sprzedaż. Skutek był ten, że szlachta polska przeredziła się bardzo w Prusach Wschodnich, i obecnie parę tylko włości większych znajduje się w rękach polskich. Prosty lud wiejski natomiast zachował wprawdzie do tej pory swój język, ale, pozostając już od wieków pod władzą pruską i związany nadto z Prusami religią protestancką, przejął się tradycjami narodowymi pruskimi i dopiero od niedawnego czasu zaczyna wolno budzić się z swego uśpienia. W Prusach Zachodnich lud wiejski katolicki, polski i kaszubski, nie poddał się germanizacyi; w miastach jednak, wskutek spokojnego współżycia z Niemcami, zapanowała wielka obojętność narodowa, a następstwem tego było używanie języka niemieckiego i powolna, nieznaczna germanizacya. Stosunki poczęły zmieniać się dopiero, gdy Bismarck wypowiedział stanowczą walkę ludności polskiej, a utworzone pod jego protektoratem stowarzyszenie hakerystowskie przeniosło ją na wszystkie dziedziny życia publicznego. Od tego czasu dopiero istnieje silny ruch polski w Prusach Zachodnich i ogarnia szerokie warstwy ludności.

STOSUNKI ADMINISTRACYJNE I POLITYCZNE.

bszar, zamieszkały przez ludność polską w pasie nadbałtyckim, należy do trzech prowincyi państwa pruskiego: do Pomeranii, Prus Zachodnich i Wschodnich. Stosunki administracyjne tych prowincyi nie różnią się zasadniczo od poznańskich, które scharakteryzowaliśmy już na str. 129—145. Obok władzy centralistycznej w prowincyach, obwodach regencyjnych i powiatach, istnieje ustrój samorządny w prowincyach, powiatach i gminach, a zgodne współdziałanie tych dwu systemów jest zapewnione przez połączenie władzy centralistycznej i autonomicznej w rękach landratów i prezesów naczelnych. Niezależnie od ogólnej jednolitości ustroju administracyjnego w Prusach, W. Ks. Poznańskie zajmuje jednak stanowisko pod pewnym względem odrębne, posiada samorząd znacznie ograniczony w obrębie powiatów i gmin wiejskich. Stwierdziliśmy już, że przyczyną tego są względy germanizacyjne. Względy te odgrywają wprawdzie bardzo ważną rolę także w Prusach Zachodnich i Wschodnich (w Pomeranii żywioł polski uchodzi już za wytępiony, a w każdym razie jest tak słaby, że rząd nie uznaje tam potrzeby stosowania środków germanizacyjnych), ale stosunki ekonomiczne i narodowościowe są tam inne, niż w Poznańskim, i dlatego rząd przy reformie administracyjnej uznał, że można, bez niebezpieczeństwa dla Niemczyzny, zrównać te dzielnice zupełnie z innymi prowincjami państwa. Ustrój autonomiczny w Prusach opiera się na zasadzie klasowej i plutokratycznej. Największe prawa posiadają stan rycerski i osoby zamożne, płacące największe podatki. W Poznańskim, w stanie rycerskim w czasie uregulowania stosunków administracyjnych, posiadała przewagę szlachta polska, która i dziś jeszcze odgrywa tam rolę dość znaczną i wywiera niemałe wpływy, i ziemianie polscy byli też stanem naj-

zamożniejszym w prowincyi. W Prusach Wschodnich natomiast szlachty polskiej nie było już prawie wcale, w Zachodnich zaś jest ona bardzo przerzedzona. Przewagę posiadają „junkrowie“ pruscy, a stanem najzamożniejszym obok nich są fabrykanci i kupcy

Królewiec. Zamek królewski.

niemieccy. Gdy więc w Poznańskim istniała możliwość, że Pałacy, dzięki systemowi klasowo-plutokratycznemu, zdobędą wielki wpływ w instytucjach autonomicznych, w obu prowincjach pruskich to niebezpieczeństwo nie groziło Niemczyźnie. Następstwem tego rozumowania—w pewnej części także wynikiem rozwoju hi

storycznego—było, że Prusy Zachodnie i Wschodnie zostały zrównane z innymi prowincjami państwa, w Poznańskim zaś ograniczono samorząd. Różnica jest najwięcej widoczna w urządzeniach autonomicznych powiatowych. W Prusach Wschodnich i Zachodnich landraci są „wybierani“ przez sejmiki powiatowe, co w praktyce znaczy, że władza centralna nie może narzucić powiatowi landrata niemilego; w Poznańskim rząd mianuje landrata, nie pytając się wcale o życzenie sejmiku powiatowego. Landrat wybierany musi oczywiście liczyć się też w swoim urzędowaniu skrupulatniej z wolą reprezentacji powiatowej, niż mianowany, i posiada mniejsze pełnomocnictwa, a natomiast jest rozszerzony zakres działalności władzy autonomicznej. Łatwo zrozumieć, że przy takim rozróżnianiu stosunków w Poznańskim i innych prowincjach państwa, nie zapomniano też o odrębnym zorganizowaniu policji w Poznańskim. Jak zaznaczyliśmy w odpowiednim rozdziale, dotyczącym tej dzielnicy, powiat dzieli się na kilka okręgów policyjnych, które w Poznańskim pozostają pod władzą „komisarzów obwodowych“ (Districtscommissarius). Są to zazwyczaj wysłużeni oficerowie niższych stopni, urzędnicy, zależni bezpośrednio od landrata, a nie od autonomicznej władzy powiatowej. We wszystkich innych prowincjach, a więc także w Prusach Zachodnich i Wschodnich, miejsce komisarzów zajmują urzędnicy, podwładni sejmikowi i wydziałowi powiatowemu, zwani po polsku „komisarzami“ lub „amtowymi“, po niemiecku „Amtmann“. Różnica w ustroju administracyjnym W. Ks. Poznańskiego i obu prowincji pruskich polega więc głównie na tem, że w Poznańskim prawa najniższych organizmów autonomicznych, powiatów i gmin wiejskich, których zależność od najbliższej władzy politycznej i policyjnej jest oczywiście w praktyce bardzo wielka, uległy znacznemu ograniczeniu.

Myliłby się jednak, ktoby przypuszczał, że ludność polska obu prowincji pruskich znajduje się, dzięki szerszej autonomii, w lepszym położeniu, niż poznańska. W rzeczywistości jest nawet przeciwnie. Szersza autonomia w tych dzielnicach wychodzi na niekorzyść żywiołu polskiego, bo ułatwia władzom i ludności niemieckiej pracę germanizacyjną. Sejmiki powiatowe składają się z trzech równych grup reprezentantów, wybieranych przez trzy stany:

miejski, ziemiański i wiejski. Miasta w Prusach Wschodnich i Zachodnich są mniej lub więcej niemieckie, a wśród ziemiaństwa Niemcy posiadają olbrzymią przewagę; polski jest tylko lud wiejski i robotnicy. Skutek tego jest ten, że Polacy nawet w tych powiatach, w których stanowią znaczną większość ludności, wybierają tylko jedną trzecią członków sejmiku powiatowego, i władza autonomiczna znajduje się w rękach niemieckich. Gdy więc w sejmikach powiatowych poznańskich można niekiedy przeprowadzić uchwałę

Królewiec. Rybaki.

korzystną dla ludności polskiej lub oprzeć się skutecznie zarządzeniom germanizacyjnym przez odebranie pełnomocnictwa wydziałowi powiatowemu, jak się to stało np. w r. bieżącym (1903) w pow. kościańskim, w Prusach wypadek taki nastąpić wcale nie może. Tam tylko drogą kompromisu można czasami jeszcze osiągnąć cośkolwiek. Także w sejmie i wydziale prowincjonalnym poznańskim zasiada znaczna liczba Polaków, dzięki przewadze reprezentatów polskich w niektórych sejmikach powiatowych. Sejmy i wydziały prowincjonalne pruskie natomiast są zupełnie niemiec-

o i Polacy, o ile wogóle jeszcze dostają się do sejmu zachodnio-pruskiego, nie mają tam żadnego wpływu.

Poza wykazanymi wyżej różnicami, ustrój administracyjno-polityczny Prus Wschodnich i Zachodnich oraz Pomierania nie różni się od Poznańskiego. Każda prowincja dzieli się na obwody regencyjne, każdy obwód regencyjny na powiaty, składające się z gmin wiejskich, dworskich i miejskich.

Prusy Wschodnie są podzielone na 2 obwody regencyjne: Królewiecki i Gąbiński. Królewiecki, z siedzibą władz w Królewcu (niem. Königsberg), gdzie równocześnie rezydują władze prowincjonalne (prezes naczelny, wydział prowincjonalny, starosta krajowy) obejmuje zachodnią część prowincyi i połączony z nią mającą Kurońską powiat północny, kłajpedzki. Obszar ogólny tego obwodu regencyjnego wynosi 21,109 kilometrów kwadratowych. Składają się on z 20 powiatów, które wyliczamy poniżej, z wymienieniem także polskich obok urzędowych niemieckich, o ile są używane:

<i>Nazwa polska</i>	<i>niemiecka</i>	<i>obszar</i>
1) Kłajpeda	Memel	814 kil. kwadr.
2) Rybaki	Fischhausen	1,062 " "
3) Królewiec miasto	Königsberg	20 " "
4) " wieś	"	1,051 " "
5) Labiewo	Labiau	1,062 " "
6) Welawa	Wehlau	1,063 " "
7) Gerdawy	Gerdaunen	848 " "
8) Rastembork	Rastenburg	874 " "
9) Fryład	Friedland	880 " "
10) Iława	Pr. Eylau	1,232 " "
11) —	Heiligenbeil	908 " "
12) Brunsberga	Braunsberg	946 " "
13) Licbark	Heilsberg	1,095 " "
14) Reszel	Rössel	852 " "
15) Olsztyn	Allenstein	1,356 " "
16) Szczytno	Ortelsburg	1,708 " "
17) Nidbork	Neidenburg	1,632 " "
18) Ostróda	Osterode	1,553 " "
19) —	Mohrunen	1,265 " "
20) —	Pr. Holland	860 " "

Obszar regencyjny Gąbiński ze stolicą w Gąbinie, obejmuje 15,873 kil. kwadratowe i stanowi wschodnią część prowincyi. Składa się on z powiatów następujących:

<i>Nazwa polska</i>	<i>niemiecka</i>	<i>obszar</i>
1) Szyłokarczma	Heydekrug	802 kil. kwadr.
2) Nizina	Niederung	893 " "
3) Tylża	Tilsit	815 " "
4) Ragneta	Ragnit	1,217 " "
5) Piłkała	Pillkallen	1,060 " "
6) Stołupiany	Stallupönen	703 " "

Królewiec. Port.

7) Gąbin	Gumbinnen	729 " "
8) Wystruć	Insterburg	1,200 " "
9) Darkejmy	Darkehmen	759 " "
10) Węgoborek	Angerburg	925 " "
11) Gołdapia	Goldap	994 " "
12) Olecko	Oletzko	841 " "
13) Elk	Lyck	1,126 " "
14) Lec	Lötzen	894 " "
15) Ządzbork	Sensburg	1,234 " "
16) Jańsbork	Johannisburg	1,678 " "

Powiaty są oznaczone nazwami miast, w których urzędują landraci i zbierają się sejmiki powiatowe. Wyjątek stanowią tylko powiaty: Niederung i Olecko. „Niederung“ oznacza nizinę. Jest to powiat, położony między dolnym biegiem Niemna i zatoką Kurońską. Siedziba władz znajduje się w mieście Heinrichswalde. Powiat Olecki otrzymał swą nazwę od miejscowości Olecko, która podupadła zupełnie i nie posiada już praw miejskich. Miastem powiatowem jest obecnie Margrabowa.

Nas interesuje tylko południowa część obu obwodów regencyjnych, zamieszкана przez ludność polską. Część tę można okre-

Wystruń. Widok ogólny.

lić ogólnikowo przez pociągnięcie linii przez Goldapię i Węgobek ku granicy zachodnio-pruskiej. Poniżej tej linii mieszkają Polacy i stanowią w niektórych powiatach większość, w innych przy najmniej znaczną część ludności. Na północ od tej linii mieszkają Niemcy, a nad granicą wschodnią Litwini. Szczegółowe dane o rozpięczeniu ludności polskiej podamy w odpowiednim rozdziale.

Pod względem sądowym, prowincya wschodnio-pruska tworzy własny okrąg sądu nadziemiańskiego, z trybunałem w Królewcu.

Do okręgu tego należy 8 sądów ziemiańskich, a mianowicie: w Olsztynie, Bartenstein, Brunsberdze, Wystruciu, Królewcu, Elku, Kłajpedzie i Tylży. Sądy okręgowe znajdują się w każdym mieście powiatowem. (Ogólną charakterystykę sądownictwa zamieściliśmy już w opisie W. Ks. Poznańskiego, str. 140—1).

Pod względem wojskowym, Prusy Wschodnie należą do I-go korpusu armii, składającego się z 2 dywizji (1 i 2) piechoty, 1 brygady konnicy i 1 brygady artylerji polnej. Naczelne dowództwo znajduje się w Królewcu. Większość wojsk obozuje w powiatach granicznych, zwłaszcza południowo-zachodnich. Z fortów najmniejszych są: Królewiec i położony w okolicy bardzo trudno dostępczej, Lec, na przesmyku między jeziorami Lewencińskim a odnogą południową jeziora Mamry. Wogóle jeziora i moczary odgrywają w obronie tego kraju rolę bardzo poważną.

Do parlamentu niemieckiego prowincya ta wysyła ogółem 17 posłów. Okręgi wyborcze są następujące: 1) Kłajpeda—Szyłokarczma; 2) Labiewo—Welawa; 3) Królewiec miasto; 4) Królewiec wieś—Rybaki; 5) Iława—Heiligenbeil; 6) Brunsberg—Licbarke; 7) Pr. Holland—Mohrungen; 8) Ostróda—Nidbork; 9) Olsztyn—Reszel; 10) Rastenburg—Fryład; 11) Tylża—Niziny; 12) Ragneta—Pilkala; 13) Gąbin—Wystruć; 14) Stołupiany—Gołdapia—Darkojeimy; 15) Węgoborek—Lec; 16) Olecko—Elk—Jańsbork; 17) Ządzibork—Szczytno. Z 17 tych okręgów, 16 reprezentują Niemcy, jeden (Kłajpeda—Szyłokarczma) wybiera posła litewskiego. Polacy, którzy, stosownie do swej liczby, powinni posiadać co najmniej 3 posłów, nie wybierają dotąd ani jednego. O wyborze posłów polskich z tej prowincyi do sejmu pruskiego, wobec scharakteryzowanych wyżej stosunków narodowo-ekonomicznych, mówić być nie może, bo w tych wyborach system trzyklasowy zapewni wszędzie olbrzymią przewagę zamożnym stanom niemieckim. Prusy Wschodnie posiadają w pruskiej izbie poselskiej 32, a w pruskiej izbie panów 25 przedstawicieli. Wobec małego znaczenia tych wyborów dla ludności polskiej, oszczędzimy sobie wyliczenia okręgów wyborczych.

Prusy Zachodnie są podzielone również na dwa obwody regencyjne: Gdański i Kwidzyński. Obwód regencyjny Gdański, z siedzibą władz w Gdańsku, który jest równocześnie stolicą prowincyi

onalną, obejmuje mniejszą północną część prowincyi, położoną
obu stronach Wisły. Obszar ten, wynoszący 7,953 kilometry
kwadratowe, składa się z 12 powiatów, które wymieniamy poni-
żej, z oznaczeniem nazw polskich i niemieckich:

Gdańsk. „Dwór Artusa” (Gielda).

<i>Nazwa polska</i>	<i>niemiecka</i>	<i>obszar</i>
1) Elbląg miasto	Elbing Stadt	13 kil. kw.
2) „ wieś	Elbing	608 „ „
3) Malbork	Marienburg	811 „ „

<i>Nazwa polska</i>	<i>niemiecka</i>	<i>obszar</i>
4) Gdańsk miasto	Danzig Stadt	20 kil. kw.
5) Pow. gdański nizinny	Danziger Niederung	478 " "
6) " " wyższy	Danziger Höhe	437 " "
7) Tczew	Dirschau	466 " "
8) Starogarda	Pr. Stargard	1,058 " "
9) Kościerzyna	Behrent	1,238 " "
10) Kartuzy	Karthaus	1,396 " "
11) Wejherowo	Neustadt W. Pr.	851 " "
12) Puck	Putzig	582 " "

Obwód regencyjny Kwidzyński, ze stolicą w Kwidzynie, obejmuje 17,570 kil. kwadratowych i składa się z powiatów następujących:

<i>Nazwa polska</i>	<i>niemiecka</i>	<i>obszar</i>
1) Sztum	Stuhm	641 kil. kw.
2) Kwidzyn	Marienwerder	954 " "
3) Susz	Rosenberg	1,040 " "
4) Lubawa	Löbau	970 " "
5) Brodnica	Strasburg W Pr.	1,060 " "
6) Wąbrzeźno	Briesen	705 " "
7) Toruń miasto	Thorn Stadt	12 " "
8) " wieś	Thorn	903 " "
9) Chełmno	Culm	725 " "
10) Grudziądz miasto	Graudenz Stadt	19 " "
11) " wieś	Graudenz	778 " "
12) Świecie	Schwetz	1,669 " "
13) Chojnice	Konitz	1,416 " "
14) Tuchola	Tuchel	857 " "
15) Człuchow	Schlochau	2,137 " "
16) Złotów	Flatow	1,527 " "
17) Wałcz	Deutsch Krone	2,158 " "

Pod względem sądowym Prusy Zachodnie stanowią odrębny okrąg sądu nadziemiańskiego, z trubunałem w Kwidzynie. Do okręgu tego należy 5 sądów ziemiańskich: w Gdańsku, Elblągu, Grudziądzu, Chojnicach i Toruniu. Sądy okręgowe znajdują się we wszystkich miastach powiatowych.

Pod względem wojskowym prowincya ta należy do 17 korpusu armii, której główna komenda urzęduje w Gdańsku. Doliny Wisły strzeże kilka potężnych fortec: Toruń, Grudziądz, Gdańsk. Nadto port gdański jest ubezpieczony silnymi fortyfikacyami w Wioujściu (Weichselmünde). Zatoka Fryska, z portami w Elblągu i Gdańsku, jest obroniona fortecą w Piławie (Pillau), na cyplu południowym półwyspu Sambijskiego, który pod względem administracyjnym i wojskowym należy do Prus Wschodnich.

Ciepota. Widok ogólny.

Do parlamentu niemieckiego wysyłają Prusy Zachodnie 13 posłów, wybieranych w okręgach następujących: 1) Malbork-Elbląg, 2) Gdańsk miasto, 3) Gdańskie powiaty wiejskie, 4) Kartuszy-Wejherowo, 5) Kościerzyna - Starogarda, 6) Sztum - Kwidzyna, 7) Susz-Lubawa, 8) Grudziądz-Brodnica, 9) Chełmno-Toruń-Wąbrzeźno, 10) Chojnica-Tuchola, 11) Świecie, 12) Człuchow-Złotów, 13) Wałcz. Z trzynastu tych okręgów Polacy reprezentują stale tylko trzy, a mianowicie: wejherowsko-kartuski, kościerzyńsko-starogardzki i chojnicko-tucholski. W okręgach: sztumsko-kwidzyńskim, susko-lubawskim, grudziądzko-brodnickim, świeckim i cheł-

mińsko-toruńskim Polacy stanowią mniej więcej połowę ludności, ale skutkiem niedostatecznej organizacyi i urządzania wyborów w porze letniej, kiedy znaczna część ludu polskiego przebywa na zachodzie niemieckim, zwyciężają zazwyczaj Niemcy małą większością głosów. Reszta okręgów, a mianowicie: gdański miejski, gdański wiejski, malborsko-elbląski, człuchowsko-złotowski i wałecki, jest opanowana zupełnie przez Niemców. W pruskiej izbie poselskiej Prusy Zachodnie są reprezentowane przez 22, a w izbie panów przez 11 posłów. Skutkiem plutokratycznego systemu wyborów i tendencyjnego podziału okręgów wyborczych, Polacy posiadają z 22 tylko 3 mandaty: z okręgu wejherowsko-kartuskiego dwa, a z lubawskiego jeden.

Oddzielone od dawnych Prus Królewskich powiaty bytomski i lęborski, należą obecnie do prowincyi Pomerańskiej, która dzieli się na 3 obwody regencyjne: Szczeciński, Stralsundzki i Koszaliński. Miastem stołecznem prowincyi tej jest Szczecin nad Odrą. Powiaty lęborski i bytomski tworzą część północno-wschodnią obwodu regencyjnego Koszalińskiego (po niem. Köslin). Każdy z nich jest połączony z powiatem czysto niemieckim: lęborski ze słupskim (Stolpe), a bytomski ze sławskim (Schlawe), w okręg wyborczy do parlamentu. W każdym z tych okręgów Polacy stanowią tylko drobny ułamek ogólnej liczby wyborów. Dodamy, że do prowincyi Pomerańskiej, obwodu regenc. Koszalińskiego, należy także b. starostwo Drahimskie, obecnie powiat (nazwa niemiecka Dramburg), oddane Brandenburczykom w zastaw w r. 1657, za sumę 120,000 talarów, a nie wykupione i zniemczone obecnie zupełnie. Przy ostatnim spisie powszechnym, w r. 1900, naliczono tam na ogólną liczbę 35,863 mieszkańców tylko 80 Polaków.

TOPOGRAFIA.

W opisie W. Ks. Poznańskiego rozpoczęliśmy rozdział topograficzny ogólną charakterystyką zewnętrznego wyglądu kraju. Pas nadbałtycki jest pod względem fizyczno-geograficznym nie mniej jednolity od W. Księstwa, ale mimo to posiada powierzchnię tak urozmaiconą, a nadto pojedyncze jego części przechodziły tak odmienne koleje, i ślady odmiennych kultur tak płaczą się ze sobą, że niepodobna wyszukać wybitnych rysów, któreby były właściwe

Nad jeziorem Łeba.

całemu temu obszarowi. Tej nużącej jednostajności, którą odznacza się nizina Warty i Noteci, w pasie nadbałtyckim niema. Co kilka, kilkanaście mil, krajobraz zmienia się zupełnie; jaskrawe przeciwieństwa leżą często tuż obok siebie. Rozległe urodzajne równiny, poprzecinane pasmami łagodnych pagórków, przypominające Poznańskie długimi sznurami i malowniczymi grupami topoli, ciągną się obok jałowych piasków, porośniętych rzadkim owsem i lichem żytem; ze stromych wzgórz, wyszczerbionych i porysowanych ulewami, spoglądamy w uroczę doliny, świecące bujną zielenią łąk, schodzimy w nieprzejrzone wrzosowiska, porośnięte kę-

pami karłowatej sośniny, w torfowiska i grzędzie moczary; mijamy olbrzymie, niemal dziewicze lasy sosnowe, bukowe, dębowe, plantacje drzew owocowych na milowych przestrzeniach, niedające się ogarnąć okiem równe jak stół niziny, poprzerzynane potężnymi tamami, pokryte szachownicą pól i smugami łąk, gubiących się hen na szarym widnokregu, majestatyczne rzeki, toczące spokojnie ogromy wód do Bałtyku, i rączce strumyki, spadające w głęboko wyżłobionych łożyskach w uśmiechnięte doliny; spotykamy po drodze szare typowe zagrody polskie, murowane schludne wioski niemieckie, chaty drewniane kolonistów nadwiślańskich, dunne zam-

Hel.

ki krzyżackie, romantyczne ruiny olbrzymich warowni z 13 i 14 wieku, smukłe gotyki, ponure świątynie romańskie, ozdobne baroki z 16 i 17 wieku, całe miasta, jakby zakrzepnięte, zasłuchane w dawno minioną przeszłość. Nie jest to kraj piękny w pospolitem znaczeniu tego słowa, ale bardzo ciekawy i godny zwiedzenia, a Polakom z innych okolic prawie wcale nieznanym, jakkolwiek setki i tysiące ich mijają go rocznie, dążąc do letnisk kąpielowych nad Bałtykiem, do Kranzu, Copot i t. d.

Rozpoczniemy swoją wędrowkę po tym kraju od strony zachodniej, od należących do prowincji Pomerańskiej powiatów by-

towskiego i lęborskiego. Jest to bodaj najniegościnniejsza część pasa wybrzeżnego. Od morza, aż hen ku południowi, ciągną się szczerze, nieurodzajne i w części nieuprawiane piaski, wśród których są rozsiane rzadko małe wiosczyny i niewielkie miasta. Nad morzem piaski te niewiele wystają ponad poziom wód Bałtyku, i tworzą lekko sfałdowaną równinę, otaczając olbrzymie jeziora, a raczej zatoki, wypełnione wodą słodną, a na brzegach na milowych przestrzeniach zarośnięte torfem. Z jezior tych największe jest jezioro Łeba, nad którego brzegami utrzymały się do tej pory resztki „wytępionego szczepu“ „Słowińców“. Są to wła-

Oliwa. Widok ogólny.

ściwie Kaszubi, sami też najczęściej tak się nazywają, a różnią się od innych głównie tem, że są protestantami. To też jest najważniejszy powód, dla którego Niemcy odróżniają ich od Kaszubów katolickich, mieszkających bliżej granicy zachodnio-pruskiej i w Prusach Zachodnich. W języku, o ile go zdołano zbadać, niema prawie żadnej różnicy. Siedziby tych Kaszubów protestanckich znajdują się poza granicą powiatu lęborskiego. W lęborskim i bytowskim mieszkają tylko Kaszubi katolicy, w liczbie około 10,000. Ogromna ich większość nie posiada żadnej świadomości narodowej. Trudnią się oni rolnictwem, a nad morzem także rybołówstwem. W po-

wiecie lęborskim znajdują się 2 miasta: powiatowe *Lębork* (Lauenburg) z 10,436 mieszkańcami, i *Leba*, w pobliżu jeziora tejże nazwy, z 1,966 mieszkańcami. W obu miastach ludność kaszubska stanowi tylko drobny ułamek mieszkańców. Także stolica powiatu bytowskiego, *Bytów*, jest prawie czysto niemiecka. W r. 1900 naliczono w tem mieście 6,487 mieszkańców.

Z powiatem lęborskim graniczy na zachodzie pucki, należący już do Prus Zachodnich. Posiada on ludność przeważnie polską

Gdańsk. Wnętrze „Dworu Artusa“.

(kaszubską), żyjącą z rolnictwa i rybolówstwa. Gleba jest tam cokolwiek lepsza, niż w Pomeranii, miejscami nawet bardzo urodzajna. Jedyne miastem powiatu jest *Puck* (Putzig) z 9,092 mieszkańcami. Do powiatu tego należy część półwyspu Hel, sięgającego w Zatokę Gdańską. Jest to właściwie „mierzeja“, usypana przez fale z piasków morskich. Znajduje się na niej kilka osad, z których największą jest *Hel*, na południowym końcu mierzei, naprzeciw Gdańska. Z innych wymienimy często odwiedzane przez t

rystów Jastarnie (niem. Heisternest) Gdańską i Pucką. Hela i Jastarnia Gdańska należą do powiatu Gdańskiego miejskiego. Ludność mierzei jest polska (nie kaszubska); tylko Hela posiada ludność niemiecką. Założona przez Gdańszczan i pierwotnie czysto protestancka i niemiecka Jastarnia Gdańska spolszczyła się z biegiem czasów zupełnie. Mieszkańcy półwyspu trudnią się wyłącznie rybołówstwem. Ziemia jest niezdatna do uprawy. W znacznej części zalesiona, gdzieindziej porośnięta rzadką i chudą trawą, służy ona tylko za pastwisko dla nielicznych krów i owiec lichego gatunku. Zatoka, odcięta mierzeją od Bałtyku, nosi nazwę Zatoki Puckiej. Ludność miejscowa polska zwie ją „Małym morzem“, Niemcy „Putziger Wiek“.

Powiat Pucki posiada powierzchnię dość równą, wznoszącą się nie wysoko, przeciętnie niespełna 100 metrów, nad poziom morza, do którego na wschodzie spada brzegami stromemi, na północy bardzo łagodnie. Wzgórz większych w tym powiecie nie ma. Im dalej jednak posuwamy się na południe, tem więcej krajobraz nabiera charakteru górzystego. Strome, piaszczyste pagórki wyrastają z płaskowzgórza, zamykając między sobą piękne doliny i liczne stawy oraz średnie jeziora, aż w powiecie Kartuskim dosięgamy najwyższych szczytów wyżyny, spotykamy śliczny krajobraz górski, urozmaïcony rozległemi jeziorami,—miniaturową „Szwajcaryę Kaszubską“. Wzgórz te, w znacznej części pokryte lasami sosnowemi, wypełniają trzy powiaty północno-zachodnie Prus Zachodnich: stykający się bezpośrednio z Puckim—Wejherowski, Kartuski i Kościerski. Znajdują się tam źródłowiska wszystkich rzek, spływających do Bałtyku, aż do Słupny, oraz do dolnej Wisły. Powstają tam: Słupna, Lupowa, Łeba, Reda, Radunia, Motława, Wierzyca i Czarnawoda. Cały ten obszar malowniczy, ale mało urodzajny, jest zaludniony przez Kaszubów, wśród których Niemcy toną prawie zupełnie. Wioski są schludne, niewielkie, rzadko rozsiane, miasta nieliczne, małe, z ludnością silnie mieszaną. W powiecie *Wejherowskim* jedynem miastem jest położone w pięknej okolicy, nad maleńką rzeczką Redą, *Wejherowo* (Neustadt W. Pr.), z prześlicznemi parkami, z kościołem Reformatów z wieku XVII i wielką Kalwaryą. W r. 1900 naliczono tam 6,719 mieszkańców. Daleko mniejsza jest stolica powiatu

Kartuskiego, Kartuzy, z 2,652 mieszkańcami. Za to miejscina ta odznacza się przepysznem położeniem w uroczej dolinie, otoczonej wieńcem wyżyn, porośniętych lasem dębowym i bukowym. Była to niegdyś osada Kartuzów, którzy osiedlili się tu pod koniec wieku XIV. Z zabudowań klasztornych utrzymał się do tej pory tylko kościół, wspaniały z zewnątrz, ale nie posiadający żadnych pamiątek historycznych. Olbrzymie dobra skonfiskował rząd pruski. Powiat *Kościerski* posiada dwa miasteczka: *Kościerzynę* (Berent) i *Schöneck*. W pierwszym naliczono w r. 1900—5,468, w drugim 3,086 mieszkańców. W połowie drogi między Kościerzyną a Kartuzami leży najwyższy szczyt pojezierza Bałtyckie-

Mosty na Wiśle w Teżewie. (Po lewej stronie stary, po prawej nowy).

go na terytorium pruskiem, Wieżyca (Turmberg), wznosząca się 331 metrów nad poziom morza.

Z powiatem *Kościerskim* graniczy na wschodzie *Starogardzki*, położony po obu brzegach Wierzycy. Posiada on powierzchnię znacznie mniej górzystą, glebę ma lepszą od wymienionych wyżej powiatów; od strony południowo-zachodniej jednak wkracza we wrzosowiska i lasy puszczy tucholskiej. Ludność jest przeważnie polska. Powiat ten posiada jedno miasto: *Starogardę* (Preussisch Stargard) z 9,690 mieszkańcami. I tu, jak we wszystkich innych wymienionych wyżej miastach, stany posiadające są niemieckie a wśród Polaków przeważają robotnicy. Jeżeli posuniemy się jeszcze dalej ku wschodowi, to spotkamy się w następnym powiecie

Tczewskim, z Wisłą. Wchodzimy tu już w kraj w znacznej części, bo w $\frac{3}{5}$, ziemczony, co zwłaszcza jest widoczne w pobliżu Wisły. Przewagę w całym powiecie zapewnia Niemcom miasto *Tczew* (Dirschau), prawie czysto niemieckie, z 12,800 mieszkańcami. Jest to najważniejszy węzeł kolejowy w Prusach Zachodnich. Największą osobliwością miasta, które zresztą posiada jeszcze kilka gmachów z czasów pomorskich i krzyżackich, między innymi wielki kościół z 1226 r., są dwa olbrzymie mosty na Wiśle, największe we wschodniej połowie cesarstwa niemieckiego. Długość ich wynosi 784 metry. Na granicy powiatów Starogardzkiego

Klasztor w Oliwie. Refektarz letni.

i *Tczewskiego* leży nad rzeką Wierzycą *Pelplin*, stara osada *Cystersów*, osiedlonych tam przez księcia pomorskiego *Mestwina II* w r. 1274. Posiada ona wspaniałą, olbrzymią katedrę (286 stóp długości, 83 szerokości i tyleż wysokości) w stylu gotyckim, z licznymi pamiątkami historycznymi. Klasztor *Cystersów* zamknięto równocześnie z *kartuskim*, w r. 1823. Od r. 1821 wioska ta, licząca 3,158 mieszkańców, jest stolicą diecezji *chełmińskiej*, z którą w tymże roku połączono dawny archidyaconat pomorski.

W powiecie *Tczewskim* wkraczamy w wielką nizinę, która rozszerza się po obu stronach Wisły, od przylądka *Mątowskiego* do morza. Krajobraz zmienia się zupełnie. Nizina ta jest pocho-

PRUSY ZACHODNIE.

dzenia nowszego, niż otaczające ją wzgórza, posiada charakter aluwialny (napływowy), składa się z mułu, naniesionego w ciągu lat tysięcy przez Wisłę, na skraju północnym zaś z piasków, wymielonych przez fale Bałtyku. Główne ramię Wisły rozdziela tę nizinę na dwie nierówne części: Przez wschodnią, daleko większą, przepływa Nogat, przez zachodnią, mniejszą, dopływ Wisły Motława. Dolina Motławy należy swą częścią południową do powiatu Tczewskiego; północna tworzy *powiat Gdański nizinny* (Danziger Niederung). Jest to obszar, jak wogóle ta cała nizina (z wyjątkiem piaszczystych wybrzeży morskich), bardzo urodzajny, ale mokry, narażony skutkiem swego niskiego położenia na częste wylewy. Ludność jest prawie czysto niemiecka. Są to koloniści z różnych stron niemieckich, osiedleni w części już przez Krzyżaków, w części też przez rząd pruski. Miast w powiecie gdańskim nizinnym niema. Władze powiatowe urzędują w Gdańsku. Nizina Motławy sięga swym wylotem zachodnim do *powiatu Gdańskiego wyżynnego* (Danziger Höhe), stanowi jednak tylko małą jego część. Większość tego powiatu, jak wskazuje jego nazwa, ma charakter pagórkowaty, należy do obszaru diluwialnego. Na wyżynach tych, przez które przedziera się Radunia, spiesząc do Moltawy, spotykamy znowu Polaków, Kaszubów. Stanowią oni jednak tylko małą część ludności powiatu. Wielkie miasto, obecnie prawie czysto niemieckie, Gdańsk, oddziaływa na stosunki narodowe swego otoczenia. I ten powiat nie posiada żadnego miasta, natomiast dwie wielkie osady, z których jedna jest bardzo bogata we wspomnienia historyczne, druga bardzo uczęszczanym letniskiem kąpielowym. *Oliwa*, pamiętna zawarciem pokoju, w którym Prusy Książęce wyzwoliły się ostatecznie z pod zwierzchnictwa polskiego (w r. 1660), posiada wspaniały klasztor Cystersów, wprowadzonych w r. 1178 przez księcia pomorskiego Sambora. W klasztorze tym toczyły się w r. 1660 układy pokojowe między pełnomocnikami polskimi, szwedzkimi i pruskimi, przy udziale austriackich i francuskich. Liczne napisy, zachowane dotąd, są jeszcze pamiątką tego historycznego wypadku. Obok klasztoru znajduje się wspaniały kościół, z portretami książąt pomorskich i Stefana Batorego, który zmusił Gdańszczan w r. 1577 do wypłacenia zakonowi znacznej sumy za spalenie starej świątyni. Obecnie Oliwa

jest osadą czysto niemiecką. Liczyła w r. 1900—5,656 mieszkańców. W odległości jednej mili od Oliwy, leży nad brzegiem morza na stoku wzgórz, które tam sięgają do samego Bałtyku, miejsce kąpielowe *Copoty*, odwiedzane rocznie przez liczne tysiące kuracuszów. I ta osada posiada ludność przeważnie niemiecką. Natomiast już jej najbliższa okolica jest zamieszkała przez Kaszubów. Pamiątek historycznych ani godnych uwagi gmachów ta osada nie posiada. W r. 1900 naliczono tam 9,283 mieszkańców. Tuż pod

Gdańsk. „Długi Rynek“.

Copotami, nad morzem, na drodze do Oliwy, leży wioska *Karlikowo*, ulubiona rezydencya letnia Jana Sobieskiego i Maryi Kazimierzy, a odwiedzana także często już przedtem przez Wazów. Pamiątki żadne z bytności królów w tej miejscowości nie utrzymały się. Pozostało tylko samo wspomnienie.

Pomiędzy granicą powiatów Gdańskiego wyżynnego i nizinnego, tam, gdzie Motława, przyjąwszy Radunię, wpada do Wisły, leży w odległości 2 mil od morza stolica prowincyi, niegdyś wola

miasto, za czasów Rzeczypospolitej główny port polski, jeszcze dawniej stolica książąt pomorskich, *Gdańsk*. Zajęte już w początkach wieku XIV przez Krzyżaków, związane stosunkami handlowymi z Hansą niemiecką, sprotestantyzowane bardzo wczesnie, miasto to nie miało właściwie nigdy charakteru polskiego. Od czasów krzyżackich rządziło w nim bogate kupiectwo niemieckie, które później, strzegąc zazdrośnie praw odrębnego miasta, stawiało często energiczny opór władzom polskim. Żywił polski był tam jednak dawniej bardzo silny, pod względem liczebnym niewątpliwie silniejszy od niemieckiego, co i dziś jeszcze można zauważyć po setkach sztyldów kupieckich z nazwiskami, zdradzającymi, mimo wykrętnej pisowni niemieckiej, bardzo wyraźnie swoje pochodzenie polskie. Osób z nazwiskami polskimi są w Gdańsku jeszcze dziesiątki tysięcy, ale przyznających się do narodowości polskiej niewiele ponad trzy tysiące, na ogólną liczbę 140,539 mieszkańców.

Pod względem swego wyglądu zewnętrznego, Gdańsk jest jednym z najoryginalniejszych i najwięcej zajmujących miast w północnej połowie Europy. Niemcy, którzy mają szczególne upodobanie do nazw bombastycznych, nazywają to miasto „Wenecją północy“. Nazwa ta nie odpowiada jednak wcale charakterowi miasta. Nie przypomina ono Wenecyi ani obfitością ulic wodnych, ani też swą architekturą. Jest to miasto lądowe, otoczone tylko podwójną bardzo szeroką fosą forteczną i przecięte dwoma ramionami Motławy oraz niewielką liczbą kanałów. Ulice nadrzeczne mają charakter wybitnie północny, zwłaszcza najszlachetniejsza z nich, t. zw. „Długi Most“ (Lange Brücke), ciągnąca się nad lewym brzegiem zachodniego ramienia Motławy. Takie ulice spotykamy tylko w miastach portowych nadbałtyckich, w Lubece, lub Królewcu. Są to bardzo wąskie bulwarki nad rzeką, a charakter nadaje im oczywiście architektura domów. Jest to zaś architektura wcale nie wenecka, ani wogóle nie włoska, lecz przeważnie gotyk z odcieniem, właściwym obszarowi bałtycko-nadwiślańskiemu. Tem też Gdańsk różni się zasadniczo od podobnej na pierwszy rzut oka Lubeki i innych miast portowych nad zachodnią częścią wybrzeża bałtyckiego. Ten gotyk bałtycko-nadwiślański spotykamy w pojedynczych okazach w całym dorzeczu Wisły, a zwłaszcza w obu prowincjach pruskich. Gdańsk różni się od innych miast tego

obszaru tem, że jest pod względem architektonicznym prawie zupełnie jednolity. Tam dom przy domu posiada ten sam charakter, są całe ulice, w których niema ani jednego gmachu w stylu odmiennym, nawet domy nowe, zbudowane w wieku XIX i w latach

Gdańsk. Ratusz.

ostatnich, są zastosowane pod względem architektonicznym starych budowli. Gmachy w stylu nowoczesnym możnaby policzyć niemal na palcach. Ogromna większość domów starych a jest to mniej więcej połowa wszystkich, pochodzi z wieku X

Wystąpiła się pod miejscowością *Tannenberg* w r. 1410 pamiętna bitwa, w której została złamana potęga Krzyżaków. Jest to dziś świątynia kościelna nad drogą bitą między Dąbrownem (*Gilgenburg*), Olsztynkiem (*Hohenstein*), parę kilometrów na prawo od toru kolejowego z Ostródy do Olsztynka. Stolica powiatu, *Ostróda* nad wielkim jeziorem Ostródzkim (po niem. *Drewenzsee*), miała w r. 1900-ym 13,163 mieszkańców. Milkę dalej ku północy leży *Milka nad Liwną* (*Liebemühl*) nad małym jeziorkiem, w którym, jak już zaznaczyliśmy w rozdziale fizyczno-geograficznym, zbiegają się wszystkie drogi wodne tej okolicy. W miasteczku tem

Rauschen.

liczono w r. 1900-ym 2,400 mieszk. Nie większe są dwa inne miasteczka powiatu: *Dąbrowno* (*Gilgenburg*) nad jeziorem tejże nazwy (1,593) i *Olsztyniek* (*Hohenstein*) (2,457 m.). Dodamy, że powiat Ostródzki oddziela Lubawski od Olsztyńskiego, stanowi więc granicę między polsko-katolicką Ziemią Lubowską a polską Warmią. Na południu powiat Olsztyński graniczy z również polskim *Nidborskim*, położonym po obu stronach Wkry, którą Niemcy nazywają *Neide* albo *Soldau*. Nad tą rzeczką leżą też oba miasteczka powiatu: u źródeł *Nidbork* (*Neidenburg*) z 4,461; poniżej, w pobliżu granicy, *Działdów* (*Soldau*) z 3,745 mieszkańcami.

W obu ostatnich powiatach wkraczamy na Mazowsze pruskie, kraj prawie czysto polski, kraj jezior i lasów, pełen przedziwnego, posępnego uroku, godny zwiedzenia i zwiedzany pilnie przez Niemców, nam prawie nieznanymi. Szeroką smugą ciągnie się ten obszar wzdłuż granicy południowej Prus Wschodnich, styka się z Warmią polską, obejmuje wielkie zbiorowiska wód w środkowej części kraju i sięga do granic gubernii Suwalskiej, słowem styka się z trzech stron z obszarem, zamieszkanym przez ludność polską. Pas ten, pokryty i dziś jeszcze lasami, pełen torfowisk i grzązkich moczarów, poza którymi ciągnie się łańcuch rozlewających się szeroko i często połączonych ze sobą jezior, odgraniczał niegdyś ziemie polskie od pruskich i był dla Prusaków pogańskich naturalną osłoną przed sąsiadem południowym. Krzyżacy, tępiąc niechętnie Prusaków, zamienili go na zupełnie pustkowie, a następnie, skutkiem wielkiego napływu osadników z sąsiedniego Mazowsza, kraj ten przybrał charakter polski. Z Prusaków pozostały tylko tu i owdzie ślady w nazwach jezior i strumyków; miejscowości, zwłaszcza wiejskie, mają do dziś dnia nazwy czysto polskie, z pisownią i końcówkami niemieckimi, jak np.: Dombrowken, Jagodnen, Strzelczen, Gurra, Wiersba, Trzonken, Wielken, Piskorszewen i t. d. Jak daleko za czasów krzyżackich sięgała ku północy ludność polska, trudno określić. Zasłużony historyk tej dzielnicy, W. Kętrzyński, zapewnia, że w r. 1600 jeszcze powiat Wystrucki (Insterburg) posiadał ludność mazurską, która w takim razie dosięgałaby do Pregoly. Dziś jest tam Polaków zaledwie kilkadziesiąt. Rozpatrując się jednak w nazwach miejscowości tego powiatu, przekonujemy się, że polskich niema tam wcale, lecz tylko same niemieckie i litewskie. Ponieważ zaś ani Krzyżacy, ani później Brandenburczycy, nie germanizowali systematycznie nazw miejscowości, a trudno przypuszczać, żeby Polacy właśnie w tym powiecie zamieszkiwali miejscowości z nazwami obcymi, więc stoimy tu przed zagadką. W każdym razie nie jest, wobec wspomnianego faktu, prawdopodobne, żeby ludność polska mieszkała w tej okolicy zwartą masą, tak samo, jak na południu. Natomiast wiemy, że pojedyncze, miejscami nawet dość wielkie osady polskie były rozproszone po całych Prusach Książęcych aż do morza. Ogromny konserwatyzm chłopów mazurskiego, w związku

z jego wyznaniem protestanckim i brakiem systematycznej germanizacji aż do niedawnych czasów, uprawnia do przypuszczeń, że wogólności stan narodowy posiadania nie uległ znacznym zmianom. Wypłoszono tylko z całej prowincji wschodnio-pruskiej szlachtę polską przez wspomniany już wyżej manewr prezydenta Schöna, niewątpliwie też zniemczyli się włościanie polscy, otoczeni przez Niemców, w dzielnicach północnych prowincji; ale w pasie południowym dziś jeszcze Polacy posiadają wielką przewagę liczebną. W pasie środkowym zaś, gdzie Mazurów jest znacznie mniej, spotykamy się już bardzo często z niemieckimi nazwami

Zamek krzyżacki w Loehstaedt.

miejsowości—co można uważać za dowód, że tam i w czasach dawniejszych byli osiedleni Niemcy—a niekiedy i z osadami litewskimi, których ludność z biegiem czasów zniemczyła się prawie zupełnie. Obecnie obszar, zamieszkały przez ludność mazurską, obejmuje 11 powiatów, a mianowicie: Szczycieński, Jańsborski, Nidborski, Żądzborski, Łecki, Lecki, Ostródzki, Olecki, Węgoborski, Gołdapski i Rastemborski. Z nielicznymi dziesiątkami rozproszonych Mazurów, względnie Polaków, spotykamy się prawie we wszystkich innych powiatach prowincji. Nie stanowią oni tam jednak nigdzie więcej, niż 1% ludności.

O powiatach Ostródzkim i Nidborskim mówiliśmy już wyżej. Z Nidborskim graniczy na wschodzie, wciśnięty między granicę a Warmię. *Szczytno*, w części swej północnej górzysty i obfity w jeziora, w południowej pełen moczarów, z których spływają ku południowi liczne strumyki do Narwi. Miast posiada powiat ten trzy: *Szczytno* (Ortelsburg), wslawione powieścią H. Sienkiewicza, nad maleńkim jeziorkiem z szczątkami zamku krzyżackiego,—które zresztą posiada prawie każda z miścin wschodnio-pruskich,—i 3,560 mieszkańcami: na północy w wieńcu jezior *Pasym* (Passenheim), z 2,132 mieszkańcami, wśród których Polacy mają znaczną przewagę: na południu w bagnach nad Omulewem *Wielbark* (Willenberg), miasteczko niemieckie z 2,281 mieszkańcami. Powiat następny, *Jańsborski*, należy już do obwodu regencyjnego Gąbińskiego. Jest to powiat najbogatszy w lasy, które zajmują całą jego część południowo-zachodnią (Puszcza Jańsborska), obejmujący prawie całe wielkie jezioro Śniardwy (Spirding), a w części południowo-środkowej bardzo rozległe moczary nad Pisą, wypływającą z pięknego jeziora Waszno albo Warsz. Nad brzegiem południowym tegoż jeziora leży w prześlicznej okolicy stolica powiatu *Jańsbork* (Johannisburg), maleńka miścina niemiecka z 3,440 mieszkańcami. Drugie miasteczko powiatu, *Biuta* (Biella), położone wśród bagien w pobliżu granicy, miało w r. 1900-ym 1,916, trzecie *Orzysz* (Arys), nad jeziorem tejże nazwy, 1,616 mieszkańców.

Jańsbork leży na południowym skraju obszaru, który Niemcy w swem znanem zamiłowaniu do nazw szumnych, nazwali „Szwajcaryą Mazurską“. Jest to wprawdzie „Szwajcaryą“ bardzo malownicza, ale szczęśliwe połączenie lasów, wzgórz silnie zgarbionych i jezior pod surowem niebem północy nadaje krajobrazowi rzeczywiście urok niezwykły, wyciska na niem piętno ponurej, niemal groźnej piękności. Obszar ten ciągnie się od Jańsborka z jednej a Rudczan, maleńkiej osady nad granicą zachodnią powiatu z drugiej strony, wzdłuż jezior Waszno, Seksty, Śniardwy, Tałty Jagodne i Niegocin aż do Leca, na przesmyku między jeziorami Lewenińskim a Kisajno, obejmuje więc stykające się ze sobą części powiatów: Jańsborskiego, Żądzborskiego i Leckiego. Środkowym jego jest położone prześlicznie nad jeziorem Tałty miasteczko *Mikołajki* (Nikolajken) w powiecie *Żądzborskim*, z 2,270

PRUSY WSCHODNIE.

mieszkańcami. Stolica tego powiatu, obfitego, tak samo jak Jańsborski, w lasy, a nadto w bardzo liczne, ale niewielkie jeziora, *Ządzborck* (Sensburg), leży na uboczu, w pobliżu granicy warmińskiej, w okolicy prawie czysto niemieckiej, i posiadała w r. 1900 4,587 mieszk. Powiat *Lecki* różni się od dwóch poprzednich brakiem większych lasów i obejmuje kilka wielkich jezior, między nimi Lewenińskie i Kisajno, które jest właściwie odnogą południową największego z jezior mazurskich, t. j. Mamry. Kraj ten jest znacznie równiejszy od poprzednich, więcej urodzajny, w połowie niemiecki. Stolica *Lee* (Lötzen), położona, jak już wspomniano, na przesmyku między jeziorami, posiadała w r. 1900-ym 5,827 mieszkańców. Przesmyk jest, ze względu na swe wielkie znaczenie strategiczne, silnie owarowany. Główna warownia, położona po wschodniej stronie miasta, nosi nazwę fortu Boyen. Powiat ten posiada jeszcze 1 miasteczko: *Rynsk* (Rhein) z 2,022 mieszkańcami, nad północnem wybrzeżem długiego jeziora Tałty. Powiat *Węgoborski*, graniczący na północy z Leckim i obejmujący większość jeziora Mamry, ma już charakter prawie czysto niemiecki. W nazwach miejscowości — i tam jednak jeszcze przeważają polskie — znak, że niegdyś ludność mazurska była tam silniejsza, a bodaj nawet stanowiła znaczną większość. Jedyne miasto powiatu, *Węgoborek* (Angerburg), leży u wypływu Węgorapy z jeziora Mamry. Naliczono w niem w r. 1900-ym 5,034 mieszkańców. Między powiatami Węgoborskim a Reszelskim leży, należący do obwodu reg. Królewieckiego, powiat *Rastemborski*, który zalicza się zwykle także jeszcze do Mazowsza pruskiego, jakkolwiek Mazurzy protestancy są tam nieliczni, a ludność polska przybyła do niego prawdopodobnie z Warmii. Powiat ten różni się swym charakterem fizyczno-geograficznym stanowczo od wymienionych poprzednio, jest płaskowzgórzem, pozbawionem zupełnie jezior większych, a nawet średnich. W nazwach miejscowości są liczne ślady języka, spokrewnionego z litewskim, — może staropruskiego. Miast posiada powiat ten dwa: *Rastembork* z 11,108 i *Drengfurth* z 1,513 mieszk.

Powracamy po tej wycieczce do obwodu Królewieckiego, znowu na szczerze Mazowsze, posiadające po dziś dzień charakter polski, a mianowicie do powiatów nadgranicznych, które opuściliśmy w Jańsborskim. Z powiatem tym graniczy na północnym

wschodzie *Lecki*. Jest to wysokie płaskowzgórze, z powierzchnią słabo sfaldowaną, bardzo obfite w jeziora. W nazwach miejscowości panuje dość powszechnie żywioł polski. Jedyne miasteczko, *Elk* (Lyck), nad jeziorem tejże nazwy, ma charakter niemiecki; liczyło w r. 1900-ym 14,419 mieszkańców. Znacznie mniej obfity w jeziora jest powiat następny, *Olecki*, ziemczony już w większej połowie, niegdyś zapewne prawie czysto polski, jak świadczą nazwy miejscowości. Powiat ten posiada tylko jedno miasteczko: *Margrowa* z 5,875 mieszkańcami. Dawną stolicę powiatu, *Ole-*

Cranz. Nad morzem.

ko, położoną w pobliżu Margrowy, zamieniono na wieś. Ostatnim z powiatów, które można dziś jeszcze zaliczać do Mazowsza, jest *Goldapski*, położony po obu stronach rzeki tejże nazwy, dopływu Węgorapy. Nazwy miejscowości świadczą, że w południowej części tego powiatu Mazurzy mieszkali niegdyś zwartą masą. Obecnie jest ich tam niespełna 1,000. W części północnej nazwy są już litewskie. Ludność tamtejsza litewska ziemczyła się jednak już dawno zupełnie. Powierzchnia tego powiatu jest w części południowej bardzo górzysta, na północy nad rzeką Ro-

minta, rozlega się zalesiona płaszczyna—Puszcza Romnicka. Jedynie miasto powiatu *Goldapia* (Goldap) nad rzeką tejże nazwy, miało w r. 1900-ym 8,365 mieszkańców.

*

Wyliczyliśmy wszystkie powiaty, interesujące nas, jako zamieszkałe zupełnie lub częściowo przez ludność polską. Reszta prowincyi nie posiadała nigdy ludności polskiej. Rozproszone w niej osady i włości polskie, tonęły w morzu niemieckiem lub były położone w okolicach litewskich. Dziś niema ich wcale. Zadowolimy się więc prostem wyliczeniem powiatów i miast, z oznaczeniem liczby ich mieszkańców.

Do obwodu regencyjnego *Królewieckiego* należą jeszcze, oprócz już wymienionych powiatów:

Heiligenbeil z miastami: Heiligenbeil (4,544 m.) i Zinten (3,585). Ludność niemiecka.

Ilawa (Preussisch Eylau) z miastami: Ilawa (3,249) i Landsberg (2,430). Ludność niemiecka.

Fryląd (Friedland) z miastami: Fryląd (2,828 m.), Domnau (1,930), Bartenstein (6,779) i Schippenbeil (2,438). Ludność niemiecka.

Gerdawy (Gerdauen) z miastami: Gerdawy (2,936 m.) i Nordenburg (2,205). Ludność niemiecka.

Welawa (Wehlau) z miastami: Welawa (5,138 m.), Tapiewo (Tapiau) z 4312 m. i Allenburg (1,749 m.). Ludność niemiecka.

Labiewo (Labiau) z miastem: Labiewo (4,456 m.). Ludność: 89,2% Niemców, 10,8% Litwinów.

Królewiec miasto (Königsberg). 187,897 mieszkańców. Ludność niemiecka. Polaków i Litwinów po kilkaset. Stolica obwodu regencyjnego i prowincyi, silna forteca, miasto z wyglądem starożytnym, przypominające pod niejednym względem Gdańsk i kilka budowli z czasów krzyżackich; stolica Krzyżaków po r. 1466, niegdyś środowisko ruchu umysłowego polskiego w Prusach Książęcych. Uniwersytet z lektoratem języka polskiego dla teologów protestanckich mazurskich. Miasto handlowe i portowe.

Królewiec wieś. Miast niema. Ludność niemiecka.

Rybak (Fischausen). Obejmuje półwysep Sambijski. Miasta: Rybaki (2,747 m.); w pobliżu miejsce śmierci Ś. tego Wojciecha, oznaczone pięknym krzyżem, wystawionym przez hr. Wielopolską w r. 1831, Piława (Pillau), port i forteca morska (2,922 m.). Nadto liczne miejscowości kąpielowe: Cranz, Neuhausen, Rauschen i t. d. Na wybrzeżu morskiem kilka pięknych zamków krzyżackich, z których najlepiej zachował się Lochstaedt, w pobliżu Rybaków. Ludność niemiecka.

Kłajpeda (Memel). Powiat ten obejmuje północną część prowincyi, jest połączony z obwodem reg. Królewieckim tylko mierzają Kurońską. Jedyne miasto: Kłajpeda, ważny port i silna forteca (20,174 m.). Ludność: 53,5% Niemców, 46,5% Litwinów.

Obwód regencyjny *Gąbiński*:

Szyłokarczma (Heydekrug), z miasteczkiem Szyłokarczma (500 mieszkańców). Ludność: Litwinów 57, Niemców 43%.

Powiat *Niziny* (Niederung) z miasteczkiem Heinrichswalde (2,262 m.). Ludność: Niemców 85, Litwinów 15%.

Tylża (Memel) z miastem Tylżą (20,174 mieszkańców). Ludność: Niemców 56, Litwinów 43%.

Ragneta (Ragnit) z miasteczkiem Ragneta (4,736 m.). Ludność: Niemców 82,5, Litwinów 17,5%.

Piłkała (Pillkallen) z miasteczkami: Piłkała (3,855) i Szirwint (1,224 m.). Ludność: Niemców 91,2, Litwinów 8,8%.

Stołupiany (Stallupönen) z miasteczkiem Stołupiany (5.061 m.). Ludność niemiecka. Litwinów około 1,000 (2%).

Gąbin (Gumbinnen) z miastem Gąbin, stolicą obwodu regencyjnego nad połączeniem Pisy i Rominty (14,003 mieszkańców). Ludność niemiecka.

Wystruć (Insterburg) z miastem Wystruć nad ujściem Wystruci do Pregoly (27,788 mieszk.). Ludność niemiecka. Litwinów około 600, Polaków 325, wyłącznie robotników, pochodzących ze stron innych.

Darkiejmy (Darkehmen) z miasteczkiem Darkiejmy nad Węgorapą (3,534 mieszk.). Ludność niemiecka.

We wszystkich wymienionych w tem zestawieniu powiatach, zarówno obwodu regencyjnego Królewieckiego jak i Gąbińskiego, spotykamy się prawie wszędzie z litewskimi nazwami miejscowo-

ści. Najmniej jest ich stosunkowo w powiatach, położonych nad Łyną i zatoką Fryską, a więc w Gerdawskim, Frylądzkim, Hławskim, Heiligenbeil, Tapiewskim i Królewieckim. Ale i tam miejscowości litewskie stanowią przeszło trzecią część wszystkich.

Latarnia morska pod Kłajpedą.

Z ludu litewskiego, który zamieszkiwał ten obszar, pozostały tylko jeszcze szczątki w kilku powiatach. Ogromna większość zniemczyła się zupełnie, a pozostałe reszki niemczą się w dalszym ciągu, pomimo, że w latach ostatnich rozbudził się wśród nich dość silny ruch narodowy. Jeżeli wyodrębnimy na mapie obszary z nazwami przeważnie polskimi i przeważnie litewskimi, a z drugiej strony obszary zamieszkane obecnie przez Polaków Litwinów i Niemców, to przekonamy się, że Polacy (Mazurzy) stawiają germanizacji daleko silniejszy opór, niż Litwini. Z obszaru niegdyś etnograficznie litewskiego, Niemcy opanowali już przeszło $\frac{4}{5}$; natomiast na obszarze z polskimi nazwami miejscowości do dziś jeszcze ludność polska posiada wielką przewagę. Germanizacji prawie zupełnej uległy tylko powiat Węgoborski i część polu-

Widok z przodu latarni morskiej pod Kłajpedą. Zdjęcie wykonane przez autora.

dniowa Gołdapskiego (w części północnej nazwy są litewskie), a w powiatach Oleckim i Leckim Niemcy są obecnie silniejsi liczebnie od Polaków.

Zadowolimy się tą uwagą ogólnikową o stosunkach narodowościowych w powiatach niegdyś litewskich. Bliższe szczegóły, dotyczące powiatów z ludnością polską, podamy w rozdziale następnym.

LUDNOŚĆ.

ranice obszaru polskiego w pruskim pasie nadbałtyckim nie zgadzają się z granicami prowincyi ani regencyjnych okręgów administracyjnych. Obszar ten okrąża szerokiem nieregularnem półkolem nizinę przy ujściu Wisły, wkracza na północnym zachodzie do prowincyi Pomerańskiej, omija na południowym zachodzie wielkopolski niegdyś powiat Wałecki i przedłuża się na południowym wschodzie ku granicy Królestwa Polskiego, pozostawiając w pośrodku, między ujściami Wisły i Pregoły, wielką wyspę niemiecką, która nad Pregołą i Niemnem zlewa się z obszarem litewskim. Do obszaru, który nas w tej pracy interesuje, należy z 29 powiatów zachodnio-pruskich 24, a mianowicie:

1) Pucki	13) Toruński miejski
2) Wejherowski	14) „ wiejski
3) Kościerzyński	15) Brodnicki
4) Gdański wyżynny	16) Wąbrzeski
5) Tczewski	17) Lubawski
6) Starogardzki	18) Suski
7) Kartuski	19) Chełmiński
8) Chojnicki	20) Grudziądzki wiejski
9) Tucholski	21) „ miejski
10) Człuchowski	22) Kwidzyński
11) Złotowski	23) Sztumski
12) Świecki	24) Malborski

Z 36 powiatów wschodnio-pruskich posiada ludność polską tylko 13 południowych, a mianowicie:

1) Ostródzki	8) Lecki
2) Nidborski	9) Żądborski
3) Olsztyński	10) Reszelski
4) Szczycieński	11) Rastemborski
5) Jańsborski	12) Węgoborski
6) Łecki	13) Gołdapski
7) Olecki	

Nadto zaś należą częściowo do obszaru polskiego dwa powiaty północno-wschodnie prowincyi Pomerańskiej: Bytomski i Lęborski.

Temi też tylko powiatami będziemy zajmować się przy opisie stosunków narodowościowych w pasie nadbałtyckim. Gdy natomiast chodzi o scharakteryzowanie ogólnego ruchu ludności, naturalnego jej przyrostu, dopływu i odpływu, i rozwoju tych stosunków w ciągu wieku XIX, będziemy trzymać się podziału na wielkie okręgi administracyjne, ponieważ urzędowe publikacje statystyczne, na których musimy opierać swe obliczenia, nie uwzględniają pojedynczych powiatów, lecz zawierają tylko pogląd na ruch ogólny w prowincjach lub obwodach regencyjnych. Powiaty pomerańskie, Bytomski i Lęborski, pominiemy w niektórych działach zupełnie, ponieważ obraz ruchu ludności w całej prowincyi Pomerańskiej lub też obwodzie regencyjnym Koszalińskim nie uprawnia jeszcze do żadnych wniosków o rozwoju stosunków pośród garstki Polaków, zamieszkujących niektóre okolice obu powiatów północno-wschodnich prowincyi.

Zarówno Prusy Zachodnie, jak i Wschodnie, należą i należały zawsze do najslabiej zaludnionych prowincyi państwa pruskiego i cesarstwa niemieckiego, i przewyższają gęstością zaludnienia tylko jeszcze Pomeranię, księstwo Meklemburskie, księstwo Waldeck i gniazdo rodu Hohenzollernowskiego, okręg administracyjny Hohenzollern. Tłómaczy się to oczywiście warunkami przyrodzonymi obu dzielnic, niewielką urodzajnością gleby, niekorzystnym klimatem i brakiem podstaw dla wytworzenia się wielkiego przemysłu. Przyrost rzeczywisty ludności w tych prowincjach początku do końca wieku XIX oraz gęstość zaludnienia w pojedynczych okresach czasu, unaoczniają cyfry następujące:

Rok	Liczba mieszkańców			
	W Prusach Wschodnich		W Prusach Zachodnich	
	Ogółem	na 1 klm. kwadr.	Ogółem	na 1 klm. kwadr.
1816	876,174	24,0	571,081	22,4
1855	1,542,434	41,7	1,094,332	42,9
1871	1,822,934	49,3	1,314,611	51,5
1900	1,996,626	54,0	2,465,658	61,2

Chełmno. Ratusz i kościół katolicki.

W obu prowincjach rozwój był więc nierównomierny. Mianowicie zaś przyrost był w pierwszej połowie stulecia dość znaczny, w drugiej niewielki. W cyfrach stosunek ten przedstawia się tak:

W latach	Przeciętny przyrost roczny na 1,000 głów wynosił	
	W Prusach Wschodnich	W Prusach Zachodnich
1816—1855	14,3	16,8
1855—1900	5,8	8,0
1816—1900	12,5	12,1

Z tablicy pierwszej wynika, że Prusy Wschodnie były w r. 1816 gęściej zaludnione od Prus Zachodnich, w ciągu wieku jednak stosunki zmieniły się na ich niekorzyść. Pozostaje to w ścisłym związku z rozwojem rolniczym, przemysłowym i handlowym obu dzielnic. Prusy Zachodnie posiadają nietylko w szeregu powiatów bardzo dobrą glebę, ale zdobyły się także na wytworzenie pewnych gałęzi przemysłu i zyskały bardzo przez ożywienie się ruchu handlowego w zatoce Gdańskiej, gdy natomiast żyzne niziny nadniemeńskie w Prusach Wschodnich leżą jeszcze w znacznej części odlegiem, przemysłu w tej prowincyi niema, a handel Królewca upada. Ten związek między rozwojem ekonomicznym, a gęstością zaludnienia, uwydatnia się jeszcze więcej, gdy zestawimy ze sobą pojedyncze powiaty. W wykazie poniższym opuszczamy powiaty miejskie, jako nienadające się wcale do porównania z wiejskimi, a powiaty, zamieszkane wyłącznie przez żywoł niepolSKI, oznaczamy drukiem drobnym, dla odróżnienia od powiatów, posiadających mniejszy lub większy procent ludności polskiej. Cyfry poniższe są wynikiem spisu urzędowego ludności z r. 1900.

Prusy Wschodnie.

Powiat	głów na 1 km. kw.	Powiat	głów na 1 km. kw.
Gąbin	69,7	Klajpeda	47,8
Stołupiany	63,0	Lębork	47,1
Nizinny	62,0	Fryład	46,5
Tylża	59,8	Pr. Holland	46,5
Królewiec	59,3	Ostróda	46,3
Reszel	59,0	Olecko	45,7
Brunsbęrga	57,0	Lec	45,2
Szyłokarczma	53,3	Gołdapia	45,1
Rastembork	52,8	Olsztyn	44,4
Rybaki	49,8	Ragneta	44,4
Heiligenbeil	48,9	Piłkale	43,9
Elk	48,1	Welawa	43,6
Labiewo	48,0		

Powiat	głów na 1 km. kw.	Powiat	głów na 1 km. kw.
Darkiejmy . . .	43,2	Gerdawy . . .	39,1
Morągi	42,2	Węgoborek .	37,7
Ilawa	41,1	Nidbork . . .	33,8
Wystruć	40,4	Jańsbork . .	28,7
Szczytno . . .	40,1		
Ządzbork . . .	39,2		

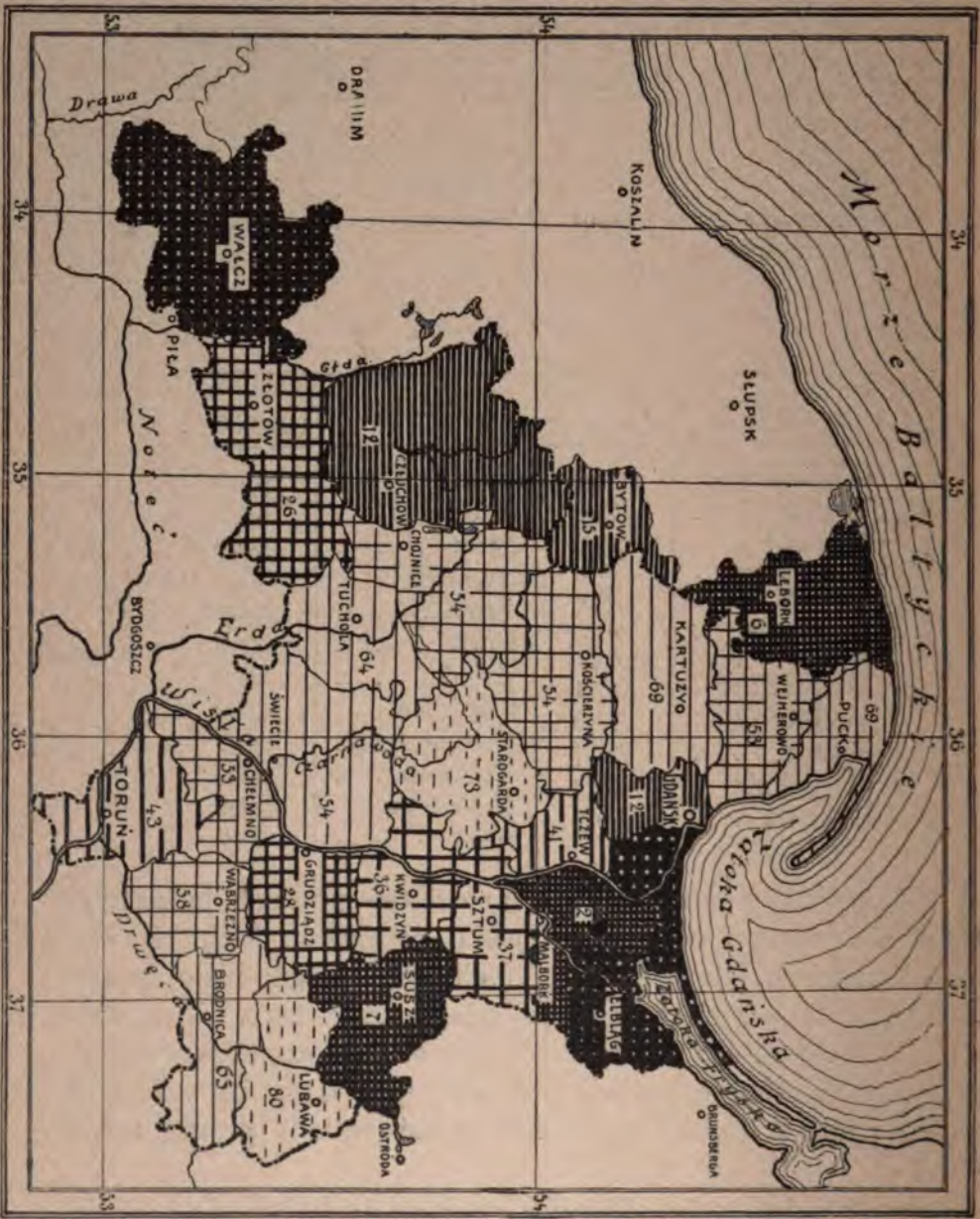
Prusy Zachodnie.

Powiat	głów na 1 km. kw.	Powiat	głów na 1 km. kw.
Gdański wyż.	122,9	Starogarda .	55,0
Tczew	83,0	Brodnica . .	54,2
Malbork . . .	75,6	Susz	50,0
Gdański nizinny .	75,5	Swiecie . . .	49,6
Toruń	73,9	Kartuzy . . .	45,1
Kwidzyn . . .	70,0	Puck	43,3
Elbląg	63,2	Złotów	43,0
Wąbrzeźno . .	61,1	Chojnica . . .	40,9
Wejherowo . .	57,6	Kościerzyna .	40,2
Sztum	56,7	Tuchola . . .	34,2
Grudziądz . .	56,7	Człuchów . .	30,9
Lubawa	56,5	Wałcz	29,7

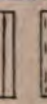

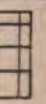

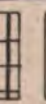
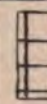

Z wszystkich powiatów obu prowincji pruskich jeden tylko Gdański wyżynny, posiadający glebę urodzajną, liczne letniska i kilka miejsc kąpielowych, jest gęściej zamieszkały niż cesarstwo niemieckie w przecięciu (104 mieszk. na 1 km. kw.). W porównaniu z W. Ks. Poznańskim zaś, gdzie na 1 kilometr kwadratowy przypada przeciętnie 65,1 mieszkańców, tylko 6 powiatów zachodnio-pruskich, a jeden wschodnio-pruski posiada gęstsze zaludnienie.

Jak we wszystkich krajach z charakterem rolniczym, a nie posiadających wielkiego i rozwijającego się szybko przemysłu, tak też w Prusach Wschodnich i Zachodnich znaczna większość ludności żyje w rozproszeniu po wsiach. I w tych prowincjach jednak uwidatnia się, zwłaszcza w latach ostatnich, odpływ ludności ze wsi do miast i większych osad, jak wynika z zestawień następujących:

Ludność polska według powiatów w r. 1900.

Objaśnienia.

- 70—80% Polaków
- 60—70
- 50—60
- 40—50
- 30—40
- 20—30
- 10—20
- 2—10
- mniej niż 2% Polaków.

Cyfry w powiatach oznaczają procent ludności polskiej.

Rok	L i c z b a l u d n o ś c i .			
	w Prusach Zachodnich		w Prusach Wschodnich	
	w gminach poniżej 2,000 mieszk.	w gminach powyżej 2,000 mieszk.	w gminach poniżej 2,000 mieszk.	w gminach powyżej 2,000 mieszk.
1871	982,702	331,909	1,444,332	378,602
1880	1,000,224	405,674	1,492,084	441,852
1890	975,546	454,135	1,460,312	498,351
1900	997,692	565,966	1,408,650	587,976

W każdej z tych prowincyi więc ludność miejska zwiększyła się w ciągu lat 29 o przeszło 200,000 dusz, ludność wiejska zaś utrzymała się mniej więcej w dawnej liczbie.

Jeżeli obliczymy stosunek ludności wiejskiej do miejskiej w wymienionych 4 latach, to dojdziemy do rezultatów następujących:

Rok	Na 1,000 mieszkańców przypadało			
	w Prusach Zachodnich		w Prusach Wschodnich	
	na gminy poniżej 2,000 mieszk.	na gminy powyżej 2,000 m.	na gminy poniżej 2,000 m.	na gminy powyżej 2,000 m.
1871	748	252	792	208
1880	711	289	772	228
1890	683	317	746	254
1900	638	362	706	294

Dla porównania dodamy, że w całym państwie pruskim stosunek ludności wiejskiej do miejskiej wyrażał się w r. 1871 cyframi 628 : 372, w r. 1900 zaś 445 : 555.

Mała gęstość zaludnienia obu prowincyi pruskich nie tłumaczy się bynajmniej słabym naturalnym przyrostem ludności, lecz wyłącznie tłumnym wychodźstwem z ubogiego kraju rolniczego do okręgów przemysłowych i górniczych zachodu. Jak już wykazaliśmy w rozdziale o ludności W. Ks. Poznańskiego, lud polski mnoży się daleko szybciej, niż niemiecki, a w następstwie tego dzielnice z ludnością polską mają najwyższy procent urodzin. Jak obecność

ludności polskiej wpływa na zwiększenie się tego procentu, tego jaskrawym przykładem jest Westfalia, pochłaniająca prawie połowę wychodźców polskich. Gdy za czas od r. 1841—50 padało w tej prowincyi rocznie na 1,000 mieszkańców 35,4 wypadków urodzin, to po rozpoczęciu się imigracyi liczba ta wzrosła w ostatnim dziesięcioleciu (1890—1900) do 41,2, tak że prowincya ta pod tym względem zajmuje obecnie

Stara Mazurka w charakterystycznym czepek.

czwarte miejsce w państwie pruskiem. Wynika z tego, że w tych prowincyach, z których znaczna liczba Polaków wyprowadza się z rodzinami na zachód, procent urodzin musiał się zmniejszyć. Dotyczy to zwłaszcza Prus Wschodnich. W Prusach Zachodnich natomiast, z których tak samo, jak z Poznańskiego, wychodzą na robotę do dzielnic zachodnich głównie mężczyźni i dziewczyny niezamężne, z których większość powraca na zimę do kraju, różnica jest mniej widoczna. W okresie 1891—1900 r. przypadało w Prusach Zachodnich na 1,000 mieszkańców jeszcze 43,4 wypadków urodzin (najwyższy procent w państwie pruskiem); Prusy Wschodnie zaś, z 39,4⁰⁰/₀₀ urodzin, zajmują już, po Westfalii, piąte miejsce w szeregu prowincyi z wielkim naturalnym przyrostem ludności. Dla scharakteryzowania rozwoju stosunków w obu dzielnicach pruskich, podajemy ogólny obraz naturalnego ruchu ludności od

cyta ta pod tym względem zajmuje obecnie czwarte miejsce w państwie pruskiem. Wynika z tego, że w tych prowincyach, z których znaczna liczba Polaków wyprowadza się z rodzinami na zachód, procent urodzin musiał się zmniejszyć. Dotyczy to zwłaszcza Prus Wschodnich. W Prusach Zachodnich natomiast, z których tak samo, jak z Poznańskiego, wychodzą na robotę do dzielnic zachodnich głównie mężczyźni i dziewczyny niezamężne, z których większość powraca na zimę do kraju, różnica jest mniej widoczna. W okresie 1891—1900 r. przypadało w Prusach

r. 1841, w cyfrach, wyrażających przeciętną z dziesięcioletnich okresów czasu.

Rok	Prusy Wschodnie			Prusy Zachodnie		
	Liczba urodzin	Liczba wypadków śmierci	Przewyżka urodzin nad wypadkami śmierci	Liczba urodzin	Liczba wypadków śmierci	Przewyżka urodzin nad wypadkami śmierci
1841—50	60,824	49,697	11,131	45,286	33,153	12,132
1851—60	69,929	56,131	13,797	50,751	39,927	10,823
1861—70	74,846	56,356	18,490	57,707	40,668	17,040
1871—80	76,572	55,697	20,875	61,821	41,495	20,325
1881—90	81,380	57,823	23,557	63,263	40,654	22,609
1891—1900	78,583	51,434	27,149	64,811	38,098	26,713

W tablicy tej zasługują na szczególną uwagę cyfry, dotyczące Prus Wschodnich w okresie 1891—1900 r. Widzimy, że liczba wypadków urodzin i śmierci zmniejszyła się tam znacznie w tym okresie, gdy do tej pory wzrastała stale. Jest to wynik tłumnego wychodztwa Mazurów na zachód. Zwracamy na to szczególną uwagę, ponieważ tem jedynie można wytłómaczyć znaczne zmniejszenie się ludności polskiej w tej dzielnicy, o czem będzie mowa później.

Stosunek procentowy wypadków urodzin i śmierci w obu prowincjach wykazuje zestawienie poniższe:

Rok	Prusy Wschodnie			Prusy Zachodnie		
	Na 1,000 m. przypadło			Na 1,000 m. przypadło		
	Urodzin	Wypadków śmierci	Nadwyżka urodzin nad wypadkami śmierci	Urodzin	Wypadków śmierci	Nadwyżka urodzin nad wypadkami śmierci
1841—50	42,0	34,3	7,7	45,7	33,4	12,2
1851—60	44,7	35,9	8,8	45,9	36,1	9,8
1861—70	42,5	32,0	10,5	46,1	32,5	13,6
1871—80	41,1	29,9	11,2	45,8	30,7	15,1
1881—90	41,6	29,6	12,1	44,8	28,8	16,0
1891—1900	39,4	25,8	13,6	43,4	25,5	17,9

Dodamy, że w ziemiach, należących do teraźniejszego cesarstwa niemieckiego, procent urodzin wynosił w okresie 1841—50 r. 37,6, a w okresie ostatnim (r. 1891—1900) 37,3; procent wypadków śmierci: w pierwszym okresie 28,2, w ostatnim 23,5; nadwyżka urodzin nad wypadkami śmierci: w okresie pierwszym 9,4, w ostatnim zaś 13,9 na 1,000 mieszkańców. W Niemczech więc przyrost roczny zwiększył się od r. 1841—1900 o 4,5, w Prusach

Kaszubi z wybrzeża bałtyckiego.

Wschodnich o 5,9, w Prusach Zachodnich o 5,7, w W. Ks. Poznańskim o 8,3 na 1,000 mieszkańców.

Wreszcie zaznaczamy, że tak samo jak W. Ks. Poznańskie, obie prowincje pruskie posiadają, wskutek wychodztwa, stosunkowo bardzo wielki procent dzieci w wieku lat 0—15, a bardzo niski procent osób w sile wieku lat 15—40, z drugiej zaś strony większą, niż przeciętnie w Niemczech, przewagę kobiet nad mężczyznami.

Mianowicie zaś przypadało w r. 1900 na 1,000 m.:

I. Nazwa dzielnicy	II. Prusy Wschodnie		III. Prusy Zachodnie	
	Z osób, urodzonych w Prusach Wsch., mieszkało w prowincjach, wymienionych w rubryce I	Z osób, mieszkających w Pr. Wsch., urodziło się w prowincji, wymienionej w rubryce I	Z osób, urodzonych w Prusach Zach., mieszkało w prowincjach, wymienionych w rubryce I	Z osób, mieszkających w Pr. Zach., urodziło się w prowincji, wymienionej w rubryce I
Prusy Wschodnie	1,909,201	1,909,201	26,818	68,737
Prusy Zachodnie	68,737	26,818	1,382,485	1,382,485
W. Ks. Poznańskie	8,479	5,762	46,855	31,274
Szląsk	6,667	4,790	7,295	6,416
Prow. Pomorska	12,718	5,301	33,391	28,578
W. Ks. Meklemburskie	4,227	823	4,250	1,225
Szlezwik Holsztyn	24,547	1,697	8,611	1,301
Hamburg	12,428	615	6,424	439
Brandenburgia	152,232	11,803	121,609	13,389
Hanower i Lippe	20,689	1,855	7,920	1,834
Oldenburg	1,416	172	637	131
Brema	2,152	224	1,238	175
Pr. Saska. Brunświk, Anhalt	21,810	3,538	15,066	6,171
Kr. Saskie	5,900	1,176	4,604	1,119
Państwo Turyngskie	1,606	579	5,648	654
Pr. Heska i Waldeck	3,618	592	2,590	710
Westfalia	102,244	3,245	33,832	4,304
Nadrenia	64,489	1,718	22,248	2,012
W. Ks. Heskie	1,359	180	839	173
Palatynat	520	64	292	71
Alzacya i Lotaryngia	4,960	255	2,765	249
Badenia	1,187	226	847	187
Wirtemberg i Hohenzollern	531	188	333	249
Bawarya po prawej stronie Renu	1,320	305	1,027	381
Ogółem	2,433,037	1,981,121	1,737,624	1,552,264

W r. 1900 naliczono zatem:

	w Pr. Wsch.	w Pr. Zach.
Urodzonych	2,433,037	1,737,624
Mieszkających w prowincji rodzinnej	1,909,201	1,382,485
Wychodztwo było więc	523,836	355,139

Mieszkało w r. 1900:

	w Pr. Wsch.	w Pr. Zach.
Osób, urodzonych w Niemczech	1,981,121	1,552,264
" " w teŹe prowincyi	1,909,201	1,382,485
Dopływ z innych prowincyi wynosił	71,920	169,779

Strata wynosiła zatem:

	w Prusach Wsch.	w Prusach Zach.
Odpyw	523,836	355,139
Dopływ	71,920	169,779
Strata	451,916	185,360

Pod względem wyznaniowym obie dzielnice różnią się od siebie stanowczo. W Prusach Wschodnich protestanci posiadają ogromną przewagę, w Zachodnich obecnie katolicy stanowią większość, żydzi w obu tworzą tylko mały procent ludności, znacznie mniejszy, niż w Poznańskim. W obu prowincyach bezwzględna liczba członków wyznań chrześcijańskich zwiększa się stale w stosunku procentowym, jednak, zarówno w Prusach Wschodnich jak i Zachodnich, stosunki zmieniają się na niekorzyść protestantyzmu. Liczba żydów zmniejsza się i bezwzględnie i procentowo. Przytaczamy dla porównania cyfry odpowiednie z dwóch lat, 1871 i 1900 r.

Wyznanie	Prusy Wschodnie		Prusy Zachodnie	
	r. 1871	r. 1900	r. 1871	r. 1900
Katolicy	233,007	269,196	641,572	800,395
Protestanci	1,569,365	1,698,465	633,548	730,685
Drobne sekty	6,125	14,995	12,825	14,308
Żydzi	14,425	13,877	26,632	18,226

Na 1,000 osób przypadało:

Wyznanie	W Prusach Wschod.		W Prusach Zachod.	
	w r. 1871	w r. 1900	w r. 1871	w r. 1900
Katolików	118	135	488	512
Protestantów	861	851	482	467
Sekciarzy	3,4	7,3	9,8	9,1
Żydów	7,9	7,0	20	12

Nie będziemy zapuszczali się w szczegóły, dotyczące statystyki wyznań. Liczbę katolików w pojedynczych powiatach znajdzie czytelnik poniżej, przy opisie stosunków narodowościowych, obok liczby Polaków, gdzie cyfry te zestawimy ze sobą w celach porównawczych.

Przystępując do statystyki narodowościowej, opuszczamy grunt pewny, na którym staliśmy dotąd. Wyniki spisów urzędowych są z przyczyn, które wymieniliśmy już, mówiąc o stosunkach w W. Ks. Poznańskim, pod względem narodowościowym mało

Kościółek drewniany Filiponów.

wiarogodne, zwłaszcza w obu prowincjach pruskich, gdzie lud jest mało uświadomiony i znaczna liczba prostych ludzi zna zarówno język polski jak i niemiecki, gdy oczywiście może posiadać tylko jedną narodowość. Tu zła wola, pragnienie, aby zmniejszyć liczbę ludności polskiej, może odgrywać przy spisach ważną rolę, a gdzie indziej i przy dobrej woli urzędnikom i osobom wypełniającym listy spisów, trudno dojść do ładu. Co do Prus Zachodnich istnieje kilka statystyk nieurzędowych, jak: Ramulta, Nad-

morskiego, Fankidejskiego, Komornickiego, Czerkawskiego i t. d., którzy usiłowali obliczyć ludność polską za pomocą rozmaitych sposobów, przy pomocy statystyki szkolnej, wyznań, wykazów kościelnych, statystyki wyborczej i t. d. Można przypuszczać, a nawet jest bardzo prawdopodobne, że obliczenia te zbliżają się więcej do prawdy, niż urzędowe pruskie, ale pewności żadnej nie mamy, bo brak nam sprawdzianu, nie ulegającego żadnej wątpliwości.

Na ocenę pojedynczych obliczeń, dokonanych przez statystyków naszych, nie pozwalają ani rozmiary, ani cele pracy niniejszej. Zadaniem naszym jest wykazanie, ilu Polaków mieszka obecnie w pruskim pasie nadbałtyckim, jakie jest rozmieszczenie tego ludu w pojedynczych częściach kraju, jaki jest jego stosunek liczebny do ludności niemieckiej i czy stosunek zmienia się na jego korzyść lub niekorzyść.

Na trzy pierwsze pytania musimy poszukać odpowiedzi w ostatnim źródle statystycznym, t. j. w wynikach urzędowego spisu ludności w r. 1900. Ze spisu tego zaś można korzystać z pewnemi zastrzeżeniami, przynajmniej o ile dotyczy Prus Zachodnich. Jak bowiem zaznaczyliśmy już w rozdziale o ludności W. Ks. Poznańskiego, uważamy spis ten za ściślejszy od dawniejszych, z tej prostej przyczyny, że władzom chodziło tym razem o wykazanie jak największej liczby ludności polskiej, w celach polityki germanizacyjnej. Zniknął więc dawny powód tendencyjnego zmniejszania liczby Polaków, gdy z drugiej strony ani na chwilę przypuszczać nie można, że zapisywano Niemców w rubryce polskiej. Dotyczy to jednak tylko tych dzielnic, w których istnieje, według utartego wyrażenia urzędowego, „niebezpieczeństwo polskie“, a więc W. Ks. Poznańskiego i Prus Zachodnich. Na Mazowszu pruskim, na Warmii i w powiatach wschodnich prow. Pomerańskiej natomiast, gdzie ruch narodowy jest bardzo słaby i obawy przed „niebezpieczeństwem polskim“ są małe, albo też wcale nie istnieją, wreszcie zaś na G. Szląsku, gdzie stronnictwo rządzące, centrum katolickie, do początków r. b. (1903) nie przewidywało również żadnego niebezpieczeństwa dla siebie, dążność do zmniejszenia liczby ludności polskiej uwydatniła się zapewne także jeszcze w spisie ostatnim. O ile to wyszło na szkodę Polaków, tego oczywiście sprawdzić niepodobna.

Na pytanie czwarte: czy i o ile zmienił się z biegiem czasu stosunek ludności polskiej do niemieckiej, odpowiedzi, któraby jako tako mogła zadowolić, niema. Statystyki urzędowe pruskie sięgają wprawdzie do początków wieku XIX, ale dość zestawić ze sobą te chwiejące się nieustannie cyfry, aby zrozumieć, iż na nich zgoła żadnych wniosków opierać nie można. Także obliczenia polskie nie nadają się do robienia porównań. Starsze bowiem polegają na domysłach i ogólnem szacowaniu, albo też na niewiarogodnych spisach urzędowych, nowe zaś są z pewnością ściślejsze od statystyk pruskich, ale prawie każdy z autorów posiada własną metodę obliczania i czerpie z innych źródeł. Musimy więc zadowolić się wyrażeniem przypuszczenia, które zapewne zgadza się z prawdą, że od przyłączenia tych ziem do państwa pruskiego stosunek ludności polskiej do niemieckiej zmienił się znacznie na niekorzyść Polaków. Nadto zaś, przyjmując szczegółowe obliczenia Nadmorskiego lub Komornickiego za trafne, możemy w przybliżeniu scharakteryzować zmiany, które dokonały się w Prusach Zachodnich w ostatnim dziesięcioleciu w wieku XIX. Co się zaś tyczy Mazowsza, Warmii i powiatów pomerańskich, to musimy, chcąc nie chcąc, oprzeć się na statystyce urzędowej, ponieważ innych szczegółowych obliczeń z czasów dawniejszych niema, lub też nie są takie, aby mogły budzić zaufanie. Zresztą dążności i względy polityczne nie ulegały w tych dzielnicach nigdy zmianom zasadniczym, co uprawnia do wniosku, że system liczenia był zawsze ten sam. Otrzymamy więc tam wprawdzie fałszywe, zbyt niskie, cyfry ludności polskiej, ale więcej zbliżony do prawdy ogólny obraz rozwoju stosunków narodowościowych, względnie wyników polityki germanizacyjnej.

Przystępujemy do szczegółów: Ilu Polaków mieszka w pruskim pasie nadbałtyckim?

Zaznaczyliśmy, że, co się tyczy Prus Zachodnich, można opierać się na ostatniej statystyce urzędowej. Ale nie ślepo. Statystyka ta rozróżnia przedewszystkiem trzy narodowości polskie: polską, kaszubską i mazurską, nadto zaś zawiera 3 rubryki osób, używających dwóch języków ojczystych: niemieckiego i polskiego, niem. i kaszubskiego, niem. i mazurskiego. My tego podziału na 3 grupy, używające odrębnych gwar, zatrzymać nie możemy. Nie

ulega bowiem wątpliwości, iż wszystkie zaliczają się do ludności polskiej. Z drugiej zaś strony niepodobna wątpić o tem, że żaden Niemiec nie przyzna się w teraźniejszych czasach do polskiego języka ojczystego, obok niemieckiego. Czyni to tylko część żydów, nadto być może, że tu i owdzie zapisywano służbę niemiecką w domach polskich jako „polsko-niemiecką“, wreszcie zaś są w niektórych okolicach Prus Zachodnich Polacy tak dalece zniemczeni, że nie zdają już sobie sami sprawy ze swej narodowości. Wprawdzie liczba takich osób nie jest wielką. Dla pewności jednak zaliczymy z tych „dwujęzycznych“ tylko połowę do narodowości polskiej. W powiatach pomerańskich, na Warmii i Mazowszu pruskim jest inaczej. Tam większość ludu jest pod względem narodowym zupełnie obojętna. Jest dopiero materiałem, z którego może będzie coś w przyszłości. Tam też język niemiecki jest oznaką wyższości kulturalnej, i żaden Polak, przechylający się na stronę Niemców, nie przyzna się już do polskiego języka ojczystego, choćby tylko w drugiej linii. „Dwujęzyczni“ oznaczają więc tam tylko grupę osób, które znają dwa języki, a nie takich, które nie wiedzą, do jakiego grona narodowego czy politycznego należą. Wreszcie zaś w tych trzech dzielnicach istnieje nadal dążność do zmniejszania liczby Polaków. Nie pokrzywdzimy więc Niemców napewno, jeżeli wszystkich dwujęzycznych na Mazowszu, Warmii i w powiatach pomerańskich zaliczymy do narodowości polskiej, a zapewne zbliżylibyśmy się jeszcze więcej do prawdy, gdybyśmy zwiększyli liczbę Polaków tamtejszych o kilka procent.

Tłómacząc tak wyniki spisu ludności w r. 1900, otrzymamy cyfry następujące:

W roku tym naliczono:

<i>W Prusach Zachodnich.</i>	
Polaków	437,916
Kaszubów	99,357
Mazurów	252
„Dwujęzycznych“:	Suma 537,525
niemieckich Polaków .	16,130
„ Kaszubów .	1,349
„ Mazurów .	114
	17,593 : 2 = 8,796
	Ogółem . 546,321

W powiatach Bytowskim i Lęborskim.

Polaków	5,367
Kaszubów	292
„Dwujęzycznych“	389
Ogółem	<u>6,048</u>

Na Mazowszu i Warmii.

Polaków	155,281
Mazurów	130,866
„Dwujęzycznych“	25,595
Ogółem	<u>311,742</u>

W całym pasie nadbałtyckim jest więc conajmniej: 546,321 + 6,048 + 311,742 = **864,111** Polaków.

Sposób rozmieszczenia tej ludności polskiej w pojedynczych powiatach w latach 1885 i 1900 podajemy w tablicy poniższej. Cyfry w r. 1900 są wynikami spisu urzędowego, opracowanemi w sposób określony wyżej; cyfry z r. 1885 natomiast polegają na obliczeniach d-ra Nadmorskiego w pracy „Ludność polska w Prusach Zachodnich“. Obok cyfr ludności polskiej w r. 1900 podajemy liczbę katolików. Powiaty czysto niemieckie opuszczamy.

Prusy Zachodnie.

Nazwa powiatu	Liczba Polaków		Liczba katolików w r. 1900
	w r. 1885 (Nadmorski)	w r. 1900 (Spis urzęd.)	
Puck	18,000	17,431	19,548
Wejherowo	24,000	25,897	35,421
Kartuzy	41,000	43,405	47,724
Kościerzyna	25,300	27,019	30,040
Tczew	17,066	15,937	24,986
Starogard	37,165	42,541	45,284
Gdańsk wyżynny	4,188*	6,391	29,018
Gdańsk miasto	2,988*	3,986	44,230
Malbork	1,545*	1,462	21,436

*) Cyfry te są wynikiem spisu urzędowego w r. 1890. Nadmorski łączy ze sobą oba wiejskie powiaty Gdańskie i liczy w nich 7,352 Polaków. Tak samo łączy ze sobą powiaty: Gdańsk miasto, Malbork i Elbląg miasto i wieś, w których, według jego źródeł, było około r. 1885 razem 6,400 Polaków.

Nazwa powiatu	Liczba Polaków		Liczba katolików w r. 1900
	w r. 1885 (Nadmorski)	w r. 1900 (Spis urzęd.)	
Sztum	19,550	13,728	23,357
Kwidzyn	24,261	24,225	30,671
Susz	7,000	3 985	6,767
Lubawa	43,000	44,155	45,244
Grudziądz	19,807	22,134	31,395
Brodnica	35,873	37,665	39,101
Wąbrzeźno	23,335	24,562	26,043
Toruń m. i wieś	33,686	42,240	49,456
Chełmno	24,900	25,779	27,896
Świecie	40,974	45,089	48,550
Tuchola	20,158	19,117	23,189
Chojnice	27,522	31,574	46,080
Człuchów	10,500	9,526	29,935
Złotów	18 000	18,201	26,450
Wałcz	1,000	340	26,035

W stosunku procentowym stan rzeczy przedstawiał się według tych samych źródeł, jak następuje: *)

Powiat	Na 1,000 mieszkańców było Polaków	
	w r. 1885 (Nadmorski)	w r. 1900 (Spis urzęd.)
Puck	729	691
Wejherowo	600	530
Kartuzy	607	691
Kościerzyna	546	544
Tczew	470	412
Starogard	760	731
Gdańsk wyżynny	100**)	118
„ miasto	} 26***)	28
Malbork		24
Sztum	521	378

*) Na mapce, umieszczonej na str. 336, cyfry są w kilku powiatach obwodu reg. Kwidzyńskiego cokolwiek mniejsze, z powodu pominięcia „dwujęzycznych“.

***) Gdańsk wyżynny wraz z niemieckim nizinnym.

***) Gdańsk miasto wraz z powiatami Malborskim i obu Elbląskimi.

Powiat	Na 1,000 mieszkańców było Polaków	
	w r. 1885 (Nadmorski)	w r. 1900 (Spis urzęd.)
Kwidzyn	379	363
Susz	141	76
Lubawa	815	805
Grudziądz	326	288
Brodnica	693	659
Wąbrzeźno	594	578
Toruń	433	439
Chełmno	537	537
Swiecie	538	544
Tuchola	726	653
Chojnica	543	545
Człuchów	162	144
Złotów	274	277
Wałcz	15	5

Ze statystyki tej zdaje się wynikać, że ludność polska w ciągu 15 lat XIX stulecia zwiększyła się bezwzględnie w większej części powiatów zachodnio-pruskich, procentowo zaś zmniejszyła się prawie we wszystkich powiatach. W rzeczywistości jednak tych nierównomiernych obliczeń tak samo porównywać ze sobą nie można, jak spisów urzędowych z lat 1890 i 1900, które zdają się dowodzić, że liczba Polaków zwiększyła się także w stosunku procentowym. Wobec niemożliwości dojścia do wniosków, któreby nie ulegały wątpliwości, zadowolimy się stwierdzeniem, że z wymienionych w naszym zestawieniu 24 okręgów, Polacy tylko w jednym stanowili więcej, niż 75%, w 12 więcej niż 50%, Niemcy zaś w 6 więcej niż 75, a w 12 więcej niż 50% mieszkańców. Dodać trzeba, że trzy powiaty, nie wymienione w naszym zestawieniu: Gdański nizinny i oba Elbląskie, posiadają ludność prawie czysto niemiecką.

W obliczeniach, dotyczących dwóch powiatów prow. Pomorskiej, oraz Warmii i Mazowsza odstępujemy zupełnie od przytoczenia cyfr porównawczych z lat dawniejszych. Wymienimy tylko liczbę Polaków i katolików i podamy procentowy stosunek ludności

polskiej w r. 1900, przypominając, że tam wszystkich „dwujęzycznych“ zaliczamy do Polaków.

Powiaty Pomerańskie.

Powiat	L i c z b a		Na 1,000 mieszk. przypadało w r. 1900 Polaków
	Katolików	Polaków	
Bytowski	5,728	3,865	148
Lęborski	4,330	2,550	56

W rzeczywistości jest w obu tych powiatach Polaków zapewne więcej. Uprawnia do tego przypuszczenia okoliczność, że te powiaty, posiadające w części ludność polską, są też jedynymi w całym obwodzie Koszalińskim, w których mieszka znaczny procent katolików. We wszystkich innych, oprócz dwóch wymienionych, statystyka urzędowa liczy katolików tylko po kilkuset; tylko miasto Kołobrzeg ma ich 1,006. Byłby to zupełnie dziwny i niewytłómaczony przypadek, że właśnie tylko te dwa powiaty, w których obok Niemców mieszkają Polacy, posiadają też znaczną liczbę ludności katolickiej niepolskiej: Bytowski 1,863, Lęborski zaś 1,780. Przypuszczać więc należy, że pewną część tamtejszego ciemnego, nieuświadomionego ludu zapisano w rubryce niemieckiej. Przypuszczenie to potwierdza porównanie spisu urzędowego z r. 1890 ze spisem ostatnim. Wykazuje ono bowiem, że w ciągu tych kilku lat liczba Polaków zwiększyła się np. w powiecie Bytowskim o 3%. Można to rozumieć tylko tak, że w ciągu ostatniego dziesięciolecia znaczna liczba Polaków tamtejszych, skutkiem agitacji, rozwiniętej zwłaszcza przez „Gazetę Grudziądzką“, uświadomiła się pod względem narodowym. Na podstawie wymienionych faktów, jesteśmy skłonni do wniosku, że w Bytowskim mieszka conajmniej 5,000, a w Lęborskim około 4,000 Polaków; w pierwszym z nich więc ludność polska stanowi nie 14,8, lecz 19,0, w drugim zaś nie 5,6 lecz 8,5% mieszkańców. Dowodów na to twierdzenie nie mamy; sądzimy, że dostarczy ich przyszły spis ludności w r. 1910.

Warmia i Mazowsze.

Powiat	L i c z b a		Na 1,000 mieszk. przypadało w r. 1900 Polaków
	Katolików	Polaków	
Olsztyn	69,498	41,822	507
Reszel	45,065	7,814	155
Ostróda	7,461	34,332	478
Nidbork	7,738	39,411	713
Szczytno	6,811	52,590	770
Jańsbork	568	36,068	747
Ełk	1,195	31,666	584
Olecko	436	14,573	379
Lec	512	19 160	473
Ządzbork	2,761	27,554	569
Rastembork	3,060	646	14
Węgoborek	98	1,898	55
Gołdapia	449	907	20

Podajemy te cyfry, ponieważ innych niema. Nie posiadamy też danych, na których możnaby oprzeć próbę poprawienia statystyki urzędowej, jak to uczyniliśmy w powiatach pomerańskich. To tylko widzimy, że te liczby, polegające na wynikach spisu z r. 1900, nie zgadzają się z rzeczywistym stanem rzeczy. Nie przypisujemy zupełnej ścisłości twierdzeniu jednego z najlepszych znawców stosunków pruskich, Ignacego Danielewskiego, który podał liczbę Polaków w Prusach Wschodnich na około 600,000. Nie wiemy też, na czym opierają się cyfry, podane w opisie Mazowsza w „Wiśle“ z r. 1900, przez G. Smólskiego, który twierdzi, że w powiecie Jańsborskim Polacy stanowią 97%, w Leckim 88%, w Leszczyńskim 83%, w Nidborskim 78%, w Ostródzkim 74%, w Ządzborskim 63%, w Oleckim 52%, w Rastemborskim 34%, w Węgoborskim 17%, a zatem kilkanaście procent więcej, niż wynika ze spisu urzędowego. Mamy jednak obliczenia niemieckie, które dowodzą, że statystyk urzędowy okroił znacznie liczbę Polaków w Prusach Wschodnich. Z obliczeń tych zasługuje zwłaszcza na uwagę dokonane przez Hartknocha, a za nim przez Fr. Tetznera („Die Slaven in Deutschland“, Brunświk, 1902), według parafii protestanckich. Według tego obliczenia, jest w Prusach Mazurów pro-

testanckich 279,000, czyli 60% ogólnej liczby mieszkańców. Zestawmy tę cyfrę z naszą, polegającą na spisie urzędowym. Doszliśmy do wyniku, że w Prusach Wschodnich mieszka ogółem 311,742 Polaków. Od sumy tej trzeba odliczyć Polaków katolików w powiatach warmińskich: Olsztyńskim i Reszelskim, w liczbie 49,000. Pozostaje na resztę powiatów wschodnio-pruskich około 262,000 Polaków. Ale nie są to sami Mazurzy protestanci. Wiemy, iż w powiatach Ostródzkim i Nidborskim mieszka pewna liczba Polaków katolików, z tablicy zaś na str. 353 widzimy, że także wszystkie inne powiaty posiadają mniejszy lub większy procent katolików, o których nie mamy żadnego powodu przypuszczać, że należą bez wyjątku do narodowości niemieckiej. Dochodzimy zatem do wniosku, że Polaków (Mazurów) protestantów jest znacznie mniej, niż 262,000. Tymczasem Tetzner podaje za Hartknochem cyfrę daleko większą, a mianowicie 279,000, a ponieważ obaj są zaciętymi germanizatorami, więc i oni wyliczyli niewątpliwie raczej jeszcze za mało, niż zawiele „Mazurów.“ Statystyka tych dwóch Niemców przekonywa nas, że cyfra maksymalna, którą zdolaliśmy wyliczyć na podstawie ostatniej statystyki urzędowej, jest w rzeczywistości cyfrą minimalną, że mniej niż 311,742 Polaków w Prusach Wschodnich niema; ilu jednak jest ich więcej, tego wobec niepewności i niezgodności ze sobą istniejących źródeł, obliczyć niepodobna.

Tem samem nie możemy dać zadawalającej odpowiedzi na pytanie, czy liczba Polaków zmniejsza lub też zwiększa się w tej dzielnicy. Według wykazów Biura Statystycznego w Berlinie, liczba Polaków zmniejszyła się w ostatnim dziesięcioleciu w. XIX. Mianowicie zaś naliczono w Prusach Wschodnich osób umiających *tylko po polsku* w r. 1890-ym 316,148, w r. 1900 zaś tylko 286,160. Cyfry te, jak już zaznaczono, są zapewne fałszywe; natomiast można przypuszczać, że system liczenia był w obu latach ten sam, a więc stosunek obu cyfr zbliża się do prawdy, i liczba Polaków zmniejszyła się rzeczywiście. Przyczyną jest tłumne wychodźstwo w celach zarobkowych do dzielnic przemysłowych i górniczych Zachodu. W r. 1890 naliczono *samych „Mazurów“* w dzielnicach czysto niemieckich 2,486, a w r. 1900-ym 10,848; wiemy zaś z tejże statystyki, że z ogólnej liczby protestantów pol-

skich w Prusach Wschodnich, tylko pewna część przyznaje się do „narodowości mazurskiej“, a mniej więcej połowa uważa się za Polaków. Czynią to zwłaszcza ci Mazurzy, którzy spotykają się stale z Polakami z innych okolic i skutkiem tego nabierają świadomości narodowej. Takich zaś jest najwięcej z jednej strony w powiatach Ostródzkim i Nidborskim, a z drugiej na wychodźtwie. Chcąc więc dowiedzieć się, ilu właśnie Polaków wschodnio-pruskich znajduje się w dzielnicach czysto niemieckich, trzeba by liczbę Mazurów tamtejszych podwoić, a może nawet potroić. W każdym razie nie ulega wątpliwości, że w ciągu ostatniego 10-lecia wyprowadziło się z Prus Wschodnich na Zachód co najmniej 20,000 Polaków, a więc blisko 10% tamtejszej ludności polskiej. To wystarczy na wytlómaczenie twierdzenia urzędowego, że zmniejszyła się liczba tej ludności. Czy i o ile zmniejszyła się ponadto jeszcze skutkiem germanizacji, tego, wobec niepewności i niedokładności obliczeń statystycznych, stwierdzić nie umiemy.

W obliczeniach naszych, a tak samo na mapkach, dołączonych do tekstu, ludność polska w obu prowincjach pruskich występuje jako żywioł jednolity. Niemcy rozróżniają skrupulatnie Polaków, Kaszubów i Mazurów, jako trzy odrębne narodowości, bądź to pod wpływem stałej dążności do zmniejszania liczby ludności polskiej, bądź to dla nieznamomości rzeczy. Wiadomo, że różniczkowanie to opiera się na pewnych różnicach historycznych i językowych, które dziś jednak zacierają się coraz więcej. Mazurzy wschodnio-pruscy są rzeczywistymi Polakami, którzy przybyli do ziem ongi krzyżackich z Mazowsza, sprostestantyzowali się i, odcięci od pnia, zachowali wiele starożytnych form językowych, nadto zaś przyswoili sobie pojedyncze zwroty i wyrażenia niemieckie. Kaszubi zachodnio-pruscy zaś są potomkami dawnych Pomorzan, którzy byli blisko spokrewnieni z Polakami, ale różnili się od nich cokolwiek językiem, czego dowodzi przede wszystkim akcent, spoczywający nie na przedostatniej, lecz trzeciej z końca zgłosce—jak u Czechów. Posiadają oni także znaczną liczbę odrębnych form językowych, dowodzących, że już w owych czasach, z których pochodzą najstarsze zabytki naszego języka, między nim a kaszubskim istniały pewne różnice. Pod względem

narodowym jednak Kaszubi uważają się zupełnie za Polaków; zamieszkałe przez nich powiaty są najsilniejszymi warowniami polskości w Prusach Zachodnich po lewej stronie Wisły, a i w czasach dawniejszych żadnych przeciwieństw narodowych nie było—przynajmniej od upadku księstwa wschodniego pomorskiego. W czasach obecnych też zacierają się, w miarę szerzenia się oświaty, resztki różnic językowych; językiem piśmiennym Kaszubów jest polski, a także w potocznym formy polskie zastępują coraz częściej kaszubskie, zwłaszcza w powiatach południowych.

Nie możemy pozwolić sobie tu na dokładniejsze scharakteryzowanie gwary ludowej kaszubskiej i jej odcieni, jak i gwary mazurskiej, lecz musimy odesłać czytelników do prac specjalnych, jak: Fankidejskiego (Słownik geograficzny), Nadmorskiego, Ramuła, Kętrzyńskiego i t. d. Tam też znajdują bliższe szczegóły, dotyczące charakteru, sposobu życia, zwyczajów i podań Kaszubów i Mazurów i przekonają się, że głębokich różnic między nimi a innymi Polakami pod żadnym względem niema. Od siebie dodamy tylko jeszcze, że wszelkie próby obliczenia, ilu właściwie Mazurów i Kaszubów mieszka w pruskim pasie nadbałtyckim, były nadaremne. Każdy ze statystyków umiał wprawdzie podać dość ściśle określoną liczbę Kaszubów, —Mazurami zajmowano się dotąd niewiele—ale każdy dochodzi w swoich obliczeniach do innego rezultatu. Pochodzi to poprostu stąd, że w rzeczywistości niepodobna dziś już pociągnąć dokładniejszej granicy między Kaszubami i Polakami i stwierdzić, do której grupy pojedyncze osoby należą. Najwięcej Kaszubów wyliczył Stefan Ramułt, a mianowicie 155,000 w Prusach Zachodnich, 15,000 w prowincyi Pomeżańskiej, a 72,000 na wychodźtwie w Niemczech i Ameryce. Ogółem około 242.000 w r. 1890. Cyfra ta wydaje się Stefanowi Komornickiemu za wysoka, autor ten nie wdaje się jednak we własne obliczenia. Ks. F. Fankidejski wyliczył na rok 1867-y tylko 120,000 Kaszubów. A statystyka urzędowa? Z tej najmniej jeszcze można się dowiedzieć, bo cyfry jej zmieniają się radykalnie przy każdym spisie ludności. Tak np. w r. 1890 naliczono urzędownie w obwodzie regencyjnym Gdańskim 50,787, a w Kwidzyńskim 2,011 Kaszubów. Dziesięć lat później zaś było ich, według tegoż źródła,

w obwodzie Gdańskim 88,685, w Kwidzyńskim 10,492, ogółem więc liczba ich wzrosła z 52,798 na 99,357, czyli o 88%, co oczywiście jest zupełnie niemożliwe. Taką samą ścisłością odznaczają się zresztą i obliczenia, dotyczące „Mazurów“, których liczba w obwodzie Gąbińskim wzrosła rzekomo od r. 1890 do 1900 z 66,491 do 75,531, a w obwodzie Królewieckim z 33,635 do 55,335, gdy równocześnie zmalała w obu obwodach ogromnie liczba „Polaków“. Dążenie do zmniejszania ludności polskiej na korzyść Kaszubów i Mazurów jest w statystyce urzędowej zbyt widoczne, aby można przypisywać jej jakiegokolwiek znaczenie. Musimy więc zadowolić się stwierdzeniem, że z ludu polskiego w Prusach Wschodnich, którego siedziby określiliśmy wyżej, ogromna większość używanarzcza, zwanego mazurskiem; z Polaków zachodniopruskich zaś mniej więcej czwarta część mówi gwarą kaszubską. Jest ona najwięcej rozpowszechniona w powiatach północno-zachodnich, a mianowicie: Puckim, Kartuskim, Gdańskim nizinnym i Wejherowskim, mniej już w Kościerzyńskim, Chojnickim, Człuchowskim, Tczewskim i Tucholskim.

W otwartem ku północnemu wschodowi półkolu, zamieszkanem przez ludność polską w pruskim pasie nadbałtyckim, Kaszubi i Mazurzy stanowią ogniwa zewnętrzne. W pośrodku mieszkają Polacy, którzy nigdy nie utracili związków i poczucia jedności z resztą narodu; ale i ten żywioł nie jest jednolity. Po prawej stronie Wisły, w powiatach Toruńskim, Chełmińskim, Wąbrzeskim, Brodnickim i Lubawskim, Polacy są tubylcami, zamieszkują te ziemie od zarania dziejów. Po lewej stronie Wisły ludność powiatów południowych: Świeckiego, Złotowskiego i Wałeckiego, z których dwa ostatnie należały niegdyś do Wielkopolski, siedzi od wielu wieków na ziemi niegdyś pomorskiej. Polacy w innych powiatach to żywioł napływowy z różnych czasów i z rozmaitych części b. Rzeczypospolitej. Zdaje się, że do tej grupy należą także Polacy w powiatach pomerańskich: Bytowskim i Lęborskim. Tubylcami bowiem być nie mogą, a z Kaszubów zdają się nie pochodzić. Pomimo różnicy pochodzenia, wszystek ten lud, nie wyłączając Kaszubów i Mazurów, przedstawia się pod względem charakteru, temperamentu i pozorów zewnętrznych,

jako całość dość jednolita. Wszystkie różnice zrównoważyły i wyrównały dwa wpływy: ostrego klimatu, długiego współżycia i częścioviego zmieszania się z żywiołem niemieckim. Jest to lud twardy, surowy, stanowczy, bardzo rozważny, a mało lotny, konserwatywny z przekonań i temperamentu i dlatego niebardzo przedsiębiorczy, za to wytrwały i pracowity. Z ludności W. Ks. Poznańskiego zbliżają się do niego najwięcej Krajczanie. Wielkopolan przypominają najwięcej jeszcze mieszkańcy b. ziemi Chełmińskiej i Michałowskiej, pochodzący z tego samego gniazda i żyjący w podobnych warunkach bytu. Mówiąc o charakterze „ludu” polskiego w Prusach Zachodnich i Wschodnich, nie mamy na myśli tylko ludności wiejskiej. Spotykamy to samo we wszystkich warstwach i stanach, zarówno u włościan drobnych i zamożnych „gburów”, jak i u nielicznej już teraz szlachty, inteligencji i mieszczaństwa.

Niemcy w obu prowincjach są wyłącznie żywiołem napływowym, bardzo niejednolitym pod względem pochodzenia, języka, temperamentu i zwyczajów. Spotykamy tam wszystkie przeciwieństwa, jakie tylko istnieją między rozlicznymi szczepami niemieckimi, a są one tak silne, tak znacznie większe od różnic między Polakami z rozmaitych okolic, że nie zdołały ich dotąd zatrzeć wspólne warunki życia i pracy. Tylko pod względem narodowym i politycznym istnieje obecnie jedność zupełna. Z Niemcami łączą się też w Prusach Zachodnich, tak samo jak w Poznańskim, żydzi. Utrzymali oni dawny przyjazny stosunek z Polakami tylko tam, gdzie są zagrożeni poważnie antysemityzmem niemieckim.

ROLNICTWO, PRZEMYSŁ, HANDEL, ŚRODKI
KOMUNIKACYI.

Prusy Zachodnie i Wschodnie należą do krajów bardzo skąpo wyposażonych przez naturę. Nie posiadają one skarbów mineralnych, ani też gleby, któraby zapewniała większe zyski rolnictwu. Ogromną część kraju zajmują jałowe piaski, torfowiska, moczary i lasy, a pojedyncze skrawki ziemi lepszej zostały, z wyjątkiem niewielkiego obszaru ziemi Chelmińskiej, dopiero

Flisaey na Wiśle.

w czasach niezbyt dawnych wydarte wodzie i przystosowane przez sztuczne osuszenie do potrzeb rolnictwa. Stwierdziliśmy już, że temi właśnie stosunkami tłómaczy się stosunkowo słabe zaludnienie obu prowincyi. Wobec niemożliwości rozwinięcia się przemysłu na większą skalę, głównem źródłem wyżywienia ludu pozostał tam i pozostanie zapewne jeszcze bardzo długo ziemia, dająca na ogół skąpe plony. Z całego obszaru nadaje się do uprawy zboża niewiele więcej, niż połowa, a z tej połowy tylko

niezbyt wielka część posiada glebę średnio i więcej niż średnio urodzajną. W tablicy poniższej dajemy pogląd na podział ziemi, według jej użyteczności, w obu prowincjach pruskich:

	Prusy Zachodnie	Prusy Wschodnie
Pola i ogrody	1,404,645 ha	1,990,997 ha
Łąki	163,934 "	440,814 "
Pastwiska	179,323 "	270,272 "
Lasy	543,280 "	647,663 "
Zabudowania	19,076 "	30,164 "
Nieuzytki	106,440 "	100,070 "
Wody i drogi	153,077 "	218,823 "

W obu prowincjach ze zbóż najczęściej uprawiane są żyto i owies, z okopowizn—kartofle. Z roślin, których uprawa przynosi większe korzyści, znajdujemy w Prusach Zachodnich tylko buraki cukrowe i tytuń. W Prusach Wschodnich tytuń już nie rośnie, a buraki cukrowe udają się tylko wyjątkowo na niemieckich obszarach. Na rok 1895 statystyka urzędowa podaje cyfry następujące:

Obszar obsiany w r. 1895.

	Prusy Zachodnie	Prusy Wschodnie
Żyto	365,494 ha	424,870 ha*
Pszenvca	72,968 "	101,153 "
Jęczmień	66,093 "	92,588 "
Owies.	153,693 "	302,957 "
Kartofle	170,609 "	158,795 "

Sprzet w r. 1895.

	Prusy Zachodnie	Prusy Wschodnie
Żyto	311,777 tonn	400,437 tonn
Pszenvca	111,523 "	111,740 "
Jęczmień	93,137 "	86,501 "
Owies	170,774 "	282,470 "

	Prusy Zachodnie	Prusy Wschodnie
Groch.	36,044 tonn	33,375 tonn
Buraki cukrowe	671,999 "	64,839 "
" pastewne	247,610 "	279,569 "
Brukiew	206,420 "	123,868 "
Marchew	29,667 "	10,047 "
Kartofle	1,706,628 "	1,416,776 "
Koniczyna (na siano)	288,640 "	437,810 "
Seradela	12,928 "	42,224 "
Trawy (na siano)	367,153 "	723,225 "
" (na ziarno)	26,342 "	34,385 "
Tytuń	1,492 "	—

W obu prowincjach więc urodzaje są niewielkie. W Prusach Zachodnich sprzątnięto z 1 hektara żyta i owsa nie wiele ponad 1 tonnę, z 1 hektara pszenicy i jęczmienia około 1½ tonny ziarna, w Prusach Wschodnich zaś tylko pszenicy, której sieją tam niewiele, sprzątnięto z 1 hektara więcej niż 1 t.; wszystkie inne zboża wydały plon znacznie mniejszy.

W obu prowincjach pruskich odgrywa bardzo ważną rolę uprawa roślin pastewnych, obie nadto posiadają rozległe łąki i pastwiska. Można by stąd wnosić, że prowincje te odznaczają się szczególnem bogactwem inwentarza żywego. W rzeczywistości jednak tylko w Prusach Wschodnich kwitnie hodowla koni („Trakeny“), bydła rogatego i owiec. W Prusach Zachodnich natomiast spotykamy tylko wielkie stada owiec na tamtejszych olbrzymich pustkowiach; konie i bydło są liczniejsze, niż przeciętnie w Niemczech, jedynie w okolicach urodzajnych (ziemia Chełmińska) i na mokrych nizinach nadwiślańskich. W zestawieniu poniższem podajemy cyfry, dotyczące inwentarza żywego w obu prowincjach na podstawie spisu z r. 1892. W roku tym naliczono:

	W Pr. Zachod.	W Pr. Wschod.
Koni	221,274	423,792
Bydła	553,600	958,288
Owiec	952,025	937,030
Nierogaczny	424,908	699,971
Kóz	78,808	25,545
Rojów pszczół	101,127	146,657

W stosunku procentowym przypadało:

	W Prusach Zachod.		W Prusach Wschod.	
	na 1 km. kwadr.	na 100 mieszk.	na 1 km. kwadr.	na 100 mieszk.
Koni	8,7	14,8	11,5	21,1
Bydła	21,3	37,0	25,6	47,7
Owiec	33,4	61,5	25,1	46,7
Nierogacizny . .	16,6	28,4	19,0	34,8
Kóz	3,1	5,3	0,7	1,3
Rojów pszczół . .	4,0	7,0	3,9	7,3

Jak wszystkie prowincje wschodnie państwa pruskiego i cały pas nadbałtycki, tak też Prusy Wschodnie i Zachodnie są krajem wielkiej własności ziemskiej, pozostającej w rękach licznie nie bardzo silnej szlachty rodowej. W obu tych prowincjach jednak przewaga własności wielkiej nad małą jest mniej uderzająca, niż w W. Ks. Poznańskim, natomiast przesuwanie się stosunków na korzyść posiadłości drobnej następuje tam znacznie wolniej, zwłaszcza w Prusach Wschodnich. W tablicach poniższych dajemy pogląd na rozwój tych stosunków, od r. 1882—1895.

Wielkość gospodarstw	Liczba gospodarstw					
	w Prusach Wschodnich			W Prusach Zachodnich		
	r. 1882	r. 1895	+ —	r. 1882	r. 1895	+ —
1—2 ha .	19,824	20,428	+ 604	14,358	15,632	+ 1,274
2—5 „ .	26,146	30,666	+ 4,520	15,491	18,844	+ 3,353
5—10 „ .	15,881	21,013	+ 5,132	10,864	14,726	+ 3,862
10—20 „ .	15,523	16,612	+ 1,089	10,458	13,048	+ 2,590
20—50 „ .	20,588	19,911	— 677	10,261	10,732	+ 471
<i>Gospod. małe</i>	97,962	108,630	+ 10,668	61,432	72,982	+ 11,550
50—100 ha	5,479	5,777	+ 298	3,245	3,174	— 71
100—200 „	1,552	1,680	+ 128	1,123	1,094	— 29
<i>Włości średnie</i>	7,031	7,457	+ 426	4,368	4,268	— 90
200—500 ha	1,214	1,268	+ 54	890	818	— 72
500—1000 „	369	410	+ 41	376	361	— 15
1000 i więcej	64	73	+ 9	51	56	+ 5
<i>Włości wielkie</i>	1,647	1,751	+ 104	1,317	1,235	— 82

Te same stosunki przedstawiają się, z uwzględnieniem ogólnego obszaru włości wymienionych kategorii, jak następuje:

Prusy Wschodnie.

Wielkość gospodarstw	Obszar w tysiącach hekt.		
	w r. 1882	w r. 1895	+ —
1—2 ha . .	26,8	27,2	+ 0,4
2—5 " . .	84,8	98,5	+ 13,7
5—10 " . .	112,7	146,7	+ 34,0
10—20 " . .	225,0	235,5	+ 10,5
10—50 " . .	648,6	624,7	— 23,9
<i>Gospodar. małe</i>	1097,9	1132,6	+ 68,7
50—100 ha .	361,6	380,5	+ 18,9
100—200 " .	212,8	231,3	+ 18,5
<i>Włości średnie</i>	574,4	611,8	+ 37,4
200—500 ha .	383,7	402,0	+ 18,3
500—1000 " .	245,1	275,1	+ 30,0
1000 i więcej .	91,1	99,7	+ 8,6
<i>Włości wielkie</i>	719,9	776,8	+ 56,9

Prusy Zachodnie.

1—2 ha . .	19,6	21,0	+ 1,4
2—5 " . .	49,9	70,0	+ 21,1
5—10 " . .	77,2	103,5	+ 26,3
10—20 " . .	148,6	182,9	+ 34,3
20—50 " . .	319,6	330,6	+ 11,0
<i>Gospodar. małe</i>	614,9	708,0	+ 94,1
50—100 ha .	215,2	213,4	— 1,8
100—200 " .	152,5	150,0	— 2,5
<i>Włości średnie</i>	367,7	363,4	— 4,3
200—500 ha .	290,0	263,5	— 26,5
500—1000 " .	246,8	237,0	— 9,8
1000 i więcej .	69,3	75,6	+ 6,3
<i>Włości wielkie</i>	606,1	576,1	— 30,0

Widzimy więc, że w obu prowincjach zwiększyła się w ciągu tych lat 13 zarówno liczba gospodarstw małych, jak i obszar ich ogólny. Rozwój ten w kierunku rozdrobnienia posiadłości ziemskiej jest w Prusach Zachodnich wiele więcej widoczny, niż we Wschodnich. Cyfry końcowe w obu obliczeniach nie zgadzają się ze sobą, tak samo i z tych samych przyczyn, jak w W. Ks. Poznańskim (por. str. 218). Mianowicie zaś ta statystyka urzędowa mogłaby doprowadzić do fałszywego wniosku, że ogólny obszar zwiększył się od r. 1882—1895 w Prusach Zachodnich o 64,100, a w Prusach Wschodnich nawet o 163,000 hektarów. Różnica

Most na Wiśle pod Toruniem.

polega z jednej strony na nieścisłości i nierównomierności obliczeń, z drugiej zaś na rzeczywistym zwiększeniu się obszarów rolnych, kosztem wód, nieużytków i t. d.

W obliczeniach naszych dotychczasowych uwzględnialiśmy równomiernie obie prowincje. W dalszej części tego rozdziału zadowolimy się scharakteryzowaniem stosunków tylko w Prusach Zachodnich. Tę prowincję bowiem tylko możemy uważać jako całość, zamieszkaną przez ludność polską, która stanowi tam znaczną większość w wielu powiatach, w innych jest reprezentowana dość silnie, a tylko w kilku nie wchodzi już wcale w rachubę. Z Prus Wschodnich natomiast należą do interesującego nas obszaru

tylko powiaty południowe; ogromna większość kraju ma charakter czysto niemiecki lub niemiecko-litewski i cyfry, dotyczące całej prowincyi lub też pojedynczych obwodów regencyjnych, nie uprawniają zgoła do żadnych wniosków o stosunkach w powiatach polskich. Cyfr zaś, któreby dotyczyły rolnictwa, przemysłu i handlu w pojedynczych powiatach, nie posiadamy. Możemy więc zaznaczyć tylko tyle, że ludność polska w Prusach Wschodnich zajmuje się prawie wyłącznie rolnictwem, bądź to w charakterze właścicieli, bądź robotników. Własność wielka i średnia znajduje się w powiatach, posiadających ludność polską, wyłącznie w rękach szlachty niemieckiej. Szlachta polska wyginęła tam zupełnie, skutkiem scharakteryzowanego wyżej manewru Schöna. Natomiast własność mniejsza w południowych powiatach wschodnio-pruskich jest polska i zajmuje około połowy całego obszaru rolnego. Pośród gospodarzy mazurskich jest znaczna liczba takich, którzy posiadają gospodarstwa dość obszerne, po 100 i więcej morgów magdeburskich. Większość stanowią jednak gospodarze drobni. Przemysłem i handlem Mazurzy trudnią się tylko wyjątkowo, przedsiębiorstw własnych nie posiadają; znaczna ich liczba pracuje tylko w przemyśle drzewnym, rozwiniętym bardzo w tej prowincyi. Także w ruchu komunikacyjnym nie biorą udziału wybitnego.

Inaczej jest w Prusach Zachodnich. Tam zastajemy Polaków we wszystkich bez wyjątku gałęziach zarobkowania zarówno na roli, jak i w przemyśle, w handlu, jak i w ruchu komunikacyjnym na lądzie i wodzie. Tam więc ogólna charakterystyka stosunków i do nich się odnosi; trudno tylko ogromnie, a nawet niepodobna określić bliżej, jaki jest ich udział na każdym polu pracy. Spotkaliśmy się z tą trudnością już w W. Ks. Poznańskim. Tam jednak mieliśmy dane statystyczne, które pozwoliły nam obliczyć przynajmniej w przybliżeniu, ile ziemi, ile przedsiębiorstw przemysłowych znajduje się w rękach polskich, czy rozwój odbywa się na korzyść lub na niekorzyść Polaków. W Prusach Zachodnich natomiast musimy odstąpić zupełnie od podania jakichkolwiek cyfr, mających pretensję do ścisłości, nawet gdy chodzi o podział własności ziemskiej między ludność polską i niemiecką. W początkach XIX stulecia z obszaru rolnego w Prusach Zachod-

nich znaczna większość, conajmniej $\frac{2}{3}$, znajdowała się w rękach polskich. Dziś z całej prowincyi Polacy posiadają zaledwie $\frac{1}{2}$, i tylko w niektórych powiatach przewaga jest jeszcze po ich stronie. Strata jest następstwem przechodzenia włości wielkich w ręce niemieckie. W r. 1886 z 550,829 hektarów wielkiej własności ziemskiej w obw. reg. Kwidzyńskim, rząd posiadał 30,177, Niemcy 366,536, a Polacy 84,155 hektarów. Gorszy jeszcze był stosunek w reg. Gdańskiej. Tam w tymże roku z 315,852 hektarów, w rękach rządu i Niemców znajdowało się 297,424, a w polskich

Gdańsk. Port.

tylko 18,428 ha. Od tej pory komisya kolonizacyjna wykupiła z rąk polskich znaczne obszary, zwłaszcza w ziemi Chełmińskiej i osiedliła na nich kolonistów niemieckich, a jakkolwiek w kilku wypadkach i Polacy nabyli większe dobra od Niemców, i namnożyło się zamożnych „gburów“ w Prusach Zachodnich, to jednak nie zdaje się, aby nowe nabytki polskie wystarczały na wyrównanie strat. W jaki sposób rozdziela się między Polaków i Niemców drobna własność ziemska, na to zupełny brak danych statystycznych nie pozwala odpowiedzieć. Wiemy tylko, że istnieją powiaty, w których włościanie polscy posiadają stanowczą prze-

wagę. Są to mianowicie powiaty: Wejherowski, Kartuski, Kościerzyński, Tucholski, Kwidzyński po lewej stronie Wisły, Chelmiński, Toruński, Brodnicki i Lubawski. W Sztumskim drobna polska własność ziemska stanowi zwartą całość, równającą się połowie powiatu, w Grudziądzkim wynosi mniej więcej $\frac{1}{3}$, w Świeckim połowę; w Chojnickim i Złotowskim obszar własności polskiej jest już stosunkowo szczupły, w Puckim, Tczewskim i Starogrodzkim nie wynosi więcej niż $\frac{1}{3}$. Inne powiaty, jak Wałecki, Człuchowski, Gdański nizinny, Elbląski, Malborski i Suski są zu-

Słuzka pod Plehnsdorf. Obecnie główny port przed Gdańskiem.

pełnie opanowane przez Niemców. W Gdańskim wyżynnym znajdujemy jeszcze kilkadziesiąt gospodarstw polskich. Dodamy, że w pomerańskim powiecie Bytowskim cały kąt południowo-wschodni, wciśnięty między powiaty Kościerzyński i Człuchowski, znajduje się w rękach polskich. O ile można wnosić z podawanych przez prasę codzienną, a niestety nie rejestrowanych dokładnie przez nikogo, wiadomości o przechodzeniu włości z rąk jednych w drugie, oraz urzędowych i prywatnych skarg niemieckich, drobna własność polska zwiększa się od pewnego czasu stale skutkiem parcelacji dóbr, zarówno polskich jak i niemieckich, i bezpośred-

niego nabywania małych skrawków gruntu przez oszczędnych robotników. Według sprawozdania urzędowego, odczytanego w sejmie pruskim przez hr. Bülowa, Polacy nabyli od r. 1897—1900 w Prusach Zachodnich z rąk niemieckich 31,054 hektary, gdy Niemcy wykupili w tym czasie z rąk polskich 16,434 ha. Zysk po stronie polskiej wynosił 1,154 posiadłości, obejmujące 14,630 ha, czyli blisko 60,000 morgów magdeburskich. Cyfr tych sprawdzić nie możemy. Że jednak chłop polski w Prusach Zachodnich, tak samo jak w Poznańskim, paraliżuje częściowo działalność komisji kolonizacyjnej, to nie ulega żadnej wątpliwości.

W uzupełnieniu uwag o komisji kolonizacyjnej, umieszczonych w opisie W. Ks. Poznańskiego, podajemy tu ogólny pogląd na wyniki działalności tej instytucji antypolskiej, z uwzględnieniem liczby i obszaru włości, zakupionych od Niemców i Polaków, liczby utworzonych przez nią osad i osiedlonych kolonistów niemieckich, od czasu jej powstania do końca roku 1901.

Włości zakupione.

Rok	O d N i e m c ó w			O d P o l a k ó w		
	Wł. wiel.	Drobne	Obszar	Wł. wiel.	Drobne	Obszar
1887	2	1	1,015 ha	25	12	13,486 ha
1888	—	—	—	10	10	10,126 "
1889	—	—	—	8	4	4,849 "
1890	3	—	1,474 "	9	2	6,301 "
1891	2	—	1,287 "	16	—	7,243 "
1892	3	—	3,822 "	5	1	4,601 "
1893	7	—	3,565 "	6	1	4,859 "
1894	3	—	2,571 "	5	—	3,693 "
1895	8	—	6,656 "	3	1	910 "
1896	4	—	1,715 "	3	—	1,805 "
1897	4	5	1,946 "	8	2	3,019 "
1898	22	4	12,808 "	2	5	2,020 "
1899	24	1	16,058 "	4	6	2,450 "
1900	21	4	11,595 "	8	6	4,980 "
Razem	103	15	65,412 ha	121	50	70,342 ha

w których zostali osiedleni, mianowicie zaś: z W. Ks. Poznańskiego 830, a z Prus Zachodnich 732, razem 1,562. Liczba rodzin niemieckich, sprowadzonych przez komisję do tych dwóch dzielnic wynosi zatem tylko 2,715. Licząc na rodzinę 5 głów, dochodzimy do wniosku, że liczba Niemców w obu prowincjach zwiększyła się skutkiem działalności komisji kolonizacyjnej o 13,575 głów, czyli niespełna 0,4% ogólnej liczby ludności. Ponieważ zaś o charakterze narodowym kraju stanowi nie posiadłość, lecz ludność, przyznać trzeba, że wyniki, osiągnięte przez komisję, kosztem olbrzymich sum, nie są imponujące.

Jak już zaznaczono, Prusy Zachodnie są krajem przeważnie rolniczym. I tam jednak w latach ostatnich przemysł i handel występuje do współzawodnictwa z rolnictwem i zatrudnia coraz większą liczbę rąk. Podział ludności na 3 główne grupy zawodowe i rozwój stosunków od r. 1882 do 1895 unaoczniają cyfry następujące:

Gałąź zarobko- wania	L I C Z B A O S Ó B				Na 1000 osób zarobku- jących, pracowało w za- wodzie, wymienionym w kolumnie I	
	żyjących z zawodu, wymienionego w kolumnie I		pracujących w za- wodzie, wymienio- nym w kolumnie I			
	w r. 1882	w r. 1895	w r. 1882	w r. 1895	w r. 1882	w r. 1895
Rolnictwo	832,155	822,666	294,723	297,059	690	653
Przemysł.	265,906	317,906	98,952	116,619	195	203
Handel .	95,645	112,062	33,931	41,726	67	73

Widzimy więc, że liczba osób pracujących w rolnictwie zwiększyła się cokolwiek, a ogólna liczba osób, żyjących z rolnictwa i procent zatrudnionych w rolnictwie, zmniejszyły znacznie; natomiast zwiększyły się wszystkie cyfry, dotyczące handlu i przemysłu.

Podział pracujących w przemyśle i handlu (wraz z ruchem komunikacyjnym) na pojedyncze grupy zawodowe był w r. 1895 następujący:

główne zarobkowania	Liczba osób zatrudnionych	Na 1,000 zarobkujących
ciężki, obuwniczy, pralnie	28.487	49,6
ciężki	26,332	45,8
przemysłów spożywczych, tytoniu itd.	16,454	28,6
metalowe (oprócz maszyn)	14,133	24,6
przemysłowe	10.198	17,8
przemysłowy	8,153	14,2
przemysł, huty szklane, cegielnie itp.	5.796	10,1
przemysłowe	1,842	3,2
przemysł	1,442	2,5
przemysł i litografia	1,080	1,9
przemysł chemiczny	771	1,3
przemysł	549	1,0
przemysł, oleju, mydła, gazu	551	0,9
przemysł i hutnictwo	312	0,6
przemysł artystyczny	67	0,1
przemysł innego zawodu	452	0,8
Przemysł	116,619	203,0
przemysł	20,481	35,6
przemysł	220	0,4
przemysł	10,936	19,9
przemysł	10,089	17,6
Handel i komunikacja	41,726	72,6

Wniosek w przemyśle, jak i handlu zachodnio-pruskim, olbrzymią rzeczą jest po stronie przedsiębiorstw małych, zatrudniających tylko po kilka osób. Przemysł wielki rozwija się znacznie wolniej niż w W. Ks. Poznańskim, jakkolwiek w tym regionie posiadają kilka zakładów olbrzymich, na jakie dotychczas nie zdobyło się dotąd. W r. 1895 było w Prusach Zach. zatrudniających tylko właściciela i członków jego rodziny: 2—5 osób 19,032; 6—10 osób 2,012; 11—50 osób 1,151; 51—200 osób 167; więcej niż 200 osób 35. Do największych zakładów należą 4 warsztaty okrętowe (2,658 osób), 1 fabryka maszyn (1,016 osób), 2 fabryki maszyn parowych (2,648 osób), 1 fabryka tytoniu (1,441 osób). Mniejsze zakłady pomija-

my. Przedsiębiorstw większych budowlanych było w Prusach w r. 1885 ogółem 61 (6,521 osób), cukierni większych 19 (5,776 osób), oraz 2 małe, gorzelnie 347, zakładów mleczarskich i fabryk sera 298 (1,171 osób), młynów 1,276 (3,078 osób), tartaków 313 (3,217 osób), stolarni 2,373 (4,276 osób), garbarni 54 (164 osoby). Wogóle przemysł zachodnio-pruski opiera się tak samo, jak poznański, przeważnie na rolnictwie: polega na przerabianiu produktów roślinnych ziemi oraz dostarczaniu narzędzi rolnictwu i związanemu z nim przemysłowi. Nadto sąsiedztwo morza sprawiło, że rozwinął się tam przemysł budowy okrętów na wielką skalę, a w połączeniu z nim wyrób

Ks. Piotr Wawrzyński.
Patron związku spółek zarobkowych.

broni.

O ile w tym przemyśle i handlu bierze udział ludność polska, tego określić cyframi niepodobna. To tylko wiadomo, że jest ona reprezentowana we wszystkich gałęziach zarobkowania, a z drugiej strony wszystkim dostarcza wielkiej liczby rąk robo-

czych. Po zatem można stwierdzić, że w latach ostatnich ruch przemysłowy i handlowy uwydatnia się coraz silniej wśród ludności polskiej, dzięki ogólnemu ożywieniu, którego źródła spoczywają w stosunkach politycznych, i skutecznym usiłowaniami, aby zorganizować się celem wspólnej pracy. Jednym z najważniejszych objawów a równocześnie czynnikiem energii przemysłowej i handlowej w społeczeństwie polskim w Prusach Zachodnich są, tak samo jak w Poznańskim, banki ludowe i spółki zarobkowe, pozostające pod kierownictwem „patrona“, ks. Piotra Wawrzyńskiego, i „wicepatrona“ d-ra Rzepnikowskiego z Lubawy. Sprawozdania z działalności związku spółek są też jedynym pewnym źródłem, które upoważnia do jakichkolwiek wniosków o ruchu zarobkowym

wśród ludności polskiej i udziale w nim pojedynczych stanów. W tablicy poniższej zestawiamy ze sobą cyfry, charakteryzujące działalność i znaczenie spółek poznańskich i zachodnio-pruskich, według sprawozdania za rok 1902.

Wyszczególnienie	W. Księstwo Poznańskie	Prusy Zachodnie
liczba ludności polskiej w r. 1900 .	1,156,866	546,321
„ spółek w r. 1902	103	34
„ członków spółek wogóle . . .	44,913	17,222
„ „ właśc. ziemskich	805	151
„ „ gospodarzy	23,128	8,617
„ „ dzierżawców	946	176
„ „ ogółem rolników	24,879	8,044
„ „ przemysł. z własnością nieruchomą	5,040	1,653
„ „ przemysł. bez własności nieruchomej	3,057	727
„ „ przemysłowców ogółem	8,097	2,380
„ „ z innych zawodów z własn. nieruch.	2,660	615
„ „ z innych zawodów bez własn. nieruch.	2,369	584
„ „ z innych zawodów wogóle	5,029	1,199
„ „ których zawodu nie oznaczono	6,657	4,750
Suma „udziałów“	7,489,450 mk	1,729,220 mk
„ oszczędności („depozytów“) .	39,413,522 „	9,864,766 „

Wśród spółek zachodnio-pruskich, jak i poznańskich, stanowią ogromną większość banki ludowe i kasy oszczędności. Spółek zarobkowych i spożywczych, należących do związku, jest stosunkowo niewiele, ogółem 15, z tych 2 w Prusach Zachodnich. Nadto istnieje w Prusach Zachodnich 7 spółek, nie należących do związku, w tej liczbie 2 banki ludowe, 1 spółka budowlana, 2 rolniczo-parcelacyjne, 1 rolniczo-spożywcza, 1 kupiecka.

Dołączamy do uwag o działalności Związku spółek zarobkowych w W. Ks. Poznańskim i Prusach Zachodnich pogląd na rozwój tych pożytecznych instytucji od powstania związku do r. 1902. Podajemy w tym celu zestawienie liczby spółek i członków, należących do związku, oraz ważniejsze cyfry z bilansów w odstępach pięcioletnich.

Rok	Liczba spółek	Liczba członków
1873	43	7,660
1875	50	9,599
1880	57	13,440
1885	60	20,435
1890	71	26,553
1895	93	32,282
1900	126	53,505
1902	138	62,135

Rok	Udziały	Fundusze zapasowe	Oszczędności („Depozyty“)	Zyski	Suma bilansowa
1873	623,486	74,296	2,600,869	53,946	3,739,302
1875	816,462	111,115	3,414,437	32,948	4 664,842
1880	1,249,107	357,034	5,219,266	26,523	7,218,109
1885	1,961,275	847,647	8,676,014	28,583	11,890,342
1890	2,683,444	1,177,635	12,523,183	38,106	16,980,741
1895	3,928,721	1,548,344	16,774,448	76,128	24,379,509
1900	7,354,505	2,869,579	37,787,516	561,518	53,559,698
1902	9,218,770	3,613,269	49,282,288	871,620	68,594,954

Porównyując ze sobą te cyfry, widzimy, że w kilkunastu pierwszych latach istnienia związku, spółki rozwijały się bardzo powoli, a także zaufanie do nich, wyrażające się sumą powierzanych im oszczędności, było niewielkie. W latach ostatnich natomiast nastąpiło wielkie ożywienie, co oczywiście pozostaje w bezpośrednim związku z ruchem, który w następstwie polityki germanizacyjnej uwydatnił się w społeczeństwie polskim na wszystkich

polach pracy. Bardzo ważnym czynnikiem w tym rozwoju jest utworzony w r. 1890 „Bank związku spółek zarobkowych“ z siedzibą w Poznaniu. Bank ten nie jest spółką, lecz towarzystwem akcyjnym, do którego spółki pojedyncze przystępują jako akcyonariusze. Instytucja ta pozwala na systematyczne zorganizowanie ogólnej działalności spółek, pośredniczy między nimi, reguluje odpływ i dopływ kapitałów, słowem, jest środowiskiem całego ruchu finansowego w społeczeństwie polskim. W ostatnim roku sprawozdawczym, 1902-gim, ogólny obrót tego banku wynosił 161,179,692 marki.

*

Porównanie cyfr, umieszczonych w tablicy na str. 373, prowadzi do wniosku, że udział ludności, żyjącej z przemysłu i handlu, w spółkach zarobkowych, jest w Prusach Zachodnich znacznie mniejszy, niż w W. Ks. Poznańskim, a różnica rzucalaby się jeszcze więcej w oczy, gdyby zawód wszystkich członków był oznaczony. Z drugiej zaś strony widzimy z ostatniego sprawozdania Patronatu, że z ogólnej liczby 34 spółek zachodnio-pruskich, blisko połowa, a mianowicie 16, ma swą siedzibę po wsiach, gdy w Poznaniu na 103 spółki jest tylko 14 wiejskich. Oba te fakty zgadzają się zupełnie ze sobą i dowodzą, że polski stan przemysłowy i handlowy jest w Prusach Zachodnich stosunkowo słaby, i że w rękach polskich znajdują się przeważnie drobne przedsiębiorstwa po wsiach i małych miasteczkach, gdy przemysł i handel na większą skalę jest opanowany przez Niemców. Uwydatniają to jeszcze wyraźniej cyfry szczegółowe. Spółka polska w Gdańsku, w którym skupia się cały ruch handlowy prowincyi, posiada wogóle tylko 62 członków. Dwie spółki w rozwijającym się portzie Grudziądzu, liczą razem 490 członków, a w tej liczbie 175 rolników, 164 przemysłowców i rzemieślników i 151 zatrudnionych w „innych zawodach“. Zaznaczyć zaś trzeba, że według nomenklatury, przyjętej w sprawozdaniach spółek, do przemysłowców i rzemieślników bywają zaliczani także kupcy, a rubryka „innych zawodów“ obejmuje wszystkie osoby, stojące poza rolnictwem, handlem i przemysłem, a więc urzędników, osoby zatrud-

nione w ruchu komunikacyjnym, inteligencyę i t. d. W rozwijającej się szybko Chełmży z 230 członków jest tylko 22 przemysłowców i rzemieślników i jeden członek, żyjący z „innego zawodu“. Natomiast w miastach, które zatrzymały się w swym rozwoju, udział przemysłowców i rzemieślników jest znaczny: w Chełmnie, cierpiącym bardzo skutkiem swego położenia między Toruniem a Grudziądem, wśród 504 członków znajdujemy w 2 spółkach 187 przemysłowców i rzemieślników, w Czersku na Kaszubach na 510 członków jest ich 119, w Golubiu na 327 członków 82, w Lubawie na 1984 członków—380, w Nowem na 347 członków—90, w Starogardzie na 414 członków—105, we wsi Starym-

Grudziądz. Widok ogólny.

targu na 328 członków—86, w Wąbrzeźnie na 619 członków—133. W Brodnicy na 334 członków zajmuje się przemysłem i rzemiosłem 95. Z ważnych środowisk ruchu przemysłowego i handlowego tylko Toruń posiada znaczną liczbę kupców i przemysłowców polskich. Niestety w sprawozdaniu Patronackiem zawód członków spółek tamtejszych nie został oznaczony.

Kończymy na tem nasze uwagi o roli, jaką odgrywa ludność polska w przemyśle i handlu zachodnio-pruskim i przystępujemy do charakterystyki stosunków komunikacyjnych i ogólno-handlowych tej prowincyi. Jeżeli spojrzymy na mapę Prus Zachodnich, to rzucają nam się przede wszystkim w oczy trzy szczegóły: morze

z bogato rozwiniętą linią wybrzeży zatoki Gdańskiej, szeroka wstęga Wisły, przepływającej całą prowincję z południa ku północy, od Torunia do Gdańska, i rzadka sieć torów kolejowych, z których jedne biegną wzdłuż Wisły, inne przeryniają kraj w kierunkach północno-wschodnim i północno-zachodnim, a prawie wszystkie zbiegają w mieście Tczewie i tam łączą się w jedną linię, zmierzającą do Gdańska. Wszystko wskazuje na to, że Gdańsk, położony nad morzem, nad Wisłą i w pobliżu wielkiego węzła kolejowego, jest głównym środowiskiem całego ruchu komunikacyjnego i handlowego, sercem całej prowincyi. Oprócz Gdańska, znajdują się w korzystnych warunkach tylko miasta, położone nad Wisłą i te, w których, z przyczyn często tylko przypadkowych, krzyżują się tory kolei żelaznych, a więc z jednej strony Toruń, Grudziądz i Tczew, a z drugiej Chojnice. Reszta kraju posiada komunikację albo niewygodną, albo zupełnie niedostateczną, co odbija się oczywiście bardzo silnie na rozwoju jego stosunków. Gdy patrzymy na mapę, mamy wrażenie, jakoby jedynym celem budowania linii kolejowych było wytworzenie jaknajprostszego związku między dalszemi środowiskami handlowemi, a Gdańskiem, z zupełnem pominięciem interesów kraju położonego w pośrodku. Biegną więc do Gdańska prawie prostolinijnie tory z Berlina przez Krzyż, Piłę i Chojnicę, z Szczecina przez Szczecinek i Chojnicę, z Bydgoszczy przez puste pola, gdzie tor kolejowy na przestrzeni paruset kilometrów nie dotyka żadnego miasta, z Torunia przez Grudziądz, Kwidzyn i Malbork z zupełnem pominięciem bardzo ważnego niegdyś środowiska handlowego, Chełmna, wreszcie z Warszawy przez Mławę, Iławę i Malbork, z pominięciem Lubawy. Wszystkie te tory zbiegają się w Tczewie i stąd zmierzają razem do Gdańska, oddalonego o 4 mile, zabierając ze sobą po drodze drugorzędne linie kolejowe z Kościerzyny i Kartuz. Wreszcie zaś łączy się Gdańsk torem, ciągnącym się początkowo wzdłuż wybrzeży, z Wejherowem, a następnie z Lęborkiem, Słupskiem i innemi miastami na wybrzeżu pomerańskim. Gdy w kierunku północnym komunikacja jest bardzo dobra, pomiędzy wschodem a zachodem po lewej stronie Wisły niema prawie żadnej. Na ogromnej przestrzeni, od granicy W. Ks. Poznańskiego aż do Kościerzyny, istnieje tylko jeden tor, przerywiający linie, które bie-

gną w stronę Gdańska, a mianowicie z Szczecina przez Chojnice do Grudziądza. Skrzyżowaniu się tych linii kolejowych zawdzięczają swój stosunkowo wielki rozwój Chojnice. Po prawej stronie Wisły tory poprzeczne są liczniejsze. Przedewszystkiem z Torunia wychodzi bardzo ważna linia przez Wąbrzeźno i Iławę do Ostródy, a stąd w głąb Prus Wschodnich; nadto z Grudziądza przez Brodnicę do Lidzbarku i Mławy, z Kowalewa przez Chelmę i Unisław do Fordonu, a stąd do Bydgoszczy, i z Kornatowa (nad drogą toruńsko-gdańską) do Chelmna. Nadto istnieje związek bezpośredni między Malborkiem a Elblągiem. Długość wszystkich torów kolejowych w Prusach Zachodnich wynosi 1,469 kilo-

Grudziądz. Od strony Wisły.

metrów, a więc znacznie mniej, niż w Ks. Poznańskim, jakkolwiek obszar Prus Zachodnich jest znacznie większy. Na 1,000 kilometrów kwadratowych przypada w Prusach Zachodnich 58,8, a na 100,000 mieszkańców 97,9 klm. toru.

Zaprowadzenie kolei żelaznych ułatwiło komunikację między wielkimi środowiskami handlowymi a resztą kraju i dalszemi okolicami, ale nie wywołało żadnego przewrotu w stosunkach handlowych zachodnio-pruskich. Głównymi arteriami i podstawami ruchu handlowego pozostały, jak były od wieków, Wisła i morze,—Wisła, znosząca na swym szerokim grzbiecie do Prus Zachodnich produkty swego rozległego a urodzajnego dorzecza,

morze, zapewniające najprostszy i najtańszy związek z najważniejszymi rynkami całego świata. Wprawdzie zaprowadzenie kolei żelaznych miało ten skutek, że część zboża z Królestwa Polskiego bywa wywożona na zachód krótszą drogą lądową, ale ruch na Wiśle nie zmniejszył się mimo to, lecz przeciwnie, ożywił się bardzo. Równocześnie bowiem zwiększył się wywóz innych artykułów i wzrosło zapotrzebowanie towarów zamiejscowych w dorzeczu Wisły, nadto zaś przez zbudowanie kanału Bydgoskiego nastąpiło połączenie między Wisłą a Notecią, Wartą i górną Odrą, co oczywiście przyczyniło się ogromnie do ożywienia ruchu na Wiśle.

Rzecz prosta, że na wymianie towarów korzystają przede wszystkim Gdańsk, jako port pośredniczący między dorzeczem Wisły a rynkami zamorskimi, i Toruń, jako pierwszy port na Wiśle na terytorium pruskiem. Chcąc też zorientować się w rozmiarach tego ruchu handlowego, musimy przyjrzeć się dowozowi i wywozowi w obu wymienionych portach. O ruchu na Wiśle pod Toruniem, tamtejsza izba handlowa podaje w swem sprawozdaniu za rok 1901 cyfry następujące.

W r. 1901 przepłynęło przez port toruński, oprócz statków pustych i osobowych:

W drodze	Statków z towarami	Parowców z towarami	Tratw
z Król. Polskiego . .	774	12	1705
do " " . .	421	20	—
z Prus w górę Wisły .	126	148	—
" w dół Wisły .	133	147	79½
Razem . .	1454	327	1784½

Z statków tych tylko część zatrzymała się w Toruniu lub wypłynęła z tego miasta. Dowóz do samego Torunia wynosił ogółem: ze strony Gdańska 146 statków i 148 parowców, z Królestwa Polskiego i od granicy 307 statków i 5 parowców; wywieziono zaś z Torunia rozmaitych towarów: w stronę Gdańska 133 statki i 147 parowców, do Król. Polskiego i ku granicy 33 statki i 3 parowce.

W szczegółach ten dowóz i wywóz przedstawiał się jak następuje:

Oznaczenie towaru	Dowóz w tonnach (1,000 kg.)		Wywóz w tonnach (1,000 kg.)	
	od Gdańska	z Król. Polsk i od granicy	do Gdańska	do Król. Polsk. i ku granicy
Cukier	901,440	—	10231,410	—
Pszenica	581,870	2706,060	99,450	—
Zyto	630,360	—	458,050	—
Owies	78,270	99,940	170,570	—
Jęczmień	20,240	204,140	1118,040	—
Inne zboża	700,410	55,310	13,150	—
Siemię lniane	3,150	12,140	1,000	—
Drzewo na opał	—	760,560	—	—
Gałęzie i faszyny	—	2054,810	150,000	—
Wyroby drzewne	294,280	95,700	0,780	—
Maszyny	52,430	1,710	2,060	4,300
Ryby	922,780	0,150	2,680	10,800
Makuchy i otręby	114,290	15238,340	3329,170	—
Kamienie i wyroby kamienne	1535,550	4301,000	570,000	—
Węgłe	4114,500	—	—	1412,000
Cegły, dachówki itd. Wyr. gliniane, porcel. Płaty	3430,460	244,690	103,300	—
Cement i wapno	0,940	—	—	1,480
Inne towary	3,810	—	—	247,870
	3,240	—	—	960,000
	4125,040	372,350	4400,630	24,350
Razem	17493,280	25946,900	21450,290	2660,800

Koleją żelazną przewieziono do Torunia w r. 1901 rozmaitych produktów i towarów ogółem 251.530,7 tonn, oraz 249.209 sztuk bydła i rozmaitego ptactwa, wywieziono zaś z Torunia 310.007,5 tonn towarów oraz 298.499 sztuk bydła i ptactwa. W dowozie kolejowym największe pozycje stanowią: żelazo i stal (3.107,5 tonn), wyroby stalowe i żelazne, maszyny itd. (3,682 t.), zboża (26.930 t.), drzewo (60.104 t.), otręby (107.885), makuchy (20.255 t.), węgle (60.940 t.), cukier surowy (2.952 t.), w wywozie zaś żelazo (1.633 t.), zboże (20.854 t.), drzewo (12.858 t.), otręby (121.975 t.), makuchy (19.269 t.).

Widzimy więc, że transporty kolejowe zarówno w dowozie, jak i wywozie są w Toruniu większe, niż transporty drogą wodną. Ogromna większość towarów, splawianych Wisłą, nie bywa bowiem wyładowywana w Toruniu, lecz mija port tamtejszy, przy czem jednak ruch ten odbija się bardzo silnie a korzystnie na stosunkach zarobkowych miasta i jego mieszkańców. W głównem środowisku handlowem, Gdańsku, przewaga jest po stronie komunikacji wodnej.

Gdańsk jest z natury swego położenia najważniejszym portem morskim dla całego obszaru etnograficznie polskiego. Otrzymuje on za pośrednictwem Wisły i jej dopływów znaczną część wywozu z Królestwa Polskiego, Galicyi i Prus Zachodnich, a za pośrednictwem kanału Bydgoskiego, Noteci, Warty i Odry część wywozu z W. Ks. Poznańskiego i Górnego Szląska. Najważniejszymi artykułami tego wywozu są, jak były od wieków, zboże i drzewo. Dowóz zboża, którego największa część pochodzi z Królestwa Polskiego, zmniejszył się w ciągu lat ostatnich znacznie, skutkiem otworzenia wygodnej drogi z gubernii północnych do portu Libawskiego. Mimo to, jest on jeszcze bardzo okazały. Gdy w latach 1870—1890 dowóz tego artykułu do Gdańska drogą wodną wynosił rocznie w przecięciu przeszło 180,000 tonn (po 1,000 kilogramów), w dziesięcioleciu ostatniem (1890—1900) suma ta zmalała do 100,818 tonn rocznie *). Najwięcej splawiono do Gdańska pszenicy (9,700—24,500 tonn), drugie miejsce zajmowały nasiona oleiste (3,400—7,300 tonn), trzecie żyto (2,400—8,400 t.), dalej jęczmień (1,000—1,600 t.). Nadto otrzymywał Gdańsk drogą wodną mąki 4,100—6,600 tonn rocznie. Ze zboża tego, jako też otrzymywanego drogą lądową, większą część Gdańsk wysyła do krajów zamorskich. Tak więc wywieziono w r. 1900: do Holandyi 35,400, do Szwecyi 28,300, do Anglii 25,000, do Danii 19,900, do Belgii 8,361, do Norwegii 3,263 tonny. Niewielką ilość wysłano okrętami do Rosyi—2,168 tonn. Wywóz zboża do prowincji

---

*) Cyfry, dotyczące handlu Gdańska, wyjęliśmy z dziełka D-ra J. B. Marchlewskiego: „Stosunki społeczno-ekonomiczne pod panowaniem pruskim”. Lwów-Warszawa, 1903, przy czem obliczyliśmy wszędzie podwójne centnary na tonny (1 tona = 10 podw. centn.).

cyi niemieckich, które sprowadzają ten artykuł przeważnie bezpośrednio koleją żelazną, był stosunkowo mniejszy. Prowincya pomerańska otrzymała w r. 1900 z Gdańska drogą wodną 15,735, Nadrenia 7,208, Brema 6,508, Lubeka 3,744, Hamburg 3,679 tonn. Nadto Gdańsk zatrzymuje u siebie znaczną część dowiezionego zboża i przerabia w swoich młynach na mąkę, którą następnie sprzedaje z dobrym zyskiem. W r. 1900 wywóz mąki z Gdańska wynosił ogółem ogromną ilość 81,200 tonn, a mianowicie: koleją żelazną 60,300, morzem 16,400, a Wisłą 4,500 tonn.

Olbrzymi jest również handel drzewny Gdańska, jak wykazują cyfry następujące: W r. 1891 sprowadzono do Gdańska 434 tratwy, obejmujące 359,940 metrów sześciennych drzewa, wartości 9,814,100 marek, w r. 1895-ym 464 tratwy = 368,606 metrów sześciennych, wartości 10,556,400 mk, a w r. 1900-ym 552 tratwy = 429,153 metrów sześć., wartości 12,756,600 mk. Z drzewa tego większa część pozostaje w Gdańsku i bywa tam zużywana w warsztatach okrętowych, fabrykach stolarskich i t. d.

Z innych artykułów, spławianych do Gdańska Wisłą, wymienimy: spirytus (800—2,600 tonn rocznie), piwo 2,500—3,200 tonn), cukier (86—112 tonn), żelazo (1,700—2,200 tonn), soda (900—1,600 tonn), cegła (26,800—54,100 t.), beczki (1,000—2,000 tonn). Węgiel otrzymuje Gdańsk drogą morską, zarówno z Westfalii, jak i z Anglii (dowóz z Anglii wynosił w r. 1900 blisko 275,000 tonn). Węgiel szląski, z powodu stosunkowo kosztownego dowozu drogą rzeczną i kanałami, nie dostaje się do Gdańska.

Odpowiednio do scharakteryzowanego wyżej dowozu, jest też olbrzymi wywóz z Gdańska w górę Wisły. Składają się nań z jednej strony rozmaite artykuły kolonialne, z drugiej materiały budowlane, a wreszcie wyroby olbrzymich warsztatów gdańskich. W zestawieniu poniższem podajemy najważniejsze artykuły, spławione Wisłą w głąb kraju w ostatnim dziesięcioleciu w cyfrach maksymalnych i minimalnych.

	Wywóz najmniejszy.	Wywóz największy.
Cement	10,000 tonn	88,000 tonn
Węgiel	95,500 „	108,000 „
Smola, asfalt i t. p.	8,900 „	11,000 „

	Wywóz najmniejszy.	Wywóz największy.
Kamienie	1,000 tonn	11,700 tonn
Żelazo surowe i obrobione .	16,800 "	29,300 "
Kora dębowa	19,000 "	95,000 "
Drzewa farbierskie	1,500 "	2,800 "
Skóry wyprawione	2,000 "	4,000 "
Ryby	4,000 "	6,800 "
Cukier	10,800 "	13,700 "
Kawa	1,400 "	2,000 "
Ryż	3,000 "	4,500 "
Nafta	20,000 "	25,000 "

Ogółem ruch na Wiśle przedstawiał się w ostatnich 15 latach w. XIX jak następuje:

Rok	Przybyło do Gdańska.	Wyłynęło z Gdańska.
1885	10,219 statków 707 tratw	10,193 statków
1890	7,655 " 747 "	7,719 "
1895	7,885 " 464 "	7,927 "
1900	6,095 " 552 "	6,172 "

Dołączymy do tego kilka cyfr dla scharakteryzowania handlu morskiego, który również jest imponujący. W czasie od r. 1895 do 1900 przybywały do Gdańska przeciętnie rocznie 1,572 okręty, pojemności 662,000 tonn rejestrowych (1 tona reg. = 2,8 metr. sześć.); odpowiednią też była liczba i pojemność okrętów, które wypływały z portu gdańskiego. Według swej wartości, zarówno dowóz jak przywóz bywał nierówny. Tak więc wartość dowozu morskiego wynosiła w roku 1885-ym 52, w r. 1890-ym 63, w r. 1895-ym 76, w r. 1900-ym 68 milionów marek. Znacznie większa była wartość artykułów wysyłanych z Gdańska drogą morską. Wynosiła ona w r. 1885-ym 73, w r. 1890-ym 109, w r. 1895-ym 93, a w r. 1900-ym 114 milionów marek.

Dodamy jeszcze kilka słów o ruchu kolejowym Gdańska. Jak już wskazuje sam scharakteryzowany wyżej widok zewnętrzny sieci dróg żelaznych w Prusach Zachodnich, ruch ten musi być bardzo wielki. Wynika jednak z natury rzeczy, że korzystają

z niego przedewszystkiem bliższe okolice Gdańska, a więc Prusy Zachodnie i Wschodnie, oraz prowincya Pomerkańska. Z ogólnego dowozu do Gdańska drogą kolejową, wynoszącego w r. 1900-ym 865,142 tonny, pochodziły z trzech wymienionych prowincyi okrągło $\frac{2}{3}$, a mianowicie 579,300 tonn; z wywozu zaś, który wynosił w tymże roku 666,575 tonn, te trzy prowincye otrzymały przeszło $\frac{2}{3}$, a mianowicie 470,841 tonn. Drugie miejsce zajmuje cesarstwo Rosyjskie ze 184,145 tonnami dowozu, a 99,500 tonnami wywozu

L e c.

do Gdańska. Obrót handlowy drogą kolejową między Gdańskiem a ziemiami etnograficznie polskimi przedstawiał się jak następuje:

Król. Polskie	wysłało do Gdańska	26,251 t.,	a otrzym. stąd	97,959 t.
W. Ks. Pozn.	" " "	11,900 "	" "	62,093 "
Szląsk	" " "	37,900 "	" "	22,631 "
Galicya	" " "	12,856 "	" "	21 "

Głównemi przedmiotami wywozu do Królestwa Polskiego drogą kolejową są: żelazo surowe i obrobione (5,500 tonn), kotły, maszyny i t. p. (4,100 t.), rudy (10,300 t.), ryby (6,400 t.), węgle

(24,500 t.), wełna (2,600 t.), ryż (2,300 t.), kora dębowa garbarska (1,600 t.), nawozy sztuczne (1,900 t.). Do W. Ks. Poznańskiego wywozi Gdańsk nawozy sztuczne (7,700 tonn), oleje, trany (1,270 t.), węgle do powiatów północnych W. Księstwa (5,500 t.), na Szląsk maszyny angielskie, rudę szwedzką, len i wełnę. Wywóz do Galicyi jest maleńki.

Przytoczyliśmy szczegółowe cyfry, dotyczące handlu gdańskiego, aby wykazać ogromne znaczenie tego portu dla ziem etnograficznie polskich. Przypomnimy tylko jeszcze, że cały ten obrzemi ruch handlowy, przynoszący milionowe zyski, spoczywa wyłącznie w rękach niemieckich, względnie niemiecko-żydowskich. Istnieje w tym porcie tylko jedno większe przedsiębiorstwo polskie; zresztą Polacy biorą udział w tym ruchu i korzystają z niego przeważnie tylko jako robotnicy i flisacy. W Toruniu stosunki są cokolwiek lepsze, ale i tam Niemcy posiadają w handlu ogromną przewagę. Trzecie miasto handlowe, rozwijające się szybko, Grudziądz, jest tak samo jak Gdańsk, prawie zupełnie niemieckie.

Drugi port bałtycki, położony w pobliżu ujścia Nogatu, Elbląg, który niegdyś występował do współzawodnictwa z Gdańskiem, traci coraz więcej swe znaczenie z powodu stałego zamulania się zatoki Fryskiej. Z artykułów handlowych, spławianych Wisłą, nie otrzymuje on prawie nic. Jest obecnie portem podrzędnym, dla zachodniej części Prus Wschodnich, a po części i Mazowsza, połączonych z nim siecią starannie utrzymywanych kanałów.

Stosunkami handlowymi Prus Wschodnich zajmować się szczegółowo nie będziemy. Cały tamtejszy handel bowiem spoczywa w rękach niemieckich, zatrudnia wyłącznie Niemców; opiera się na produkcji i potrzebach ludności niemieckiej. Oba porty północne, Królewiec i Kłajpeda, posiadają nadto ożywiony handel z pogranicznymi guberniami Ces. Rosyjskiego. Ogólny dowóz Królewca wynosił w r. 1897-ym 1,471,769 tonn i 373,612 metrów sześciennych drzewa, wywóz 823,873 tonn i 239,855 m. sześciennych drzewa. Wartość całego dowozu obliczyła tamtejsza izba handlowa na 225, a wywozu 167 milionów marek.

Stosunki komunikacyjne w Prusach Wschodnich są na ogół, o ile chodzi o celowość w planie dróg, lepsze niż w Prusach Za-

chodnich, jakkolwiek sieć kolejowa jest tam jeszcze mniej gęsta. Ogółem prowincya ta posiada 1887 kilometrów toru kolejowego, czyli 94,4 km. na 100,000 mieszkańców, a 51 km. na 1,000 km. kwadratowych obszaru. Głównym węzłem kolejowym jest Wystruć (Insterburg) nad Pregołą. Wychodzą stąd tory: 1) do Królewca, 2) przez Tylżę do Kłajpedy, 3) przez Gąbin do Wierzbolowa, 4) w okrąg przez całe Mazowsze niemal równoległe do granicy przez miasta: Gołdapia, Margrabowa, Elk, Biała, Jańsbork, Rudczany, Szczytno, Pasym, Olsztyn i dalej, do Gdańska i Elbląga, 5) przez Gerdawy, Olsztyn, Ostródę do Torunia. Nadto istnieje bezpośrednie połączenie kolejowe między Elblągiem a Królewcem, między Rudczanami przez Żądzbork i Lecbork z Brunsbergą, i między Królewcem przez Iławę, Rastembork, Lec i Elk, a Grajewem w Kr. Polskiem. Wreszcie kolej Warszawsko-Mławsko-Gdańska przerywa południowo-zachodnią część prowincyi i łączy się w Działdowie (Soldau) z torem, idącym przez Nidbork do Olsztyna. Jeżeli rozejrzemy się w tej sieci dróg żelaznych, to przekonamy się, że zwłaszcza powiaty mazurskie posiadają bardzo wygodną komunikację na wszystkie strony, zarówno wzdłuż granicy, jak w poprzek tego obszaru, zamieszkanego przez ludność polską. Nadto ten sam obszar odznacza się bogactwem starannie utrzymywanych dróg wodnych, z których, dla swej piękności, zasługuje na szczególną uwagę droga z Jańsborka i Rudczan przez Mikołajki do Lecu, a stąd przez jezioro Mamry do Węgoborka. Niestety, wśród licznych turystów, którzy korzystają rok rocznie z tych wygodnych związków, dla zwiedzenia pięknych okolic, nie widzi się nigdy Polaków, jakkolwiek przez Mławę i Grajewo, a wreszcie przez Wierzbolowo, bardzo łatwo dostać się do tego kraju lasów i jezior.

STOSUNKI KOŚCIELNE, SZKOLNICTWO, OŚWIATA,
INSTYTUCYE SPOŁECZNE, PRASA.

Prusy Wschodnie i Zachodnie należą pod względem kościelnym do dwóch dyecezyi katolickich, Chełmińskiej i Warmińskiej, i są podzielone na 4 okręgi konsystoryalne protestanckie: Gdański, Kwidzyński, Królewiecki i Gąbiński. Organizacya kościoła państwowego protestanckiego, do którego należy olbrzymia większość ewangelików, opiera się na podziale administracyjnym, i granice wymienionych okręgów konsystoryalnych zgadzają się zupełnie z granicami obwodów regencyjnych. Z okręgów tych Gdański liczył w r. 1900, według spisu urzędowego, 329,611, Kwidzyński 401,074, Królewiecki 930,833, a Gąbiński 767,732 dusz. Jak już wspomniano wyżej, w Prusach Wschodnich protestanci mieszkają zwartą masą i stanowią przeszło 90% ogółu mieszkańców, z wyjątkiem czterech powiatów warmińskich, które znowu posiadają ludność prawie czysto katolicką. Z powiatów protestanckich mniej niż 90% protestantów ma tylko powiat Nidborski. W Prusach Zachodnich protestanci stanowią wogóle mniejszość ludności. Najgęściej przez nich zaludnione są powiaty północno-wschodnie: Gdański nizinny, Suski, oba Elbląskie, Gdański miejski i Grudziądzki miejski—ponad 66%. Więcej niż 50% protestantów posiadają powiaty: Toruński miejski, Wałecki, Złotowski, Człuchowski, Grudziądzki wiejski i Kwidzyński. Powiatów z mniejszością protestancką jest, na ogólną liczbę 29-ciu, 16. Najmniej jest ich w powiatach Lubawskim (17%), oraz Chojnickim i Tucholskim (20%). Zarząd spraw kościelnych protestanckich spoczywa wyłącznie w rękach Niemców i językiem kościelnym jest niemiecki, z wyjątkiem tych gmin, w których protestanci Polacy i Litwini posiadają stanowczą przewagę. Tak więc odprawia się w kościołach protestanckich nabożeństwa polskie we wszystkich powiatach południowych prowincyi wschodnio-pruskiej. Według Tetznera (Die Slaven in Deutschland), granica północna obszaru, zamieszkanego

przez „Mazurów“, idzie od Młynu nad Liwną (Liebsmühl) przez Olsztyn, Biskupiec (Bischofsburg), Rastembork i Węgoborek, a stąd niemal prostą linią na wschód aż do granicy. Ale nie wszędzie na tym obszarze jest używany język polski w kościele protestanckim. Mianowicie zaś zgermanizowano już zupełnie kościoły na

Toruń. Kościół Zwiastowania N. P. Maryi.

całym skraju północnym, z wyjątkiem obszaru między Olsztynem a Młynem nad Liwną. Pozatem prawie we wszystkich kościołach mazurskich bywają odprawiane nabożeństwa i wygłaszane nauki w języku polskim i niemieckim. Na północy jednak, gdzie Mazurzy są w mniejszości, pastory występują chętnie w roli germanizatorów i usuwają systematycznie coraz więcej język polski. Dodać trzeba, że i w gminach czysto mazurskich pastory władają zazwyczaj

bardzo niedostatecznie językiem polskim, kaleczą go straszliwie i zaprawiają germanizmami, tak dalece, że nauki ich są często dla Polaka, nieprzyzwyczajonego do specjalnej gwary pastora, prawie niezrozumiałe. Lud polski na Mazowszu pruskiem, przeciągnięty przez swoich władców na mocy zasady „cujus regio ejus religio“ w początkach wieku XVI do kościoła protestanckiego, jest

obecnie przywiązany fanatycznie do swojej wiary; zachował jednak z czasów przedreformacyjnych wiele tradycji i zwyczajów katolickich, między innymi cześć dla N. P. Maryi, i w święta Matki Boskiej napelnia w niektórych okolicach tłumnie sąsiednie kościoły katolickie. Aby uczynić zadość pragnieniom i tradycyjnym zwyczajom religijnym tego ludu i powstrzymać go od powrócenia do katolicyzmu, pastorowie miejscami robią mu ustępstwa, zaprowadzając nabożeństwa według wzorów katolickich, jak np. wieczorne, zastępujące nieszpory i t. d.

Obie dyecezye katolickie w swej postaci teraźniejszej są nowotworami. Ciężkie burze polityczne, które przechodziły ziemie Pruska i Pomorska, odbiły się bardzo silnie na ich stosunkach kościelnych. Obszar nadbałtycki, zamieszkały obecnie częściowo przez ludność polską, podlegał niegdyś jurysdykcji pięciu biskupów katolickich. Po lewej stronie Wisły istniał archidyakoniat pomorski, jako oddzielna prowincya dyecezyi Kujawskiej; obszar po prawej stronie podzielił legat papieski, Wilhelm z Modeny, w r. 1248 na 4 dyecezye: Chełmińską, Pomezzańską, Warmińską i Sambijską. Chełmińska obejmowała ziemię Chełmińską wraz z Michałowską i Lubawską. Między nią, Wisłą i Nogatem leżała dyecezya Pomezajska, obejmowała więc północno-wschodni kąt Prus Zachodnich i północno-zachodni Prus Wschodnich, nadto zaś teraźniejsze powiaty Ostródzki i Nidborski. Na wschodzie stykała się z nią dyecezya Warmińska, sięgająca do Pregoły, Węgorapy, jeziora Mamry i „aż do ziemi Litwinów“. Dyecezya czwarta, Sambijska, obejmowała resztę, t. j. północno-wschodnią część teraźniejszej prowincyi wschodnio-pruskiej. Każdą z tych dyecezyi znowu podzielono na 3 części, z których dwie podlegały bezpośrednio władzy Krzyżaków, a trzecia była własnością biskupów. Części biskupie były wyjęte z pod jurysdykcji Krzyżaków i stanowiły księstwa samodzielne, obowiązane tylko do stawienia niewielkiego oddziału wojska w razie wojny. Z księstw tych najwięcej znane i interesujące nas najwięcej było Księstwo Warmińskie. Było to jedyne z wymienionych czterech, które utrzymało się przez kilka wieków, do końca stulecia XIX. Biskup chełmiński utracił prawa księcia udzielnego po przyłączeniu swej dyecezyi do Rpej Polskiej. Dyecezya Pomezajska została w tymże czasie

podzielona na część polską i krzyżacką. Część polska podlegała jurysdykcji biskupa chełmińskiego; krzyżacka zatrzymała swego biskupa. W okresie reformacji biskup Erhard Queiss przeszedł na protestantyzm i w następstwie tego zrzekł się władzy świeckiej.

Toruń. Kościół Ś-tego Jana Chrzciciela.
Widok z ryuku.

Stolica Apostolska przyłączyła biskupstwo pomerańskie, obecnie już „in partibus infidelium“ do dyecezyi chełmińskiej. Także biskup sambijskiej, Jerzy Polenz, przyjął w r. 1525 protestantyzm

rzekł się władzy świeckiej na korzyść ks. Albrechta, a sprote-
ntyzowana jego dyecezya, w której pozostała tylko garstka ka-
lików, została oddana pod jurysdykcję biskupa warmińskiego.
Tak więc z 4 biskupstw po prawej stronie Wisły pozostały osta-
cznie dwa, po lewej stronie zaś utrzymał się archidyakoniat po-
morski. W r. 1825 nastąpiła, na mocy bulli „De salute animarum“,
organizacja stosunków kościelnych w dzielnicach polskich.

Podzielono wtedy cały obszar nadbałtycki pruski między dwie
dyecezye, z częściowem tylko zachowaniem tradycji histo-
rycznych. Od tego czasu dyecezya Chełmińska, której Stolicę
zniesiono w r. 1821 z Chełmży (między Toruniem a Chełmem)
i Peplina (inaczej Pelplina), osady cysterskiej w powiecie Staro-
rdzkim, składa się z części następujących: 1) z pierwotnej dye-
zyi Chełmińskiej, 2) archidyakonatu Pomorskiego, 3) archidyako-
natu Kamieńskiego, który należał dawniej do dyecezyi Gnieźnień-
skiej, 4) dekanatu Górznieńskiego, który do tej pory był częścią
dyecezyi Płockiej, 5) części południowej dawnego biskupstwa Po-
mezańskiego. Dyecezya warmińska zaś składa się: 1) z pierwot-
nej dyecezyi Warmińskiej, 2) b. dyecezyi Sambijskiej i 3) północnej
części b. dyecezyi Pomezjańskiej.

Dyecezya Chełmińska w swym stanie teraźniejszym obejmuje
powinność zachodnio-pruska, bez obu powiatów elbląskich, mal-
borskiego i sztumskiego, należących do dyecezyi Warmińskiej, oraz
powiatu waleckiego i części toruńskiego, należących do archidye-
zyi Gnieźnieńsko-poznańskiej, nadto zaś większą część powiatów
zachodnio-pruskich, nidborskiego i ostródzkiego, powiat bydgoski
i oba niegdyś polskie powiaty dzisiejszej prowincyi pome-
zańskiej: bytowski i lęborski. Według statystyki urzędowej, dye-
cezya liczyła w r. 1900-ym 769,166 dusz. Należy do niej 26 de-
kanatów, a mianowicie: 1) chełmińskie: Chełmno, Chełmża, Golub,
Dzbank, Łasin, Lubawa, Brodnica, Toruń, Wąbrzeźno, Radzyń
Nowe Miasto; 2) pomorskie: Gdańsk, Tczew, Puck, Lębork, Ko-
cierzyna, Starogard, Gniew, Nowe, Świecie i Fordon; 3) kamień-
skie: Kamień (Kammin), Tuchola, Człuchów; 4) niegdyś płocki:
Górzno; 5) pomezjański. Biskup (obecnie Rosentreter) rezyduje
w Peplinie; starożytny tamtejszy wspomniały klasztor cystersów,
który za kościół katedralny. Kapituła składa się z proboszcza,

dziekana, 8 kanoników gremialnych i 2 honorowych. Przy katedrze istnieje seminaryum duchowne z kursem czteroletnim, oraz progimnazyum biskupie pod nazwą „Collegium Marianum“.

Diecezya Warmińska obejmuje Prusy Wschodnie bez powiatów nidborskiego i ostródzkiego, oraz powiaty elbląskie: malborski i sztumski prowincyi zachodnio-pruskiej. Liczyła w r. 1900 317,719 dusz. Składa się na nią 16 dekanatów: olsztyński, bruns-

Toruń. Kościół Ś. tego Jana Chrzciciela.
Od strony Wisły.

berski, elbląski, dobromiejski, lecbarski, litewsko-sambijski, malborski, mazowiecki, melzacki, nytyski, reszelski, żądzborski, sztumski, wartemborski, ornecki. Biskup (obecnie Thiel) rezyduje w Fromborku (dawną stolicą biskupów warmińskich był Lecbork). Kapituła składa się z 2 prałatów, 8 kanoników gremialnych i honorowych. Seminaryum duchowne znajduje się w Brunsberdze tamże istnieje zało-

Zrozumieć łatwo, że Warmia, gdzie rządy duchowne są odwieczną tradycją historyczną, gdzie szlachta wiejska nie odgrywała nigdy roli wybitnej, a rozwijające się słabo miasteczka ni

zdobyła się na wytworzenie silnego stanu inteligencji mieszczań-
skiej, kierownikiem społeczeństwa we wszystkich sprawach było
z dawien dawna i pozostało dotąd duchowieństwo, jako jedyny
stan inteligentny, wpływowy i stykający się nieustannie bezpośred-
nio z szerokimi warstwami ludu. W teraźniejszej dyecezyi Cheł-
mińskiej rozwój stosunków historycznych był, jak wiadomo, inny.
Zarówno pod rządami pomorskimi, jak krzyżackimi i polskimi,
szlachta zajmowała tu zawsze pierwsze miejsce, jako stan rycer-
ski, obok niego zaś istniało w szczęśliwie położonych nad Wisłą
miastach handlowych zamożne mieszczaństwo, z którego mogła
wyrósnać w czasach naszych inteligencja świecka. Duchowień-
stwo cieszyło się oczywiście także w pierwotnej dyecezyi Chełmiń-
skiej i obu archidyakonatach, tak samo jak gdzieindziej, wielkiem
poważaniem i niemałemi wpływami, ale musiało dzielić się temi
wpływami z innymi stanami. Obecnie jednak stosunki w dyecezyi
Chełmińskiej nie różnią się zasadniczo od warmińskich. Mieszczań-
stwo zamożniejsze jest prawie wszędzie niemieckie, a tem samem
i wpośród inteligencji miejskiej Niemcy posiadają wielką prze-
wagę. Szlachta zaś, niegdyś liczna i zamożna, utraciła w ciągu
wieku XIX grunt pod nogami, pozbyła się z konieczności, czy w na-
stępstwie swej lekkomyślności, ziemi, zeszczupiała liczebnie i składa
się tylko z kilkunastu rodów, które posiadają niewielką część ogół-
nego obszaru własności ziemskiej. Tak więc i tu pozostało du-
chowieństwo katolickie jedynym stanem, który mógł pod koniec
wieku XIX rościć sobie pretensye do kierowania ludem, a wy-
konywając to kierownictwo, porozumiewało się stale z resztkami
szlachty.

Trzeba uprzytomnić sobie rozwój stosunków politycznych
i stan umysłów, aby zrozumieć, jak duchowieństwo to pojmowało
swoje zadanie względem ludu polskiego. W okresie powszechnej
ospałości, która nastąpiła po przyłączeniu ziem niegdyś polskich do
Królestwa Pruskiego i wojnach napoleońskich, zacierało się nie-
tylko w Prusach, ale nawet w Poznańskim, coraz więcej poczucie
przeciwieństw narodowych. Władze pruskie prowadziły dzieło
germanizacyi stale, ale oględnie, wystrzegając się jaskrawych na-
dużyć, które mogłyby rozgoryczyć ludność, ludność niemiecka zaś
w stosunku z Polakami zachowywała się biernie i stykała się z nimi

często i nie okazując im na ogół niechęci. W takich warunkach obie narodowości zbliżyły się do siebie, a następstwem tego było, że Polacy poddawali się nieznacznie prądowi asymilicyjnemu. W licznych polskich domach szlacheckich używano wtedy języka niemieckiego, wśród mieszczaństwa objaw ten był jeszcze częstszy, i ostatecznie dochodziło do tego, że dość liczne jednostki nie zdawały już sobie wcale sprawy z tego, do jakiej właściwie narodowości należą, a nie mniej liczne zniemczyły się zupełnie. I wśród duchowieństwa ten prąd asymilacyjny uwydatniał się silnie, a przyczyniła się jeszcze do jego wzmocnienia t. zw. walka „kulturalna“, która zespoliła wszystkich katolików bez różnicy narodowości do obrony zagrożonych praw wspólnego kościoła. Równocześnie jednak ta sama walka wytworzyła, a przynajmniej uprzytomniła wszystkim silne przeciwieństwa między katolikami a władzami antykościelnymi i popierającą je inteligencją wolnomyślną niemiecką. Zacieśniły się stosunki między katolikami Polakami i Niemcami, pod hasłami „centrum katolickiego“, a walka z przeciwnikami religijnymi zachęciła do bezpośredniego odwołania się do wierzącego ludu, do zainteresowania go sprawami kościelnymi i do szukania w nim oparcia. Usiłowano osiągnąć to przez wydawanie pism w języku zrozumiałym dla ludu, a więc przede wszystkim w języku polskim, którym przemawia przeszło 75% tamtejszej ludności katolickiej. Rzecz oczywista, że wpływ, który wywierały te pisma, wychodził przede wszystkim na umocnienie przewagi duchowieństwa, kierującego całą walką. Duchowieństwo to było w większej części pochodzenia polskiego, ale, jak już zaznaczono, nie zdawało sobie dostatecznie sprawy ze swojej narodowości. Głównym jego celem była obrona praw kościoła i swojego stanu; walczyło ono nie pod sztandarem polskim albo niemieckim, lecz pod sztandarem centrum katolickiego. Tymczasem centrum było bądź co bądź stronnictwem niemieckim i dochodziło zwołna do uprzytomnienia sobie swego charakteru narodowego, a duchowieństwo, opierające się na niem, nie zawsze umiało odróżnić względy kościelne od narodowych i występowało często w duchu germanizacyjnym w sposób podobny, jak to jeszcze dziś widzimy na Górnym Szląsku. Zapewne te dążności germanizacyjne nie zawsze były świadome, ale bądź co bądź istniały i uwydatniały się silnie,

zarówno w seminarium peplińskim, jak w zarządzie dyecezyi i działalności pojedynczych księży. Tłómaczy się to poprostu pragnieniem, aby nie osłabiać stronnictwa katolickiego przez wytworzenie się w nim przeciwieństw narodowych, które wówczas już, właśnie pod wpływem walki „kulturnej“ i w następstwie wydawania pism polskich, zaczęły uwydatniać się silnie. Przytem zaś duchowieństwu chodziło także o utrzymanie w swoich rękach wyłącznego kierownictwa nad ludem, zagrożonego przez wzrastające wpływy kierowników narodowych; władza duchowna zaś nie-

Klasztor w Oliwie. (Według rys. Andriolliego).

wątpliwie, zwłaszcza pod rządami biskupa Rednera, dążyła zupełnie świadomie do germanizacji.

Na Warmii polskiej ten stan rzeczy trwa dotąd. Tam centrum i katolicyzm do tej pory są równoznacznikami. Inteligencja świecka, która mogłaby objąć kierownictwo, nie wytworzyła się, a księża polscy, świadomi swojej narodowości i dążący do zachowania jej ludowi, są nieliczni. Tam też walka narodowa do tej pory nie rozwinęła się na szerszej przestrzeni i nie objęła szerokich warstw ludności, ale za to centrowcy, z udziałem księży pochodzenia polskiego, pracują z wielką gorliwością nad zgermanizowa-

niem ludu, aby zapobiedz zawczasu niemilej sobie zmianie stosunków. O ile można wierzyć statystyce urzędowej, polskość cofa się tam szybko, i usiłowania jedyne go pisemka rzeczywiście polskiego, „Gazety Olsztyńskiej“, aby powstrzymać pochód germanizacji, są mało skuteczne. W Prusach Zachodnich natomiast nastąpił w czasach ostatnich zwrot zupełny, pod wpływem polityki germanizacyjnej. Walka, wypowiedziana przez rząd pruski kościołowi katolickiemu, mogła przyczynić się tylko do przyspieszenia procesu asymilacyjnego, walka wypowiedziana narodowości polskiej, musiała przerwać ten proces i wywołać zasadniczy, świadomy opór przeciw usiłowaniom germanizacyjnym. Na czele tego ruchu stanęła nieliczna szlachta i poczynające się rozwijać mieszczaństwo, a pierwszym jego następstwem było, że język niemiecki zniknął z domów polskich, nadto zaś liczne jednostki, wychowane już zupełnie po niemiecku, uświadomiły sobie swoje polskie pochodzenie, nauczyły się po polsku i wystąpiły do walki z germanizacją. Tak np. najruchliwszy dziś agitator polski w Prusach Zachodnich, znany wydawca „Gazety Grudziądzkiej“, Wiktor Kulerski, jest synem zacieklego szowinisty niemieckiego, który, pochodząc z rodziny polskiej, zniemczył się zupełnie w scharakteryzowanym wyżej okresie zacierania się przeciwieństw narodowych. Ruch narodowy zwrócił się oczywiście przede wszystkim przeciw duchowieństwu, sprzyjającemu świadomie czy nieświadomie germanizacji, i w niektórych kołach zatrzymał ten charakter do tej pory. Są to koła radykalne, grupujące się naokoło wspomnianej co dopiero „Gazety Grudziądzkiej“, która posiada większą połowę wszystkich czytelników pism polskich w Prusach Zachodnich. Pod wpływem tego ruchu jednak znaczna część, a bodaj większość duchowieństwa zmieniła swoje zapatrywania polityczne i, nie zrywając z centrum, wystąpiła również stanowczo przeciw germanizacji, a nawet stanęła na czele walki. Właśnie wśród księży znajdują się dziś najgorliwsi i najrzęczniejsi obrońcy interesów ludu polskiego w Prusach Zachodnich, jakkolwiek działalność ich jest mało głośną i mało znaną ogółowi społeczeństwa. Także w zarządzie dyecezyi Chełmińskiej prąd germanizacyjny od kilku lat osłabł znacznie, a przynajmniej nie uwydatnia się tak bardzo, jak dawniej, na zewnątrz. Natomiast znaczna część księży niemieck-

kich zapisała się do tak zwanego „hakatyizmu“ i popiera Niemców w walce z Polakami. Następstwem tego jest, że w wyborach do parlamentu w tych okręgach, w których siły obu stron są mniej

Synagoga w Gdańsku.

więcej równe, zwyciężają obecnie stale kandydaci niemieccy, popierani otwarcie, czy też tajnie przez centrowców. Zwrot, który wykonał duchowieństwo polskie, oświadczając się stanowczo

przeciw germanizacji, nie zakończył, jak już zaznaczono, walki między niemi, a gorącymi nowymi kierownikami ludu; ale walka ta rozgrywa się już na tle innem—stronniczo-politycznem. Duchowieństwo i łącząca się z niemi szlachta, a także znaczna część inteligencji miejskiej, pragnie utrzymać w swoich rękach nadal, jak w dawnych czasach, kierownictwo we wszystkich sprawach publicznych i w tych dążnościach spotyka się ze stanowczym oporem demokratycznych przywódców ruchu, którzy głoszą zasadę, że lud sam powinien dbać o swoje sprawy i rozstrzygać sam o kierunku swojej polityki, a nie poddawać się na ślepo wskazówkom drobnej liczebnie grupy inteligencji duchownej i świeckiej. W walce tej chodzi jednak w gruncie rzeczy mniej o zasady, niż o ambicje osobiste, nie tyle o kierunek polityki, ile o władzę nad ludem. Wspominamy o niej tylko dlatego, że walka ta między Wiktorem Kulerskim i jego potężnym organem „Gazetą Grudziądzką“, a duchowieństwem i inteligencją świecką, zwłaszcza ziemiańską, jest obecnie ogromnie głośnie i stanowi główną treść życia publicznego ludności polskiej w Prusach Zachodnich.

*

O trzeciej grupie wyznaniowej, żydach, niewiele jest do powiedzenia. Jest to grupa liczebnie mała, topniejąca z rokiem każdym, skutkiem wyprowadzania się do wielkich środowisk handlowych i finansowych zachodu, a zwłaszcza do Berlina, skutkiem zawierania małżeństw z chrześcianami, — prawie wyłącznie protestantami, przyczem 76% dzieci bywa wychowywanych w religii chrześciańskiej, i bezpośredniego przechodzenia na protestantyzm. Gdy w roku 1871 w Prusach Zachodnich było ogółem 26,632 żydów, w roku 1900 naliczono ich tylko 18,226. W Prusach Wschodnich ubytek jest mniejszy, ponieważ tam miastem, przyciągającym najwięcej żywiół żydowski, jest stolica prowincyi, Królewiec. Ale i tam liczba żydów zmniejszyła się od r. 1871 do 1900 z 14,425 na 13,877. Jaskrawiej jeszcze uwydatnia się objaw zmniejszania się liczby żydów w W. Ks. Poznańskim (p. str. 190—191). Natomiast w Berlinie liczba żydów wzrosła od r. 1871 do 1900 z 36,020 na 92,207, a w prow. Brandenburskiej (bez Berlina) z 11,469 na 25,766.

Jak wszędzie w państwie niemieckim i wogóle na zachodzie, tak i w obu prowincjach pruskich, większość żydów—zwłaszcza wielkomiejskich—należy do kierunku liberalnego, zachowuje się w sprawach religijnych mniej lub więcej obojętnie lub zadawała się formalnem, powierzchownem zachowywaniem ważniejszych przepisów zakonu, czem też tłumaczy się dość częste przechodzenie żydów na protestantyzm i jeszcze częstsze zawieranie małżeństw z osobami wyznania chrześcijańskiego. Znaczny procent żydów wielkomiejskich różni się od bezwyznaniowców tylko ideowem poszanowaniem dla tradycyi i poczuciem solidarności rasowej. W miastach małych, prowincjonalnych, w miarę zacieśniania się widnokregu, poszanowanie dla przepisów zakonu jest znacznie większe, wykonywanie ich ściślej, a gminy są więcej zwarte i jednolite. Wspólnej organizacyi kościelnej żydzi nie mają. Panuje u nich decentralizacya; gminy pojedyncze są zupełnie samodzielne. Tak też tylko mogły wytworzyć się wielkie przeciwieństwa w pojmowaniu spraw religijnych, śmieszące jednych, napędlające oburzeniem i zgrozą drugich—przeciwieństwa nie mniejsze, niż między skromnymi domami modlitw w ubogich miasteczkach prowincjonalnych, a wspaniałymi synagogami stołecznymi, wzniesionymi kosztem milionowym. Ponad temi przeciwieństwami łączy jednak wszystkich silne poczucie wspólności rasowej i obejmuje nawet tych, którzy dawno już wypisali się z gmin izraelskich, przechodząc na protestantyzm.

Obok tych trzech grup wyznaniowych istnieje w obu prowincjach pruskich znaczna liczba sekciarzy protestanckich, baptystów, anabaptystów, menonitów, rozmaitych „braci Chrystusowych“ i t. d. W Prusach Zachodnich dostarczają ich najczęściej stare kolonie niemieckie, założone jeszcze przez Krzyżaków. W Prusach Wschodnich najczęściej sekciarzy jest między polskim ludem protestanckim, niezadowolonym widocznie z praktyk religijnych kościoła urzędowego. To też widzimy, że w Prusach Zachodnich liczba tych „dysydentów“ zwiększa się tylko w tym samym stosunku, jak ogólna liczba ludności, od r. 1871 do 1900 z 12,827 na 14,308, w Prusach Wschodnich natomiast wzrosła w tymże czasie o przeszło 100 procent, a mianowicie z 6,125 na 14,995.

Stosunki szkolne w Królestwie Pruskiem są uregulowane jednolicie ogólnym prawem krajowym. W następstwie tego, we wszystkich dzielnicach istnieją te same typy szkół, z tym samym ściśle określonym programem nauk i obowiązują te same przepisy, dotyczące zakładania i wyposażania zakładów naukowych, mianowania nauczycieli, nadzoru i t. d. Ogólna charakterystyka szkolnictwa, którą podaliśmy w opisie W. Księstwa Poznańskiego, odnosi się więc także do Prus Zachodnich i Wschodnich.

Znamiennym objawem, na który zwróciliśmy uwagę, pisząc o W. Ks. Poznańskim, jest systematyczne zaniedbywanie przez

Uniwersytet w Królewcu.

rząd pruski ziem z ludnością polską pod względem szkolnictwa wyższego. Tłómaczy się to obawą, aby wyższe zakłady naukowe w tych dzielnicach nie stały się środowiskiem ruchu umysłowego polskiego i nie oddziaływały w sposób odpowiedni na okolicę, z drugiej zaś mniemaniem, że młodzież polska, uczęszczająca do uniwersytetów, znajdujących się w miastach czysto niemieckich, podda się wpływowi swego otoczenia, przejmie się zapatrywaniami swych profesorów i zbliży się przekonaniem do narodu niemieckiego. To też mimo dotkliwego braku uniwersytetu we

wschodnich dzielnicach, oddalonych zarówno od Królewca, jak od Wrocławia i Berlina, rząd pruski nietylko nic nie uczynił dla zaspokojenie tej potrzeby, ale zniósł nawet jedyny zakład z kursem akademickim, który istniał w tych ziemiach przed ich przyłączeniem do państwa pruskiego. Zakładem tym była Akademia Chełmińska, założona przez w. mistrza krzyżackiego Winryka von Knip-
rode i wyposażona w r. 1387 przez papieża Urbana VII prawami rzeczywistej akademii „na wzór bolońskiej“. W rzeczywistości jednak zakład ten pozostał do połowy wieku XVII szkołą średnią, z kursem, odpowiadającym teraźniejszym gimnazjalnym. Dopiero w r. 1756 ustanowiono obok ówczesnego „studium particulare“ w Chełmnie dwa wydziały akademickie, filozofii i prawa. Od tego czasu też dopiero kierownicy zakładu używali urzędowego tytułu akademickiego „rector magnificus“. Po upadku Rpej polskiej Akademia Chełmińska podupadła. Rząd pruski nie postarał się o jej utrzymanie i rozwój, lecz przekształcił ją ostatecznie, po rozmaitych zmianach, w r. 1825 na gimnazjum realne.

Natomiast utrzymały się do tej pory oba wyższe zakłady naukowe w okolicach czysto niemieckich b. ziemi Pruskiej, a teraźniejszych Prus Wschodnich, a mianowicie uniwersytet w Królewcu i Lyceum Hosianum w Brunsberdze, zwanej dawniej i obecnie także znowu coraz częściej przez ludność polską Braniewem. Uniwersytet w Królewcu został założony w r. 1544 przez ówczesnego księcia pruskiego Albrechta i został nazwany jego imieniem „Collegium Albertinum“. Miał on od samego początku charakter protestancki (pierwszym rektorem był zięć Melanchtona, Jerzy Sabinus). Kiedy Prusy Książęce były lennem polskiem i między nimi a krajem zwierzchniczym istniały dość blizkie stosunki, Polacy protestanci uczęszczali chętnie do uniwersytetu królewieckiego. Największej liczby słuchaczy polskich dostarczał jednak lud nieszlachecki z samego Mazowsza pruskiego. Tak np. w r. 1744 było w tym uniwersytecie 119 Polaków pochodzenia nieszlacheckiego, z których większa część kształciła się na pastorów protestanckich. I dziś nie jest inaczej, tylko że młodzież mazurska, która wstępuje do uniwersytetu, jest już bez wyjątku zupełnie zniemczona, wstydzi się swego pochodzenia i przeważnie mówi tylko bardzo słabo po polsku. Dla obeznania przyszłych pastorów

na Mazowszu z językiem polskim, istnieje przy uniwersytecie królewieckim lektorat języka polskiego (założony w r. 1723), a dla pastorów litewskich lektorat języka litewskiego. Od początków wieku XIX uniwersytet królewiecki, niegdyś bardzo głośny i ściągający młodzież nawet z dalszych stron, upada coraz więcej. Ostatnim okresem tego rozkwitu były czasy, kiedy działał tam największy z filozofów niemieckich, Imanuel Kant. W r. 1898 było w tym uniwersytecie, na ogromną liczbę 119 profesorów i docentów, tylko 671 studentów i 58 wolnych słuchaczy. W połowie

Gdańsk. Kościół Ś-tej Katarzyny.

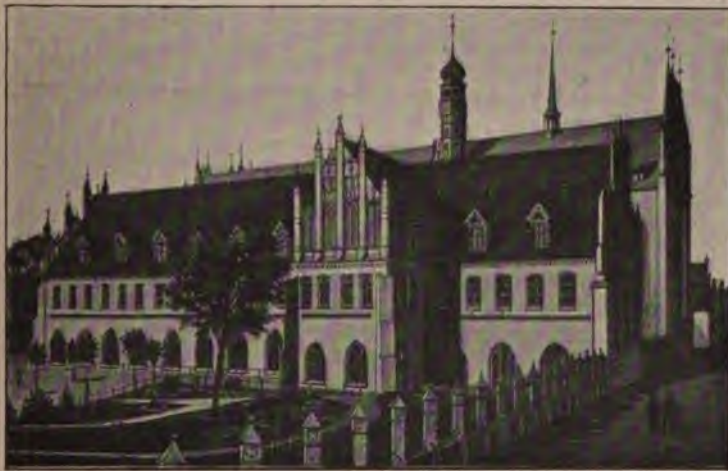
wieku XVII natomiast zakład ten, przy znacznie mniejszej liczbie profesorów, posiadał przeszło 2,000 studentów.

„Liceum Hosianum“ w Brunsberdze na Warmii niemieckiej nie jest pełnym uniwersytetem, lecz akademią z dwoma fakultetami, teologicznym katolickim i filozoficznym. Założył je w r. 1569 kardynał Hozyusz, biskup warmiński, sprowadzając do niego Jezuitów z Wilna. W r. 1818 rząd pruski przekształcił ten sławny dawniej zakład na akademię z 2 wydziałami, pozostawiając mu charakter katolicki. Obecnie „Lyceum Hosianum“, wraz z seminarium duchownym w Brunsberdze, odgrywa na Warmii katolickiej mniej więcej tę samą rolę, co uniwersytet królewiecki w protestanckich Prusach Wschodnich: służy przede wszystkim dla wy-

kształcenia duchowieństwa. Znaczenie jego naukowe jest niewielkie.

Także pod względem wyposażenia w specjalne zakłady naukowe z kursem wyższym Prusy Wschodnie są, w przeciwieństwie do Zachodnich, uprzywilejowane. W Prusach Zachodnich istnieje obok seminarium katolickiego w Peplinie tylko jeszcze akademii handlowa w Gdańsku. Wschodnie zaś posiadają, oprócz seminarium katolickiego, akademię sztuk pięknych, konserwatorium muzyczne, 2 wyższe szkoły rolnicze i szkołę weterynaryjną—wszystkie w Królewcu. Natomiast są rozdzielone dość równomiernie

Gdańsk. Muzeum. (B. klasztor franciszkański).

średnie i niższe szkoły specjalne. Tak więc w Prusach Zachodnich znajdujemy: 6 seminarium dla nauczycieli i 8 dla nauczycielek, 4 zakłady dla preparandów (patrz str. 249), 1 szkołę handlową i 1 przemysłową dla kobiet w Gdańsku, 2 rolnicze stałe, 3 rolnicze zimowe, szkołę dla akuserek, szkołę żeglugi, szkołę rzemieślniczą, szkołę przemysłu ozdobniczego, 4 zakłady dla głuchoniemych i jeden dla niewidomych. W Prusach Wschodnich zaś istnieje 8 seminarium dla nauczycieli, 4 zakłady dla preparandów, 11 niższych szkół rolniczych, 2 szkoły żeglugi, 4 zakłady dla głuchoniemych, jeden dla niewidomych, 2 szkoły dla akuserek, 1 szkoła budowlana, 1 przemysłowa i 1 rzemieślnicza.

Gimnazyów i t. p. zakładów średnich Prusy Zachodnie posiadają 28, a mianowicie: trzynaście gimnazyów klasycznych (katolickie w Chełmnie, Chojnicach, Wąlczu i Wejherowie; protestanckie w Gdańsku (2), w Elblągu, Grudziądzu, Malborku, Kwidzynie i Toruniu; mieszane w Starogardzie i Brodnicy), 4 gimnazya realne (w Gdańsku (2), Elblągu i Chełmnie), 6 progimnazyów klasycznych (w Peplinie, Kościerzynie, Frylądzie, Lubawie, Nowem Mieście i Szczecinie) i 5 progimnazyów realnych (w Tczewie, Toruniu, Jankowie, Prabutach i Chełmnie). W Prusach Wschodnich istnieje szkół średnich ogółem również 28, gimnazyów klasycznych 16, realnych 3, progimnazyów klasycznych 1, realnych 1, nadto 1 wyższa szkoła realna, 2 zwykłe realne i 4 wyższe dla chłopców, zwane krótko „średniemi“. W interesujących nas częściach prowincyi wschodnio-pruskiej, a mianowicie na Warmii i Mazowszu, znajdujemy gimnazya: w Olsztynie, Bartoszycach, Brunsberdze, Olsztyńku, Elku, Rastemborku i Reszlu. Średnie szkoły żeńskie istnieją prawie w każdym mieście. Plan i system nauk w gimnazyach i t. p. szkołach średnich jest ten sam, co w W. Ks. Poznańskim. Językiem wykładowym jest wyłącznie niemiecki. W kilku gimnazyach, do których uczęszczają przeważnie Polacy, jak w Chełmnie, Starogardzie i Brodnicy, a także w Brunsberdze na Warmii niemieckiej, udzielano także nauki języka i literatury polskiej. Obecnie jednak, w związku z systemem germanizacyjnym, naukę tę ograniczono, a w niektórych gimnazyach zniesiono zupełnie „dla braku nauczycieli polskich“, a bogate w niektórych miastach biblioteki gimnazyalne polskie zamknięto, tak, że uczniowie z nich korzystać nie mogą.

W szkołach ludowych, których każda z prowincyi pruskich posiada około 2,000, język polski nie jest przedmiotem nauki i używanie jego jest stanowczo zakazane, co jednak w praktyce, zwłaszcza wobec dzieci małych, nie umiejących jeszcze wcale po niemiecku, oczywiście nie zawsze daje się przeprowadzić. Stosunki szkolne w Prusach Zachodnich o tyle zresztą różnią się od poznańskich, że tam także nauka religii odbywa się w języku niemieckim, gdy w Poznańskim, skutkiem protestów polskich, popartych energicznie przez centrum katolickie, zachowano jeszcze język polski. Dopóki wśród nauczycieli szkół początkowych znajdowała się

znaczna liczba Polaków, którzy w razie koniecznej potrzeby mogli porozumiewać się z dziećmi, nie umiejacemi zgoła nic po niemiecku, w języku ojczystym, germanizacyjny system szkolny nie odbijał się w sposób zbyt szkodliwy na wychowaniu młodzieży. Obecnie jednak liczba nauczycieli polskich maleje bardzo szybko, z powodu trudności, jakie robią im władze szkolne. Ponieważ zaś Niemcy niebardzo garną się do tego lichu opłacającego się, a trudnego zawodu, w Prusach Zachodnich, tak samo zresztą jak i w Poznańskim, uwydatnia się coraz większy brak nauczycieli wogóle; że zaś liczba ludności wzrasta nieustannie, szkoły są ogromnie

Gdańsk. Muzeum. (Krużganek).

przepelnione, co w związku z niezrozumiałym wykładem niemieckim oddziaływa bardzo szkodliwie na wykształcenie młodzieży. Obecnie rząd, pragnąc przyspieszyć germanizację, zamierza powiększyć liczbę szkół i nauczycieli, i w tym celu zakłada w Prusach Zachodnich (a także na Górnym Szląsku) kilkanaście nowych zakładów dla preparandów i seminariów nauczycielskich, przyrzekając wielkie ulgi rodzicom niemieckim, którzy zdecydują się na przeznaczenie swych synów do zawodu nauczycielskiego. Nadto zaś usiłuje ściągnąć nauczycieli niemieckich z innych stron do dzielnic polskich, przez przyznawanie im wyższej pensji i premii za gorliwą działalność germanizacyjną.

O ile można wnosić ze statystyki, szczegółów, przechodzących do wiadomości publicznej, i ogólnego rozwoju stosunków, ten system germanizacyjny wydaje pewne owoce tylko na Mazowszu, a bodaj także na Warmii polskiej. Zdaje się, że tam część dzieci polskich niemczy się rzeczywiście i część młodzieży zapomina zupełnie o swej narodowości. W Prusach Zachodnich natomiast skutków żadnych tej akcji germanizacyjnej w szkole początkowej nie widać, a o ile je widać, nie świadczą one o jej powodzeniu. Dzieci, opuszczające szkoły, w których uczono je w języku mniej lub więcej niezrozumiałym, nie posiadają oczywiście żadnych wiadomości pozytywnych, nie nauczyły się dostatecznie po niemiecku, a po polsku nie umieją ani czytać, ani pisać. Uczą się tego jednak widocznie w czasie pozaszkolnym. Tak bowiem tylko można zrozumieć ogromny rozwój prasy ludowej polskiej w kilkunastu latach ostatnich, właśnie od czasu rozwinięcia się polityki germanizacyjnej. Jak już zaznaczyliśmy, pisząc o W. Ks. Poznańskim, prasa ludowa zastępuje ludowi polskiemu w Prusach w czasach obecnych szkołę i zaopatruje go w wiadomości, potrzebne w życiu prywatnym i zarobkowym, uświadamiając go równocześnie pod względem politycznym.

Zwłaszcza w Prusach Zachodnich związek między rozwojem dziennikarstwa polskiego a polityką germanizacyjną jest uderzający. Początki tego dziennikarstwa były tam bardzo słabe. Pierwszym pismem polskim był w Prusach tygodnik p. t. „Szkoła Narodowa“, założony w r. 1848 w Chełmnie przez Józefa Gólkowskiego. W roku następnym tenże Gólkowski założył drugi tygodnik pod nazwą „Katolik dyecezyi Chełmińskiej“. Doznawszy z obu wydawnictwami niepowodzenia, założył w r. 1850 trzeci tygodnik „Nadwiślanin“, z dodatkiem „Gospodarz“, a później zamienił go na pismo wychodzące trzy razy na tydzień i dodał do niego tygodnik „Przyjaciół Ludu“. Redakcyę tego wydawnictwa objął Ignacy Danielewski, obecnie nestor dziennikarzy polskich w Prusach, zięć Gólkowskiego, i stanął po śmierci swego teścia na czele ruchu wydawniczego. Przeniósł on „Nadwiślanina“ z Chełmna do Torunia (w r. 1865) i począł wydawać go codziennie pod nazwą „Gazeta Toruńska“. W Chełmnie zaś pozostał dawny dodatek tygodniowy do „Nadwiślanina“ — „Przyjaciół Ludu“, jako

tygodnik samodzielny. Takie były pierwsze początki dziennikarstwa w prowincji zachodnio-pruskiej. Jakkolwiek innych pism nie było w tej dzielnicy, widocznie potrzeba czytania była tak

Józef Gólkowski.

mała, że oba te wydawnictwa rozwijały się początkowo bardzo słabo. Dopiero po kilkunastu latach „Przyjaciół Ludu“ zdobył sobie kilka tysięcy czytelników, gdy „Gaz. Toruńska“ nie miała ani tysiąca. Tymczasem przykład Gólkowskiego i Danielewskiego zachęcił innych. Ruch wydawniczy począł się cokolwiek ożywiać i do roku 1870 powstało kilka pisemek, z których większość jednak szybko upadła: w Pelplinie tygodniki „Pielgrzym“ i „Rolnik“ (oba w roku 1869), a w Chełmnie tygodnik „Piaś“

(1869) i założony przez zasłużonego pisarza ludowego Józefa Chociszewskiego, drugi „Katolik“, przeniesiony później do Bytomia.

„Piaś“ i „Rolnik“ niebawem upadły, „Pielgrzym“ natomiast utrzymał się do dziś dnia i wychodzi od roku 1877 trzy razy na tydzień. W r. 1875 Danielewski założył w Chełmnie zamiast „Przyjaciół Ludu“, przeniesionego do Poznania, nowy tygodnik „Przyjaciel“, z dodatkiem dla dzieci. Do tych pism starych przybyło w ostatniej ćwierci wieku tylko parę: „Gazeta Gdańska“, założona w roku 1890 przez drukarza Miłskiego (3 razy na tydzień), „Gazeta Grudziądzka“ (3 razy na tydzień), wydawana

Józef Chociszewski.

od roku 1894 przez Wiktora Kulerskiego, i „Gazeta Codzienna“ w Toruniu, założona w r. 1895 przez Jana Brejskiego, który w tymże czasie objął wydawnictwo „Gazety Toruńskiej“, a w roku

1899 „Przyjaciela“. Pod względem liczby pism więc dorobek nie jest wielki; natomiast pod względem rozwoju czytelnictwa ogromny. Scharakteryzujemy go najlepiej przez podanie kilku cyfr, dotyczących najpoczytniejszego dziś pisma, wspomnianej już wyżej, w uwagach o stosunku duchowieństwa katolickiego do ludu — „Gazety Grudziądzkiej“. W r. 1894 pisemko to miało 900 prenumeratorów, w r. 1897-ym 3,500; trzy lata później już 13,200, w roku 1901 przeszło 24,000, w następnym przeszło 38,000, a w styczniu roku bieżącego (1903) 52,000. Niewątpliwie ten olbrzymi rozwój tłumaczy się w znacznej części ruchliwością wydawcy, jego zdolnościami organizacyjnymi i krzykliwością pisma, ale łatwo zrozumieć, że wszystko to na nicby się nie zdało, gdyby wśród ludu nie obudziło się gwałtowne pragnienie czytania. Widzimy zresztą, że także inne pisma, redagowane w tonie mniej krzykliwym, rozwinęły się w czasie ostatnim i zdobyły znaczną liczbę prenumeratorów. Ogólny stan dziennikarstwa w Prusach Zachodnich przedstawia się jak następuje:

Nazwa pisma	Wychodzi	Liczba prenumer.
Gazeta Codzienna	Toruń	1,550
Gazeta Toruńska	„	1,500
Gazeta Grudziądzka	Grudziądz	52,000
Gazeta Gdańska	Gdańsk	4,000
Przyjaciel	Toruń	6,000
Pielgrzym	Peplin	1,500
Razem		66,550

Nadto wychodzi cały szereg dodatków i drobnych wydawnictw peryodycznych. Z pism tych olbrzymia większość rozchodzi się w samych Prusach Zachodnich, niektóre tylko, jak „Gazeta Grudziądzka“, wysyłają znaczną liczbę egzemplarzy poza granice prowincyi, do Prus Wschodnich, Poznańskiego, na G. Szląsk i emigrację; ale z drugiej strony dochodzą do Prus Zachodnich pisma wydawane w innych dzielnicach. Można więc przypuszczać, w prowincyi tej istnieje około 60,000 osób, które prenumerują jedno z pismek polskich. Ponieważ zaś naliczyliśmy w Prusach

Zachodnich 546,321 Polaków, więc dochodzimy do wniosku, że na 9 głów przypada tam jeden egzemplarz pisma polskiego. Z wszystkich pism wymienionych, tylko Gazety „Codzienna“ i „Toruńska“ są zastosowane do średniego poziomu oświaty i przeznaczone dla stanów inteligentniejszych. Wszystkie inne mają charakter ludowy. Co się tyczy kierunku, to „Pielgrzym“ pepliński jest organem duchowieństwa, sprzyjającego centrum katolickiemu; wszystkie inne są katolickie, mniej lub więcej demokratyczne. Najwięcej na lewo posuwa się „Gazeta Grudziądzka“. „Gazeta Gdańska“ do niedawna (r. 1902) była, pod redakcją swego założyciela Miłskiego, pismem, zbliżonem przekonaniemi w części do „Pielgrzyma“, w części do poznańskich pism zachowawczych, uprawiała politykę porozumiewania się z rządem pruskim i broniła kierownictwa warstw inteligentnych, głównie ziemian i duchowieństwa w życiu publicznem. Obecnie zachowuje z dawnego programu tylko punkt drugi, a w stosunku do Niemców i rządu nie różni się od innych pism t. zw. „ludowych“, czyli, jak dziś mówią coraz częściej, „ludowcowych“.

Daleko gorzej przedstawiają się stosunki na Warmii, a na Mazurach są wprost oplakane. Nie wiele to znaczy, że tamtejszy lud polski, zajmujący zwartą masą cały skraj południowy prowincyi wschodnio-pruskiej, sąsiaduje bezpośrednio z Polakami w Ziemi Chełmińskiej i wogóle styka się ze wszystkich stron, z wyjątkiem północy, z Polakami. Tradycje historyczne są tam znacznie silniejsze od wspólności języka. Mazurzy, pozostający od wielu wieków pod władzą Krzyżaków, a później Hohenzollernów brandenburskich, odgradzeni od rodaków granicą polityczną, nie utrzymywali z nimi nigdy bliższych stosunków, a także udzielne biskupie księstwo warmińskie stanowiło zawsze

Pomnik M. Kopernika w Toruniu.

całość dla siebie i także w czasie należenia do Rzeczy Polskiej związek między niem a resztą państwa był tylko formalny. Ważniejsze bodaj jeszcze od tych stosunków politycznych były wyznaniowe, a zachowały one swoje znaczenie do tej pory, jakkolwiek już od przeszło 100 lat zniknęły stare granice polityczne. Mazurów oddzielają od katolików Polaków w ziemiach Chełmińskiej, Michałowskiej i Lubawskiej różnice religijne, a Warmiaków od rodaków katolickich Mazurzy protestantcy. Tak więc, między trzema grupami ludności polskiej w Prusach po prawej stronie Wisły niema do dziś dnia prawie żadnych związków. Każda żyje własnem życiem, i ruch, uwydatniający się w jednej, nie przechodzi na drugie. Nadto na Warmii i wśród Mazurów nie było tego żywiołu, który w b. Prusach Królewskich i W. Ks. Poznańskim bądź co bądź pierwszy obudził się z uśpienia i zabrał się do pracy nad ludem, zajął się jego oświatą, uświadomieniem i organizacją. Niema tam szlachty, a w czasach nowszych drugiego, jeszcze więcej ruchliwego żywiołu—inteligencyi miejskiej. Gdy więc w Poznańskim i Prusach Zachodnich ostatecznie wszczął się ruch i ogarnął w ostatnich dziesiątkach lat w. XIX najszersze warstwy ludu, Warmia i Mazowsze nie potrafiły nic wydobyć z siebie i pozostały w uśpieniu, a próby przeniesienia tam ruchu politycznego z innych dzielnic były mało owocne, zwłaszcza że robiono je tylko dorywczo, bez wytrwałości i konsekwencji.

Na Warmii najważniejszą z tych prób było założenie w r. 1886 „Gazety Olsztyńskiej“. Krok ten wywołał jednak wielkie obawy wśród duchowieństwa katolickiego, przywiązane, jak już wspomniano wyżej, do haseł centrowych. Gdy zaś „Gaz. Olszt.“ wydawana pierwotnie raz na tydzień, poczęła nawoływać to duchowieństwo—w znacznej części polskie—do udziału w pracy i ganić jego odporne zachowanie się, księża przeciwstawili jej semko własne, wydawane w języku polskim, ale ducha centrowym, zakładając w r. 1890 w Olsztynie „Nowiny Warmińskie“ a po ich upadku nowy organ p. t. „Warmiak“ (w r. 1893). Nie jest to bynajmniej pismo germanizacyjne, ale usypiające, a raczej utrzymujące lud w uśpieniu, odwracające jego uwagę od spraw publicznych, usiłujące zapobiegać rozbudzeniu się ruchu samodzielnego. Otrzymawszy takiego współzawodnika, „Gazeta

szyńska", która od r. 1890-go wychodzi dwa razy na tydzień, nie może rozwijać się pomyślnie i zdobyć większej liczby prenumeratorów (obecnie około 1,000), stanąć o własnych siłach i rozwinąć działalności na większą skalę. Bądź co bądź, za jej staraniem powstało na Warmii kilkadziesiąt biblioteczek ludowych i parę stowarzyszeń polskich, które przyczyniają się skutecznie do powstrzymania pochodu germanizacji. Była chwila, kiedy zdawało się, iż na Warmii naprawdę obudzi się życie, i ruch, rozbudzony przez „Gaz. Olszt.", ogarnie szerokie warstwy ludu. Było to okragło przed dziesięciu laty, w r. 1893, kiedy po raz pierwszy i dotąd ostatni, w wyborach do parlamentu zwyciężył tam kandydat polski, ks. Wolszlegier z Dąbrowny. Od-tąd jednak stosunki pogorszyły się znacznie. Poseł, któremu lud powierzył obronę swoich interesów, zadowolił się zdobyciem mandatu, a nie myślał o spełnianiu swoich obowiązków, nie pokazał się ani razu swoim wyborcom, a tem mniej jeszcze starał się o rozwinięcie odpowiedniej działalności wśród ludu. Nie dziw, że lud ten utracił zaufanie do niego, a równocześnie i do hasła, których poseł polski miał być przedstawicielem. Skutek był ten, że w wyborach następnych, w r. 1898 i 1903, kandydat polski poniósł stanowczą klęskę, a mandat z polskiego okręgu warmińskiego powrócił do rąk centrowców niemieckich.

Ignacy Łyskowski.

Na Mazurach najruchliwszym i mimo niepowodzeń najwytrwalszym wydawcą polskim jest rząd pruski, korzystający z chętniej choć niezręcznej pomocy umiających po polsku pastorów protestanckich. Pastorowie ci odgrywają tam zupełnie tę samą rolę, co na Warmii księża centrowcy: obawiają się utraty swoich wpływów na lud, w razie rozwinięcia się ruchu narodowego wśród Mazurów, i usiłują mu zapobiegać. Nadto znaczna ich część dąży otwarcie i świadomie do germanizacji i popiera energicznie usi-

łowania władz wyższych i niższych urzędników, wśród których najważniejszą pod tym względem rolę odgrywają nauczyciele szkół początkowych, pełniący zazwyczaj równocześnie funkcje „kantorów“. Wydawanie pisemek germanizacyjnych w języku polskim sięga początków drugiej połowy w. XIX. Pierwszym takim organem był „Kurek Mazurski“, wydawany przez rząd królewiecki. W kilka lat po jego upadku założył prezes naczelny pisemko nowe pod nazwą „Nowe ewangelickie głosy“ (r. 1884), redagowane przez pastora Klaudyusza, które również nie utrzymało się długo. Władze jednak nie zniechęciły się, i gdy na Mazurach począł pod wpływem „Gazety Ludowej“, wydawanej w Elku od r. 1896—1902 budzić się ruch żywszy, przeciwstawiło jej trzeci organ germanizacyjny p. t. „Pruski Przyjaciel Ludu“ (r. 1899), który wychodzi dotąd. Wszystkie te pisma odznaczają się bardzo lichą polszczyzną, a raczej gwara, w której niemczyzna kłóci się nieustannie z polszczyzną i archaicznym narzeczem mazurskim. Mają one charakter religijny i patryotyczno-pruski, a głównym ich celem jest odstraszenie ludu mazurskiego od łączenia się z Polakami „papistami“ i „wrogami państwa“. Wpływ ich nie był nigdy wielki, bo Mazurzy, jakkolwiek są gorliwymi protestantami i w swej większości przywiązani do tradycji państwowych pruskich, nie mają zaufania do pism mało zajmujących, a narzucanych gwałtem przez policję.

Ze strony polskiej zrobiono do tej pory na Mazurach niewiele. Dla ogółu społeczeństwa był to zawsze kraj niemal egzotyczny, którego stosunków prawie wcale nie znano, którym nie interesowano się wiele. Przecież i dziś jeszcze jest to w oczach wielu kraj „rdzennie niemiecki“. Nieliczne pisemka polskie, które wychodziły tam z wielkimi przerwami, jak „Gazeta Laska“ i „Mazur w Ostródzie“, były redagowane nie lepiej od rządowych, mało zastosowane do rzeczywistych potrzeb ludu, i dlatego też nie zdobyły sobie w trudnych warunkach bytu większego grona czytelników. Niewiele lepsze było i ostatnie pismo, wspomniana już „Gazeta Ludowa“, którą wydawano 3 razy na tydzień w Elku, w ciągu lat 6. Pierwszy jej redaktor, Karol Bahrke, zabrał się do pracy dość zrećźnie i wywołał znaczne zainteresowanie, przenosząc dyskusję z pola wyłącznie narodowego na społeczne, przeciwstawi-

jąc systematycznie ubogim robotnikom i niezamożnym właścicielom mazurskim butnych właścicieli ziemskich—„majątkarzy“ niemieckich, rządzących krajem i popieranym przez władze. Rozwinął też dość ożywioną agitację i obudził w szczupłym co prawda gronie czytelników pisma ruch dość ożywiony. Nie była to jednak osobistość, która mogłaby budzić zaufanie szerszych kół ludu, ani osób, popierających pismo. Po jego przymusowym usunięciu kierowali „Gazetą Ludową“ Neuhaus - Nowodworski i Bahrke młodszy, brat pierwszego redaktora. Żaden z nich jednak nie podolał swemu zadaniu. Pod ich nieudolną redakcją pożyteczne piśmiśko upadało coraz więcej i nareszcie, po przeniesieniu z Elku do Szczytna, upadło zupełnie w r. 1902. Odtąd jedynym piśmiem, przeznaczonym dla Mazurów, jest germanizacyjny „Pruski Przyjaciel Ludu“. Garstka uświadomionych Mazurów po utracie swego organu nie daje znaku życia; niewątpliwie też wielu z nich zniechęciło się zupełnie, zarówno niepowodzeniem, jak i sposobem występowania ludzi, którzy mieli służyć im za przywódców i nauczycieli. Założenie nowego pisma polskiego, któreby powstrzymało skutecznie germanizację, podniosło poziom umysłowy, przyczyniło się do podniesienia dobrobytu i uświadomienia Mazurów pruskich, do tej pory (grudzień, r. 1903) pozostaje w sferze życzeń i projektów.

Drugim, bardzo ważnym czynnikiem w rozwoju ludności polskiej w Prusach, jak już zaznaczono w pierwszej części tej pracy, są stowarzyszenia. Na Mazowszu instytucji takich polskich nie ma wcale. Istnieją tam tylko stowarzyszenia niemieckie, do których jednak Mazurzy zazwyczaj nie należą, i stowarzyszenia „wojackie“ (wysłużonych żołnierzy), które posiadają organizację wojskową i kierunek narodowo-niemiecki i są dla Mazurów, należących do nich w bardzo wielkiej liczbie, środkiem germanizacyjnym. Na Warmii polskiej stowarzyszenia polskie rozwinęły się w latach ostatnich, głównie za staraniem redaktora „Gazety Olsztyńskiej“, Pieniężnego, i kilku księży, ale liczba ich jest jeszcze bardzo mała. Charakter ich jest przeważnie religijny. Natomiast w Prusach Zachodnich stowarzyszenia najróżniejsze, towarzyskie, zawodowe, śpiewackie, gimnastyczne, robotnicze, mające często charakter kościelny—są liczne i odgrywają tę samą rolę wy-

chowawczą i organizacyjną, jak w W. Ks. Poznańskim, a w miarę rozwijania się stowarzyszeń polskich, maleją zastępy niemieckich stowarzyszeń wojskowych, do których dawniej należała bardzo wielka część dorosłej polskiej ludności męskiej. I dziś jednak jeszcze Polacy stanowią w tych stowarzyszeniach, które od lat kilku mają wyraźny charakter germanizacyjny, znaczny procent członków, zwłaszcza w okolicach, gdzie lud jest mniej uświadomiony, lub więcej zależny materialnie od Niemców. Dość rozpowszechnione są też w Prusach Zachodnich polskie biblioteczki ludowe, dostarczające spragnionym czytania, bez opłaty, książeczek treści

pouczającej, historycznej, beletrystycznej i religijnej.

Dzięki tym trzem głównym środkom oświaty: prasie ludowej, stowarzyszeniom i czytelniom bezpłatnym, a wreszcie i gorliwej pracy ze strony inteligencji, zarówno miejskiej jak wiejskiej, i duchowieństwa, wśród których, obok wymienionych już wyżej, zwracają na siebie przede wszystkim uwagę zasłużony pisarz rolniczy, poseł i organizator, nieżyjący dziś już Ignacy Łyskowski (portret str. 411), nieustrudzony w swych zabiegach ne-

Leon Czarliński.

stor obywatelstwa zachodnio pruskiego, Ludwik Ślaski (portret str. 415), oraz znany powszechnie także poza granicami Prus energiczny i śmiały obrońca praw ludu w sejmie i parlamencie, Leon Czarliński (portret str. 414),—ogólny stan oświaty i poziom umysłu, mimo osłabiającej ducha szkoły germanizacyjnej, podnosi się nieustannie, a szybko. Pod tym względem ludność zachodnio-pruska na ogół nie ustępuje poznańskiej, a przewyższa ją często umiejętnością spożytkowania nabytych wiadomości w życiu praktycznym, w stosunkach zarobkowych. Tak więc dziś o zgermanizowaniu tego ludu, który w okresie spokoju politycznego przed ćwiercią wieku zlewał się już z niemieckim i zatracił świadomość swojej odrębności, mowy być nie może, a ruch, roz-

pierający silnie społeczeństwo, posuwa się dalej i wciąga w swe kręgi także oderwane grupy ludności polskiej, które od paru wieków już nie utrzymywały żadnych stosunków z resztą narodu, jak resztki Kaszubów i Polaków w prowincyi Pomerańskiej. Na Warmii natomiast, a zwłaszcza na Mazurach, niebezpieczeństwo germanizacyi jest groźne i groźniejsze z każdym rokiem.

Instytucyi naukowych i kulturalnych, zakrojonych na większą skalę i odpowiadających większym wymaganiom, jak łatwo osądzić z uwag powyższych, Polacy na Warmii i Mazurach nie mają.

W Prusach Zachodnich natomiast istnieją dwie takie instytucye, odpowiadające poznańskim, wymienionym w pierwszej części tej pracy, mianowicie zaś: Towarzystwo Pomocy Naukowej w Chełmnie i Towarzystwo Naukowe, połączone z Muzeum, w Toruniu. Zachodniopruskie Towarzystwo Pomocy Naukowej, założone w r. 1849, ma tak samo, jak poznańskie, na celu dostarczanie pomocy materialnej młodzieży niezamożnej, uczęszczającej do szkół średnich i wyższych. Ograniczone fundusze, wynoszące tylko kilka tysięcy marek rocznie, nie pozwalają jednak towarzystwu temu na rozwinięcie rozległej działalności.

Może to też jest jeden z powodów, dla których inteligencya polska po miastach nie zwiększa się w Prusach Zachodnich tak widocznie i szybko, jak w Poznańskim, jakkolwiek w czasach ostatnich można zauważyć pod tym względem znaczny postęp. Toruńskie Towarzystwo Naukowe powstało w r. 1875 za staraniem zasłużonego Zygmunta Działowskiego, obywatela ziemskiego z Mgowa. Dzieli się ono na trzy wydziały: teologiczny, lekarsko-przyrodniczy i historyczno archeologiczny, i wydaje „Roczniki“, zawierające bardzo cenne przyczynki do dziejów i stosunków tej dzielnicy. Prezesem Towarzystwa jest znany z gruntownych roz-

Ludwik Ślaski.

praw historycznych ksiąg Kujot. Muzeum, należące do Towarzystwa, jest bogate w wykopaliska i zabytki historyczne, zebrane przeważnie na b. Ziemi Pomorskiej i Chełmińskiej. Na szczególną uwagę zasługuje piękny zbiór po części bardzo rzadkich typów urn. Z Towarzystwem jest połączona cenna biblioteka, obfita zwłaszcza w dzieła historyczne i teologiczne.

Istnieje w Toruniu jeszcze drugie muzeum, założone przez wspomnianego wyżej Zygmunta Działowskiego, pozostające pod zarządem miasta i oczywiście opanowane zupełnie przez Niemców. I tam znajduje się wiele cennych zabytków z przeszłości teraźniejszej prowincyi zachodnio-pruskiej. Największy zbiór tego rodzaju, niestety jednak nie uporządkowany dostatecznie, znajduje się w Muzeum prowincjonalnem w Gdańsku, któremu służy za pomieszczenie wspaniałe starożytny gmach b. klasztoru Franciszkanów (ryc. str. 403 i 405). Mniejsze, zebrane dorywczo, istnieją w rozmaitych miastach prowincyi.

GÓRNY ŚLĄSK.

POGLĄD HISTORYCZNY.

Większa część rozległego kraju, noszącego nazwę Śląska, ma dziś charakter czysto niemiecki. Tylko na wyżynie po prawej stronie Odry spotykamy się jeszcze z typową strzechą polską, jemy, zwłaszcza po wsiach, lud polski i słyszymy język polski. Na lewej stronie Odry dziś już prawie wszędzie witają podróżni twarze niemieckie, panują język niemiecki i kultura niemiecka. Niemiecka brzmią nazwy rzek, gór i osad, niemieckie legendy zajmują się wyszczerbionych baszt, wieńczących szczyty wzgórz, niemiecki bożek pogański chadza po Górach Olbrzymich (Karkonoszach), straszy złych, dopomaga dobrym, leczy chorych, płata iwe figle lekkomyślnym. Trzeba wsłuchać się w gwarę, którą mówi lud tamtejszy, aby zauważyć w niej wpływ języka polskiego. Trzeba zastanowić się nad nazwami, aby odkryć w nich pod powierzchnią niemiecką źródłosłowy polskie. Trzeba przejrzeć zaplane akty historyczne, aby przekonać się, że tam kiedyś władali Piastowicze nad ludem polskim, że oni są twórcami tych sławnych zamków, z których pozostały tylko ruiny. Trzeba zachęcić do badań nad mitologią, aby stwierdzić, że królujący w górach „Rübezahl“ niemiecki, — to ślad historyczny Światowita, którego niegdyś przez lud polski w owych stronach. Także

nazwa tego kraju jest niezawodnie polska. Niemcy naprózno silą się na wykazanie rodowodu niemieckiego. Można twierdzić z wszelką pewnością, że „Śląsk“—to rozszerzona na całe dorzecze dolnej i środkowej Odry nazwa okręgu nad rzeczką Ślężą (zwaną przez Niemców Lobe), który dzięki powstaniu środowiska politycznego i biskupstwa we Wrocławiu, wysunął się przed innymi. Dlatego też nazwa prawidłowa tego kraju brzmi Śląsk, a nie Szląsk i tak też mówią i piszą sami Ślązacy.

Zamek Piastowski w Legnicy.

Czy kiedykolwiek w czasach przedhistorycznych plemiona niemieckie zamieszkiwały te ziemie, to próżne pytanie, na które odpowiedzi niema. Faktem jest, że w starych nazwach gór i rzek nie zachował się żaden ślad języka niemieckiego i że w początkach epoki historycznej cały ten kraj aż do Bobrowy był zaludniony przez plemię, które nie różniło się niczem od Polan nadwartańskich i nadnoteckich. W zaraniu dziejów lud ten nie tworzył jednak zwartej całości, lecz dzielił się na kilka grup, z których

jedne należały do państwa polskiego, drugie zaś do morawskiego, a następnie czeskiego. Za rządów Bolesława Chrobrego nastąpiło połączenie całego obszaru z Polską; ten stan rzeczy utrzymał się do śmierci Krzywoustego. Próby odzyskania go przez Czechów i opanowania przez Niemców zostały odparte zwycięsko (legenda o bitwie na Psim Polu pod Wrocławiem), a skutkiem

Zamek Piastowski w Brzegu.

poddania biskupstwa wrocławskiego pod władzę biskupów gnieźnieńskich i pod sprężystymi rządami Bolesława III stare związki między Śląskiem a resztą ziem polskich zacieśniły się bardzo. Był to widocznie już w owych czasach kraj gęsto zaludniony i za-
możny, skoro wielki bojownik, dzieląc przy swej śmierci państwo pomiędzy swych synów, najstarszemu, Władysławowi, właśnie Śląsk oddał w posiadanie (r. 1139).

Ten podział, fatalny w swych następstwach dla całego państwa, stał się dla Śląska przyczyną jego zupełnego oderwania od reszty ziem polskich. Wielkopolska, Małopolska i Mazowsze po długoletnich walkach i rozmaitych przejściach, połączyły się ostatecznie znowu w jedną całość pod rządami Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego; Śląsk zaś, położony na uboczu, w sąsiedztwie Czechów i Niemców, zachował przez paręset lat formalnie swą niepodległość pod swymi licznymi książętami Piastowskimi, ale z biegiem czasu poddał się zupełnie wpływowi czeskim i niemieckim i ostatecznie wszedł w skład królestwa czeskiego i cesarstwa niemieckiego. Równocześnie zaś ten piękny i bogaty kraj zapelniał się coraz więcej kolonistami niemieckimi, sprowadzanymi przez książąt z zachodu i obdarzonych szczególnymi przywilejami, i zatracał coraz więcej swój pierwotny charakter polski.

Ten rozwój stosunków tlómaczy się w znacznej części małżeństwem najstarszego syna Bolesławowego, Władysława, z księżniczką niemiecką, próżną wnuczką cesarza Henryka IV, Agnieszką. Niezadowolona z dzieła księżna marzyła o opanowaniu całego państwa Bolesławowego i dążyła do osiągnięcia tego celu sposobami, które ściągnęły na nią i jej męża gniew wszystkich braci, nadto zaś zniechęciła do siebie stan rycerski przez systematyczne protegowanie Niemców i wykraczanie przeciw zwyczajom polskim. Następstwem tego była zмова krzywdzonych braci. Władysław został wygnany ze Śląska i schronił się z Agnieszką na dwór cesarza Konrada, a rządy na ziemiach śląskich objął brat jego, Bolesław Kędzierzawy. Wyprawa niemiecka do Polski, jakkolwiek skończyła się klęską Bolesława Kędzierzawego, nie miała dla Agnieszki skutków pożądaných. Dopiero po śmierci Władysława (1159 r.) Śląsk został w r. 1163 zwrócony jego synom i przy tej sposobności podzielony po raz pierwszy na 3 części. Część północną z Głogową otrzymał ks. Konrad (Śląsk Dolny), część środkową z Wrocławiem i Lignicą — Bolesław Wysoki, część południowa (Górny Śląsk) z Raciborzem przypadła w udziale Mieczysławowi. Wychowani na dworze cesarza niemieckiego przez matkę Niemkę, trzej Piastowicze śląscy prowadzili dalej konsekwentnie dzieło germanizacyjne Agnieszki, sprowadzali w wiel —

kiej liczbie osadników niemieckich, powierzali Niemcom najwyższe urzędy i stali swymi sympatyami po stronie cesarza, a nie szukali związków z książętami polskimi i odwoływali się do ich pomocy tylko wtedy, gdy tego wymagały ich interesy i potrzeba pomocy w nieustannych sporach wzajemnych.

Po śmierci Bolesława Wysokiego, który bezprawnie zajął po swoim bracie Konradzie Głogowę, nastąpił w r. 1202 między jego

Zamek Plastowski w Opolu.

synem Henrykiem a Mieczysławem Raciborskim nowy podział kraju, na Śląsk Górny i Dolny. Śląsk Górny niebawem, po śmierci Mieczysława (w r. 1211), rozpadł się na trzy części: księstwo Raciborskie, Bytomskie i Opolskie, które w miarę rozradzania się rodziny rozdrabniały się w latach następnych coraz więcej. Śląsk Dolny natomiast stanowił jeszcze przez lat kilkadziesiąt całość jednolitą i rozwijał się pomyślnie pod rządami energicznego i roztropnego Henryka Brodatego. Pod panowaniem jego syna, Hen-

ryka Pobożnego, spadła na kraj straszliwa klęska w postaci najazdu tatarskiego. Pod Lignicą książę poległ, walcząc mężnie, w nierównej walce (w r. 1241), a po śmierci jego państwo jego rozpadła się wbrew testamentowi Ś-tej Jadwigi (żony Bolesława Brodatego), która domagała się następstwa tronu tylko dla synów pierworodnych, gdy młodsi mieli poświęcać się stanowi duchownemu. Trzej synowie Henryka Pobożnego, Henryk, Bolesław i Konrad, podzielili między siebie spuściznę ojcowską, i w ten sposób powstały także na Dolnym Śląsku trzy księstwa: Wrocławskie, Lignickie i Głogowskie. Nie skończyło się jednak na tem. Książęta nie ustawali w działach, a w następstwie tego Śląsk rozdrobnił się na wielką liczbę małych państw, niezdolnych do rozwoju samodzielnego i obrony przed nieprzyjacielem zewnętrznym, a zwalczających się często nawzajem. W r. 1335 było ich na całym Śląsku ogółem jedenaście, a pod koniec wieku XIV-go 17 na samym Dolnym Śląsku. Istniały więc stolice książęce w Brzegu, Bytomiu, Cieszynie, Karniowie, Głogowie, Gurowie, Jaworzu (Jauer), Ścinowie (Steinau), Świdnicy, Lwowie (Löwenberg), Koźlu, Oleśnicy, Lignicy, Niemodlinie (Falkenberg), Wrocławiu, Opolu, Ziembicach (Münsterberg), Żeganiu (Sagan), Raciborzu, Strzelnie, Zatorze, Opawie.

Łatwo zrozumieć, że książęta śląscy, w poczuciu swej słabości, uznawali potrzebę oparcia się o silniejszy organizm państwowy, a nie znajdując takiego oparcia w rozdrobnionem wówczas także państwie polskiem, zwracali się do pobliskiej Pragi czeskiej, do której przyciągała ich nadto kwitnąca tam, a sympatyczna im z tradycyi, kultura niemiecka. Tak więc już w wieku XIII poczęły wytwarzać się ściśle związki między królami czeskiemi a książętami śląskimi. W r. 1246 Czesi zagarnęli po śmierci ks. Mieczysława Opawę i Karniów, a w r. 1289 książęta bytomski i opolski uznali zwierzchnictwo króla Wacława IV. W pierwszej połowie wieku następnego nastąpiło połączenie wszystkich ziem śląskich z koroną czeską. Energiczny król Jan umiał skłonić w r. 1327 prawie wszystkich książąt do uznania swego zwierzchnictwa. Uczynili to najpierw książęta Bolko Niemodliński i Władysław Kozielski, a niebawem także Kazimierz Cieszyński i Jan Oświęcimski. W ich ślady wstąpili książęta dolnośląscy z Hen-

rykiem VI wrocławskim na czele. Tu i owdzie tylko uwydatniał się opór przeciw ogólnemu prądowi. Bolesław III na Lignicy i Brzegu porozumiał się z panami na Głogowie, Ścinowie, Żeganiu i Oleśnicy, aby przy pomocy Władysława Łokietka uniknąć wcielenia do Królestwa Czeskiego i równocześnie odzyskać zabrane przez króla Jana księstwo wrocławskie. Król czeski wkroczył je-

Ratusz w Brzegu.

dnak z znaczną siłą zbrojną do kraju i zmusił opierających się książąt szybko do uległości (r. 1329). Ze sprzymierzonych tylko Przemko Głogowski umiał bronić energicznie swych praw i swej niepodległości. „Wolę opuścić Śląsk z kijem żebraczym, jako książę i pan samodzielny—oświadczył potężnemu zdobywcy,— niż sprzedać swą swobodę i wysługiwać się obcemu królowi!”

Rychła śmierć jego, w r. 1331, przerwała walki i układy. Lekomyślni jego synowie, Jan i Henryk, oddali w tymże jeszcze roku spuściznę ojcowską królowi czeskiemu. Niezależność zachowały tylko jeszcze księstwa Świdnickie, Jaworskie i Ziębickie. Tymczasem umarł Władysław Łokietek, a następca jego, Kazimierz Wielki, zawarł z Janem umowę, w której król czeski zrzekł się na zawsze pretensyi do tronu polskiego, a Kazimierz praw do Śląska (w r. 1335). Układ ten, zawarty bez pilnej potrzeby, tylko pod

Ratusz we Wrocławiu.

wplywem usposobienia pokojowego, rozstrzygnął ostatecznie o losach Śląska, rozerwał na zawsze związki między nim, a resztą ziem polskich i wydał go na pastwę zupełnej germanizacyi. Napróżno następcy Kazimierza przemyśliali nad odzyskaniem bogatego kraju i pracowali nad tem niezniemczeni jeszcze książęta śląscy. Od tej pory Śląsk pozostał przy Czechach, a po wymarciu Piastowiczów został wcielony jako zwykła prowincya do tego państwa, stanowiącego część cesarstwa niemieckiego, później zaś zdobyty przez Prusaków.

Jak zaznaczono już wyżej, po upadku Głogowy w r. 1331 zachowali niezależność tylko jeszcze książęta: Bolko II Ziębicki, Bolko II Świdnicki i Henryk Jaworski. Jan czeski skorzystał skwapliwie z umowy z Kazimierzem Wielkim, wyruszył zaraz w roku następnym do Ziębic i zmusił księcia do uległości. Świdnicki i Jaworski natomiast utrzymali się nadal przy swych dzierżawach, jako książęta niezależni.

W tymże czasie powstało nowe księstwo lennicze na Śląsku, biskupie wrocławskie. Król Jan, dążący do zupełnego opanowania kraju, zajął bezprawnie gród Milicz, położony w pobliżu granicy poznańskiej, a należący wówczas do biskupstwa wrocławskiego. Gdy biskup Nanker rzucił klątwę na króla, Jan zemścił się zagarnięciem wszystkich dochodów z dóbr kościelnych w księstwie wrocławskim, które tymczasem, wskutek śmierci ostatniego księcia Henryka VI, przeszło zupełnie w jego ręce. Następca Nankera, Przeclaw z Pogorzeli, pogodził się z królem, a nabywszy miasto Grotków wraz z okręgiem, uznał się w tej posiadłości lennikiem króla. Jan zatwierdził to lenno i tytuł książęcy, którego od tej pory używają biskupi wrocławscy. Zatarg z obu ostatnimi książętami niepodległymi został załatwiony już po śmierci króla Jana, pod rządami Karola IV, przez małżeństwo. Owdowiawszy wcześniej, król czeski zgłosił się o rękę 14-letniej księżniczki Anny, córki zmarłego Henryka Jaworskiego i spadkobierczyni jego brata, bezdzietnego Bolka Świdnickiego. Za zgodą Bolka i Kazimierza W., małżeństwo to doszło do skutku i tem samem królowie czescy weszli w prawo posiadania obu ostatnich księstw niezależnych (w r. 1335).

Warunki, pod jakimi książęta śląscy poddawali się dobrowolnie czy pod przymusem zwierzchnictwu królów czeskich, nie były bardzo uciążliwe. Zachowywali oni wszelkie prawa władców udzielnych, utrzymywania wojska, bicia monety, nadawania praw i przywilejów, wymierzania sprawiedliwości, a nawet zastawiania swoich dzierżaw, a byli obowiązani jedynie do czynnego popierania króla w razie wojny. Sam jednak bliski związek z dworem królewskim, który miał charakter mniej lub więcej niemiecki, zachęcał do dalszej działalności germanizacyjnej. Nadto, w razie śmierci ostatniego z książąt w linii prostej, ziemie ich prze-

Zamek w Kamieńcu.

chodziły zupełnie na własność korony czeskiej, a w następstwie domu austriackiego i zamieniały się na prowincye, rządzone centralistycznie, z wyłącznym uwzględnieniem interesów dynastycznych lub ogólnopaństwowych. Rządy te były obliczone na to, aby zespolić ziemie nowo zdobyte jaknajściślej z innymi posiadłościami, a zerwać do reszty związek z państwem polskim. W tym celu już król Jan zniósł w opanowaniu w r. 1335 księstwo wrocławskie i sądownictwo polskie, ponadawał stanom przywileje niemieckie i ustanowił swego namiestnika dla zarządu krajem. Następca jego, Karol IV, który jednocześnie piastował godność cesarską, połączył księstwo śląskie wraz ze swymi własnymi marchiami formalnie z koroną czeską i usiłował, jakkolwiek skutkiem oporu Kazimierza Wielkiego bezskutecznie, wyzwolić dycezyę wrocławską z pod zwierzchnictwa biskupów gnieźnieńskich, a wcielić ją do arcybiskupstwa praskiego.

Do zgermanizowania Śląska przyczyniły się też bardzo z jednej strony sprzedawanie lub zastawianie pojedynczych księstw lub ich części przez potrzebujących pieniędzy cesarzów szlachcie oraz książętom niemieckim, z drugiej zaś reformacja, którą książęta niemieccy popierali energicznie, a której także duchowieństwo zniemczone poddawało się bez oporu. Charakterystycznym objawem zachowania się tego duchowieństwa jest fakt, że gdy książę Lignicki, Fryderyk II, wydał rozkaz zaprowadzenia nauki luterańskiej w 4 dzielnicach: Brzegu, Niemczynie, Olawie i Strzelnie, znalazło się tylko trzech księży, którzy zdobyli się na opór i woleli opuścić kraj, niż przejść na protestantyzm.

W miarę rozluźniania się stosunków w cesarstwie niemieckim, a wzrastania potęgi państwa polskiego i wskutek zmian i związków dynastycznych między Czechami (i Węgrami) z dynastją Jagiellońską, Śląsk, pomimo swej formalnej zależności od Czech, począł zbliżać się znowu do Polski i były czasy, kiedy pozostawał bezpośrednio pod władzą polską. Niestalość rozwoju historycznego i zatargi czesko-polsko-węgierskie nie pozwalały jednak na wyzyskanie tego stosunku. Po śmierci Kazimierza Wielkiego, wnuk jego, książę Władysław Opolski, posiadający z łaski króla Ludwika kilka zamków w Małopolsce i na Rusi i znaczne obszary w Wielkopolsce, przemyślał nad połączeniem w swoim

ręku ziem polskich i śląskich. Zamiary jego pokrzyżowało wstąpienie na tron Władysława Jagielly, który obezwładnił go, ale ze swej strony objął w posiadanie małą część Śląska. Kazimierz Jagiellończyk posunął się krok dalej, nabywając na własność księstwo oświęcimskie i przyjmując hołd od księcia zatorskiego. Syn jego, Władysław, powołany na tron czeski, wywalczył sobie koronę przy pomocy ojca i książąt górnośląskich i nadał bratu Jano-

Katedra w Głogowie.

wi Olbrachtowi, a później Zygmunтови, księstwa Opowskie i Głogowskie tytułem lenna. Związki te jednak nie były trwałe i pozostały ostatecznie bez skutków. Po śmierci króla Ludwika (syna Władysławowego) w bitwie pod Mohaczem w r. 1526 objął na Węgrzech i w Czechach władzę Ferdynand austriacki. Książęta śląscy uznali go, jakkolwiek niechętnie, nie ufając swym siłom. Od tego czasu do r. 1740 Śląsk pozostawał własnością Habsburgów i przechodził pod temi rządami ciężkie chwile, najpierw skutkiem reformacyi, następnie gwałtownego przywracania katoli-

cyzmu, później straszliwej 30-letniej wojny religijnej (1618—1648) i zarazy morowej, wreszcie po zawarciu pokoju westfalskiego znowu walk religijnych. Raz jeszcze, ostatni, podczas wojny 30-letniej nawiązały się bliższe stosunki między Śląskiem a państwem polskim. Władysław IV wystąpił w obronie prześladowanych przez Ferdynanda II protestantów śląskich, a następca tego cesarza, Ferdynand III, oddał temuż królowi w zastaw księstwa Opol-

Klasztor w Krasoborze z grobami książąt.

skie i Raciborskie (w r. 1645), wykupił je jednak od Jana Kazimierza w r. 1666.

Kilka lat później, w r. 1675, zmarł ostatni z Piastowiczów śląskich, książę Lignicki, Wrocławski i Brzeski, Jerzy Wilhelm i cały Śląsk został przyłączony do posiadłości austriackich. Nie na długo jednak. W r. 1740, gdy po śmierci cesarza Karola VI na tron wstąpiła jego córka Marya Teresa, wobec słabej, niedoświadczonej kobiety wystąpił nagle z pretensjami do Śląska młody, spragniony czynu, a rozporządzający silną armią, wyćwiczoną

przez jego ojca, młody król pruski, Fryderyk II. Pretensye jego opierały się na umowie, zawartej w r. 1537, między jednym z jego przodków, elektorem brandenburskim, Joachimem II, a Fryderykiem II, księciem na Lignicy. Brandenburczycy od dawna już spoglądali łakomem okiem na bogate kraje śląskie, graniczące z ich piaszczystą marchią i korzystając z kłopotów książąt tamtejszych, przygotowywali sobie grunt do przyszłych zdobyczy, równocześnie zaś, występując w obronie Niemców protestantów na Śląsku, usiłowali zjednać sobie przychylność ludu tamtejszego. Słabe rządy małoletniego Ludwika w Czechach i na Śląsku (1516—1526) właśnie w czasie rozszerzania się reformacyi, sprzyjały tym zabiegom. Margrabia Jerzy Brandenburski porozumiał się z książętami na Opolu i Raciborzu i zawarł z nimi umowę, według której w razie wymarcia ich rodu dzierżawy ich miały przypaść w udziale elektoram, wrazie zaś wcześniejszego wygaśnięcia dynastyi elektorskiej, Piastowicze mieli objąć posiadłości brandenburskie. Równocześnie wyrobił sobie prawa, drogą zastawu, do księstwa Karniowskiego (po niem. Jägerndorff) (w r. 1523), oraz do ziem Bytomskiej i Bogumińskiej (1526), które były dawniej połączone z Opolem. Wreszcie zaś przygotował układ spadkowy ze swoim szwagrem, księciem na Brzegu i Lignicy.

Gdy po śmierci wczesnej Ludwika rządy w Czechach i na Śląsku objął książę austriacki Ferdynand i począł występować energicznie przeciw szerzącej się reformacyi, doszło do ostatecznego sformułowania przygotowanych od dawna układów. Protestancki książę Lignicki, Fryderyk II, dał skłonić się do zawarcia traktatu, który rzekomo miał zapobiedz przywróceniu katolicyzmu w jego posiadłościach, i tak stanęła w r. 1537 między nim a wspomnianym już elektorem brandenburskim Joachimem II, umowa tej treści: Jeżeli Piastowicze Ligniccy wymrą wcześniej, to księstwa Lignickie, Brzeskie i Wołowskie będą przyłączone do Brandenburgii, jeżeli natomiast wymrą wcześniej Hohenzollernowie Brandenburscy, to Piastowicze Lignicy otrzymają w spuściźnie część ich posiadłości. Była to więc umowa zupełnie podobna do tej, którą Jerzy brandenburski zawarł już wcześniej z książętami na Opolu i Raciborzu. Rzecz oczywista, że umowy te pozostawały w sprzeczności ze stosunkiem lenniczym książąt śląskich względem

królestwa Czeskiego. Według pojęć o lennictwie, ziemie ich były w rzeczywistości posiadłościami królów czeskich, powierzonymi książętom Piastowskim, i po wygaśnięciu linii, uprawnionej do sprawowania władzy, miały powracać już jako rzeczywista własność do rąk królewskich. Dlatego też Ferdynand I, dowiedziawszy się o umowie między Joachimem Brandenburskim, a panem na Lignicy, unieważnił ją, i przez długie lata żaden z elektorów brandenburskich nie śmiał odzywać się ze swoimi pretensjami. Gdy

Ruina zamku Grodzisko.

umarł ostatni książę Lignicki (Jerzy Wilhelm), cesarz, jak już wspomniano, objął bez żadnego protestu w posiadanie jego spuściznę i przez 35 lat nie było wcale mowy o tem, aby Brandenburgia posiadała jakiegokolwiek prawa do tych księstw.

Przedsiębiorczy Fryderyk II, już nie elektor brandenburski, lecz król pruski, postanowił skorzystać z trudnego położenia, w jakim znajdowała się wstępująca na tron ojca młoda monarchini austriacka, aby wytargować na niej część ziemi śląskiej. Karol

VI ustanowił swą córkę Maryę Teresę w sankcyi pragmatycznej (w r. 1713) jedyną spadkobierczynią we wszystkich ziemiach austriackich, ale to nowe prawo domowe spotkało się ze znacznym oporem. Z koroną austriacką była wówczas połączona korona cesarstwa niemieckiego i Marya Teresa pragnęła, aby korona ta spoczęła na głowie jej męża, Franciszka. Tymczasem jednak występował z pretensyami do obu godności elektor Karol Albrecht bawarski, popierany przez Francję, Hiszpanię i Saksonię. W ta-

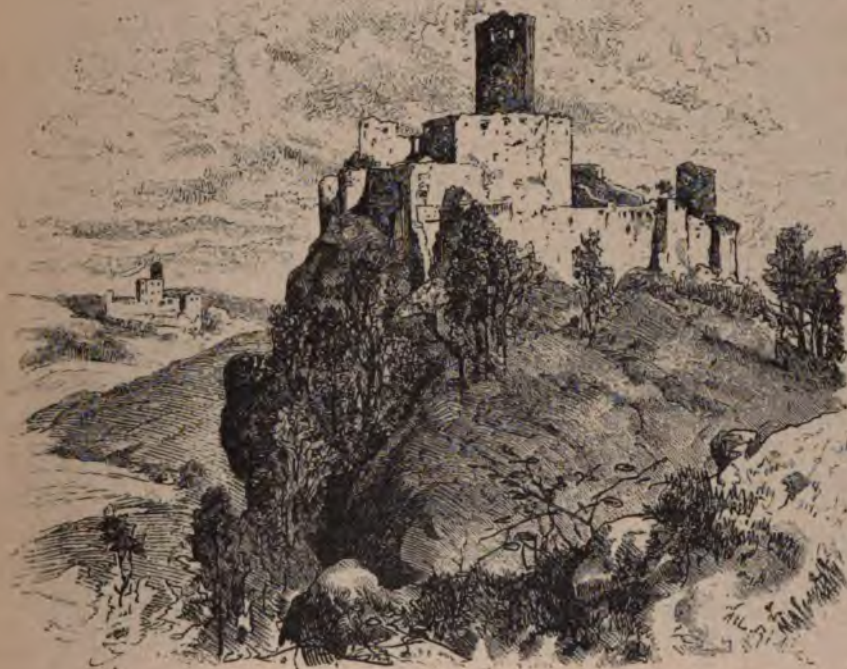

Ruina zamku Greifenstein.

kich warunkach młody król pruski zwrócił się do cesarzowej z propozycją następującą: Powołując się na traktaty z r. 1537, oświadczył, że właściwie ma prawo do księstw śląskich: Lignickiego, Brzeskiego, Wołowskiego i Karniowskiego; że jednak zadowoliliby się Głogową i Żeganiem, ponieważ graniczą z jego posiadłościami brandenburskimi. Jeżeli jednak cesarzowa zechce odstąpić mu cały Śląsk, to król stanie po jej stronie, poprze kandydaturę jej małżonka przy wyborze cesarza, a nadto wypłaci jej 2 miliony

talarów. Marya Teresa oczywiście odrzuciła z oburzeniem tę propozycję, zwłaszcza, że król pruski, nie czekając wcale na jej odpowiedź, wkroczył na Śląsk, aby go opanować. W wojnie na dwie strony, z królem pruskim (1741—2) i z pretendentem do tronu, Karolem Albrechtem bawarskim, Marya Teresa, popierana energicznie tylko przez ludy swoich ziem dziedzicznych, a zwłaszcza Węgrów, nie zdołała obronić swoich praw. Fryderyk II opanował Śląsk i otrzymał w pokoju wrocławskim w r. 1742 prawie

Ruiny zamku Bolkowa (Bolkoburg).

cały ten bogaty kraj wraz z hrabstwem Kłodzkim, ale bez Cieszyna, Opawy i Karniowa. Poniosła także klęskę w wojnie sukcesyjnej, o tyle, że cesarzem został wybrany pretendent bawarski, Karol Albrecht, jako Karol VII. Dopiero po śmierci Karola VII korona cesarska spoczęła na głowie małżonka Maryi Teresy, Franciszka I; natomiast dwie wojny, przeprowadzone przez cesarżową celem odzyskania Śląska (1744—5 i 1756—1763) pozostały bez rezultatu. W pokoju w Hubertsburgu (1763) zatwierdzono warunki

pokoju wrocławskiego—i Śląsk pozostał własnością królów pruskich.

Zajmując w roku 1742 ziemię śląską, Fryderyk II zastał kraj w znacznej już części ziemczony. Wszystko złożyło się na to, aby pozbawić Śląsk charakteru pierwotnego, wyprzeć ludność polską z jej odwiecznych siedzib lub oddać ją na pastwę germanizacji, napęlić kraj Niemcami, zapewnić obcym przybyszom wpływy i przewagę materialną. Germanizowali systematycznie prawie wszyscy książęta Piastowcy przez sprowadzanie licznych osadników niemieckich, nadawanie im rozmaitych przywilejów, powoływanie ich do urzędów i oddawanie im rozległych obszarów ziemi, tytułem darowizny, zastawu lub sprzedaży. Germanizowali królowie czescy i cesarzowie niemieccy, aby zerwać wszelkie związki historyczne i narodowe między tym krajem a państwem polskim. Germanizowało duchowieństwo, zwłaszcza zakonne, pochodzące z Niemiec lub wychowane w tradycjach niemieckich; niemało też przyczyniła się do ziemczenia kraju reformacja. Nie jest to zapewne przypadek tylko, że właśnie ta część Śląska, w której przyjęły się nauki Lutera, Kalwina i innych reformatorów, ziemczyła się zupełnie, a na obszarach prawie czysto katolickich utrzymała się dotąd zwycięzko narodowość polska; w każdym zaś razie związek między reformacją i germanizacją jest bardzo widoczny. Tam, gdzie Polacy mieszkali zwartą masą, a tem samem i duchowieństwo świeckie było polskie, nowe nauki nie znalazły liczniejszych wyznawców. Gdzie natomiast już w czasach reformacji siedzieli w większej liczbie Niemcy, prąd nowy ogarnął miasta i wioski, i z biegiem czasów wyginęły resztki ludności polskiej. I nie dziw; reformacja przyniesiona z Niemiec, opierająca się na biblii niemieckiej, głoszona przez predykantów niemieckich i wprowadzająca język niemiecki do kościołów i wogóle do praktyk religijnych, była na Śląsku sama z siebie czynnikiem germanizacyjnym. Łączyła wszystkich wyznawców nowej wiary, bez różnicy narodowości, w gminy, w których przewodzili Niemcy, nadała językowi niemieckiemu przewagę nad polskim i wytworzyła wśród ludu sympatyę dla ościennych książąt niemieckich, którzy występowali w roli obrońców protestantyzmu i ułatwiali

roztopienie się żywiołu polskiego z niemieckim, silniejszym prawdopodobnie wówczas już zarówno liczebnie, jak i materialnie.

Jaki był narodowy stan rzeczy na Śląsku w chwili opanowania go przez Brandenburczyków, wobec braku szczegółowych danych historycznych, określić trudno. Wiadomo, że już kilka wieków wcześniej znaczna część dolnego Śląska była zaludniona przez Niemców i stąd szła kolonizacja niemiecka do Wielkopolski; wiadomo też, że pod rządami ostatnich książąt na Śląsku środkowym

Ruiny zamku Kynsburg pod Świdnicą.

kraj ten uchodził za niemiecki, a na zamkach i włościach siedzieli oddawna już panowie niemieccy, którzy bezustannie ściągali swoich rodaków z zachodu. Nie ulega wątpliwości, że w połowie wieku XVIII obie te dzielnice miały już charakter naogół niemiecki, ale to pewna, że ludność polska sięgała wtedy jeszcze znacznie dalej ku zachodowi, niż obecnie. Jeszcze przed kilkudziesięciu laty Wrocław był ze strony wschodniej otoczony wioskami polskimi i w mieście samem można było spotkać się często z językiem pol-

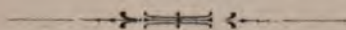
skim, także w okolicach Głogowy z jednej a Niemodlina z drugiej strony, niezbyt dawno jeszcze, mieszkali w większej liczbie Polacy, a nawet w głębi dziś zupełnie niemieckiego kraju, poza Lignicą i Lwowem (Löwenberg) są jeszcze widoczne resztki tubylczej ludności polskiej. Zważywszy na pracę germanizacyjną systematyczną, a prowadzoną bardzo energicznie przez Prusaków, można stąd wnosić, że przed 150 laty także na Śląsku dolnym i środkowym ludność polska była przynajmniej w niektórych okolicach jeszcze dość silnie reprezentowana, ale odtąd zatona w otaczającej ją zewsząd niemczyźnie. Przyczyniła się do tego równocześnie gorliwie uprawiana agitacja protestantyzacyjna, jak i skaso-

Wrocław ze strony Odry (w połowie w. XVIII).

wanie klasztorów i dóbr kościelnych, obowiązkowa niemiecka szkoła ludowa, obojętność i bezmyślność nielicznych zapewne już od wieków mieszczan polskich i rozproszonych właścicieli średniej posiadłości ziemskiej. Dziś w północnej części Śląska ludność polska nigdzie już nie sięga do Odry, w części południowej tworzy tylko pojedyncze większe wyspy wzdłuż lewego brzegu tej rzeki, nie dochodząc do Nisy Kłodzkiej. Bez porównania większa część kraju, położona na zachód od linii, przeciągniętej od miasta Nisy

przez Brzeg do Oleśnicy, jest zaludniona przez samych Niemców, wśród których nieliczni Polacy żyją w rozproszeniu tylko, jako przychodni robotnicy. Około 20,000 kilometrów kwadratowych ziemi śląskiej, tej ziemi, która niegdyś stanowiła najrdzenniejszą część państwa Bolesławowego, dziś jest ziemią rdzennie niemiecką, a na pozostałej części tubylcza ludność polska jest proletaryatem robotniczym i drobnowłościańskim, zmuszonym do wysługiwania się zubożaczom przybyszom niemieckim.

TOPOGRAFIA.

Śląsk pruski obejmuje 40.302,5 kilometrów, czyli okrągło 730 mil kwadratowych, które rozdzielają się w równych prawie częściach na trzy okręgi administracyjne: Opolski, Wrocławski i Lignicki. Z okręgów tych, czyli według terminologii urzędowej, „obwodów regencyjnych“, położony najdalej ku zachodowi, Lignicki, jest już zniemczony zupełnie. Można spotkać i tam wszędzie Polaków, ale tylko w liczbie bardzo nieznacznej. Jedynie w powiecie Głogowskim (Glogau), graniczącym bezpośrednio z W. Ks. Poznańskim, a zwłaszcza w okolicy miasta Sławy (Schlawe), istnieją całe wsie zamieszkałe przez ludność polską. W okręgu środkowym, Wrocławskim zastajemy Polaków w większej liczbie tylko na skraju wschodnim, a mianowicie w powiatach: Strzelińskim (Strehlen), Brzeskim (Brieg), Namysłowskim (Namslau) i Sycowskim (Gross Wartenberg), nadto zaś w mieście Wrocławiu. Natomiast trzeci obwód regencyjny, Opolski, zajmujący południowo-wschodnią część prowincyi, jest zaludniony gęsto przez Polaków. Posiadają oni we wszystkich powiatach wiejskich po prawej stronie Odry znaczną przewagę liczebną. Z 7 zaś powiatów, położonych całkowicie lub większą częścią po lewej stronie tej rzeki, jeden, Kozielski, jest w $\frac{2}{3}$ polski, w Prudnickim (Neustadt) Polacy stanowią blisko

połowę ludności, w Raciborskim jedną trzecią ($\frac{1}{3}$ Morawianie i $\frac{1}{3}$ Niemcy), Tylko w Głupczyckim i trzech powiatach, położonych nad Nissą Kładzką: Niskim, Grotkowskim i Niemodlińskim (Falkenberg), Niemcy siedzą zwartą masą, a osady polskie są nieliczne i rozproszone. Odpowiednio do tego stanu rzeczy nie będziemy zajmować się całą ziemią Śląską, lecz ograniczymy się poglądem na stosunki w tej części kraju, która zachowała do tej pory charakter polski, albo przynajmniej nie jest jeszcze zupełnie niem-

Opole.

czona. Należy do niej cały obwód regencyjny Opolski i wymienione już powiaty wschodnie obwodu wrocławskiego, wraz z samym Wrocławiem.

Obwód regencyjny Opolski, obejmujący 13.216,7 kilometrów, czyli niespełna 240 mil kwadratowych, tworzy nieregularny czworobok, wciśnięty między W. Ks. Poznańskie, Królestwo Polskie, Galicyę i Śląsk austriacki. Obszar ten stanowi płaskowzgórze, przez które przewija się krętym biegiem z południowego wschodu

ku północnemu zachodowi Odra, zasilana z lewej strony wartkami potokami górskimi, z lewej szeregiem rzek, spływających wolno z wyżyny. Nazwa Górnego Śląska, którą nosi ten kraj już od wielu wieków, ma swoje uprawnienie fizyczno-geograficzne, ale zgadza się mało z jego wyglądem zewnętrznym. Gór tam niema. Jest to dość jednostajna wyżyna, wznosząca się około 200 metrów ponad poziom morza, wśród której tylko miejscami wyróżniają się niskie pasma piaszczystych pagórków. Ogólny przyrodzony charakter tego obszaru nie różni się znacznie od znanego nam już poznańskiego; tylko takich rozległych bagnistych nizin, jak nad Notecią i Obrą, ani labiryntu jezior—tam niema, a natomiast lasy pokrywają daleko większe obszary.

Górny Śląsk łączy się z W. Ks. Poznańskim na niewielkiej przestrzeni, przypierając jednym tylko powiatem, Kluczborskim, do południowej krawędzi powiatu Kluczborskiego. Granica na tem miejscu jest odwieczna, ale tylko przypadkowa, nie uzasadniona żadnemi względami fizyczno-geograficznemi ani etnograficznemi. To też podróżny, przybywający z W. Ks. Poznańskiego do powiatu Kluczborskiego koleją kluczborską, nie zauważy żadnej różnicy. Jest to zupełnie ten sam kraj i ta sama zamieszkuje go ludność. Wielowiekowy rozdział polityczny nie wytworzył różnic, rzucających się w oczy. Zaraz na samym wstępie, w odległości 1 mili od granicy poznańskiej, spotykamy się z małym miasteczkiem, które upamiętniło się w dziejach wielkim zwycięstwem Polaków nad Austryakami: z *Byczyną* (po niem. Pietschen), pod której murami Zamoyski w r. 1587 pobił na głowę popieranego przez część szlachty polskiej pretendenta do korony arcyksięcia Maksymiliana i po krótkim oblężeniu zabrał do niewoli. Obecnie jest to nędzna, zamieszкана przeważnie przez Niemców, miejscina, z 2,183 mieszk., nad torem kolejowym kluczborskim. Położony kilka mil dalej ku południowi stolica powiatu *Kluczbork*, nad sączącą przez piaski rzeczką Stobrawą, podniosło się w czasach ostatnich, jako ważny węzeł kolejowy. Krzyżują się tam tory przez Zawadzki do Oleśnicy i przez Oleśno i Lubliniec do Tarnowskich Gór. W r. 1900 naliczono tam 10,236 mieszkańców. Trzecie miasteczko powiatu, również niemieckie, położone nad torem Oleśnicko-kluczborskim, *Wolczyn* (Konstadt), posiada 3,523 mieszkań-

ców. Wśród ludności wiejskiej, uprawiającej przeważnie chude, piaszczyste pola, Polacy mają wielką przewagę. Blisko połowa ich należy do wyznania ewangelickiego. Powiat kluczborski wrzyna się większą częścią swego obszaru w powiat *Oleski* (Rosenberg), sięgający z jednej strony, nad Stobrawą, niemal granicy obwodu Wrocławskiego, z drugiej, nad Prosną graniczący, z Królestwem Polskiem. Ogólny charakter kraju jest ten sam, co w po-

Starożytny kościół drewniany w Kluczach pod Opolem.

wiecie kluczborskim. Miast posiada powiat ten dwa: *Oleśno* (Rosenberg), nad torem kolejowym kluczborsko-lublinieckim (4,846 m.) i *Gorzów* (Landsberg) nad Prosną, tuż nad granicą Królestwa Polskiego (1,069 mieszk.). Mieścina ta graniczna jest połączona z Oleśnem koleją drugorzędną. Druga droga żelazna z Kluczborka do Tarnowskich Gór, na całej swej rozległości, aż do tego miasta, ani w powiecie Oleskim, ani w dalszych, nie spotyka się z żadnym miastem.

Z obu wymienionemi już powiatami graniczy na zachodzie *Opolski*, zajmujący wielki obszar po obu stronach Małapiany, na prawym brzegu Odry, i kilka mil po lewej stronie tej rzeki. I w tym powiecie gleba jest na ogół piaszczysta, wioski rzadkie, a lasy pokrywają znaczne przestrzenie. Powiat ten posiada dwa miasta: *Opole* (Oppeln) nad Odrą, niespełna dwie mile powyżej ujścia Małapiany, i *Krapkowice* (Krappitz), również nad Odrą, po lewej stronie tej rzeki, nad kolanem, tam, gdzie, wyszedłszy z powiatu Kozieńskiego, zwraca się ku północy. Opole, miasto piękne, zamożne, pełne pamiątek historycznych, z paru starożytnymi kościołami i szczątkami 2 zamków piastowskich, niegdyś stolica księstwa opolskiego, obecnie obwołu regencyjnego, miało w r. 1900-ym 30,115 mieszkańców, w tej liczbie blisko 6,000 Polaków. Jest ważnym węzłem kolejowym, z którego rozchodzą się tory: do Wrocławia, Nisy, Bogumina, Katowic, Lublińca, Oleśnicy. W *Krapkowicach* naliczono w r. 1900-ym 2,290 mieszk. Miasteczko łączy się torami kolejowymi z Prudnikiem (Neustadt) i torem opolsko-bogumińskim. Z mniejszowości innych wymienim osadę *Pruszkowo* (Prostkau) z szkołą ogrodniczą i leśną, oraz wieś *Klucze* (Klitsch) z sławnym kościołem drewnianym, pamiętającym bardzo dawne czasy.

Posuwając się z Opola ku południowi, dostajemy się do powiatu *Wielko-Strzeleckiego* (Gross-Strelitz), zamkniętego między Odrą a Małapianą. Spotykamy tam trzy miasta. *Wielkie Strzelce* nad torem opolsko-katowickim, niegdyś stolicę książąt Piastowskich, miała w r. 1900-ym 5,779 mieszkańców. Ślady przeszłości są tam jeszcze dość liczne. Między innymi zachował się starożytny zamek. Na południe od W. Strzelc opuszczamy lekko tylko sfalowaną równinę, która towarzyszyła nam dotąd od granic W. Ks. Poznańskiego, i spotykamy łańcuch odznaczających się znacznie pagórków, zwanych Górami Chełmskimi. Najwyższy szczyt tego pasma, ciągnącego się od Gór Tarnowskich w kierunku zachodnim ku Odrze, znajduje się w pobliżu tej rzeki i nosi nazwę Góry Ś-tej Anny (385 metrów nad poziomem morza). Na szczycie tej góry bazaltowej wznosi się kościół, cel pielgrzymek nabożnego ludu polskiego. U stoku południowego tej góry leży miasteczko *Leźnica* (Leschnitz) z 1677 mieszk., a cokolwiek dalej ku

południowemu wschodowi, wśród wzgórz, nad brzegiem Kłodnicy, *Ujazd*, z wspaniałym zamkiem (2,348 mieszk.). Ani *Ujazd*, ani *Leźnica* nie posiadają związku kolejowego, leżą jednak w pobliżu torów: pierwszy — kozielsko-gliwickiego, drugi — opolsko-bogumińskiego.

W Górach Chelmskich opuszczamy dość jednolitą, lekko tylko sfałdowaną, piaszczystą na ogół równinę wyżyny śląskiej, a wступujemy w kraj, nie górzysty wprawdzie, ale urozmaicony pod względem powierzchni i gleby i bogaty w różnorodne skarby mineralne. Gdy w północnej części Górnego Śląska miejscami tylko można spotkać się ze skrawkiem gleby urodzajnej, nadającej się

Kaplica grobu S-tego w Raciborzu.

do uprawy więcej wymagających roślin, niż żyto i kartofle, w części południowej obszary takie występują częściej, bywają rozleglejsze, chociaż na ogół gleba po prawej stronie Odry jest dalekorsza, niż po lewej. Natomiast wyżyna po prawej stronie Odry odznacza się wielką obfitością cennych kopalin, począwszy od węgla i żelaza, a kończąc na rozmaitych rodzajach kamieni, używanych w budownictwie i przemyśle. Cenne pokłady zalegają większą część całego południowego obszaru G. Śląska, ale są do-
tąd wyzyskiwane tylko na małym obszarze, tam, gdzie do-
bywanie mineralów jest ułatwione ich położeniem tuż pod powierzchnią.

Obszar ten znajduje się na północ od źródeł Kłodnicy i zajmuje powiaty: Bytomski, Zaborski, część Katowickiego, Tarnogórskiego i Gliwickiego, t. j. wschodnią część pasma wzgórz, zwanego Górami Tarnowskimi, których zachodnim wylotem są wspomniane już Góry Chełmskie. W innych okolicach, tak samo nad Kłodnicą, jak i w powiatach południowych Górnego Śląska, dobywają minerały tylko miejscami, gdy większa część pokładów spoczywa jeszcze nienaruszona pod warstwą osadów dyluwialnych.

Tak też jest w zachodniej części powiatu *Tosko-Gliwickiego*, który graniczy na zachodzie z wspomnianym już Wielko-Strzeleckim. Tylko sam skraj wschodni, w pobliżu miasta Gliwice, należy jeszcze do obszaru górniczo-fabrycznego. Ogromna większość tego powiatu ma charakter czysto rolniczy. Powiat *Gliwicki* posiada 4 miasta: *Gliwice* (Gleiwitz) nad Brynicą, pięknie zbudowane, nowoczesne, z 52,379 mieszk. W pobliżu, ku zachodniemu południowi *Sośniczowice* (Kieferstraedtel) z 1,025 mieszk. Na północ od Gliwic, w wzgórzach, *Pyskowice* (Peiskretscham), nad drogą żelazną opolsko-katowicką, z 4,224 mieszk.; wreszcie nad tymże torem kolejowym, w pobliżu granicy powiatu Wielkostrzeleckiego, *Toszek* (Tost), niegdyś stolica księstwa Piastowskiego, z 2,350 mieszkańcami. Do powiatów czysto rolniczych należy położony między Gliwickim, Wielkostrzeleckim, Oleskim, a granicą Królestwa Polskiego, powiat *Lubliniecki*, przetrzymany torami kolejowymi z Kluczborka do Tarnowskich Gór i z Opola do stacji granicznej Herby (2 mile od Częstochowy). Oba te tory krzyżują się w miasteczku powiatowym *Lubliniec* (Lublinitz), położonem wśród wzgórz nad małym strumykiem (3,490 mieszk.). Powiat ten posiada jeszcze 2 miasteczka na północy: *Dobrodzień* (Gutentag), na skraju południowym wielkich lasów dobrodzieńskich (2,660 mieszk.), a na południu, w pobliżu źródeł Małapiany, tuż nad granicą Królestwa Polskiego, *Woźniki* (Woischnik) z 1,457 mieszk.

Rzeka Małapiana oddziela pow. Lubliniecki od *Tarnogórskiego* (Tarnowitz), najwięcej górzystego z wszystkich górnośląskich po prawej stronie Odry. Część północna słabo zaludniona, z miasteczkiem *Miasteczko*, po niem. Georgenberg (1,840 mieszk.), ma charakter rolniczy. Część południowo-wschodnia, w której leży w okolicy górzystej miasto powiatowe *Tarnowskie Góry* (Tarno-

Część polska Śląska pruskiego

witz), należy do obszaru górniczo-fabrycznego. Charakter kraju zmienia się tu zupełnie. Znikają ciche małe wioski z słomianymi strzechami i długie łąny pól uprawnych; z ziemi wyrastają długie, nieregularne, wyglądające dziko nasypy—ziemi wydobytej z kopalni, kominy fabryczne, osady murowane, krzyżują się gęste linie torów kolejowych, a im więcej zbliżamy się do środka tego stosunkowo niewielkiego okręgu górniczo-przemysłowego, do Bytomia i Huty Królewskiej, tem więcej mnożą się kominy i elewatory, olbrzymie gmachy górnicze, hutnicze, tym gęściej zasiany jest kraj murowanymi osadami. Cały ten obszar rozrasta się coraz więcej w jedno olbrzymie miasto górniczo-fabryczne, poprzedzielane tylko niewielkimi smugami gruntów, po części nieuprawianych, po przez które biegną krzyżujące się na wszystkie strony liczne tory kolejowe. Pod względem administracyjnym obszar ten jest podzielony, o ile nie należy do wymienionych już powiatów, na kilka maleńkich okręgów, a mianowicie powiaty: *Bytomskie*, miejski i wiejski (Beuthen), *Królewskohucki* (Königshütte), *Zabrski*, *Katowicki* i *Mysłowicki*. Z gmin miejskich, znajdujących się na tym skrawku ziemi, posiadały w r. 1900: *Królewska Huta* 57,875, *Bytom* 51,409, *Katowice* 31,745, *Mysłowice* 13,365, *Tarnowskie Góry* 11,854 mieszkańców; z gmin wiejskich zaś: *Zaborze* 27,738, *Stare Zabrze* 19,570, *Ruda* 14,793, *Boguszyce* 14,595, *Huta Laury* 13,573, *Świętochłowice* 13,071, *Siemianowice* 12,175, *Załęże* 11,813, *Małe Zabrze* 10,006, *Choczów* 8,488, *Szopienice* 7,712, *Biskupice* 9,806, *Bielszowice* 7,393, *Mikulezyce* 7,629, *Szarley* 8,008 mieszkańców i t. d. Większa część tych osad powstała lub rozwinęła się dopiero w ciągu kilkadziesiątu lat ostatnich. Bogatą przeszłość historyczną ma tylko Bytom, niegdyś stolica księstwa tejże nazwy. Do miast bardzo starych należą także Tarnowskie Góry i Gliwice. Mysłowice cieszą się szczególną sławą jako miasto położone nad stykającymi się granicami trzech cesarstw: Niemieckiego, Rosyjskiego i Austriackiego (niemieckie „Dreikaiserecke“). W kopalniach tego bogatego okręgu górniczo-przemysłowego wydobywają głównie: węgiel kamienny, rudy żelazne, cynkowe, ołów, srebro i galman. Wszystkie te metale bywają przetapiane i przerabiane w licznych fabrykach na miejscu.

Rzeka Kłodnica, skanalizowana na wielkiej przestrzeni i zaopatrująca w wodę znaczną część z wymienionych miejscowości, stanowi granicę południową tego okręgu górniczo-przemysłowego. Na południowym jej brzegu rozpoczynają się znowu rozległe pola, wśród których tylko tu i owdzie spotykamy się z kopalnią lub fabryką.

Południowo-wschodni kąt Górnego Śląska, zamknięty między Kłodnicą, Czarną Przemszą i Wisłą, wypełnia powiat *Pszczyński*. Obszar ten należy prawie w całości już do dorzecza Wisły, a nie

Zjednoczone huty: Lury i Królewska.

Odry, odznacza się wielką obfitością lasów, które zajmują mniej więcej $\frac{1}{3}$ część całego powiatu, i bardzo licznymi stawami, zwłaszcza w swej części południowej. Graniczy on na wschodzie i południowym wschodzie z Galicyą, od której odcinają go Wisła i jej dopływ, Czarna Przemsza. Po stronie południowej Wisła, powyżej dopływu lewego Białej, oddziela go od Śląska austriackiego. W pięknej dolinie nadwiślańskiej znajduje się szereg letnisk, z których najwięcej znane są miejscowość *Wisła* i położona w pobliżu stacya kuracyjna *Goczałkowice*, z źródłami jodowo-ługowymi. Po-

wiat Pszczyński posiada trzy małe miasteczka. Największe z nich *Mikołów* (Nicolai), położone w pobliżu Kłodnicy, nad torem kolejowym rybnicko-katowickim, liczyło w r. 1900-ym 6,631 mieszkańców. Miasto powiatowe *Pszczyzna* (Pless), z pięknym zamkiem książęcym, leży nad torem katowicko-bielskim, który przechodzi także przez wspomnianą wyżej miejscowość kuracyjną Goczałkowice. W r. 1900-ym naliczono tam 4,940 mieszkańców. Miasteczko trzecie, *Berun* (Berum), z 2,081 mieszkańcami, jest stacją graniczną nad drogą żelazną mysłowicko-oświęcimsko-krakowską.

Powiat następny, *Rybnicki*, należy już znowu do dorzecza Odry, której dopływ prawy, Olsza, oddziela go na niewielkiej przestrzeni od Śląska austriackiego. I tam lasy zajmują znaczną część obszaru, natomiast stawy są mniej liczne. Przez cały powiat przepływa wśród wzgórz prawy dopływ Odry, Ruda. Nad strumykiem tym leży w okolicy pagórkowatej miasto powiatowe *Rybnik* (tak samo po niemiecku), z 7,224 mieszk. Posiada ono komunikację kolejową z okręgiem górniczo-przemysłowym, z Raciborzem i Boguminem (Oderberg). Nad torem rybnicko-bogumińskim leży miasteczko *Wodzisław* (Loslau) z 2,701 mieszk. Między obu temi miastami znajdują się znaczne kopalnie węgla i fabryki żelaza. Oprócz wymienionych, powiat Rybnicki posiada jeszcze dwa miasteczka: *Żóraw* (Sohrau), u źródeł strumyka Rudy, w pobliżu granicy pow. Pszczyńskiego (4,314 mieszk.) i *Pilchowice* (Pilchowitz) nad rzeką Berawką, na skraju wielkich lasów Raciborskich, w których łączą się ze sobą powiaty Rybnicki, Raciborski, Gliwicki i Kozielski. Wreszcie zasługuje na wzmiankę stacja kąpielowa i klimatyczna *Jastrzębów*, w południowej części powiatu.

Z pow. Rybnickim graniczy na zachodzie *Raciborski*, oddzielony rzekami Olszą, Odrą i Opawicą od Śląska austriackiego. Odra przepływa go z południa ku północy, tak, że większa część powiatu leży po lewej stronie tej rzeki. Powierzchnia tego obszaru jest bardzo urozmaicona. Po prawej stronie Odry spotykamy kilka wielkich jezior, na północy wspomniany już wielki las Raciborskie; po lewej stronie rzeki kraj jest górzysty, poprzerzynany licznymi strumykami, z których największy, spływający do Odry, Cynna, odznacza się pięknymi brzegami. Milę poniżej ujścia tej rzeki leży nad Odrą b. stolica książąt Piastowskich, *Raci-*

bórz (Ratibor), piękne miasto z starożytnym zaniedbanym zamkiem i kilkoma pięknymi kościołami, wśród których cieszy się szczególną sławą kopia kaplicy Ś-tego Grobu w Jerozolimie. W pobliżu miasta zbiegają się tory kolejowe z Bogumina, Opawy (Troppau), Głupczyc (Leobschütz) i Opola. W r. 1900 naliczono w Raciborzu 25,236 mieszkańców. Inne miasteczka i osady targowe, *Hulezyn* (Hultschin), *Beniszewo* (Benischau), *Krzanowice* (Kranowitz) i *Sadzice* (Sanditz), są maleńkie. Największe z nich, Hul-

Nisa.

czyn, posiadał w r. 1900-ym 3,013 mieszkańców. Powiat Raciborski posiada glebę po części bardzo urodzajną, zwłaszcza po lewej stronie Odry. Ludność jest silnie mieszana, w miastach niemiecka, po wsiach polska i morawska. Tuż nad granicą tego powiatu leżą trzy większe miasta Śląska austriackiego: nad Odrą Bogumin (Oderberg); cokolwiek dalej na południe, w pośrodku okręgu górniczego, Ostrawa Morawska; na zachodzie, nad rzeką Opawicą,—Opawa (Troppau).

Postępując z Odrą ku północy, dostajemy się do powiatu *Kozielskiego*. Jest on położony również po obu stronach tej rzeki. Część zachodnia posiada powierzchnię silnie sfałdowaną i odznacza się dobrą glebą, część wschodnią zajmują lasy: po lewej stronie Birawki wspomniany już Raciborski, między Birawką a Kłodnicą lasy ks. Hohenlohego. Nad samą Kłodnicą spotykamy wzgórze, a wśród nich kilka miejscowości fabrycznych. Pół mili poni-

Brzeg.

żej ujścia Kłodnicy do Odry, leży jedyne miasto powiatu, starożytne *Koźle* (Cosel), niegdyś stolica udzielnego księstwa Piastowskiego, później silna forteca (7,087 mieszk.); nad Kłodnicą, w pobliżu ujścia, ważny węzeł kolejowy, *Kędzierzyn* (Kandrzin), gdzie krzyżują się tory wrocławsko bogumiński i kozielsko-gliwicki.

Z pow. Kozielskim graniczy na małej przestrzeni na południowym zachodzie, ciągnący się daleko w kierunku zachodnim, *Prudnicki*, ostatni z powiatów obwodu Opolskiego, w którym Polacy

stanowią bardzo znaczną część ludności. Część jego północną zajmuje wielki las sosnowy Szelicki: większa, południowa, posiada glebę urodzajną i odznacza się dość wielkim ruchem fabrycznym. Miast posiada powiat ten kilka: *Prudnik* albo Prądnik (Neustadt), położony nad skrajem południowym, posiadał w r. 1900-ym 20,139 mieszkańców i jest połączony torami kolejowymi z Nisą, z drogą wrocławsko-bogumińską przez Krapkowice, z Koźlem i Raciborzem przez Głupczyce. Na drodze do Krapkowic leży *Zülz* (2,860 m.), na drodze do Koźła *Glogówek* (Ober Glogau), z 5,624 m., nadto dwie osady, w których odbywają się targi: *Małe Strzelce* (Kl. Strelitz) w pobliżu Krapkowic i *Seinawa* (Steinau), wśród wzgórz nad granicą powiatu Niskiego.

Między powiatami Prudnickim, Kozielskim i Raciborskim a Śląskiem austriackim leży nad górną Opawicą powiat *Głupczycki*, który pominieliśmy w swej wędrówce dotychczasowej, jako przeważnie niemiecki. Odznacza się on tak samo, jak wszystkie powiaty okoliczne, silnie sfałdowaną powierzchnią, glebą urodzajną i bogactwem skarbów mineralnych. Miasto powiatowe, *Głupczyce* (Leobschütz), połączone kolejami żelaznymi z Raciborzem, Koźlem i Prudnikiem, oraz Karniowem (Jägerndorf) na Śląsku austriackim, posiadało w r. 1900-ym 12,627 mieszkańców. *Baborow* (Bauernwitz) nad drogą do Raciborza miał w tymże roku 2,705; położony dalej na południe *Kietrz* (Katscher) 4,801 mieszcz.

Pozostały nam jeszcze trzy zachodnie powiaty obwodu reg. Opolskiego: Niski, Niemodliński i Grotkowski. Różnią się one od wymienionych poprzednio tem, że posiadają ludność prawie czysto niemiecką. Polacy są w tych powiatach tubylcami, a nie przychodnimi robotnikami, jak w większej liczbie powiatów środkowo i dolno śląskich, ale stanowią tylko niewielki ułamek ogólnej liczby mieszkańców. Najwięcej zniemczony jest i był już od wieków powiat *Niski*, graniczący na wschodzie z Prudnickim, na południu z Śląskiem austriackim. Obszar ten był od początków XIII wieku własnością biskupów wrocławskich, którzy tytułem posiadania tego kraju zostali zaliczeni w poczet książąt śląskich. Rządami duchownymi tłómaczy się wczesne zgermanizowanie ziemi Niskiej. Leży ona u stoków północnych gór Sudeckich, po obu stronach Nisy Kładzkiej. Nad tą rzeką jest też położone miasto powiatowe, po-

tężna forteca *Nisa* (Neisse), z 24,271 mieszk. Ku zachodowi, również nad Nisą, leżą miasteczka *Otmuchów* (Ottmachon) z 3,674 i *Pączków* (Patschkau) z 5,897 m., w południowej części powiatu, w pobliżu granicy austriackiej, *Ziegenhals*, z 8,243 mieszk.

Poza miastem Nisą, Nisa Kłodzka zwraca się ku północy i, opuściwszy pow. Niski, tworzy granicę między powiatami Niemodlińskim i Grotkowskim. Pow. *Niemodliński*, położony po prawej stronie rzeki, posiada powierzchnię dość równą, liczne jeziora, a nad granicą pow. Opolskiego wielkie lasy Tyłowickie. Z miast, *Niemodlin* (Falkenberg) miał w r. 1900-ym 2,103, *Schurgast* nad Nisą, milę powyżej jej ujścia, 700, *Frydląd* (Friedland) nad rzeczką Ścinawą, która, dążąc ku północy do Nisy Kłodzkiej, przepływa cały ten powiat, 2,078 mieszk. Położony po lewej stronie Nisy powiat *Grotkowski* wkracza swą częścią zachodnią w pasmo wzgórz strzelińskich, i tworzy nad rzeką płaszczynę, poprzerzynaną prawdziwym labiryntem strumyków. Jedyne miasto powiatu, *Grotków* (Grottkau) miało w r. 1900-ym 4,140 mieszkańców. Jest ono połączone koleją żelazną z Brzegiem, Strzelnem i Nisą, która ze swej strony leży nad ważnym torem kolejowym z Opola do Kłodzka i przez Świdnicę do Lignicy.

Z obwodu regencyjnego *Wrocławskiego* należy do obszaru, który nas interesuje, tylko parę powiatów, graniczących z obwodem reg. Opolskim i W. Ks. Poznańskim, mianowicie zaś powiaty: Brzeski, Namysłowski i Sycowski. Do znacznej liczby innych odnosi się to samo, cośmy powiedzieli o trzech zachodnich powiatach obwodu Opolskiego. Tu i owdzie znajduje się jeszcze ludność tubylcza polska, ale jest jej już tak niewiele, że pod względem liczebnym ustępuje przed przychodnią, rozproszoną w poszukiwaniu za robotą po całym obszarze Niemiec. Do obszaru zupełnie już prawie zniemczonego, w którym utrzymały się zaledwie ślady tubylczej ludności polskiej, należą też okolice rzeki Ślęzy (Lohe), która nadała nazwę całemu krajowi. W pobliżu jednego z ramion tej rzeki, Małej Ślęzy, w pow. Strzelińskim, istnieją wprawdzie osady słowiańskie, ale nie polskie, lecz czeskie. Polaków zastajemy w większej liczbie dopiero znacznie dalej ku wschodowi, w powiecie *Brzeskim*. Powiat ten, położony nad ujściem Nisy Kłodzkiej i Stobrawy, po obu stronach Odry, jest płaszczyną,

z której tylko na południu wyrasta grupa pagórków. Część północną zajmują wielkie i piękne lasy Rogelwitz i Peisterwitz, sięgające daleko w głąb sąsiedniego powiatu Olawskiego. Miasto główne, *Brzeg* (Brieg) nad Odrą, niegdyś stolica księstwa, miało w r. 1900-ym 24,114, drugie miasteczko, *Löwen*, nad ujściem Ścinawy do Nisy Kłodzkiej, 3,249 mieszkańców. Daleko więcej, niż w pow. Brzeskim spotykamy Polaków w sąsiednim *Namysłowskim*, zraszanym na wschodzie przez rz. Stobrawę, na zachodzie przez Widawę, i graniczącym na niewielkiej przestrzeni z pow. Kępni—

Wrocław. Widok ogólny.

skim W. Ks. Poznańskiego. Obszar ten posiada powierzchnię dość równą, glebę mniej niż średnio urodzajną. Miasto główne, *Namysłów* (Namslau) nad Widawą, miało w r. 1900-ym 6,361 m., jest połączone koleją żelazną z Oleśnicą, Kluczborkiem i Opolem. Drugie miasteczko, *Rychtal* (Reichthal), w pobliżu granicy poznańskiej, miało w tymże roku 1,222 m. Postępując wzdłuż granicy W. Księstwa ku zachodowi, wkraczamy w ostatni powiat śląski, który można jeszcze zaliczyć do polskich: *Sycowski*. Powierzchnia jest tu więcej falista, zwłaszcza w środkowej części powiatu, u źródeł Widawy; w tejże okolicy, tuż nad granicą poznańską, oraz na za-

chodzie w pobliżu rz. Baryczy, znajdują się wielkie grupy jezior, rozdzielone wzgórzami Międzyborskimi. W pobliżu grupy wschodniej jezior leży miasto powiatowe *Syców* (po niemiecku Polnisch albo Gross Wartenberg), nad torem wrocławsko-oleśnicko-kepnińskim. W r. 1900-ym naliczono tam 2,381 mieszkańców. Jeszcze mniejsze są dwa inne miasteczka powiatu: *Międzybórz* (Neumittelwalde) wśród wzgórz na północnym zachodzie i *Twardogóra* (Fastenberg) nad granicą zachodnią.

Wszystkie inne powiaty obw. regenc. Wrocławskiego, są, jak już zaznaczono, zupełnie ziemczone. Znajdujemy wprawdzie wszędzie jeszcze Polaków, tu i owdzie nawet nie przychodnich, lecz szczątki ludności tubylczej, ale jest ich conajwyżej 2% ogólnej liczby mieszkańców. Najliczniejsi stosunkowo jeszcze są Polacy w powiatach graniczących z W. Ks. Poznańskim, a więc: *Milickim* (Militsch), *Gurowskim* (Guhrau), *Głogowskim* (Glogau), należącym już do obw. regencyjnego Lignickiego, dalej zaś w powiatach, otaczających miasto Wrocław, a więc *Wrocławskim* wiejskim, *Trzebnickim*, *Oleśnickim*, *Nowotarckim* (Neumarkt) i *Świdnickim* (Schweidnitz). Są to jednak już posterunki zupełnie stracone, o których odzyskaniu przez ludność polską w danych warunkach mowy być nie może. Odstąpimy więc od szczegółowego opisu tych ziem. Zatrzymamy się tylko przy Wrocławiu, jako stolicy całego kraju i mieście, w którym ludność polska jest stosunkowo liczna (przeszło 8,000 dusz).

Wrocław leży wśród rozległej równiny po obu stronach Odry, która w tem miejscu, przyjąwszy Olawę, rozszczepia się na dwa ramiona, tworząc parę wysepek, gdy ramie trzecie, martwe, zwane „Starą Odram“, okrąża miasto na północy. Początki jego giną w mrokach przeszłości. Niewątpliwie istniała tam osada od niepamiętnych czasów. Około r. 1000 występuje Wrocław już jako stolica ziemi śląskiej i stolica biskupów śląskich. Później, w epoce działów, był stolicą księstwa udzielnego. Z tych czasów utrzymała się do tej pory wielka liczba pięknych gmachów urzędowych, kościelnych i prywatnych. Otaczają one zwłaszcza wielki Rynek, w którego pośrodku wznosi się starożytny piękny ratusz z wieku XIV, w stylu gotyckim. W gmachu tym, pełnym pamiątek historycznych, odbywały się zjazdy książąt śląskich. Z innych gma-

chów historycznych wymienimy tak zwany „stary ratusz“, dom prywatny, po wschodniej stronie Rynku, w którym stawali przejeżdżający przez Wrocław królowie polscy z domu saskiego, starożytny dom pod „Złotym pucharem“, na południowej stronie Rynku, i dom pod „Siedmiu elektorami“, pokryty od góry do dołu malaturami „al fresco“. Z 37 kościołów zasługuje na uwagę katedra, położona wraz z zabudowaniami biskupimi na wyspie.

Wielki Rynek we Wrocławiu.

Jako stolica kraju i biskupstwa, a później jednego z największych księstw udzielnych, Wrocław rozwijał się szybko i już w wiekach średnich był wielkim miastem handlowym. Zajęcie Śląska przez Prusaków,—przyczem Wrocław zdobyto zdradą, wbrew umowie, zawartej z radą miejską,—oddziało na razie niekorzystnie na rozwój miasta, ponieważ stare, wyrobione związki handlowe z ziemiami austriackimi zostały zerwane, a miasto samo

utraciło swą dawną samodzielność. Świetne położenie w pośrodku bogatego kraju, nad główną arterią komunikacyjną, sprawiło jednak, że zastój nie trwał długo. W r. 1900-ym Wrocław posiadał 422,738 mieszkańców i był pod względem zaludnienia 2-ym miastem w Prusach, a piątym w cesarstwie niemieckim. Jest on siedzibą władz prowincjonalnych i regencyjnych, naczelnego dowództwa korpusu armii, posiada uniwersytet i jest głównym węzłem kolejowym prowincyi, w którym zbiegają się tory: z Berlina przez Frankfurt i Guben, z Szczecina przez Kistrzyń i Głogowę, z Gdańska i Królewca przez Poznań-Leszno i Gniezno-Oleśnicę, z Kluczborka, z Krakowa i Wiednia przez Opole i Bogumin, z Wiednia przez Kłodzko, z Pragi przez Świdnicę i z Lipska przez Lignicę.

STOSUNKI ADMINISTRACYJNE I POLITYCZNE.

Sląsk pruski jest podzielony pod względem administracyjnym na trzy obwody regencyjne: Lignicki, Wrocławski i Opolski, które odpowiadają dawnemu podziałowi na Śląsk Dolny, Średni i Górny. Każdy obwód regencyjny dzieli się, jak wszędzie w Prusach, na powiaty, składające się z większej liczby gmin miejskich, wiejskich i dworskich. Miasta, posiadające więcej niż 20,000 mieszkańców, są wyłączone z otaczającego je obszaru i tworzą osobne, autonomiczne powiaty miejskie.

W poniższem zestawieniu podajemy nazwę pojedynczych powiatów w brzmieniu polskiem i niemieckim, z oznaczeniem obszaru w kilometrach, przyczem powiaty miejskie pomijamy. Ponieważ chodzi nam tylko o obszar zamieszkały przez ludność polską, uwzględniamy w tem zestawieniu tylko obwód regencyjny Opol-

Opole, Wyspa Bolka na Odrze.

ski, a z Wrocławskiego jedynie powiaty wschodnio-północne, w których zwartą masą lub w rozproszeniu żyje znaczniejsza liczba Polaków.

Obwód regencyjny Opolski.

Nazwa polska	niemiecka	Obszar
Opole	Oppeln	1425,68 km. □
Niemodlin	Falkenberg	602,50 „
Grotków	Grottkau	519,27 „
Nisa	Neisse	711,41 „
Prudnik	Neustadt O. S.	798,38 „
Głupczyce	Leobschütz	690,32 „
Koźle	Cosel	674,57 „
Racibórz	Ratibor	857,94 „
Rybnik	Rybnik	852,50 „
Pszczyna	Pless	1062,42 „
Tarnowskie Góry	Tarnowitz	324,75 „
Bytom	Beuthen	126,61 „
Katowice	Kattowitz	186,49 „
Zabrze	Zabrze	121,34 „
Toszek-Gliwice	Tost-Gleiwitz	906,09 „
Wielkie Strzelce	Gross-Strelitz	895,15 „
Lubliniec	Lublinitz	1009,93 „
Oleśno	Rosenberg O. S.	898,58 „
Kluczbork	Kreuzberg	552,78 „

Obwód regencyjny Wrocławski.

Nazwa polska	niemiecka	Obszar
Brzeg	Brieg	606,9 km. □
Namysłów	Namslau	583,9 „
Syców	Wartenberg	812,8 „
Milicz	Militsch	932,0 „
Trzebnica	Trebnitz	819,7 „
Gurów	Guhrau	670,0 „
Oleśnica	Oels	899,0 „
Wrocław miasto	Breslau	30,1 „
„ wieś	„	750,9 „

Siedzibą władz prowincjonalnych, naczelnego prezesa i jego organów pomocniczych, oraz miejscem zebrań sejmu prowincjonalnego (patrz str. 129—30 i 137) jest Wrocław. Tamże rezydują władze Wrocławskiego obwodu regencyjnego. Siedzibą władz regencyjnych Opolskich jest b. zamek książęcy na wyspie Pasiece w Opolu. Landraci i podwładne im „wydziały powiatowe“ (patrz str. 136—7) urzędują w miastach powiatowych. Osobne powiaty miejskie, niezależne od landratów, stanowią na Gór-

Starszy zamek Piastowski w Opolu.

nym Śląsku miasta: Opole, Gliwice, Bytom, Królewska Huta, Katowice, Zaborze, Prudnik i Nisa.

Jak każda prowincja pruska, tak i Śląsk stanowi pod względem sądowniczym okręg odrębny, z trybunałem najwyższym, zwanym „sądem nadziemiańskim“ lub „senatem“ we Wrocławiu. Z kilkunastu sądów niższych, ziemiańskich (por. str. 140—141), w okolicach, zamieszkałych przez ludność polską, znajduje się siedem, z tej liczby pięć w obwodzie regencyjnym Opolskim, mia-

nowicie zaś w miastach: Opolu, Gliwicach, Bytomiu, Raciborzu i Nisie. Z powiatów polskich obwodu regencyjnego Wrocławskiego, Brzeski należy do sądu ziemiańskiego w Brzegu, a Namysłowski i Sycowski do sądu ziemiańskiego w Oleśnicy (Oels). Sądy najniższe, „okręgowe“, znajdują się w licznych miastach, między innymi we wszystkich powiatowych.

Pod względem wojskowym obwody regencyjne, Wrocławski i Opolski, tworzą okręg VI korpusu armii, z dowództwem naczelnym we Wrocławiu. Obwód Lignicki zaś należy wraz z obwodem regencyjnym Poznańskim, do okręgu V korpusu, którego naczelną komenda urzęduje w Poznaniu. Ważnej drogi w dolinie Odry bronil niegdyś szereg fortec na pograniczu i nad samą rzeką. Obecnie pozostały z nich tylko: na południu Nisa i Kładzko (w obwodzie reg. Wrocławskim), a na północnym zachodzie Głogowa nad Odrą (w obw. reg. Lignickim). Fortyfikacje w Koźlu, broniące drogi do Opolu, zniesiono przed ćwiercią wieku.

Stosunki polityczne na Górnym Śląsku są dla ludności polskiej jaknajniepomyślniejsze. Wiadomo, że w Prusach samorząd jest oparty na systemie plutokratycznym, a nie na zasadzie równouprawnienia. Wszystką władzę złożono w ręce stanów zamożnych i średnich, a szerokie warstwy prostego ludu są pozbawione w praktyce niemal wszelkich praw politycznych. Widzieliśmy już przy opisie W. Ks. Poznańskiego, że wychodzi to na niekorzyść ludności polskiej. Na Górnym Śląsku stosunki są jeszcze gorsze, niż w Prusach Zachodnich. Tam w stanach rządzących Polacy nie są wcale reprezentowani. W miastach Niemcy posiadają wszędzie olbrzymią przewagę materyalną; w ich rękach znajdują się wszystkie wielkie przedsiębiorstwa handlowe i przemysłowe. Po wsiach jest niewiele inaczej. Tam nieliczni magnaci niemieccy są właścicielami olbrzymich dóbr, równających się niejednokrotnie objętością małym księstwom cesarstwa niemieckiego, a lud polski należy prawie wyłącznie do stanu robotniczego i drobnowłściańskiego. (Jedyny wyjątek stanowi znany poseł Szmula, pan dość znacznej fortuny). Stosunki po wsiach są o tyle lepsze od miejskich, że tam prawie wszędzie włościanie polscy należą do drugiej klasy wyborczej, a więc w porozumieniu z również polskim ludem robotniczym mogliby wywierać pewne wpływy i miejscami odnieść

zwycięstwo nad magnateryą niemiecką. W rzeczywistości jednak włościanie ci są po części zależni od panów okolicznych i nie mo-

Wielki Kamień. Zamek Odrówążów (miejsce urodzenia Ś-tego Jaeka).

gą bez niebezpieczeństwa występować przeciw nim w obronie swoich praw; nadto zaś są na ogół tak mało jeszcze uświadomieni, że nawet nie próbują zrobić użytku z praw sobie przysługujących.

W takich warunkach w samorządzie powiatowym Polacy nie odgrywają prawie żadnej roli i nie zdołali też dotąd przeprowadzić ani jednego posła do sejmu pruskiego, a ten stan rzeczy prawdopodobnie nie rychło zmieni się na lepsze.

Inaczej jest, gdy chodzi o wybór reprezentantów w parlamencie. Wybory do parlamentu odbywają się na zasadzie zupełnego równouprawnienia wszystkich, bez względu na majątek lub zarobek, a nadto głosowanie jest tajne, występowanie więc przeciw magnaterii niemieckiej nie jest połączone bezpośrednio z niebezpieczeństwem utraty zarobku i prześladowań. Ponieważ zaś Polacy prawie we wszystkich okręgach stanowią znaczną większość, mogliby przy dobrej organizacji zdobyć na G. Śląsku kilka mandatów poselskich. Dotąd posiadają tylko jeden, w okręgu Katowickim; wszystkie inne zaś znajdują się w rękach centrowców, którzy jednak, uznając z konieczności prawa ludu wyborczego, zgadzają się na wybieranie kilku kandydatów pochodzenia polskiego. Takich posłów polskich, wybranych pod hasłami centrowymi i należących do stronnictwa centrum, jest obecnie (styczeń, 1904) trzech: właściciel ziemski Szmula, górnik Królik i włościanin Strzoda.

Dla szczegółowego scharakteryzowania tych stosunków, podajemy w zestawieniu poniższym wykaz okręgów wyborczych z oznaczeniem ogólnej liczby ludności oraz ludności polskiej, przy czem opieramy się na statystyce urzędowej z r. 1900.

Obwód regencyjny Opolski.

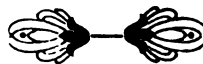
Okręg wyborczy	Liczba mieszkańców wogóle	Liczba Polaków
1) Kluczbork-Oleśno	98.292	71,000
2) Opole	137,972	91,000
3) W. Strzelce-Koźle	142,668	112,000
4) Lubliniec-Gliwice	173,509	118,000
5) Tarnowskie Góry - Bytom - Królewska Huta	309,439	190,000
6) Zabrze-Katowice	299,007	154,000
7) Pszczyzna-Rybnik	199,533	171,000

Okręg wyborczy	Liczba mieszkań- ców wogóle	Liczba Polaków
8) Racibórz	174,328	65,000 i 50,000 Czechów
9) Prudnik	98,324	46,000
10) Niemodlin-Grodków	78,617	4,500
11) Głupczyce	84,147	3,800
12) Nisa	99,310	1,300

Obwód regencyjny Wroclawski.

13) Namysłów-Brzeg	63,077	13,000
14) Oleśnica-Syców	112,404	23,000

Ludność polska posiada więc przy wyborach do parlamentu bezwzględną przewagę liczebną w 7 okręgach wyborczych obwo-
du reg. Opolskiego, w ósmym mogłaby zwyciężyć w porozumie-
niu z Czechami, a w dziewiątym, Prudnickim, brak jej tylko kilka
tysięcy głosów do większości. Natomiast w obu okręgach pół-
nocnych obw. reg. Wroclawskiego Polacy są liczebnie tak słabi, że
o zwycięstwie mowy być nie może. Dalsze szczegóły o tych sto-
sunkach znajdzie czytelnik w jednym z rozdziałów następnych,
przy uwagach o roli, jaką duchowieństwo odgrywa na Górnym
Śląsku.

LUDNOŚĆ.

Uak już zaznaczono, tylko część wschodnia Śląska pruskiego po-
siada jeszcze ludność polską. Większa, zachodnia część tego kraju,
obejmująca cały obwód regencyjny Lignicki i prawie cały Wro-
clawski, ma obecnie już charakter czysto niemiecki. Wobec tego

Weselnicy górnośląscy w Rozbarku pod Bytomiem. (W pośrodku państwo młodzi).

nie będziemy podawali danych statystycznych o stosunkach w całej prowincyi, lecz zadowolimy się scharakteryzowaniem stanu rzeczy tylko na Górnym Śląsku, czyli, według określenia urzędowego, w obwodzie reg. Opolskim, a z obw. Wrocławskiego uwzględnimy tylko te trzy powiaty północno-wschodnie, w których Polacy stanowią jeszcze znaczny procent ludności. Do cyfr, dotyczących całej prowincyi, odwoływać się będziemy tylko w celach porównawczych, oraz tam, gdzie najważniejsze nasze źródło, statystyka urzędowa, nie uwzględnia podziału kraju na mniejsze okręgi administracyjne.

Obwód reg. Opolski jest najludniejszym i najgęściej zamieszkanym okręgiem Śląska pruskiego. Gdy przy równej prawie objętości (przeszło 13,000 kilometrów) wszystkich 3 okręgów. Wrocławski posiadał w r. 1900-ym 1,697,719, a Lignicki tylko 1,102,992 mieszkańców, w Opolskim naliczono w tymże roku 1,868,146 dusz, czyli 141.3 na 1 kilometr kwadratowy. (Na całym Śląsku gęstość zaludnienia wynosi 115,8, w Królestwie Pruskiem 98,9 dusz na 1 km. kw.). Tłómaczy się to ogromnym rozwojem przemysłu górniczego i fabrycznego w tym obwodzie regencyjnym, i połączonym z tem napływem robotników z bliższych i dalszych okolic. Gdy w całej prowincyi śląskiej liczba ludności zwiększyła się w ciągu ostatnich 10 lat XIX stulecia, od r. 1890—1901, w okrągłych tysiącach: z 4,220 na 4,651, to w obwodzie regencyjnym Opolskim z 1,578 na 1,868 tysięcy. Na całym Śląsku więc przyrost dziesięcioletni wynosił 431 tysięcy, a z liczby tej 290,000 czyli 67% przypadało na samą regencyę Opolską.

Nie we wszystkich częściach Górnego Śląska jednak gęstość zaludnienia jest równomierna, i nie wszystkie korzystają z wspomnianego rozwoju. Uwydatnia się on tylko w okręgach górniczo-przemysłowych południowo-wschodnich: w czysto rolniczych zaś liczba ludności zwiększa się powoli, miejscami nawet zmniejsza się zarówno procentowo jak i bezwzględnie. Dla scharakteryzowania tego rozwoju podajemy w zestawieniu poniższem liczbę ludności w pojedynczych powiatach w latach 1890, 1895 i 1900, z oznaczeniem gęstości zaludnienia w ostatnim roku:

Nazwa powiatu	Liczba mieszkańców			Na 1 km. kw przypadało w r. 1900 dusz
	w r. 1890	w r. 1895	w r. 1900	
Bytom wieś	121,763	109,462	137,839	1399,8
Królewska Huta		44,697	57,919	
Bytom miasto	36,905	42,343	51,404	833,9
Katowice wieś	120,762	122,466	151,660	
„ miasto		22,757	31,738	
Zabrze wieś	73,717	91,137	93,022	808,1
Gmina Zaborze			22,587	
Tarnowskie Góry	52,024	57,546	62,277	190,1
Racibórz wieś	134,872	141,476	122,078	143,2
„ miasto			25,250	
Głupczyce	86,948	86,210	84,147	121,8
Rybnik	80,919	87,557	96,248	112,9
Nisa wieś	98,922	100,286	75,043	106,7
„ miasto			24,267	
Koźle	68,978	70,606	71,146	105,4
Prudnik wieś	97,061	98,764	78,185	99,9
„ miasto			20,139	
Pszczyna	96,266	101,979	103,275	97,0
Kluczbork	44,043	46,339	48,243	87,3
Gliwice wieś	100,687	73,422	73,944	84,1
„ miasto		38,916	52,362	
Wielkie Strzelce	67,391	69,666	71,522	79,9
Grotków	43,167	42,065	40,566	78,1
Opole wieś	122,415	104,690	107,911	76,6
„ miasto		24,491	30,112	
Niemodlin	39,387	38,816	38,000	62,9
Oleśno	47,650	49,105	50,049	55,7
Lubliniec	43,854	46,259	47,213	46,7

Widzimy więc, że w okręgu górniczym liczba mieszkańców wzrasta nieustannie, tak dalece, że zwiększa się ludność powiatów Bytomskiego, Katowickiego i Zabrskiego, pomimo, że wyłączono z nich gminy, posiadające po kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców: z Bytomskiego—Królewską Hutę, z Zabrskiego—gminę Zaborze, a z Katowickiego—miasto Katowice. Natomiast zmniejszyła się bezwzględnie, chociaż nieznacznie, ludność powiatów po lewej stronie Odry: Głupczyckiego o 2,800, Niskiego (wraz z miastem)

o 1,000, Grotkowskiego o 2,600, Niemodlińskiego o 1,400 mieszkańców. Zasługuje na uwagę, że wszystkie te powiaty, z wyjątkiem Prudnickiego, mają ludność przeważnie niemiecką i należą, z wyjątkiem Niemodlińskiego, do powiatów średnio zaludnionych. Natomiast w powiatach czysto rolniczych, po prawej stronie Odry,

Typy górnośląskie (z Galuszyna pod Bytomiem).

gdzie ludność jest polska, liczba mieszkańców nie zmniejsza się, lecz zwiększa. Powiaty te jednak, a zwłaszcza Lubliniecki, Oleśnicki i Opolski, należą do najstąbiej zaludnionych. Dowód to, że ludność polska osiadła na roli w mniejszym stopniu, niż niemiecka, z powiatów zachodnich wyprowadza się do okręgu górniczo-przemysłowego.

Wogólności zarobku, zarówno u Polaków, jak i Niemców, wchodzą w poszukiwaniu lepszego zarobku z swoich miejsc dzinnych nie całe rodziny, lecz tylko mężczyźni.

Po prawej stronie Odry zaś Niemcy wogóle nie ruszają się z miejsca. Stąd pochodzi, że w tych powiatach tylko wśród ludności polskiej uwydatnia się wielka przewaga liczebna kobiet nad mężczyznami, po lewej stronie Odry natomiast widzimy ten sam objaw zarówno u Polaków, jak i u Niemców.

Przytaczamy w zestawieniu poniższem kilka charakterystycznych przykładów tego ruchu robotniczego:

Nazwa powiatu	Polacy		Niemcy	
	Liczba mężczyzn	Liczba kobiet	Liczba mężczyzn	Liczba kobiet
K luczbork	12,891	15,124	9,411	9,384
O leśno	19,311	22,334	3,377	3,571
O pole wieś	39,065	45,828	8,753	9,712
W. Strzelce	26,314	29,980	5,943	5,856
G liwice wieś	28,358	31,467	5,779	6,413
T arnowskie Góry	21,444	23,038	6,815	7,243
P szczyna	41,652	47,721	5,542	6,054
R ybnik	37,861	41,578	7,202	7,401
R acibórz	29,399	34,998	14,639	16,165
K oźle	23,647	28,762	7,443	6,365

Natomiast po lewej stronie Odry:

G łupczyce	1,461	1,560	31,449	39,348
P rudnik	19,753	24,151	24,483	27,399
N iemodlin	1,683	1,948	15,921	17,859
N isa	823	216	47,000	50,825
G rotków	178	79	18,441	21,757

Należałoby mniemać, że wobec tak znacznej przewagi liczebnej kobiet nad mężczyznami w tylu powiatach Górnego Śląska, polegającej widocznie na wychodźstwie, czego dowodzi fakt, że przewaga ta uwydatnia się tylko u osób ponad lat 14, okręgi przemysłowe powinny posiadać ogromną przewagę liczebną mężczyzn nad kobietami. W rzeczywistości tak nie jest. W powiecie Królewsko-huckim mężczyzn jest więcej niż kobiet tylko o 1,100, w Bytomskim wiejskim o 1,400, w Zabrowskim o 2,100, w Katowickim wiejskim o 2,000; miejskim o 400. Widocznie więc tylko część robotników męskich z powiatów rolniczych, zarówno Polaków jak i Niemców, szuka zarobku w okręgu górniczo-fabrycznym, górnośląskim, większość zaś udaje się na zachód niemiecki.

Nie jest to tylko przypuszczenie. Przekonywa o tem statystyka wychodźstwa, z której podajemy kilka cyfr, dotyczących Górnego Śląska w zestawieniu następującem, opartem na wynikach spisu powszechnego z r. 1900. W tablicy poniższej zestawiamy ze sobą liczbę osób urodzonych na G. Śląsku (w obwodzie regencyjnym Opolskim), a mieszkających poza obrębem tego kraju, oraz

liczbę tych mieszkańców Górnego Śląska, którzy urodzili się w innych częściach państwa niemieckiego.

I. Nazwa dzielnicy	II. Odpływ	III. Dopływ
	Liczba osób urodzonych na G. Śląsku, a mieszkających w dzielnicy, wymienionej w rubryce I	Liczba mieszkańców G. Śląska, urodzonych w dzielnicy, wymienionej w rubryce I
Obwód reg. Wrocławski	} 104,266	} 58,524
„ „ Lignicki		
Berlin	24,876	1,855
Brandenburgia	20,832	3,567
Kr. Saskie	16,417	1,859
Westfalia	14,560	1,332
Pr. Saska	12,244	2,395
Nadrenia	10,057	1,250
W. Ks. Poznańskie	7,788	8,435
Hanower	4,515	881
Szlezwik i Holsztyn	2,357	379
Pomerania	2,114	1,444
Alzacya i Lotaryngia	2,046	223
Prow. Heska	1,831	405
Prusy Zachodnie	1,762	1,702
Brunświk	1,645	247
Hamburg	1,605	187
Anhalt	1,391	215
Prusy Wschodnie	1,228	1,588
Bawaryja	862	425
Księstwa Meklemburskie	669	252
Oldenburg	585	95
Ks. Heskie	532	138
Brema	478	78
Badenia	473	209
Ks. Sasko-Wejmarskie	398	138
„ „ Altenburskie	362	96
„ Reuss starszej linii	213	56
Wirtembergia	170	151
Lubeka	148	37
Ks. Lippe	108	60
Inne części ces. Niemieck.	218	246
Razem	236,752	88,465
Obcokrajowcy		28,691

Ogółem więc przebywało poza granicami obwodu reg. Opol-
ego 236,752 Górnoślązaków, a dopływ do Górnego Śląska wy-
sił z innych części cesarstwa niemieckiego 88,465, z zagranicy
1,691, razem 117,156 osób. Strata w ludziach wynosiła zatem
zważalnie 119,596 dusz, a po odliczeniu osób przybyłych z za-

Typy górnośląskie.

anicy, które nie posiadają praw obywatelskich w ces. Niemiec-
m, 148,287 dusz.

Jeżeli zestawimy tę stosunkowo ogromną stratę z faktem, za-
naczonym w początku tego rozdziału, że obwód regencyjny Opol-
wykazuje największy przyrost ludności z wszystkich trzech

dzielnic śląskich, to dojdziemy do wniosku, że ludność tamtejsza musi rozmnażać się daleko szybciej, niż w innych częściach tego kraju. Niestety, statystyka urzędowa w tym wypadku zawodzi. Urząd statystyczny w Berlinie ogłasza tylko cyfry, dotyczące całych prowincyi, a nie mniejszych okręgów administracyjnych. Ze statystyki tej dowiadujemy się więc tylko, że w ciągu ostatniego dziesięciolecia w. XIX (1890—1900) urodziło się na całym Śląsku pruskim w przecięciu rocznym 162,622 dzieci, przyrost naturalny wynosił więc 41,2% ludności. Jest to cyfra stosunkowo bardzo wysoka. Wyższy procent znajdujemy tylko jeszcze w W. Ks. Poznańskim (43,3%) i Prusach Zachodnich (43,4%). Niewątpliwie jednak stosunek procentowy urodzin w obw. reg. Opolskim był znacznie wyższy i dorównywał mniej więcej wykazanemu w obu innych dzielnicach z ludnością polską, a cała prowincya śląska tylko wskutek zaliczenia do niej obw. reg. Opolskiego, znalazła się na trzecim miejscu między dzielnicami Królestwa Pruskiego. Wszędzie, gdzie Polaków niema w większej liczbie, procent urodzin w ciągu lat 10-ciu waha się między 32 a 37%. Natomiast i w tych rdzennie niemieckich częściach państwa, w których żyje wielu wychodźców polskich, znajdujemy również wysoki procent urodzin: w Ks. Reuss linii starszej 42,3, w Westfalii 41,2, Nadrenii 38,6, Kr. Saskiem 40,8%. Także liczby stosunku procentowego wypadków śmierci w obw. reg. Opolskim nie określa statystyka urzędowa. Zadowolimy się więc przytoczeniem cyfr, dotyczących całego Śląska. Umierało tam w ostatnim dziesięcioleciu w. XIX rocznie przeciętnie 186,622 osób, czyli 23,8% ludności w okresie dziesięcioletnim. W Królestwie Pruskim procent ten wynosił 23,1, w całym ces. niemieckim 23,5.

Pod względem wyznania na Górnym Śląsku posiadają ogromną przewagę katolicy, w przeciwieństwie do obu innych obwodów regencyjnych. Gdy w obw. Wrocławskim protestanci stanowią 58,3%, a w obwodzie Lignickim nawet 82,5% ogólnej liczby ludności chrześcijańskiej, to w Opolskim tylko 9%. Z wszystkich powiatów tamtejszych tylko w jednym kluczborskim, który posiada znaczną liczbę protestantów Polaków, protestanci mają przewagę liczebną, a poza tem tylko w jednym jeszcze, Niemodlińskim, stanowią więcej, niż $\frac{1}{4}$ ludności. Poniżej przytaczamy spis powiatów ob. reg. Opol-

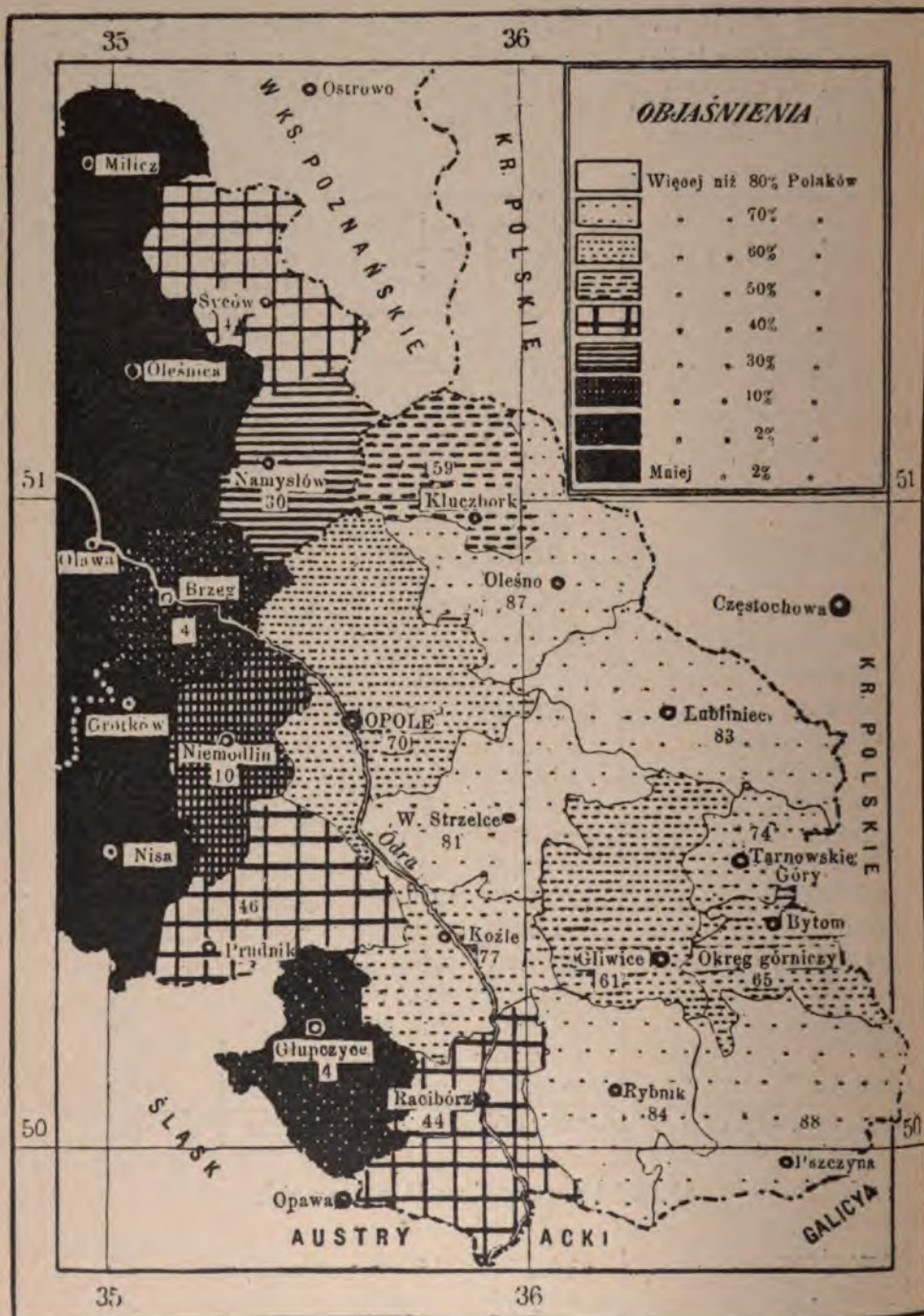
skiego i tych 3 obw. reg. Wrocławskiego, w których mieszka znaczniejsza liczba Polaków, z oznaczeniem: a) ogólnej liczby mieszkańców, b) katolików, c) protestantów, d) stosunku procentowego ludności katolickiej.

P o w i a t	a) Liczba miesz- kańców	b) Liczba katoli- ków	c) Liczba prote- stantów	d) Na 100 miesz- kańców przypa- dało katolików
Kluczbork	48,243	15,225	32,505	32
Oleśno	50,049	43,723	5,980	87
Opole miasto	30,112	22,546	6,865	75
„ wieś	107,911	99,944	10,633	90
Wielkie Strzelce	71,522	67,879	3,122	95
Lubl.niec	47,913	44,770	1,842	97
Głiwice miasto	52,362	42,129	8,112	81
„ wieś	73,944	72,085	1,390	98
Bytom miasto	51,404	43,163	5,622	84
Królewska Huta	57,919	50,316	6,665	87
Bytom wieś	137,839	131,725	5,387	91
Zabrze	115,609	109,754	4,593	91
Katowice miasto	31,738	23,183	6,263	73
„ wieś	151,660	142,590	7,414	94
Tarnowskie Góry	62,277	58,108	3,374	93
Pszczyna	103,275	93,607	8,662	91
Rybnik	96,248	91,715	3,649	95
Racibórz	147,328	140,895	5,307	96
Koźle	71,146	67,423	3,243	96
Głupczyce	84,147	76,531	7,222	91
Prudnik	98,324	90,214	7,731	91
Niemodlin	38,000	26,987	10,921	71
Nisa	99,310	91,701	7,151	92
Grotków	40,566	38,161	2,308	94
Obw. reg. Opolski	1,868,146	1,681,374	165,971	90

Obwód regencyjny Wrocławski:

Namysłów	34,548	15,489	18,459	46
Syców	48,014	18,942	28,865	39
Brzeg	63,077	12,836	49,632	20

Ludność polska na Śląsku.

W statystyce tej zasługuje na uwagę ten szczegół, że, poza powiatami Kluczborskim i Niemodlińskim katolicy stanowią najmniej-
szy procent ludności w powiatach miejskich, a więc w miastach:
Katowicach, Opolu, Gliwicach i Bytomiu. Przekonamy się póź-
niej, że podobnie ma się rzecz pod względem narodowym. W mia-
stach Niemcy są stosunkowo najliczniejsi.

Wyznawcy innych religii chrześcijańskich stanowią na G.
Śląsku tak drobny ułamek ludności, że wcale nie wchodzi w ra-
chubę przy obliczeniu procentowem. Obok katolików i protestan-
tów zastajemy tam tylko jeszcze w większej liczbie żydów. Liczbę
ich w pojedynczych powiatach otrzymamy więc, jeżeli od ogólnej
liczby mieszkańców odciągniemy liczbę katolików i ewangelików.
Ogółem jest ich w obw. reg. Opolskim 20,000, stanowią oni zatem
1% mieszkańców.

Ogólną charakterystykę stosunków narodowych podaliśmy
już wyżej. Pozostaje nam tylko uzupełnienie jej przez podanie
szczegółowej statystyki ludności polskiej według powiatów i do-
rzucenie kilku uwag o rozwoju liczebnym tej ludności w latach
ostatnich. Powiemy tu zaraz, że zestawienie wykazu statystycz-
nego, któryby odpowiadał rzeczywistości stanowi rzeczy, jest nie-
możliwe. Jedyne źródło, na którym musimy się opierać—staty-
styka urzędowa—jest pod względem narodowościowym bardzo
mało wiarogodna, jak to już wykazywaliśmy w rozdziałach po-
przednich tej pracy. Nie jest ono wolne od dążności germaniza-
cyjnych, które uwydatniają się usiłowaniem, aby zmniejszyć jak-
najwięcej liczbę Polaków. Być może, a nawet jest prawdopodob-
ne, że w spisach nie zaliczano świadomie Polaków do Niemców—
przynajmniej mogło to zdarzać się tylko wyjątkowo. Natomiast
nie ulega najmniejszej wątpliwości, że działa się to częstokrotnie
nieświadomie. Nadto zaś zaprowadzono celem zmniejszenia liczby
ludności polskiej rubrykę t. zw. „dwujęzycznych“ i umieszczono
w niej ogromną liczbę osób. (Dwujęzycznych polsko-niemieckich
naliczono w r. 1900 w całych Niemczech nie mniej jak 182,194!).
Niezawodnie istnieje w Prusach znaczna liczba osób, zwłaszcza
na Śląsku, w Prusach Zachodnich i na Mazurach, które nie zdają
sobie dokładnie sprawy z swej narodowości, lub też pod wpływem
tradycyi i sympatyj dla niemieckości, przyznają się do „ojczyste-

go“ języka niemieckiego, obok polskiego. Żeby ich jednak miało być przeszło 180,000, jak twierdzi statystyka urzędowa, w to może uwierzyć chyba tylko nieobeznany wcale ze stosunkami. Niema atoli żadnego sposobu podzielenia tych licznych tysięcy na rzeczy-

Typy górnośląskie.

wiście wahających się i Polaków, wciągniętych tendencyjnie do rubryki „dwujęzycznych“. Każdy podział, na który zdecydujemy się, będzie dowolny, krzywdzący jedną albo drugą stronę. Wobec braku wszelkiej miary, nie pozostaje nam nic innego, jak tylko

zwrócić uwagę na ten szczególny system liczenia ludności, a poza tem podzielić „dwujęzycznych“ na dwie połowy, i jedną z nich zaliczyć do Polaków, a drugą do Niemców. Powtarzamy, że ten podział nie odpowiada rzeczywistości, a jeżeli trzymamy go się w tym wypadku, to głównie dlatego, że jest dość powszechnie używany, a także każdy inny mógłby opierać się tak samo, jak ten, tylko na przypuszczeniach.

Z temi zastrzeżeniami podajemy poniżej wykaz pojedynczych okręgów, z oznaczeniem liczby ludności polskiej, a dla porównania także katolickiej, w r. 1900.

Nazwa okręgu	L i c z b a		Na 1000 miesz- kańców było w r. 1900 Polaków
	Katolików	Polaków	
Kluczbork	15,225	28,722	595
Oleśno	43,723	42,356	846
Opole miasto	22,546	6,531	217
„ wieś	96,944	86,257	799
„ razem	119,490	92,788	698
Wielkie Strzelce	67,879	57,578	805
Lubliniec	44,770	39,214	831
Gliwice miasto	42,129	15,814	302
„ wieś	72,085	60,763	834
„ razem	114,214	76,577	606
Tarnowskie Góry	58,108	46,270	743
Bytom miasto	43,163	21,316	415
„ wieś	131,325	104,119	755
Królewska Huta	50,316	28,095	485
Katowice miasto	23,183	7,962	251
„ wieś	142,590	111,351	734
Zabrze	109,754	82,154	711
Cały okręg górniczy	500,731	354,997	650
Pszczyna	93,607	90,498	876
Rybnik	91,715	80,360	835
Racibórz *)	140,895	65,231	443
Koźle	67,423	54,832	770
Prudnik	90,214	45,143	459

*) W pow. Raciborskim żyje, oprócz 65,000 Polaków, jeszcze 50,000 Morawian.

Nazwa okręgu	L i c z b a		Na 1000 miesz- kańców było wr. 1920 Polaków
	Katolików	Polaków	
Głupczyce	76,531	3,471	41
Niemodlin	26,987	3,912	103
Nisa	91,701	1,192	12
Grotków	38,161	295	7
Obw. reg. Opolski . . .	1,681,374	1,082,716	580

Obwód reg. Wrocławski:

Namysłów	15,849	10,367	300
Syców	18,942	20,958	436
Brzeg	12,836	2,512	39
Wrocław miasto	157,050	6,935	16

Do scharakteryzowania stosunku liczebnego ludności polskiej do niemieckiej na Górnym Śląsku cyfry, ogłoszone przez urząd statystyczny, w braku dokładniejszych, mogą wystarczyć. Ogólny obraz stosunków bowiem nie zmienia się przez to, że kilka lub nawet kilkadziesiąt tysięcy Polaków zaliczono do Niemców. Ogromna przewaga ludności polskiej w większości powiatów tak czy owak jest bardzo widoczna. Natomiast cyfry urzędowe nie wystarczają wcale, gdy chodzi o stwierdzenie, w jakim kierunku odbywa się rozwój stosunków narodowościowych w tej dzielnicy, czy wychodzi on na korzyść Niemców lub też Polaków. Tu bowiem tylko zupełnie dokładne cyfry pozwalałyby na porównanie stanu rzeczy w pojedynczych latach spisowych. Urząd statystyczny w Berlinie wprawdzie ogłasza takie zestawienia, ale wartość rzeczywistej przypisać im nie można, właśnie dlatego, że cyfry są niedokładne i całe spisy są wykonywane z widoczną dążnością do zmniejszenia ludności polskiej. W W. Ks. Poznańskim, jak zaznaczyliśmy wyżej, dążność ta ustąpiła już miejsca innej: poznaniu rzeczywistego stanu rzeczy. Na Śląsku jednak utrzymała się do-
tąd. Biuro statystyczne porównywa ze sobą tylko liczbę osób, które podały język polski jako ojczysty, z zupełnym pominięciem dwujęzycznych, i na podstawie takich swoich obliczeń dochodzi do wniosku, że stosunek ludności polskiej do niemieckiej na Górnym

sku zmienił się od r. 1890 do 1900 znacznie na niekorzyść Po-
 ów. Mianowicie zaś sprawa przedstawia się według tej staty-
 ki w sposób następujący:

Nazwa powiatu	Na 1000 mieszkańców przypadało Polaków	
	w r. 1890	w r. 1900
Pszczyna	883	865
Oleśno	864	832
Rybnik	844	825
Lubliniec	841	801
Wielkie Strzelce	825	787
Koźle	820	737
Tarnowskie Góry	771	714
Zabrze	748	687
Opole miasto i wieś	701	657
Bytom wieś	} 750	644
Huta Królewska		
Katowice miasto i wieś	698	621
Kluczbork	688	581
Gliwice miasto i wieś	679	580
Prudnik	478	447
Racibórz	452	437
Bytom miasto	478	375
Niemodlin	97	96
Obw. reg. Opolski	613	598
Namysłów	376	284
Syców	453	418
Obw. reg. Wrocławski	31	27

Według tej statystyki więc niema ani jednego powiatu, w któ-
 m stosunki narodowościowe rozwinęły się na korzyść ludności
 lskiej. Wszędzie, tak samo w pojedynczych powiatach, jak
 całych obwodach regencyjnych, zwiększył się procent ludności
 mieckiej. Można by znaleźć także argument na uzasadnienie
 go objawu: mianem zaśowici wykazane wyżej wychodztwo lud-
 ści — w znacznej części polskiej — za zarobkiem do dzielnic nie-
 eckich. W rzeczywistości jednak stosunek procentowy, wbrew

twierdzeniom biura statystycznego, mimo tego wychodztwa, nie zmniejszył się prawdopodobnie wcale, a dowód na to znajdujemy w statystyce „dwujęzycznych“. Na tych cyfrach, z których skorzystało biuro statystyczne, możnaby oprzeć się tylko wtedy, gdyby spisy z lat 1890 i 1900 były robione równomiernie, a zwłaszcza gdyby owa sztuczna rubryka dwujęzycznych była wypełniana zawsze w ten sam sposób. Tymczasem tak nie było. Gdy w r. 1890 naliczono na Górnym Śląsku „dwujęzycznych“ 31,746, to w r. 1900 obdarzono dwoma językami „ojczystemi“ 70,107 osób. Rzecz naturalna, że po wyłączeniu takiej ogromnej liczby osób, należących przeważnie do narodowości polskiej, z obliczeń, porównanie musiało wypaść na korzyść Niemców. Jeżeli usuniemy tę zupełnie dowolną kalkulację i poprawimy wyniki spisu z r. 1900 tak, aby można go porównywać z poprzednim, t. j. zmniejszymy odpowiednio liczbę „dwujęzycznych“, to dojdziemy do zupełnie

Starożytna brama drewniana w Bytomiu.

Lud górnośląski przypomina pod niejednym względem mazurski w Prusach Wschodnich. Tu i tam znajdujemy te same rosłe, barczyste postacie mężczyzn z wygolonymi twarzami, o surowych rysach, te same opiekle rumiane kobiety, tę samą zachowawczość i nieufność względem wszystkiego, co nowe, wreszcie podobny język, pełen archaizmów, a obok tego zwrotów i wyrażeń niemieckich. Widocznie wielowiekowe odosobnienie i podleganie wpływom kultury niemieckiej w obu dzielnicach oddziaływało

Typy górnośląskie.

w sposób podobny na dwie grupy ludu, które niegdyś prawdopodobnie niewiele różniły się od siebie. (Na szczególną uwagę zasługuje, że także na G. Śląsku, przynajmniej w jego części północnej, aż do granicy galicyjskiej, lud wymawia spółgłoski *sz*, *cz*, *ź* z mazurska, w przeciwieństwie do swoich sąsiadów z W. Ks. Poznańskiego i Królestwa Polskiego). Wogólności wpływy niemieckie są na Śląsku w języku więcej widoczne, niż na Mazowszu pruskim. Liczba zwrotów oraz pojedynczych wyrazów niemieckich jest tam znacznie większa, a nawet w najpierwotniejszej formie rozmowy lud górnośląski posługuje się zwrotem niemieckim, przetłómaczonym na polskie, mówiąc: „*oni daja, pójda*“ (niem. Sie geben, gehen), zamiast: wy dacie, pójdziecie,—gdy na Mazowszu zachowała się do dziś dnia archaiczna forma *waści*. Z drugiej strony archaizmy śląskie są po części starsze od mazurskich, co tłumaczy się wcześniejszym zerwaniem związków z resztą

w sposób podobny na dwie grupy ludu, które niegdyś prawdopodobnie niewiele różniły się od siebie. (Na szczególną uwagę zasługuje, że także na G. Śląsku, przynajmniej w jego części północnej, aż do granicy galicyjskiej, lud wymawia spółgłoski *sz*, *cz*, *ź* z mazurska, w przeciwieństwie do swoich sąsiadów z W. Ks. Poznańskiego i Królestwa Polskiego). Wogólności wpływy niemieckie są na Śląsku w języku więcej widoczne, niż na Mazowszu pruskim. Liczba zwrotów oraz pojedynczych wyrazów

narodu. W ubiorach natomiast wpływ niemiecki jest więcej widoczny na Mazowszu pruskim. Tam stare stroje ludowe zarzucono już prawie zupełnie, mężczyźni ubierają się z kusa po niemiecku, a i u kobiet nie często już można spotkać się z resztkami starego stroju. Na Górnym Śląsku w życiu powszednim nie jest inaczej. Zachowała się jednak pamięć tradycji i poszanowanie dla niej, i w święta lub przy szczególnie uroczystych okolicznościach, np. przy weselu, zarówno mężczyźni jak i kobiety przywdziewają tradycyjny strój ludowy, odmienny niemal w każdej okolicy. O ile te stroje są zabytkiem dawnych polskich lub uwydatniają się w nich stare wpływy niemieckie, to pozostaje jeszcze do wyjaśnienia.

Podziału na stany wśród ludności polskiej na Górnym Śląsku niema, o ile zaś uwydatnia się miejscami, jest zupełnie świeżej daty. Szlachta zniemczyła się oddawna bez wyjątku, mieszczaństwo wstąpiło w jego ślady; pozostał tylko lud, pierwotnie rolniczy, na ogół ubogi, zależny i teraz jeszcze mniej lub więcej od niemieckiej magnaterii wiejskiej. Rozwój górnictwa i hutnictwa w zagłębiu Bytomsko-Katowickim popędził ten lud z bliższych i dalszych okolic do pracy w kopalniach, hutach i fabrykach, i tak wytwarza się stan nowy górniczo-robotniczy, skutkiem stykania się z rozmaitemi żywiołami i pod wpływem zrzeszenia się, więcej rozwinięty pod względem umysłowym, lotniejszy, śmielszy i pewniejszy siebie. Poza tem jednak nie wytwarzają się różnice zasadnicze, już dla tego, że ta rzesza robotników uzupełnia się nieustannie przez dopływ ludności rolniczej, gdy na odwrót, część robotników, pracujących zarówno w okręgu przemysłowym Górnego Śląska, jak i na zachodzie niemieckim, powracając na rolę, w strony rodzinne, wyrównywa powoli poczynające się wytwarzać przeciwieństwa.

ROLNICTWO, PRZEMYSŁ, HANDEL, ŚRODKI
KOMUNIKACYI.

Mówiąc o Górnym Śląsku jako kraju górniczo-przemysłowym, mamy zawsze na myśli tylko okręg mniej więcej 400-kilometry, położony u źródeł Kłodnicy, w trójkącie między Gliwicami, Tarnowskimi Górami i Mysłowicami. Jest to jednak tylko mała część kraju, zaledwie 3% całego obszaru obwodu regencyjnego Opolskiego. Znacznie większy jest obszar o charakterze mieszanym, rolniczo-przemysłowym, stanowiący południową część G. Śląska, po lewej stronie Kłodnicy. Niema tam tego ruchu, który znajdujemy w zagłębiu Bytomsko-Katowickim. Bez porównania większa część tego obszaru jest pokryta lasami, olbrzymimi włościami magnatów niemieckich i osadami drobno-włościańskimi, ale wśród tego kraju rolniczego są rozproszone, przynajmniej w niektórych okolicach, małe kopalnie, liczne fabryki i zakłady przemysłowe. Natomiast cała północna część obwodu Opolskiego, zarówno po prawej jak i po lewej stronie Odry, ma charakter prawie czysto rolniczy, a część ta stanowi przeszło $\frac{3}{4}$ całego obwodu regencyjnego.

Jak we wszystkich innych dzielnicach wschodnich państwa pruskiego, tak i na Górnym Śląsku stosunkom rolniczemu nadaje szczególny charakter ta okoliczność, że bardzo wielka część ziemi znajduje się w posiadaniu pod względem liczebnym drobnej stosunkowo grupy szlachty i magnaterii wiejskiej. Na Górnym Śląsku uwydatnia się to jeszcze silniej, niż gdzieindziej. Wprawdzie tamtejsza wielka własność ziemską przedstawia się w stosunku procentowym mniej imponująco, niż w innych dzielnicach, ale za to pojedyncze włości, znajdujące się w jednym ręku, są olbrzymie, a niektóre z nich przewyższają swą objętością mniejsze księstwa udzielne cesarstwa niemieckiego. W statystyce urzędowej, z której kilka ważniejszych cyfr podajemy niżej, nie uwydatnia się

to należyce, ponieważ tam policzono tylko jednostki gospodarcze według wielkości, a nie obszary, stanowiące własność pojedynczych właścicieli, gdy tymczasem zaznaczyć należy, że na te fortuny magnackie składają się niejednokrotnie dziesiątki jednostek gospodarczych, począwszy od wielkich włości, aż do gospodarstw i małych parcel. Słowem, statystyka urzędowa nie uprawnia jeszcze do pewnych wniosków o rzeczywistym stanie rzeczy, o podziale ziemi między pojedyncze kategorie ludności rolniczej. Według tej statystyki stosunki na Górnym Śląsku przedstawiały się w obu ostatnich latach popisowych, 1882 i 1895, jak następuje:

Wielkość gospodarstw	Naliczono gospodarstw		Obszar ogólny gospodarstw wynosił	
	w r. 1882	w r. 1895	w r. 1882	w r. 1895
mniej niż 2 ha . . .	83,510	89,240	63,665 ha	67,656 ha
2—5 ha	32,063	34,856	109,918 "	122,344 "
5—20 "	27,258	29,558	282,877 "	300,322 "
<i>Gospod. male</i> . . .	<i>142,831</i>	<i>153,654</i>	<i>456,460 ha</i>	<i>490,322 ha</i>
<i>Gospod. średnie</i> (20—100 ha) . . .	<i>4,447</i>	<i>4,156</i>	<i>145,985 "</i>	<i>148,658 "</i>
100—500 ha . . .	592	555	209,670 "	234,402 "
500 i więcej . . .	130	142	164,648 "	167,859 "
<i>Włości wielkie</i> . .	<i>722</i>	<i>697</i>	<i>374,318 ha</i>	<i>402,261 ha</i>
Razem	148,000	158,507	976,763 ha	1,041,241 ha

Porównyując cyfry z obu lat, przekonywamy się, że według tej statystyki ogólny obszar rolny powiększył się od r. 1882 do 1895 o blisko 65,000 hektarów, co nie może zgadzać się z rzeczywistym stanem rzeczy. Spisy nie odbywały się więc według normy równomiernej w obu latach, mianowicie zaś policzono w r. 1895 dokładniej ogrody i rozmaite podmiejskie skrawki gruntu, z drugiej zaś strony zaliczono do włości lasy, stanowiące całość dla siebie. Skutkiem tego statystyka ta nie uprawnia do wniosków o zwiększeniu się liczby i obszaru drobnych osad rolnych.

Według niej bowiem zwiększył się zarówno obszar gospodarstw wielkich, jak i małych, aż do najmniejszych parcel.

Bądź co bądź w statystyce tej uderza ogromna liczba małych jednostek gospodarczych, parcel nie wystarczających wcale na utrzymanie rodziny, obejmujących mniej niż 2 hektary (3,56 morgów pol.) i od 2—5 hektarów (3,56—8,9 morgów p.). Te dwie kategorie stanowią przeszło 75% wszystkich gospodarstw górnośląskich, i nie wiele to znaczy, że w dość licznych wypadkach parę

Z posiadłości magnackich na Górnym Śląsku. (Ludgierzowice).

lub kilka takich parcel jest zjednoczonych w jednym ręku. To też widzimy, że bardzo wielka część właścicieli rolnych nie zadawała się dochodem z swej ziemi, lecz szuka jeszcze dodatkowego zarobku, przeważnie w przemyśle i przez pracę robotniczą na sąsiednich wielkich włościach. Takich włościan, zarabiających pobocznie na swe utrzymanie, było w r. 1895 na ogólną liczbę 84,596 rolników samodzielnych 20,710, czyli okragło 24%. Z drugiej strony statystyka wykazuje, że posiadaczami, względnie dzierżawcami,

znacznej liczby małych parceli nie są włościanie, lecz najmici rolni i przemysłowi, którzy pod wpływem znanej u ludu polskiego dążności do posiadania choćby najmniejszego skrawka gruntu, zakupują lub wdzierżwiają obszary, dostępne dla ich kieszeni. Takich najmitów rolnych, uprawiających grunt własny, nie tytułem deputatu, lecz własności lub dzierżawy, było w r. 1895-ym 14,498, najmitów zatrudnionych w przemyśle i handlu zaś jeszcze znacznie więcej, bo 30,751. Do kategorii drugiej należy zwłaszcza bardzo wielu górników i robotników fabrycznych z zagłębia Bytomsko-Katowickiego. Ogółem więc stosunki rolnicze na Górnym Śląsku przedstawiały się w r. 1895 w sposób następujący. Samodzielnych gospodarzy, utrzymujących się wyłącznie z dochodu z swej roli było 61,786, gospodarzy samodzielnych, zarabiających postronnie— 20,710, najmitów rolnych i przemysłowych, uprawiających małe skrawki własnego gruntu—45,259. Ogółem zatem było posiadaczy obszaru ziemi 127,754. Ponieważ zaś liczba jednostek gospodarczych wynosiła w tymże roku ogółem 158,507, więc na 100 posiadaczy przypadało 125 gospodarstw względnie parcel, co znaczy, że bardzo wielka ich liczba łączyła w swoim ręku po dwa lub więcej gospodarstw.

Wobec ogromnej różnorodności gleby górnośląskiej, tak wielkiej, że w licznych wypadkach 5-morgowa parcela przedstawia większą wartość i przynosi większe dochody, niż 100-morgowe gospodarstwo, cyfry dotyczące przeciętnego sprzętu pojedynczych gatunków zbóż i roślin uprawnych nie uprawniają do zgoła żadnych wniosków. Natomiast nie jest pozbawiona znaczenia statystyka żywego inwentarza, według kategorii włości. Rzuca ona bowiem pewne światło na zamożność włości małych i średnich i stosunek ich do wielkich. Mianowicie naliczono na Górnym Śląsku:

W gospodarstwach o obszarze hektarów	Koni		Bydła rogat.		Owiec		Świń	
	w r. 1882	w r. 1895	w r. 1882	w r. 1895	w r. 1882	w r. 1895	w r. 1882	w r. 1895
5—20 ha	42466	45515	160168	163954	1108	639	58288	92841
20—100 „	20583	19249	64206	61389	6238	816	22832	30153
100 i więcej	20100	21569	70818	85659	298428	92620	6287	12854

Na 100 hektarów obszaru uprawnego przypadalo więc:

We włościach o obszarze	Koni		Bydła rog.		Owiec		Świń	
	w r. 1882	w r. 1895	w r. 1882	w r. 1895	w r. 1882	w r. 1895	w r. 1882	w r. 1895
5—20 ha .	16	16	61	59	—	—	22	32
20—100 „ .	15	16	48	50	4	—	17	24
100 i więcej .	8	8	27	33	115	36	2	5

Widzimy więc, że zamożność małych gospodarstw pod względem inwentarza jest znaczna; zaznaczyć jednak trzeba, że konie są

Pluczakarnia rudy.

tam raczej ciężarem, niż bogactwem, a wszystek inwentarz, z wyjątkiem trzody chlewnej, pod względem jakości jest bezwarunkowo gorszy, niż we włościach średnich, a zwłaszcza wielkich. W porównaniu z W. Ks. Poznańskim i Prusami Zachodnimi, gospodarstwa małe na Górnym Śląsku są na ogół bogatsze w inwentarz żywy, natomiast uboższe pod względem trzody chlewnej, która jedynie przynosi większe zyski.

Jak na Górnym Śląsku przedstawia się podział ziemi między Polaków i Niemców, tego nikt jeszcze dotąd nie obliczał i podanie cyfr, choćby najogólniejszych, jest bardzo utrudnione. Za fakt nie ulegający żadnej wątpliwości można przyjąć, że wszystkie włości większe, obejmujące 100 i więcej hektarów, są własnością niemiecką. Jedyne wyjątek stanowi poseł Szmula, który posiada dość rozległe włości, nie mogące się jednak równać z fortunami magnatów niemieckich. Z własności średniej (20—100 ha) Polacy posiadają pewną część, ale niezbyt wielką. Natomiast mają oni wielką przewagę wśród włościan małorolnych, właścicieli parcel i gospodarstw nie przynoszących 20 ha. W powiatach po prawej stronie Odry prawie cała ludność drobnowłościańska jest polską, po lewej stronie Odry natomiast Niemcy mają przewagę, a trzy powiaty są, jak wiadomo, prawie czyste niemieckie. W braku ścisłych danych statystycznych, można przyjąć za prawdopodobne, że obszar małorolny niemiecki po lewej stronie Odry jest niewiele tylko większy od obszaru polskich włości średnich po prawej stronie rzeki. Tak więc dochodzilibyśmy do wniosku, że w rękach polskich na Górnym Śląsku znajduje się obszar, równający się prawie sumie drobnych gospodarstw aż do 20 hekt. Gospodarstwa te i parcele zajmują przestrzeń 490,322 ha; przy najostrożniejszym obliczeniu więc wypadnie nam na obszar polski około 400 tysięcy hektarów, czyli 1,600,000 morgów magdeburgskich. Stanowi to przeszło 30% całego obwodu reg. Opolskiego.

Nie jest to wiele, zwłaszcza gdy się zważy, że większa część najurodzajniejszych gruntów znajduje się w rękach niemieckich. W każdym razie udział Polaków w rolnictwie górnośląskiem przedstawia się daleko lepiej niż w górnictwie, przemyśle i handlu. W rolnictwie bądź co bądź włościanin polski odgrywa rolę pokaźną i mógłby na podstawie tego zdobyć odpowiednie wpływy w życiu publicznym; w kopalniach, fabrykach i handlu rządzą prawie wszechwładnie Niemcy, a Polak jest tam tylko robotnikiem. Jest to zaś tem ważniejsze, że górnictwo, przemysł i handel z dnia na dzień staje się większą potęgą na G. Śląsku. Jeżeli wyżej wskazaliśmy na przeważnie rolniczy charakter tego kraju, dotyczyło to tylko wyglądu i wyzyskiwania ogromnej większości jego powierzchni. Jeżeli jednak za podstawę obliczeń przyjmujemy nie obszar, lecz zatrud-

Towarzystwo katolickich robotników w Michalowiecach pod Bytmem.

nienie ludności, to musimy uznać wybitnie przemysłowy charakter tej dzielnicy. Nie rolnictwo już bowiem, lecz górnictwo, przemysł i handel są dla większej części ludu środkami zarobku i utrzymania. W cyfrach stosunki przedstawiają się jak następuje:

	w r. 1882	w r. 1895
Liczba mieszkańców wynosiła	1,432,836	1,664,161
Zyło z rolnictwa osób	687,436	634,463
„ z przemysłu	505,001	698,255
„ z handlu	95,406	126,418
Było czynnych wogóle osób	501,681	570,287
Było czynnych w rolnictwie	288,000 (55%)	278,363 (49%)
„ „ w przemyśle	184,464 (23%)	247,800 (37%)
„ „ w handlu	29,217 (5%)	44,118 (7%)

Od r. 1882 do ostatniego spisu stosunki przesunęły się więc **na niekorzyść** rolnictwa. W r. 1895 już na 278,363 osoby, zarabiające na swe utrzymanie przez pracę na roli, było 291,918 **zatrudnionych** w przemyśle i handlu, a nadto widzimy, że rodziny **osób** pracujących w przemyśle i handlu są liczniejsze, niż rodziny **rolnicze**. Przemysł i handel dostarczał środków do życia 824,673, a rolnictwo już tylko 634,463 mieszkańcom Górnego Śląska, i nie **trudno** przewidzieć, że stosunki zmieniają się z czasem jeszcze **więcej na niekorzyść** rolnictwa.

Z zawodów przemysłowych zatrudnia na G. Śląsku najwięcej **pracowników** górnictwo, a mianowicie 92,673 osoby (w r. 1895). Drugie **miejsce** zajmowało budownictwo (37,112 osób), trzecie wyrób **odzieży**, obuwia, pranie i t. p. (30,595), czwarte wyrób **środków** spożywczych (20,125), piąte fabryki metalowe, oprócz fabryk **maszyn**, (17,879), szóste kamieniołomy, huty szklane i t. p. (15,276 osób). Następują: wyroby **drzewne** (11,708 osób), przedzalnictwo **i tkactwo** (9,206), wyrób **maszyn** i aparatów (5,289), przemysł **chemiczny** (2,001), wyroby **skórzane** (1,997), wyrób **papieru** (1,801). **Inne** zawody przemysłowe dostarczają zatrudnienia znacznie **mniejszej** już liczbie robotników.

W handlu towarami i w bankach było w r. 1895 zatrudnionych **1,908** osób, w komunikacji 13,806, w hotelach, oberżach i t. d. **1,290**, wreszcie w zakładach ubezpieczeń 116 osób.

Jak wynika z cyfr powyższych, największej liczbie osób dostarczają zajęcia kopalnie, a drugie miejsce zajmuje przemysł, oparty na górnictwie miejscowem. Z kopalni najważniejszy jest węgiel kamienny, znajdujący się w ogromnych i nadzwyczajnie grubych pokładach w określonym już wyżej okręgu górnictwym i sięgający stąd z jednej strony do Królestwa Polskiego (Dąbrowa) i Galicyi (Jaworzno), a z drugiej do Raciborza. Wyzyskiwane na wielką skalę są na G. Śląsku tylko pokłady najgrubsze w okolicy Bytomia, Zabrze, Gliwic i Mikułowa. W powiatach południowych i zachodnich, a mianowicie w Pszczyńskim i Rybnickim, istnieją tylko nieliczne kopalnie małe. Podobnie ma się rzecz z metalami.

Leźnica.

Wydobywają na G. Śląsku: rudę żelazną, rudy cynkowe (galman i blendę), ołów i cokolwiek srebra, prawie wyłącznie w okręgu Bytomsko-Katowickim. Najobfitsza w pokłady rud cynkowych, ołów i srebro jest część południowa pow. Tarnogórskiego, której punktem środkowym jest sławna ze swoich kościołów osada Niemieckie Piekary. Rozumie się, że huty i fabryki, przerabiające te metale, znajdują się w najbliższej okolicy kopalni. Koncentracja pod tym względem nie jest jednak tak wielka, jak pod względem górnictwym. Spotykamy bowiem wielką liczbę fabryk wyrobów żelaznych, cynkowych i ołowianych także poza obrębem okręgu górnictwego, zarówno na południu, jak i na zachodzie, aż do Opola.

Z kopalni innych zasługują na wymienienie wapno i gips, zwłaszcza pod Rybnikiem i w Krapkowicach (po lewej stronie Odry) i łupki gliniane (pod Ziegenhals). Z kamieniołomów największe znajdują się na G. Śląsku na górze Ś-tej Anny, pod Leżnicą. Dobycją tu głównie bazalt. Z fabryk, przerabiających minerały krajowe, wymienimy wreszcie rozproszone po całym kraju huty szklane, fabryki cementu, fabryki cegły, wyrobów garncarskich i porcelany. W zestawieniu poniższym podajemy pogląd na ważniejsze gałęzie przemysłu górniczo-fabrycznego z wymienieniem liczby zakładów i robotników w r. 1898.

	Liczba zakładów	Liczba robotników
Kopalnie węgla	54	59,416
„ rudy żelaznej	42	2,886
„ galmanu, ołowiu, srebra	47	10,882
Huty żelazne, odlewnie i walcownie	46	39,292
„ cynkowe	27	7,776
„ ołowiu i srebra	1	565
Koksownie	11	3,522
Fabryki wyrobów żelaznych	133	13,812
„ „ cynkowych	5	750
Kamieniołomy, kopalnie wapna i t. d.	229	2,342
Kopalnie i fabryki gipsu i marmuru	44	3,113
Fabryki cementu i wyrobów cementowych	86	6,168
Piece wapienne	594	10,063
Fabryki wyrobów z gliny (cegielnie i t. d.)	23	1,965
„ porcelany	1	385
Huty szklane	20	637
Z innych zakładów przemysłowych wymienimy:		
Młyny	979	2,102
Cukrownie	13	2,787
Browary	170	1,591
Gorzelnie	230	870
Fabryki cygar i papierosów	71	3,591
Tartaki	188	4,510
Fabryki wyrobów z drzewa	24	842

	Liczba zakładów	Liczba robotników
Tokarnie, stolarnie i t. d.	81	1,362
Fabryki wyrobów lnianych, przędzalnie i t. d.	9	3,604
„ pończoch	22	905
„ celulozy	12	1,701
„ smoły	12	1,153
„ kwasu siarcz. i nawozów sztucznych	14	1,203
Mydlarnie	21	121
Gazownie	25	450
Fabryki dynamitu	5	398
„ zapalek	4	254

Jakie jest rozmieszczenie tych kopalń i fabryk i ustrój stosunków w pojedynczych powiatach, można osądzić z następującego zestawienia *) liczby zakładów i robotników:

Powiat	Liczba robotników przemysłowych		Wzrost liczebny od r. 1896—8	Na 100 mieszkańców było w r. 1898 robotników przem.
	wr. 1896	wr. 1898		
Bytom	47,169	56,498	19,8%	289
Katowice . . .	31,759	34,020	7,1%	234
Zabrze	19,735	23,215	17,7%	255
Gliwice	8,833	10,742	21,7%	96
Racibórz . . .	6,796	9,512	40,0%	67
Rybnik	5,591	9,861	76,4%	113
Opole	5,022	7,391	47,2%	57
W. Strzelce . .	4,877	5,335	9,2%	77
Prudnik	4,407	5,119	16,2%	52
Pszczyna . . .	4,301	4,966	15,5%	49
Tarn. Góry . . .	3,925	7,798	98,7%	136
Nisa	3,580	4,132	15,4%	41
Koźle	1,585	2,212	39,6%	31
Niemodlin . . .	907	1,352	49,0%	35
Lubliniec . . .	793	980	23,6%	21

*) Korzystamy tu, jak wogóle w opisie stosunków przemysłowych i handlowych, głównie z cyfr, przytoczonych w dziele J. B. Marchlewskiego „Stosunki społeczno-ekonomiczne pod panowaniem pruskim“.

Inne powiaty, które nie odznaczają się ani bezwzględnie wielką liczbą robotników przemysłowych, ani też nadzwyczajnem zwiększeniem się ich liczby w stosunku procentowym, opuszczamy. Z zestawienia wyższego widzimy, że olbrzymia większość robotników jest zatrudniona w okręgu Bytomsko-Katowickim, ale także w kilku innych powiatach poczyna uwydatniać nadzwyczajnie gorączkowy ruch przemysłowy. W Tarnogórskim liczba robotników w ciągu 2 lat zwiększyła się blisko o 100%, w Rybnickim o 76, w Niemożlińskim o 49, w Opolskim o 47°/_o.

Jak już zaznaczono, wszystkie kopalnie i większe zakłady przemysłowe znajdują się w rękach niemieckich, a Polacy odgrywają prawie wyłącznie rolę robotników. Ogółem samodzielnych przedsiębiorców przemysłowych naliczono w obw. reg. Opolskim w r. 1895-ym 40,050 (16,16^o/_o), pomocników 8,020 (3,24^o/_o), robotników zaś 199,339 (80,60^o/_o). Z tej stosunkowo pokażnej liczby „przemysłowców samodzielnych“ olbrzymią większość stanowią rzemieślnicy, wśród których jest także znaczny procent Polaków; a wielkie kopalnie i fabryki, przynoszące milionowe zyski, są własnością maleńkiej tylko garstki ludzi—przeważnie tej samej magnaterii niemieckiej, która skupia w swych rękach olbrzymie włości górnośląskie. Przytoczymy tylko jeden przykład: Rodzina Henckel-Donnermarck posiada 7 kopalń węgla, 11 kopalń rudy żelaznej, 7 kopalń rudy cynkowej, 6 hut cynkowych, 2 fabryki kwasu siarczanego, 6 cegielni, 1 fabrykę celulozy i 1 tartak, a w przedsiębiorstwach tych pracuje przeszło 12,000 robotników. Takich magnatów jest na Górnym Śląsku więcej, jak ks. Hohenlohe-Oehringen, ks. Pszczyny (Pless), hrabina Schaffgotsch, znany polityk hr. Ballestrem i t. d. Do ich kieszeni spływają miliony, wydobywane w postaci węgla i metalów z łona ziemi, Polacy zaś korzystają z tych niezmiernych bogactw tylko jako bardzo lichy płatni robotnicy. Płaca na G. Śląsku jest daleko niższa, niż w innych krajach górniczo-przemysłowych, np. Westfalii i Nadrenii, nie mówiąc już wcale o Anglii lub Francji. W r. 1900 robotnik górnośląski zarabiał przeciętnie: w kopalniach węgla 1018,2 mk., w kopalniach rudy żelaznej 652,6, w kopalniach rudy cynkowej 813,4 mk., w zakładach hutniczych 985,7, w walcowniach żelaza 930,4, w odlewniach żelaza 862,8, w fabrykach drutu 930,6, w hutach cynko-

wych 984,9 mk rocznie. Należy przytem uwzględnić, że są to zarobki przeciętne. Robotnicy i górnicy więcej uzdolnieni i zajmujący wyższe stanowiska, zarabiają więc znacznie więcej, a ogromna rzesza robotników zwyczajnych daleko mniej, niż wypada z powyższego zestawienia.

Na zakończenie podajemy jeszcze kilka cyfr, przedstawiających ogólny obraz ruchu górniczego i fabrycznego na Górnym Śląsku, pod względem produkcji, jej wartości i zarobków robotniczych z dwóch lat: 1890 i 1900:

<i>Węgiel kamienny</i>	r. 1890	r. 1900
Liczba robotników	49,708	70,147
Suma pracy roboczej	36,584,591 mk.	66,400,710 mk.
Produkcya	16,862,878 tonn	24,815,041 tonn
Wartość całej produkcji	80,971,688 mk.	177,002,456 mk.
Sprzedano węgla za	78,127,906 „	170,772,541 „

Żelazo

Liczba robotn. w kopalniach	3,288	2,044
Płaca robocza „	1,549,211 mk.	1,418,807 mk.
Produkcya „	769,742 tonn	406,839 tonn
Wartość produkcji „	3,855,087 mk.	2,897,567 mk.
Liczba robotn. w hutach i t. d.	18,893	27,506
Płaca robocza „	13,630,000 mk.	23,683,000 mk.
Wartość produkcji walcowni i odlewni	56,527,000 „	103,625,000 „

Cynk

Liczba robotn. w kopalniach	6,770	7,862
Płaca robocza „	4,584,096 mk.	6,539,622 mk.
Wartość produkcji „	46,191,456 „	39,405,115 „
Liczba robotn. w walcowniach	647	711
Płaca robocza „	415,085 mk.	602,360 mk.
Wartość produkcji „	14,874,241 „	17,984,463 „

Ołów i srebro

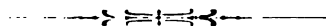
Liczba robotników	724	707
Płaca robocza	481,320 mk.	547,765 mk.
Wartość produkcji	6,718,781 „	10,136,835 „

Zrozumieć łatwo, że w kraju z tak ogromnym ruchem górniczo-przemysłowym, a posiadającym nadto glebę mało urodzajną i szerokie warstwy ludu ubogie, a więc niezdolne do wielkiej konsumpcji, kopalnie i fabryki nadają charakter całemu ruchowi handlowemu. Produkty rolnicze starczą wogólności tylko na potrzeby miejscowe, wywóz ich zatem nie jest wielki, dowóz zaś składa się głównie z artykułów kolonialnych i galanteryjnych, pozatem zaś z materiałów, potrzebnych fabrykom, a nie dostarczanych przez kopalnie miejscowe, głównie więc wyborowej rudy, która bywa sprowadzana w wielkich ilościach z Westfalii, Anglii i Skandynawii. Szczegółem, charakteryzującym bardzo wymownie stosunki handlowe na Górnym Śląsku, jest statystyka ruchu na Odrze w porcie wrocławskim. Na ogólną sumę 2,023,000 tonn dowozu i wywozu, węgiel kamienny stanowił blisko połowę. W położonych bliżej kopalń miastach obwodu Opolskiego przewaga węgla w ruchu handlowym jest oczywiście jeszcze jaskrawszą. Tak np. w najważniejszym porcie Koźlu, w r. 1900 na ogólną sumę 813,000 tonn transportów rzecznych, było 680,000 tonn węgla. Wogólności wywóz węgla z Górnego Śląska przedstawiał się w r. 1900 jak następuje. Wysłano poza granice obw. reg. Opolskiego na Śląsk: 2,848,900 tonn, do W. Ks. Poznańskiego 1,475,400 tonn, do Berlina 951,200 t., na zachód niemiecki, oprócz Berlina, 1,671,140 t., do Prus Wschodnich i Zachodnich 994,000 tonn, do portów Bałtyckich 706,200 t., do Galicyi 523,609, do Czech 587,521, do innych dzielnic Austrii 563,521, na Węgry 2,940,986 t., do Królestwa Polskiego 874,522 tonn. Daleko mniejszy odbył ma żelazo śląskie z powodu współzawodnictwa daleko lepszego żelaza westfalskiego, angielskiego i szwedzkiego. Większa jego część bywa zużywana w fabrykach górnośląskich i środkowo-niemieckich; znaczne ilości półfabrykatów i maszyn dostają się do Ces. Rosyjskiego. W pięcioleciu 1896—1900 wywożono w przecięciu rocznem do Rosyi z G. Śląska półfabrykatów żelaznych 71,000 tonn, maszyn i części maszyn 49,000, surowego żelaza i stali około 500 tonn. Dawniej wywóz surowca do Rosyi był znacznie większy. Największą sumę wywozu wykazuje rok 1886—64,000 tonn. Obecnie żelazo surowe i stal bywają zużywane prawie wyłącznie na Górnym Śląsku i w sąsiednich dzielnicach środkowych państwa niemieckiego.

kiego. Natomiast cynk górnośląski odgrywa bardzo ważną rolę w wszechświatowym ruchu handlowym. Większa część produkcji tamtejszej rozchodzi się na wszystkie strony świata, a wynosiła ona w r. 1900-ym 103,333 tonn. Ołów bywa przerabiany głównie na miejscu w fabrykach rządowych i pozostaje w kraju.

Stosunki komunikacyjne G. Śląsku, wystarczające zupełnie dla okolic rolniczych, są dla okręgu górniczo-przemysłowego dość niekorzystne. Główna arterya, Odra, jest oddalona od tego okręgu o 50 kilometrów; Wisła i jej dopływ, Czarna Przemsza, nie bardzo wchodzi w rachubę. Na obu tych rzekach spławia się do Galicyi węgla tylko kilkadziesiąt tonn rocznie. Dla ułatwienia komunikacji z Odrą skanalizowano rzekę Kłodnicę, przepływającą na pograniczu okręgu górniczego, przez Gliwice. Droga ta jednak nie wystarcza dla ogromnego ruchu. Spławiają nią do Odry rocznie około 600,000 tonn węgla, co stanowi tylko małą część całego wywozu. Głównym środkiem przewozowym są koleje żelazne, rozchodzące się we wszystkich kierunkach: do Królestwa Polskiego przez Katowice i Sosnowiec, do Galicyi i Wiednia przez Bogumin, na Śląsk środkowy i dolny i na zachód niemiecki przez Opole i Wrocław, wreszcie do W. Ks. Poznańskiego, Prus i portów bałtyckich zarówno przez Opole i Wrocław, a dalej Leszno, Poznań, jak i wprost przez Kluczbork-Oleśnicę-Jarocin.

STOSUNKI KOŚCIELNE, SZKOLNICTWO, OŚWIATA, INSTYTUCYE SPOŁECZNE, PRASA.

W stosunkach administracyjnych kościoła katolickiego na Śląsku są jeszcze widoczne ślady dawnego rozwoju historycznego. Śląsk był od wieków jabłkiem niezgody między Polakami a Czechami; większa jego część północna należała w zaraniu dziejów do państwa Chrobrych i Krzywoustych, mała, południowa, po-

zostawała pod władzą czeską. Odbiło się to i na stosunkach kościelnych. Gdy większa część Śląska uzyskała około r. 1000 własnego biskupa z siedzibą w Wrocławiu, oddano go pod zwierzchnictwo arcybiskupa gnieźnieńskiego. Z obszaru południowego zaś, gdzie Czesi mieli podówczas przewagę, część przyłączono do arcybiskupstwa praskiego, a inną do morawskiego, z siedzibą w Ołomuńcu. Ten podział utrzymał się także po zajęciu większej części Śląska przez Prusaków. Ta tylko nastąpiła zmiana, że w początkach w. XIX uwolniono biskupa wrocławskiego z pod władzy arcybiskupa gnieźnieńskiego. Obecnie stan rzeczy jest następujący: większa część powiatów Głupczyckiego i Raciborskiego z 132,628 katolikami (w r. 1900) należy do arcybiskupstwa ołomunieckiego; powiaty Neurode, Kladzko i Habelschwert z 159,761 katolikami, do arcybiskupstwa praskiego; reszta Śląska pruskiego wraz z księstwem Cieszyńskim tworzy biskupstwo wrocławskie. W dekanatach pruskich tego biskupstwa naliczono w r. 1900-ym 2,274,954 wiernych. Dodamy, że do biskupstwa wrocławskiego przyłączono później jeszcze całą prowincję Brandenburską, wraz z Berlinem, i Pomeranią, bez powiatów, które należały niegdyś do państwa polskiego, a więc Drachimia, Szczecinka, Bytowa i Lęborka. Biskupstwem wrocławskim zarządza od r. 1887 książę biskup kardynał Jerzy Kopp, arcybiskupstwem praskim od r. 1899 arcybiskup kardynał Leon Skrbenski, ołomunieckiem od r. 1893 arcybiskup Teodor Kohn.

Z tych trzech biskupstw interesuje nas w tej pracy jedynie wrocławskie. Do praskiego należą tylko części Śląska zupełnie już zniemczonego. Z katolickiej ludności obw. reg. Opolskiego, której władza kościelna znajduje się w Ołomuńcu, Czesi i Morawianie stanowią połowę, a Niemcy blisko jedną trzecią; polskich podwładnych arcybiskupa ołomunieckiego jest na Śląsku pruskim tylko dwadzieścia kilka tysięcy. Zresztą zaś stosunek tego ludu do władzy duchownej jest na ogół prawidłowy.

W dyecezyi wrocławskiej tak nie jest. Tam duchowieństwo katolickie od wieków podlegało wpływowi niemieckim i odgrywało rolę germanizatorów. Odznaczały się pod tym względem zakony, i jeżeli dziś cały dolny i średni Śląsk jest zniemczony, jest to przedewszystkiem ich dziełem. Duchowieństwo świeckie, ży-

Piekary niemieckie. (Na lewo kościół klasztorny, na prawo kościół kalwaryjski).

jące pośród ludu polskiego, zbliżało się więcej do niego, liczyło się więcej z jego zwyczajami i potrzebami i uwzględniało w większym stopniu jego język ojczysty. Zdarzały się niewątpliwie wyjątki, ale na ogół temu duchowieństwu zarzutu świadomej i systematycznej germanizacji w czasach dawniejszych robić nie można. Dziś jest inaczej. Do stosunków między władzą kościelną a ludem polskim na G. Śląsku można odnieść wszystko to, cośmy powiedzieli wyżej o stosunkach w Prusach Zachodnich, a zwłaszcza na Warmii. Władza duchowna spoczywa tam wyłącznie w rękach Niemców, którzy, przejmując się coraz więcej patryotyzmem pruskim, przyczyniają się chętnie do germanizowania ludu polskiego za pomocą środków kościelnych. Dążność ta uwydatniła się w szczególnie jaskrawy sposób, odkąd zarząd dyecezyi spoczął w rękach zupełnie sprusaczonogo, a energicznego i bezwzględego w wyborze środków biskupa Jerzego Koppa. W miarę nacisku i budzącej się równocześnie świadomości narodowej wśród ludu, stosunki między tym ludem a władzą duchowną i księżmi, uległymi jej życzeniom politycznym, zaostrzały się powoli, ale nieustannie, i ostatecznie doszło do gwałtownego wybuchu. Warunki, sprzyjające rozbudzeniu się świadomości narodowej wytworzył sam rząd pruski przez swą walkę z kościołem katolickim w epoce Bismarckowskiej (t. zw. „walkę kulturalną“). Wówczas jeszcze lud ten, z wcale nielicznymi wyjątkami, był pod względem narodowym zupełnie obojętny; jedyną ideą, która go ożywiała, była idea religijna. Gdy więc Bismarck wystąpił przeciw duchowieństwu katolickiemu, lud górnośląski stanął po stronie sług kościoła i wtedy po raz pierwszy uświadomił sobie przeciwieństwo między sobą a rządem i ideą państwową pruską. Kamień, strącony z wyżyn niezręczną ręką „żelaznego kanclerza“, pociągnął za sobą lawinę, której powstrzymaniem dziś próżno trudzą się Prusacy. Niebawem jednak drogi ludu polskiego i stronnictwa katolickiego, które powstało dla odparcia zamachów Bismarckowskich, rozeszły się. Rząd, jeszcze za czasów Bismarcka, dał za wygraną i zawarł pokój z kościołem, a stronnictwo katolickie, t. zw. „centrum“, nabrało wpływów w ciałach prawodawczych, poczęło powoli zamieniać się na stronnictwo rządowe, przejmować się dążnościami rządu i odczuwać z przykrością budzący się ruch antyniemiecki na Śląsku.

Zresztą, wcale niezależnie od dążeń narodowych pruskich, ruch wśród ludu polskiego na Śląsku jest dla centrum katolickiego niepożądany, bo wytwarza nową potęgę, która wprawdzie pod pewnym względem współdziała ze stronnictwem katolickim, ale występuje jako czynnik samodzielny, niezależny od organizacji stronnictwa centrowego, a tem samem ograniczający jego wpływy polityczne. Powstało nietylko pytanie, czy lud górnośląski ma być ludem pruskim, mówiącym po polsku lub też ludem polskim, lecz i drugie: kto ma rządzić na Górnym Śląsku i korzystać z wpływów konstytucyjnych ludności: centrum katolickie, czy Polacy? Oczywiście centrum chce utrzymać się w dotychczasowym „stanie posiadania“, a ponieważ zagraża mu ruch polski, usiłuje stłumić go i, o ile się da, usunąć zupełnie przez zgermanizowanie szerokich warstw ludu—i tu spotyka się z podobnemi dążnościami rządu pruskiego. Wie ono jednak, że przez bezwzględne i jawne zwalczanie i usuwanie języka polskiego wywołałoby tylko opór tam, gdzie go jeszcze niema; kryje się więc ze swemi celami, pragnąc pozyskać lub zachować sobie zaufanie ludności polskiej przez występowanie publiczne w obronie jej języka, równocześnie zaś zorganizować ten lud w stowarzyszeniach katolickich, kierowanych przez księży w duchu mniej lub więcej asymilacyjnym, wreszcie zaś ograniczać powoli używanie języka polskiego w kościele. Władza duchowna w Wrocławiu, z kardynałem Koppem na czele, kieruje całą tą polityką, w ścisłym porozumieniu z wybitnymi członkami świeckimi stronnictwa—magnateryą górnośląską, udziela wskazówek duchowieństwu, a przedewszystkiem stara się o to, aby nie dopuścić na Śląsk księży, którzy sprzyjają ruchowi polskiemu. Zapobiedz temu zupełnie oczywiście niepodobna, choćby już dlatego, że przekonania polityczne młodych księży nie zawsze są znane, a po kanonicznem ustanowieniu ich na probostwach, biskup nie może usuwać ich dowolnie. W każdym jednak razie władza duchowna nie ustanawia na Górnym Śląsku żadnego księdza, który zdradził się ze swymi dążnościami polskimi, lecz wysyła ich na liche stanowiska w rozległej delegaturze brandenburskiej, berlińskiej i pomerańskiej. Mimo to jednak między księżmi górnośląskimi bywali zawsze i są do dziś dnia gorący obrońcy narodowości polskiej, nie wahający się występować publicznie ze swemi przekonaniem

Liczba ich jednak nie jest wielka. Większość duchowieństwa tamtejszego popiera umiarkowanie politykę germanizacyjną biskupa, a znaczna część bierze z wielką namietnością i nie przebieając w środkach, udział w walce przeciw wzmagającemu się coraz więcej ruchowi polskiemu. Nabożeństwa bywają oczywiście we wszystkich parafiach czysto polskich odprawiane w języku polskim; gdzie jednak Niemcy stanowią choćby tylko niewielki procent parafian, tam odbywają się także nabożeństwa niemieckie i występuje dążność do ograniczania polskich. W miastach prawie wszystkich uprzywilejowanym językiem kościelnym jest niemiecki. W niemieckim także odbywa się korespondencja z władzą duchowną.

Organizacja kościoła protestanckiego na Śląsku opiera się, jak wszędzie w Prusach, na organizacji administracyjnej państwowej. Prowincja Śląska stanowi więc równocześnie prowincję kościelną protestancką, na której czele stoi konsystorz we Wrocławiu. Językiem kościelnym jest niemiecki. W parafiach z ludnością polską nabożeństwa odbywają się w języku polskim, w mieszanych w polskim i niemieckim. W większej części parafii polsko-protestanckich odbywa się systematyczna praca germanizacyjna, bez żadnego oporu ze strony ludu. Są jednak także nieliczni pastory, którzy dbają o utrzymanie języka polskiego. Ogółem Polaków protestantów jest na Śląsku w obw. reg. Opolskim i Wrocławskim niewiele ponad 25,000.

Organizacja wyznaniowa żydów na G. Śląsku jest tak samo luźna, jak gdzieindziej. Wszystko, cośmy powiedzieli wyżej o żydach w W. Ks. Poznańskim i Prusach Zachodnich, odnosi się także do żydów górnośląskich.

Stosunki szkolne na G. Śląsku nie różnią się prawie niczem od scharakteryzowanych wyżej zachodnio-pruskich, a od poznańskich tylko tem, że na Śląsku także nauka religii odbywa się wyłącznie w języku niemieckim. Nieszczerych żądań centrum katolickiego, aby wykładano w szkołach początkowych naukę religii w języku polskim, władze pruskie nie uwzględniają. W średnie zakłady naukowe G. Śląsk jest bogaty. Gimnazya i wyższe szkoły realne są liczne, między innymi w Opolu, W. Strzelcach, Tarnowskich Górach, Bytomiu, Królewskiej Hucie, Katowicach, Gliwicach, Pszczyźnie, Raciborzu, Głupczycach, Prudniku, Nisie, Brzegu i Kluczborku;

seminarya nauczycielskie znajdują się w Opolu, Sośniczowicach, Raciborzu, Kluczborku; szkoły górnicze i techniczno-hutnicze w Tarnowskich Górach i Gliwicach; przemysłowe w Bytomiu, Głupczycach i Nisie; rolnicze w Prostkowie (wielki instytut rolniczo-leśnopomologiczny), Nisie, Brzegu; zakład dla akuszek w Opolu, dla głuchoniemych w Raciborzu i t. d. Uniwersytet dla Śląska znaj-

Karol Miarka.

duje się w Wrocławiu. Posiada on 4 wydziały: filozoficzno-filologiczno-historyczny, prawniczy, medyczny i teologiczny. Istnieje przy nim osobna katedra dla języków słowiańskich, z szczególnem uwzględnieniem polskiego, którą zajmuje od wielu lat zasłużony prof. Nehring (Polak); w dziale historycznym zasługują na szczególną wzmiankę gruntowne badania tamtejszych historyków nad

dziejami Polski (prof. Roepell i jego następca Caro). Niegdyś uniwersytet wrocławski przyciągał do siebie większą część młodzieży polskiej z W. Ks. Poznańskiego i Prus Zachodnich. Obecnie liczba studentów polskich jest tam stosunkowo niewielka; większą siłę przyciągającą wywiera Berlin ze swemi licznymi zakładami i różnorodnymi pomocniczymi środkami naukowymi.

Wszystkie zakłady wychowawcze i publiczne instytucje społeczne, których wyliczenia oszczędzimy sobie, mają na Górnym Śląsku nietylko charakter niemiecki, lecz i germanizacyjny, nie tylko nie uwzględniają potrzeb ludności polskiej, lecz zajmują względem niej wprost wrogie stanowisko—jak np. kasy chorych. Wszędzie wszystko obliczone jest na to, aby utrzymać lud polski w dawnej bierności, zależności moralnej, politycznej i materialnej od władz świeckich i kościelnych, przedsiębiorców i magnatów niemieckich, odstraszyć go od udziału w ruchu, który uwydatnia się silnie w całym kraju. Nie trudno zrozumieć, że właśnie ten system pogłębia coraz więcej ujawniające się przeciwieństwa, uświadamia je coraz szerszym warstwom ludu, prowadzi do coraz ściślejszego odgraniczania się Polaków od Niemców. W okręgu górniczo-przemysłowym dziś już rozdział ten jest prawie zupełny i sięga do wszystkich dziedzin życia publicznego. Polacy tworzą nietylko własną organizację polityczną, lecz zakładają także własne stowarzyszenia i własne instytucje samopocy, finansowe, kulturalne.

Wykazaliśmy wyżej związek między rozbudzeniem się tego ruchu a „walką kulturalną“ i polityką centrum katolickiego. Pierwsze jego początki sięgają jednak znacznie dalej, uwydatniły się w czasach, kiedy lud śląski w oczach władz i Niemców był ludem pruskim, używającym tylko odmiennej gwary („wasserpolnisch“), kiedy germanizacja nie była jeszcze ujęta w system, przeprowadzana z wyczerpaniem przez wszystkie organy władzy, a centrum katolickie jeszcze nie istniało. Hasło narodowe, które w epoce kwitnącego demokratyzmu obiegło całą Europę, znalazło oddźwięk także na ziemi górnośląskiej. Nie wywołało ono tam na razie żadnych przewrotów, ani nawet silniejszego ruchu, lecz tylko pragnienie oddziaływania na lud i oświecenia go przez zwrócenie się do niego w jego własnym języku. Pierwszą próbą był bodaj „Ty-

godnik Polski", wydawany od r. 1842—1846 w Pszczynie przez Szemela. Później głównym środowiskiem ruchu wydawniczego polskiego stały się Piekary, jako sławne na cały Śląsk i zwiedzane przez liczne rzesze ludu miejsce pielgrzymek. Wydawane w tej miejscowości tygodniki miały charakter wyłącznie religijny lub pouczający. W ton narodowy uderzył pierwszy na G. Śląsku mieszczanin, organista, nauczyciel, pisarz sądowy, Józef Lompa (1797—1863). Liczne jego prace rozchodziły się w tysiącach egzemplarzy między ludem, rzucając tu i owdzie ziarno uświadomienia, zachęcając do czytania, do zajmowania się swojemi sprawami. Obok Lompy zasługują w tym okresie na wymienienie księgarz Nawrocki w Mikułowie, proboszcz mikułowski, Antoni Stabik, Haneczek, Fryderyk Rostalski, nauczyciel w Kluczborku, a zwłaszcza poeta górnośląski, ks. Damroth, ukrywający się pod pseudonimem Czesława Lubińskiego.

Próby te i usiłowania nie były pozbawione znaczenia, ale skutek ich nie był wielki. Ruch polski na Śląsku obudził dopiero Karol Miarka (1824—1882), pierwotnie nauczyciel ludowy w Pielgrzymowicach, następnie obrotny wydawca i redaktor pierwszego

pisma, które rozchodziło się w wielkiej liczbie egzemplarzy i posiadało wpływy. Zachętę do działalności publicystycznej w duchu narodowym otrzymał Miarka od Pawła Stalmacha w Gieszynie. Nauczywszy się w dojrzałym już wieku pisać po polsku, wydał kilka broszurek, w których scharakteryzował trafnie położenie ludu górnośląskiego, później objął redakcję „Zwiastuna Górnośląskiego", wydawanego w Piekarach przez Heneczka, przeniósłszy redakcję do Huty Królewskiej. Owoce tych pierwszych usiłowań były niewielkie. Warunki, sprzyjające działalności ruch-

Adam Napieralski.

liwego pisarza i wydawcy, wytworzyła dopiero parę lat później „walka kulturalna“, wyrywająca lud górnośląski z wielowiekowej sennej obojętności. Miarka był wówczas kierownikiem przeniesionego z Królewskiej Huty do Mikułowa czasopisma „Katolik“, o którego początkach chełmińskich wspominaliśmy przy opisie Prus Zachodnich. Pisemko, prowadzone żywo i śmiało, stawające energicznie w obronie kościoła i ludu, znalazło licznych czytelników i zdobyło znaczne wpływy. Rozpoczęła się teraz systematyczna praca nad rozbudzeniem ludu, doprowadzeniem go do świadomości i zorganizowaniem do walki o swój język, prawa przyrodzone i konstytucyjne. Po usunięciu się Miarki do Cieszyna, skutkiem prześladowania ze strony rządu pruskiego, objął po nim spuściznę proboszcz bytomski, ks. Radziejewski, który też przeniósł „Katolika“ do Bytomia; następnie zaś objął redakcję tego pisma, rozwinął je w sposób niespodziewany i zapewnił mu olbrzymie wpływy Adam Napieralski. W miarę rozwijania się pisma, postępowała naprzód i praca organizacyjna, prowadzona na wielką skalę. Tymczasem w centrum katolickim nastąpił zwrot. Coraz liczniejsi członkowie stronnictwa poczęli przechylać się na stronę rządu, a dla wszystkich powstanie nowej potęgi politycznej na G. Śląsku stało się niewygodne. Nastąpiły częste i gwałtowne starcia. Napieralski jednak, nie wierząc jeszcze w siłę ruchu, do którego rozbudzenia sam się znakomicie przyczynił, z temperamentu więcej przezorny, niż śmiały, liczący się skrupulatnie z materialnymi interesami ludu, zależnego od magnaterii niemiecko-katolickiej, usiłował, mimo nieustannych nieporozumień i zatargów, utrzymać nadal sojusz ze stronnictwem katolickim, aby pod jego osłoną pracować nad uświadomieniem najszerzych warstw ludu. Ruch polski na Śląsku zogniskował się prawie wyłącznie w powiatach południowo-wschodnich, a zwłaszcza w okręgu górniczym, którego środowiskiem był, a poniekąd pozostał dotąd, Bytom. Tam uświadomienie zrobiło znaczne postępy. W okolicach czysto rolniczych natomiast, zarówno nad Wisłą i Odrą, jak na północnym wschodzie, nad granicą W. Ks. Poznańskiego i stąd aż do Gór Tarnowskich, lud pozostał w uśpieniu. Na usiłowaniach, aby wciągnąć go do udziału w życiu publicznym, nie zbywało. Już Lompa wydawał pisemko w kącie północno-wschodnim, w Oleśnie (1848—9)

a w tym samym czasie wychodziło pismo polskie w Opolu. Po założeniu „Gazety Opolskiej“ zaś rozpoczęła się usilna praca systematyczna nad rozbudzeniem i uświadomieniem ludu tamtejszego. Pismo to zdobyło z czasem, pod redakcją Bronisława Koraszewskiego, poważanie i wpływy, ale szerokie warstwy ludu rolniczego i dziś jeszcze trzymają się z dala od ruchu narodowego i w praktyce poddają się wskazówkom duchowieństwa centrowego i magnaterii niemieckiej. Wobec głuchej obojętności tego ludu, a jest to blisko połowa całej ludności górnośląskiej, i jego zależności materialnej od Niemców, stawająca się coraz więcej nieuniknioną walka z centrum katolickim, budziła poważne i uzasadnione obawy. Nie było pewności, czy lud pójdzie za głosem swoich kierowników polskich, a istniało niebezpieczeństwo, że prześladowania ze strony magnaterii i księży, które byłyby nieuniknionym następstwem walki, i łączące się z nią straty materialne, odstręczyłyby znaczną część zależnych włościan i robotników od współpracowania z Polakami, a popchnęłyby ich w ramiona germanizacji. Zamierzano więc działać ostrożnie, przede wszystkim utrzymać wśród ludu przywiązanie do języka, oświecać go, dopomódz mu do naprawy warunków ekonomicznych, co wszystko można było uczynić, jakkolwiek nie bez przeszkód, w zgodzie z centrum katolickim, i przewidywano, że lud oświecony i usamodzielniony pod względem materialnym prędzej, czy później sam znajdzie właściwą drogę postępowania.

Tymczasem w okręgu przemysłowo-górnicyzm usiłowania Miarków, Radziejewskich, Napieralskich wydały owoce. Tamtejsza ludność górnicza, hutnicza i fabryczna przejęła się hasłami, głoszonymi w pismach i broszurach, zorganizowała się częściowo w towarzystwach, a równocześnie wytworzyła się grupa młodej inteligencji. Gorętszym z tej młodzieży praca, jaką uprawiał „Katolik“ wraz z zależnymi od siebie pismami, wydawała się zbyt powolną i bojaźliwą; niecierpliwiły ją nadużycia i wybryki, których dopuszczało się względem ludności polskiej coraz częściej duchowieństwo, przejmujące się dążnościami germanizacyjnymi, i z kół tych wydano pod koniec r. 1902 hasło stanowczego zerwania z centrum katolickim. Duszą tego nowego ruchu stał się śmiały, zapalony, wymowny, ambitny Wojciech Korfanty, a orga-

nem redagowany przez niego, przy pomocy Jana Kowalczyka, dziennik katowicki „Górnoślązak“. Nowe stronnictwo zorganizowało się bardzo szybko, a znalazłszy poparcie w niektórych kołach robotniczych oraz inteligencji, utworzyło pierwszy na G. Śląsku polski komitet wyborczy, z zamiarem stawiania własnych kandydatów w wyborach do parlamentu niemieckiego. Gdy dotychczasowi nieliczni posłowie polscy na G. Śląsku byli poleceni przez komitet centrowy, do którego także należał Adam Napieralski, i wstępowali do stronnictwa centrum katolickiego, komitet wyborczy „Górnoślązaka“ ogłosił zasadę, że posłowie mają być wybierani pod hasłem narodowym, a nie centrowem, i przystępować do Koła polskiego w Berlinie. Napieralski tym zamiarom oparł się stanowczo, i nastąpiła między obu stronnictwami polskimi zacięta walka, wśród której wzrastały sympatye dla „Górnoślązaka“, a najwybitniejszy obok Napieralskiego publicysta obozu „Katolikowego“, Józef Siemianowski, zerwał ze swoim stronnictwem i założył w Gliwicach własny organ p. t. „Głos Śląski“, popierający „Górnoślązaka“. Dwa te pisma, do których przyłączyło się później trzecie, „Straż nad Odrą“, zajęły się, w porozumieniu z „Towarzystwem wyborczem“, rączy przygotowaniem do wyborów w r. 1903 i stawiały we wszystkich okręgach własnych kandydatów. Stronnictwo „Katolikowe“ natomiast tem energiczniej popierało centrowców. Wynik walki był taki, że w Katowicach wybrano posłem Wojciecha Korfantego, w Bytomiu zaś popieranego przez centrowców kandydata „Katolikowego“, górnika, nazwiskiem Królik. W Opolskim, gdzie dotąd zawsze wybierano Polaka Szmulę, walki nie było. We wszystkich innych okręgach kandydaci „Górnoślązaka“ przepadli. Ogółem jednak padło na nich około 45,000 głosów, co dowodzi, że hasła, rzucone przez to pismo, znalazły bardzo silny oddźwięk w kraju.

W czasie tych wyborów utworzyło się na Śląsku towarzystwo pod nazwą ludowego, które stawilo sobie za cel pracę nad oświatą, a równocześnie pogodzenie obu zwaśnionych obozów polskich. Na czele jego stanęło grono umiarkowanej inteligencji i paru księży polskich, między innymi poważany powszechnie proboszcz Skowroński. Za staraniem tego towarzystwa i osób postronnych ostatecznie doszło do zgody. Napieralski, przekonawszy się pod-

czas przygotowań do wyborów sejmowych, że centrum, korzystając z jego pomocy, nie chce robić Polakom żadnych ustępstw, wystąpił z komitetu centrowego i przyrzekł nie sprzeciwiać się wyborowi kandydatów niecentrowych. Przez połączenie delegatów dawnego „Towarzystwa wyborczego“ i „Towarzystwa ludowego“ utworzył się uznany przez wszystkie pisma polski komitet wyborczy, który, zgodnie z hasłami „Górnoślązaka“, stawiał wszędzie własnych kandydatów. Jak można było przewidzieć, wobec plutokratycznego systemu wyborów, żaden z tych kandydatów nie został wybrany. Natomiast Niemcy protestanci i żydzi, sprzymierzysz

Wojciech Korfanty.

szy się z katolickimi zwolennikami germanizacji, zapobiegli tym razem wyborowi opolskiego posła polsko-centrowego, majora Szmuli.

Taki był w najogólniejszych zarysach rozwój stosunków politycznych i dziennikarstwa polskiego na Śląsku. Dodamy do tego jeszcze wykaz ważniejszych pism, wydawanych w tej dzielnicy. Niestety w tym wypadku liczbę prenumeratorów możemy określić tylko w przybliżeniu. Nie tylko bowiem liczba ich w teraźniejszym stadium przelomowym

zmienia się nieustannie, ale istnieje też dążność konkurencyjna do obniżenia przeciwników, a podniesienia samego siebie, i dlatego każde źródło podaje inne zupełnie cyfry. Najpoczytniejszym w każdym razie i najwięcej wpływem pismem jest i dziś jeszcze „Katolik“ bytomski, wychodzący 3 razy na tydzień, wydawany przez spółkę akcyjną, a redagowany przez Adama Napieralskiego. Liczba prenumeratorów wynosi co najmniej 20,000. W tej samej oficynie i nakładem tej samej spółki wydawniczej wychodzi w Bytomiu pismo codzienne „Dziennik Śląski“, mające około 6,000 prenumeratorów, i tygodnik „Praca“, służący interesom zorganizowanych górników, hutników i robotników fabrycznych polskich.

Liczba prenumeratorów tego tygodnika wynosi około 10,000. Wszystkie te 3 pisma podlegają w ostatniej instancji kierownictwu Adama Napieralskiego. Nadto w oficynie „Katolikowej“ wychodzą liczne broszury treści pouczającej, historycznej i religijnej, rozchodzące się w dziesiątkach tysięcy egzemplarzy po całym Śląsku, a nawet poza jego granicami.

Po części zależne od „Katolika“, ale rozważniejsze od niego, jest pismo wychodzące 3 razy na tydzień w Opolu, pod redakcją Bronisława Koraszewskiego, „Gazeta Opolska“. Rozchodzi się ona wśród ludności rolniczo-robotniczej powiatu Opolskiego i przyległych w liczbie niespełna 3,000 egzemplarzy. Zależne również od „Katolika“ „Nowiny Raciborskie“ w Raciborzu utraciły dawne znaczenie i wpływy wśród okolicznej ludności rolniczej.

Z pism drugiego kierunku najpoczytniejszy jest dziennik „Górnoślązak“, wychodzący w Katowicach pod redakcją Wojciecha Korfantego i Jana Kowalczyka. Ma on około 10,000 prenumeratorów. „Głos Śląski“, wydawany w Gliwicach przez Józefa Siemianowskiego 6 razy na tydzień, jest znacznie mniej poczytny (około 3,000 pren.) i niema jeszcze zapewnionego bytu. Wreszcie wychodzi w Katowicach przeniesiony tam z Berlina polski organ społeczno-demokratyczny p. t. „Gazeta Robotnicza“, mający około 1,600 prenumeratorów.

Obok tych pism politycznych, do których możnaby dodać jeszcze parę małych, nie posiadających szerszego grona czytelników, wychodzi na Śląsku kilka wydawnictw peryodycznych treści pouczającej, religijnej i beletrystycznej. Większość ich jest wydawana w postaci dodatków tygodniowych do wspomnianych wyżej pism politycznych. Próby założenia tygodników samodzielnych z charakterem politycznym, wychowawczym i literackim były podejmowane kilkakrotnie bez powodzenia. W miarę szerzenia się oświaty, wytwarzają się jednak coraz więcej warunki sprzyjające takiemu przedsięwzięciu, i ostatni z tych tygodników, wydawany od niedawnego czasu w Bytomiu p. t. „Gwiazda“, może już liczyć na większe poparcie.

Polacy na wychodztwie w Niemczech.

wracaliśmy w ciągu tej pracy kilkakrotnie uwagę na charakterystyczne parcie ludności z prowincyi polskich ku zachodowi, uwydatniające się tłumnem wychodztwem, które doptyw z głębi Niemiec, mimo systematycznej kolonizacyi, wyrównywa tylko częściowo. Ruch ten jest wynikiem rozwoju stosunków ekonomicznych w ces. Niemieckiem. Wielkie środowiska górnicze, fabryczne, przemysłowe i handlowe przyciągają do siebie widokami lepszych zarobków ludność rolniczą nietylko z okolic sąsiednich, ale i z prowincyi wschodnich. Nadto rolnicy na zachodzie niemieckim, pozbawieni rąk do uprawy roli, sprowadzają sobie na sezon letni robotników ze wschodu, a to samo czynią władze państwowe i przedsiębiorcy prywatni, potrzebujący wielkiej liczby robotników do robót ziemnych, kolejowych i t. p. Wychodztwo na zachód jest więc podwójne: część ludu, zdolna do prac trudniejszych w kopalniach, fabrykach i przemyśle, wyprowadza się na zawsze lub przynajmniej na czas dłuższy; inna wychodzi za zarobkiem przez pracę na roli lub przy budowach ziemnych tylko na miesiące letnie, a z początkami zimy powraca do swoich stałych siedzib w prowincjach wschodnich. Nas interesuje tu głównie wychodztwo na zawsze lub na czas dłuższy, bo zmniejsza liczbę i gęstość ludności w dzielnicach polskich i wytwarza wolne miejsca dla nowych przybyszów.

Szczegółowe i wszechstronne scharakteryzowanie tego ruchu wychodziłoby poza ramy tej pracy. Musimy jednak odpowiedzieć na pytania: co dzieje się z ludnością polską, która wyprowadza się na zachód niemiecki, a zwłaszcza, jak jest rozmieszczona w pojedynczych okręgach, i jak wychodztwo to oddziałuje na rozwój stosunków narodowych w interesujących nas prowincjach.

NAZWA DZIELNICY	Liczba Polaków
Berlin	27,326
Brandenburgia bez Berlina	25,888
Pomerania bez pow. Bytowskiego i Lęborskiego	9,559
Śląsk bez obw. reg. Opolskiego, oraz pow. Namysłowskiego, Sycowskiego i Brzeskiego	30,012
Pr. Saska	30,910
Szlezwik i Holsztyn	5,122
Hanower	12,500
Westfalia	106,640
Hessen Nassau	2,333
Nadrenia	<u>31,723</u>
Królestwo Pruskie	286,013
Kr. Saskie	8,057
Inne państwa niemieckie	<u>16,979</u>
Razem na wychodztwie	311,049

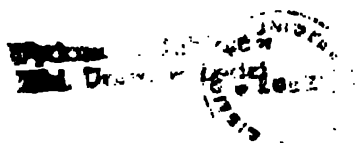
Ogółem zatem żyje poza W. Ks. Poznańskim, Prusami Zachodnimi i Wschodnimi i G. Śląskiem, oraz powiatami polskimi Pomeranii i obw. reg. Wrocławskiego, w Niemczech 311,000 Polaków. Porównajmy teraz tę cyfrę z ogólną liczbą wychodźców z prowincyi, posiadających tubylczą ludność polską. Jak wykazaliśmy w tej pracy, wychodztwo, według spisu z r. 1900, przedstawiało się jak następuje. Wyprowadziło się:

z W. Ks. Poznańskiego	485,835 osób
z Prus Zachodnich	355,139 "
z Prus Wschodnich	523,836 "
z Górnego Śląska	<u>236,752 "</u>
Razem	1,601,562 osób

W tej sumie są policzone także te osoby, które wyprowadziły się z jednej z tych 4 prowincyi do drugiej. Było ich ogółem 175,629. Jeżeli tę cyfrę odciągniemy od ogólnej liczby wychodźców, to otrzymamy liczbę osób, które wyprowadziły się z 4 prowincyi wschodnich na zachód niemiecki. Było ich razem w r. 1900-ym $1,601,562 - 175,629 = 1,425,933$. Wychodźców polskich było, według wykazu powyższego, 311,000. Nie ulega jednak żadnej wątpliwości, że nie są to wszyscy Polacy, którzy opuścili swoje prowincye rodzinne. Pewna część wychodźców zniemczyła się.

przypuszczać nawet można, że część znaczna. Dla wszelkiej pewności przyjmujemy bardzo wielki procent tych zmniejszonych, a mianowicie $\frac{1}{4}$, czyli okrągło 110,000. Dodajmy tę cyfrę do wychodzców, wykazanych w spisie urzędowym z r. 1900, a otrzymamy liczbę 420,000 Polaków, którzy wyprowadzili się na zachód. Resztę oczywiście stanowili Niemcy, a było ich w takim razie ogółem $1,459,933 - 420,000 = 1,039,933$. Wychodztwo niemieckie na zachód jest więc daleko silniejsze, niż polskie, i stąd też pochodzi, że mimo wszelkich sztuczek germanizacyjnych, procent ludności polskiej zwiększył się, przynajmniej w W. Ks. Poznańskiem i Prusach Zachodnich. Objaw ten zaś uwydatnia się dopiero w latach ostatnich wieku XIX, ponieważ dopiero pod koniec wieku, w miarę uprzemysłowiania się zachodu niemieckiego, wychodztwo przybrało wielkie rozmiary.

Jak wynika z określonego na wstępie charakteru ruchu wychodczego, wśród Polaków na zachodzie niemieckim robotnicy wszelkich kategorii stanowią olbrzymią większość. Liczba samodzielnych przedsiębiorców i przedstawicieli inteligencji jest wśród nich maleńka. Właściwie znajdujemy ich tylko w Berlinie: pewną liczbę także w Hamburgu i Dreźnie. Z robotników, znaczna część po kilku latach pobytu na obczyźnie wraca z zaoszczędzonymi pieniędzmi w strony rodzinne, aby nabyć tam kawałek własnego gruntu. Większość jednak sprowadza do siebie rodziny lub żeni się, najczęściej z Polkami, na wychodztwie i pozostaje tam na zawsze. Czy te tysiące zdołają w obcym otoczeniu zachować swą narodowość, to wątpliwe. Wprawdzie powstały wszędzie ruchliwe organizacje celem obrony narodowości, w każdej już miejscowości, gdzie mieszka większa liczba Polaków, istnieją stowarzyszenia polskie, najczęściej religijne, w Berlinie i Bochumie (Westfalia) wychodzą także pisemka („Dziennik Berliński“ i „Wiarus Polski“), pracujące nad rozbudzeniem świadomości i obroną ludu przed germanizacją. Ale usiłowania te wśród ludu, tonącego w morzu niemieckim, jakkolwiek nie bezskutecznie, nie wystarczają. Z wychodzców samych niewiele tylko niemczy się, ale drugiemu i dalszym pokoleniom grozi bardzo wielkie niebezpieczeństwo

WYKAZ ALFABETYCZNY

nazw geograficznych, miejscowości, ważniejszych instytucji i osobistości
na obszarze ziem polskich w Prusach.

[Objaśnienia: g. = góra, o. = osada, m. = miasto, rz. = rzeka, w. = wieś. Przy nazwach podajemy wszędzie w nawiasach pisownię urzędową niemiecką. Niemieckie nazwy miast i osad z brzmieniem odmiennym od polskiego wymieniamy nadto osobno w wykazie. Skrócenia przy nazwach niemieckich oznaczają: OS. = Ober Schlesien, N. S. = Nieder Schlesien, OPr. = Ost Preussen, WPr. = West Preussen.]

Adelnau, p. Odolanów.
Allenburg m. 328.
Allenstein, p. Olsztyn.
Andrzejewicz, biskup 238.
Angerburg, p. Węgoborek.
Argenan, p. Gniewkowo.
Arys, p. Orzysz.
Babimost (Bomst) m. 95, 171.
Baborów (Bauernwitz) m. 450.
Bachorza, bagna 95, 97.
Bahrke 412—3.
Baldenburg m. 311.
Bałtyckie pasmo 67, 77.
Bambrzy 201—2.
Banki polskie 221, 236, 372—6, 520.
Baranów m. 176.
Barcin (Bartschin) m. 102, 156.
Barcin'kie jezioro 98.
Bartenstein m. 288, 328.
Barycz rz. 95—6, 101, 113.
Bauernwitz, p. Baborów.
Bazar poznański 225.
Beniszewo (Benischau) m. 418.
Bentschen, p. Zbąszyń.
Berent, p. Kościierzyna.
Bernu (Berum) m. 447.
Betsche, p. Pszczew.
Beuthen OS. p. Bytom.
Biała (Biella) m. 324.
Biblioteka Raczyńskich 250—1.
Biebrza rz. 85, 87.
Biella, p. Biała.
Bielszowice (Bielschowitz) 445.
Birnbanm, p. Międzychód.
Biskupiec (Bischofswerder) m. 317.
Biskupiec (Bischofsburg) m. 320.
Biskupiec (Bisknplitz) m. 445.
Bisztyniec (Bischofsstein) m. 320.
Błędzew (Blesen) m. 170.
Bzin m. 162.
Bober rz. 112, 115.
Boguszyce (Boguschütz) w. 445.
Bojanowo m. 174.
Bolesław (Bunzlau) m. 114, 116.
Bomst, p. Babimost.
Borek 175.

Braetz, p. Brojce.
Brama Morawska 106, 117.
Braunsberg, p. Brunsberga.
Brda (Brahe) rz. 75, 77, 91, 99.
Breslau, p. Wrocław.
Brieg, p. Brzeg.
Briesen, p. Wąbrzeźno.
Brodnica (Strasburg W Pr.) 316.
Brojce (Braetz) m. 170.
Bromberg, p. Bydgoszcz.
Brunsberga (Braunsberg) m. 288, 320, 392
Brynica rz. 113. [401—2.
Brejski Jan 407.
Brzeg (Brieg) m. 452, 459.
Budzin o. 154.
Buk, m. 173.
Bütow, p. Bytów.
Byczyna (Pietschen) m. 439.
Bydgoszcz (Bromberg) m. 93, 117, 139,
152—3; 117.
Bydgoski kanał 77, 99, 232.
Bystrzyca (Weistritz) rz. 112.
Bytom (Beuthen N. S.) m. 114.
Bytom (Beuthen O. S.) m. 445, 459
Bytów (Bütow) m. 296.
Chełmża (Culmsee) m. 313
Chełminska ziemia 91, 313—6.
Chełmno (Culm) m. 77, 313.
Chobienieckie jezioro 100.
Chociński Józef 407.
Chodzież (Chodiesen, Colmar) m. 93, 154.
Chojnice (Konitz) m. 117, 290, 312.
Chojnickie jezioro 76.
Chorzów w. 445.
Christburg, p. Dzierzgoń.
Celiński Zygm. 252.
Colmar, p. Chodzież.
Copoty (Zoppot) o. 302.
Coseł, p. Koźle.
Cranz o. 329.
Culm, p. Chełmno.
Culmsee, p. Chełmża.
Cybina rz. 100.
Czarliński Leon 414.
Czarna Hańcza rz. 87.
Czarna Przemsza rz. 113.

- Czarna-woda (Schwarzwasser)** rz. 77.
Czarnków (Czarnikau) m. 98, 154.
Czemplin m. 171.
Czerniejewo (Schwarzenau) m. 159.
Czerak m. 312.
Człuchów (Schlochau) m. 74, 311.
Dalkowskie wzgórze 111, 116.
Damroth, p. Lubiąski.
Danielewski Ign. 406.
Darkiejmy (Darkehmen) m. 329.
Deutsch Eylau, p. Itawa.
Deutsch Krone, p. Wałecz.
Dąbrówno (Gilgenburg) m. 321.
Dejma rz. 81, 87.
Dzierzgoń (Christburg) m. 318.
Dinder, arcybiskup 238.
Dirschau, p. Tczew.
Dobrodzień (Gutentag) m. 443.
Dobrowolski Franciszek 256.
Dobrzyca (Dobberzyca) m. 175.
Dobskie jezioro (Doblsche See) 88.
Dolsk (Dolzig) m. 95, 162.
Donnau m. 328.
Drawa (Drage) rz. 77, 99—100.
Drengfurth m. 326.
Drwęca (Drewenz) rz. 66, 77, 79, 85.
Drwęskie jezioro 88, 90.
Druzno, jez. (Drausensee) 78, 88, 90.
Działdek (Altwater) g. 105.
Działdów (Soldau) m. 321.
Działowski Zygm. 415.
Dziennikarstwo polskie 258—9, 396—8, 406—13, 504—9.
Elba 67, 78.
Elbląg (Elbing) m. 73, 78, 84, 88, 290, 310.
Elk (Lyck) m. 89, 288, 327.
Erzepki Bolesław 252.
Exin, p. Keynia.
Falkenberg, p. Niemodlin.
Festenberg, p. Twarda góra.
Flehe, p. Wielen.
Fischhausen, p. Rybaki.
Flatow, p. Złotów.
Fleming, wzgórze 114.
Fordon m. 77, 153.
Frankfurt n. Odrą m. 111.
Frauenburg, p. Frombork.
Fraustadt, p. Wschowa.
Freiland, p. Fryład.
Freistadt W. Pr., p. Kislitce.
Friedheim, p. Miasteczko.
Friedland OS, p. Fryład.
Friedrichsgraben, kanał 87.
Frombork (Frauenburg) m. 81, 84, 320, 392.
Fryład ((Friedland OS.) m. 451.
 „ (Märkisch Friedland) m. 74, 311.
Fryska mierzewa (Friesische Nehrung) 82.
 „ zatoka (Friesisches Haff) 73, 78, 81—4, 90.
Gardeja (Garnsee) m. 317.
Gąbin (Gumbinnen) m. 86, 320.
Gąsawa (Gonsawa) m. 156.
Gdańsk (Danzig) m. 73, 74, 84, 117, 290, 303—6, 377, 380.
Gdańska zatoka 73, 75, 78, 83.
Gemblice (Gembitz) m. 158.
Georgenburg OS, p. Miasteczko.
Gerdawy (Gerdauen) m. 328.
Gilgenburg, p. Dąbrówno.
Gilja rz. 84, 87.
Glatz, p. Kłodzko.
Głiwice (Gleiwitz) m. 443, 459.
Głda (Küddow) rz. 77, 79.
Głogowa (Glogau) 111, 114.
Głogówek (Ober Glogau) m. 450.
Główna, rz. 100.
Głupezyce (Leobschütz) m. 450.
Gniew (Meve) m. 77, 78, 317.
Gniewkowo (Argenau) m. 151.
Gnieszno (Gnesen) m. 93, 95, 122, 139, 158—9, 177.
Goczałkowice w. 446.
Golub (Gollub) m. 80, 315.
Gotańcz (Gollantseh) m. 155—6.
Goldapia (Goldap) m. 80, 328.
Goldapia rz. 87.
Gótkowski Józef 406.
Gołuchów w. 252.
Gopło, jezioro 95—8, 121.
Górka Miejska (Görchen) m. 174.
Góry Adler 104.
 „ Chełmskie 110—1.
 „ Habelschwert 104.
 „ Heuschener 116.
 „ Kaebach 104.
 „ Kocie, p. Trzebnickie.
 „ Olbrzymie 103—4.
 „ Reichensteinn 104.
 „ Snieżne (Schnee Geb.) 104.
 „ Sowie (Eulen Geb.) 105, 115.
 „ Strzeleckie (Strelitzer B-ge) 106.
 „ Strzygłowskie (Striegauer B-ge) 106, 115.
 „ Szeskie (Kernsdorfer B-ge) 85, 106.
 „ Tarnowskie 110, 115.
 „ Trzebnickie albo Kocie 111, 114.
 „ Zuckmantel 176.
Góra Ś-tej Anny 111, 116.
Górzno m. 315—6.
Gorzów (Landsberg OS.) m. 440.
Gostyń m. 175.
Grabów m. 176.
Graniczne pasmo 67, 70, 103.
Graudenz, p. Grudziądz.
Grodziak (Graetz) m. 95, 173.
Grotków (Grottkau) m. 451.
Gross Strelitz, p. W. Strzelece.
Gross Wartenberg, p. Syców.
Grudziądz (Graudenz) 77—9, 290, 315, 377.
Grunwald 62.
Grünberg, p. Zielonogóra.
Gryżyna w. 172.
Guber rz. 86.
Gumbinnen, p. Gąbin.
Gurów (Guhrau) m. 453.
Gutentag, p. Dobrodzień.

Gutstadt m. 320.
 Hamersztyn (Hammerstein) m. 311.
 Heiligenbeil m. 328.
 Heilsberg, p. Liebark.
 Heinrichswalde m. 329.
 Helsternest, p. Jastarnia.
 Hel mierzeja (Danziger Nehrung) 73,
 75, 82, 84, 117.
 Hela m. 84, 296.
 Heneczek 504.
 Heydenkrug, p. Szyłokarezima
 Hohenstein, Olsztynek.
 Hosianum, liceni 402.
 Hulezyn (Hultschin) 448.
 Huta Laury (Laurahütte) o. 445.
 Itawa (Deutsch Eylau) m. 317.
 Itawa (Preussisch Eylau) m. 328.
 Inowrocław (Inowrazlaw) m. 93, 102,
 150, 177.
 Insterburg, p. Wystruń.
 Jackowski Maksymilian 224, 237.
 Janowiec (Janowitz) m. 156.
 Jańsbork (Johannisburg) m. 88, 324.
 Jaraczew (Jaratschewo) m. 175.
 Jarocin (Jarotschin) m. 175.
 Jastarnia (Helsternest) o. 297.
 Jastrów m. 311.
 Jastrzębów w. 447.
 Jesionik, góry (Mähr. Gesenke) 105.
 Jezierzycze, jezioro (Geserichsee) 88, 90.
 Johannsburg, p. Jańsbork.
 Jura rz. 87.
 Jutrosin (Jutroschin) m. 174.
 Kaebach (Katzbach) w. 112.
 Kamień (Kamin) m. 311.
 Kamienieckie jezioro 98.
 Kandrziń, p. Kędzierzyn.
 Kargowa (Karge, Unruhstadt) m. 171.
 Karlikowo w. 302.
 Kartuzy (Karthaus) m. 74—5, 298.
 Kaszubi 295—8, 356.
 Kaszubska Szwałcaryja 74 - 5, 297.
 Katowice (Kattowitz) m. 445.
 Katscher, p. Kietrz.
 Kauernick, p. Kurzętnik.
 Keynia (Exin) 93, 156.
 Kesselkoppe g. 104.
 Kęblów (Kiebel) m. 171.
 Kędzierzyn (Kandrziń) w. 449.
 Kępno (Kempen) m. 176.
 Kiebel, p. Kęblów.
 Kieferstaedtel, p. Sośniczowice.
 Kietrz (Katscher) m. 450.
 Kisajno jez. (Lötzeuer Kisainsee) 88.
 Kisielice (Freistadt W. Pr.) 317.
 Kistrzyn (Küstrin) m. 100, 111.
 Klecko (Kletzko) m. 159.
 Klein Strelitz, p. Małe Strzelece.
 Klucze (Klitsch) w. 441.
 Kluczbork (Kreuzburg OS.) m. 439.
 Kłajpeda (Memel) m. 82—4, 288, 329.
 Kłodnica rz. 112.
 Kłodzko (Glatz) m. 112.
 Kobylin m. 175.
 Köhler dr. 252.

Königsberg, p. Królewiec.
 Königshütte, p. Huta Królewska.
 Kohn Teodor, arcybiskup 497.
 Komisyja kolonizacyjna 221—4, 368—70.
 Konitz, p. Chojnice.
 Konstadt, p. Wołczyn.
 Kopanica (Kopnitz) m. 171.
 Kopp Jerzy, kardynał 497.
 Koraszewski Bronisław 506.
 Korfanty Wojciech 506—7.
 Kórnik (Kurnik) m. 162, 252.
 Koronowo (Krone a. d. Brahe albo Pol-
 nisch Krone) m. 153.
 Kościan (Kosten) m. 171, 205.
 Kościerzyna (Berent) m. 74, 76, 298.
 Kostrzyn (Kostschin) m. 162.
 Kowalczyk Jan 507.
 Koźle (Cosel) m. 111, 449.
 Koźmin m. 100, 175.
 Krajna 153, 205.
 Kranowitz, p. Krzanowice.
 Krapkowiec (Krapnitz) m. 111, 441.
 Kreuz, p. Krzyż.
 Kreuzburg, p. Kluczbork.
 Kriewen, p. Krzywiń.
 Krobia (Kröben) m. 175.
 Krone a. d. Brahe, p. Koronowo.
 Królewiec (Königsberg) m. 73, 87, 116,
 288, 328.
 Królewska Huta (Königshütte) m. 115,
 445.
 Krośno (Krossen) m. 111.
 Krotoszyn (Krotoschin) m. 175, 177.
 Kruszwica (Kruschwitz) m. 121—2, 149.
 Krzanowice (Kranowitz) m. 448.
 Krzyż (Kreuz), stacya kol. 77, 154.
 Krzywiń (Kriewen) m. 171.
 Książ (Xions) m. 102.
 Kujawy 101, 149—51, 205.
 Kujot ka. 416.
 Kulerski Wiktor 396, 398, 407.
 Kunzen w. 83.
 Kurońska zatoka (Kurlisches Hoff) 73,
 81—4.
 Kurońska mierzeja (Kurisches Nehrung)
 83.
 Kurzętnik (Kauernick) m. 317.
 Kwidzyn (Marienwerder) m. 77, 79, 317.
 Kwisa (Kweiss) rz. 112, 115.
 Labiewo (Labiau) m. 328.
 Landek (Landeck) m. 311.
 Landeskrona, g. 106.
 Landsberg OS., p. Gorzów.
 Landsberg O. Pr. 328.
 Łańmiady, jezioro 88.
 Lauenburg, p. Lębork.
 Laurahütte, p. Huta Laury.
 Lauterburg, p. Lidzbarsk.
 Lec (Lötzen) m. 326.
 Leobschütz, p. Głupeczyce.
 Leschnitz, p. Leżnica.
 Lessen, p. Łasin.
 Leszno (Lissa) m. 139, 173, 177.
 Lewenotńskie jezioro, p. Niewocin.
 Leżnica (Leschnitz) m. 441.

Lębork (Lauenburg) m. 74, 91, 296.
Liebarck (Hellsberg) m. 320, 392.
Lidzbark (Lauterburg) m. 316.
Liebstadt m. 320.
Liebmühl, p. Młyn nad Liwną
Lignica (Lignitz) m. 114.
Likowski biskup 238, 252.
Lissa, p. Leszno.
Liswarta rz. 113.
Liwna (Liebe) rz. 79.
Lobsens, p. Lobżenica.
Lochstaedt 329.
Löbau, p. Lubawa.
Lötzen, p. Lec.
Löwen m. 452.
Lompa Józef 504 - 5
Loslau, p. Wodzisław.
Lubawa (Löbau) 80, 85, 316.
Lubin w. 172.
Lubiński Czesław (ks. Damroth) 504.
Lubliniec (Lublinitz) m. 443.
Lupow rz. 76.
Lwów (Löwenberg) m. 116.
Lwówek (Neustadt bei Pinne) m. 172.
Lyck, p. Elk.
Labiszyn (Labischin) m. 93, 98, 156.
Lasin (Lessen) m. 315.
Leba jezioro 75—6, 91.
     "   rz. 76.
     "   (Leba) m. 296.
Leckie jezioro 88.
Lobżenica (Lobsens) m. 153.
Lobżonka rz. 77, 99.
Lyk rz. 85—6.
Lyna (Alle) rz. 85—7.
Łyskowski Ignacy 414.
Märkisch Friedland, p. Fryląd.
Malbork (Marienburg) m. 78, 307 - 10.
Małapiana (Malapane) rz. 112—3.
Małe Strzelce (Klein Strelitz) m. 450.
Mamry jezioro (Mauer See) 86, 88, 90.
Marcinkowski Karol 255.
Marienwerder, p. Kwidzyn.
Margonin m. 154.
Margrabowa m. 327.
Maślana Góra (Butterberg) 81.
Mazurzy 320 - 8, 356—7, 411—13.
Mazurskie jeziora 86, 88.
Mazurska Szwajcaryja 90, 324 - 6.
Mątwy w. 78.
Mątowski przylądek (Montauer Spitze)
     78.
Melsak (Mehlsack) 320.
Memel, p. Kłajpeda.
Meseritz, p. Międzyrzecz.
Meve, p. Gniew.
Miarka Karol 504—5.
Miasteczko (Friedheim) m. 154.
Miasteczko (Georgenburg) m. 443.
Mielno jezioro 98.
Mielżyński Seweryn 251.
     "   Józef 252.
Mielżyn (Mieltschin) m. 159.
Mieścisko (Mietschisko) m. 155.
Międzybórz (Neumittelwalde) m. 453.

Międzychód (Birnbaum) m. 170.
Międzyrzecz (Meseritz) m. 139, 170.
Mikołajki (Nikolajken) 324.
Mikulczyce w. 445.
Mikułów (Nicolai) m. 115, 447.
Mikstat (Mikstadt) m. 176.
Milicz (Militzsch) m. 453.
Milski 407.
Miłomłyńskie jezioro 88, 90, 321.
Miłomłyn, p. Młyn nad Liwną.
Miłostaw m. 93, 180—1.
Mogilnica rz. 96, 100.
Mogilno m. 156—8.
Morągi (Mohrungen) m. 320.
Mosina (Moschin) m. 95, 100, 162.
Motława rz. 77.
Mrocza (Mrotschen) m. 154.
Młyn nad Liwną (Liebmühl) m. 321.
Mühlhausen m. 320.
Münsterberg, p. Ziembice.
Murwana Goślina m. 100, 169.
Mysłowice (Mysłowitz) m. 445.
Nakto (Nakel) m. 98 - 9, 153.
Namysłów (Namslau) m. 452.
Napieralski Adam 505, 507, 509.
Narew rz. 80, 85.
Nawrocki ksiądz 504.
Neidenburg, p. Nidbork.
Neisse, p. Nisa.
Ner rz. 100.
Neuenburg, p. Nowe.
Neufahrwasser, p. Nowy Port.
Neuhaus 413.
Neuhausen m. 329.
Neumark, p. Nowe Miasto.
Neumarkt, p. Nowy Targ.
Neumittelwalde, p. Międzybórz.
Neurode m. 115—6.
Neustadt W. Pr., p. Wejherowo.
Neustadt a d. Warthe, p. Nowe Miasto =
     "   b. Pinne, p. Lwówek
Neutomischel, p. Nowy Tomysł.
Nicolai, p. Mikułów
Nidbork (Neidenburg) m. 85, 321.
Niemczyn (Nimptsch) m. 110.
Niemen rz. 73, 80, 82—4, 87, 91.
Niemodlin (Falkenberg) m. 451.
Niewoicin albo Lewocińskie jezioro 87 =
Nikolajken, p. Mikołajki.
Nisa (Neisse) m. 112, 451, 459.
Nisa Kładzka (Glatzer Neisse) rz. 112 =
     "   Lużycka (Lausitzer ") rz. 112 =
     "   Szalona (Wütende ") rz. 112 =
Nogat 73, 78, 83, 90.
Nordenburg m. 328
Noteć (Netze) rz. 67, 70, 77, 91, 95 100 =
     232.
Nowe (Neuenburg) m. 312.
Nowe Miasto (Neustadt a d. Warthe)
     m. 175.
     "   "   (Neumark) m. 317.
Nowy Port (Neufahrwasser) m. 78, 82 -
     306.
Nowy Targ albo Środa (Neumarkt) m.
     453.

Nowy Tomyśl (Neutomischel) m. 172.
Ober Glogau, p. Głogówek
Oborniki (Obornik) m. 100, 169.
Obra rz. 96, 100—1.
Obra w. 171
Obrzycko (Obersitzko) m. 169.
Odolanów (Adelnau) m. 176.
Odra rz. 66 - 7, 73, 77—8, 91, 100—1, 111.
Oels, p. Oleśnica.
Ola (Ohle) rz. 1' 2.
Olecko (Oletzko) o. 327.
Oleśnica (Oels) m. 453, 459.
Oleśno (Rosenberg O. S.) m. 111, 440.
Oliwa o. 301.
Olsztyn (Allenstein) m. 320.
Olsztynek (Hohenstein) m. 85, 321
Omet rz. 86.
Omulew rz. 85.
Opalenica (Opalenitz) m. 173.
Opawica (Oppa) rz. 111.
Opole (Oppeln) m. 111, 441, 459
Orla rz. 96, 101.
Orneta (Wormditt) m. 320.
Ortelsburg, p. Szczytno.
Orzyce rz. 85.
Orzysz (Arys) m. 116.
Osa rz. 79, 85.
Osieczna (Storchnest) m. 174.
Ostróda (Osterode) m. 85, 321.
Ostródzkie jez. 79, 88.
Os roróg Scharfenort) m. 169.
Ostrowo m. 95, 139, 176, 177.
Ostrzeszów (Schildberg) m. 95, 176.
Otmuchów (Ottmachau) m. 451.
Owińska w. 95, 169.
Oxhöft 84.
Paczków (Patschkau) m. 451.
Pakość (Pakosch) m. 99, 158.
Pałuki 155—7, 207.
Paradyż (Paradies) o. 171.
Pasarga rz. 85.
Pasym (Passenheim) m. 324
Patschkau, p. Paczków.
Peiskretscham, p. Pyskowiec.
Pelplin (także Peplin) 299, 301.
Perszenta rz. 60, 76.
Piaseczno (Sandberg) m. 175.
Pieniężny 413.
Pietschen, p. Byczyna.
Piła (Schneidemühl) m. 74, 139, 154, 177.
Piława (Pillau) m. 84, 329.
Piłka 95.
Piłkała (Pillkalen) m. 329.
Pinne, p. Pniewy.
Pisa rz. 85, 86, 87.
Pless p. Pszczyna.
Pleszew (Pleschen) m. 175, 205.
Pniewy (Pinne) m. 169.
Pobiedziska (Pudewitz) m. 162.
Podgórze o. 315.
Pogorzela (Pogorschell) m. 175.
Polnisch Krone p. Kronowo.
" Weichsel p. Wisła.
" Wartenberg p. Syców.
Pomorska Szwajcarya 74.

Pomoc p. Teatr polski.
Poniec (Punitz) m. 175.
Powidz m. 159.
Powidzkie jezioro 97.
Poznań (Posen) 100, 117, 129, 139, 163—8, 177, 233.
Poznańska Szwajcarya 95.
Prabuty (Riesenburg) m. 317.
Pregola rz. 73, 81, 85—8.
Preussisch Eylau p. Iława.
" Friedland p. Fryland.
" Holland m. 320.
" Stargard p. Starogard.
Prosna rz. 66, 100, 113.
Prudnik (także Prądnik) m. 111—2, 450.
Pruszków (Prostkau) o. 441.
Pszczew (Betsche) m. 170.
Pszczyna (Pless) m. 447.
Puck (Putzig) m. 91, 296.
Pucka zatoka (Putzger Wiek) 73, 75, 82.
Pudewitz p. Pobiedziska.
Pyskowiec (Peiskretscham) m. 443.
Racibórz (Ratibor) m. 448, 459.
Radunia rz. 77.
Raduńskie jezioro 74, 76.
Radzyń (Rehden) m. 315.
Radziejewski ksiądz 505.
Ragneta (Ragnit) m. 329.
Rakoniewice (Rakwitz) m. 171.
Rastembork (Rastenburg) m. 326.
Raszków m. 176.
Ratibor p. Racibórz.
Ranschen w. 329.
Rawicz (Rawitsch) m. 174, 177.
Reichtal p. Rychtal.
Reisen p. Bydżyna.
Rega rz. 76.
Rehden p. Radzyń.
Reszel (Rössel) m. 320.
Riesenburg p. Prabuty.
Ritschenwalde p. Ryczywół.
Rixhöft 85.
Rhein p. Ryńsk.
Rössel p. Reszel.
Rogalin w. 162.
Rogowo m. 156.
Rogowskie jezioro 98.
Rogoźno (Rogasen) m. 169.
Rohrbruch p. Rynarzewo.
Rominta rz. 86—7.
Rosenberg W. Pr. p. Susz.
Rosenberg O. S. p. Oleśno.
Rosentreter, biskup, 391.
Rositten, o. 83—4.
Rosoga, rz. 85.
Rostalski Fryderyk 504.
Rostarzewo (Rothenborg) m. 179.
Rzeka Zielona, 98.
Ruda, w. 445.
Rugla 75.
Rus rz. 84, 87.
" m. 87.
Rybaki (Fischhausen) m. 329.
Rychtal (Reichtal) m. 452.
Ryczywół (Ritschenwalde) m. 95, 169.

- Rydzyzna (Reisen) m. 174.
Rygier Edmund 267.
Rynarzewo Rohrbruch) m. 156.
Ryńsk Rhein) 326.
Saalfeld m. 320.
Sadzice (Saditz) 448.
Sambijski półwysep 81, 84, 91.
Samotschin p. Szamocin.
Santer p. Szamotoły.
Sandberg p. Piaseczno.
Santok 98 100.
Santomischel p. Zanemyśl.
Sarnow (Sarne) m. 174.
Scharfenort p. Ostroróg.
Schildberg p. Ostrzeszów.
Schippenbeil m. 328.
Schirwint p. Szirwint.
Schlochau p. Człuchów.
Schloppe p. Słopanowo.
Schmiegel p. Śmigiel.
Schneeberg, g. 105.
Schneekoppe p. Śnieżka.
Schneidemühl p. Piła.
Schocken p. Skoki.
Schöneck m. 298.
Schönlanke p. Trzełianka.
Schrinn p. Śrem.
Schroda p. Środa.
Schulitz p. Solec.
Schurgas m. 451.
Schwarzenau p. Czerniejewo.
Schweidnitz p. Świdnica.
Schwerin a. d. Warthe p. Skwierzyna.
Schwersenz p. Swarzędz.
Schwetz p. Świecie.
Schwetzka p. Świętochowo.
Schnawa (Steinau) m. 450.
Seeburg p. Zebork.
Selment, jezioro 88.
Sensburg p. Żądzbork.
Sepolno (Zempelburg) m. 311.
Siemianowice w. 445.
Siemianowski Józef, 507.
Sierakowice (Zirke) m. 170.
Skoki (Schocken) m. 155.
Skrbensi Leon, kardynał, 497.
Skwierzyna (Schwerin a. d. W.) 100, 170.
Słęża (Lohe) rz. 112.
Sławskie jezioro 113.
Słopanowo (Schloppe) m. 311.
Słupna (Stolpe) rz. 76.
Śmigiel (Schmiegel) m. 171.
Śniardwy jez. (Spirdingsee) 88, 90.
Śnieżka (Schneekoppe) g. 104, 117.
Sobótka (Zobten) g. 106, 116.
Sobócka woda, rz. 112.
Soldau p. Działdów.
Solec Schulitz m. 153.
Sohrau p. Zóraw.
Sośniczowice Kieferstaedtel) m. 113.
Śrem (Schrinn) m. 96, 100, 162.
Środa (Schroda) m. 161.
Środa p. Nowy targ.
Stabik Antoni 504.
Stablewski Floryan, arch. 238 -40, 252.
Stallupönen p. Stołupiany.
Starogard (Pr. Stargard) m. 298.
Stelnau p. Ścinawa.
Steszewo (Stenschewo) m. 168.
Stobrawa (Stober) rz. 112—3.
Stołupiany (Stallupönen) m. 329.
Stoschnest p. Osieczna.
Strasburg W. Pr. p. Brodnica.
Strykowskie jezioro 98.
Strzelno (Strelno) m. 149.
Stuhm p. Sztum.
Sudety 103—6.
Sulmie żywe m. 176.
Susz Rosenberg W. Pr.) m. 317.
Swarzędz (Schwersenz) m. 168.
Świdnica (Schweidnitz) m. 433.
Świecie (Schwetz) m. 77, 312.
Świętochłowice (Schwentochlowitz) w. 415.
Świętochowo (Schwetzka) m. 174.
Świnia (Schweine) rz. 86.
Syców (Polnisch albo Gross Wartenberg) m. 453.
Szamocin (Samotschin) m. 154.
Szamotoły (Santer) m. 169.
Szarley w. 445.
Szczytno (Ortelsburg) m. 324.
Szemel 504.
Szeszupa, rz. 87.
Szeszuwa, rz. 87.
Szirwint m. 329.
Szkwa, rz. 85.
Szlichtyngowo (Schlichtingsheim) m. 173.
Szynula, poseł, 507.
Szopienice, w. 445.
Szpieberg g. 106.
Sztum (Stuhm) m. 318.
Szubin (Schubin) m. 156.
Szyłokarczma (Heydekrug) m. 329.
Tafelfichte g. 106.
Tannenberg w. 85, 321.
Tapiewo (Tapien) 328.
Tarnowskie Góry (Tarnowitz) m. 110, 443, 445.
Tezew (Dirschau) m. 74, 78, 299, 377.
Teatr polski w Poznaniu 256—7.
Thiel, biskup 392.
Thorn p. Toruń.
Tirschtigel p. Trzelel.
Tolkemicko (Tolkmitten) m. 81, 84, 310.
Toruń (Thorn) m. 77—9, 290, 313—4, 377.
Toszek (Tost) m. 413.
Tow. Pomocy Naukowej, Poznańskie 255—6.
Tow. Pomocy Nauk. dla Prus Zach. 415.
Tow. Przyjaciół Nauk Pozn. 250—2.
Tow. Naukowe Toruńskie 415.
Tremeszen p. Trzemeszno.
Trąskie jezioro 98—9.
Trzełianka (Schönlanke) m. 154.
Trzelel (Tirschtigel) m. 170.
Trzelelskie jezioro 100.
Trzebnica (Trebnitz) m. 453.

- Trzemeszno (Tremessen) m. 93, 95, 157.
Trzemeszeńskie jezioro 96—7.
Tuchola (Tuchel) m. 75, 312.
Tucholskie lasy 91, 311—2.
Tuczno (Tütz) m. 311.
Twardagóra (Festenberg) m. 453.
Tylża (Tilsit) m. 87, 116, 288, 329.
Ujazd (Ujest) m. 442.
Ujście (Usch) m. 77, 98, 154.
Unruhstadt p. Kargowa.
Wałcz (Deutschkrone) m. 311.
Wansburg p. Więcbork.
Warmia 65, 318—20, 389—91, 410—1.
Warsz, jezioro 88.
Warta, rz. 66, 70, 77, 93, 96, 98—101,
232—3.
Wartenberg Poln. albo Gross p. Syców.
Wartenbork (Wartenberg) m. 320.
Wawrzyniak Piotr 236—7.
Wąbrzeźno (Briesen) m. 315.
Wągrowice (Wongrowitz) m. 95, 155.
Weichselmünde p. Wistounjsie.
Wejherowo (Neustadt W. Pr.) m. 74,
297.
Welawa (Wehlan) m. 85, 87, 328.
Welna, rz. 100.
Węboberek (Angerburg) m. 326.
Węgorapa (Angerapp) rz. 86—7.
Widawa (Weide) rz. 112—3.
Więcanowskie jezioro 97.
Wielbark (Willenberg) m. 324.
Wieleń (Flehe) m. 154.
Wielichowo m. 171.
Wielkie Strzelce (Gross Strelitz) m. 441.
Wieprz (Wipper) rz. 76.
Wierzenia (Ferse) rz. 77.
Wieżyca (Turmberg) g. 74.
Więcbork (Wansburg) m. 311.
Wigry, jezioro 88.
Willenberg p. Wielbark.
Wirsitz p. Wyrzysko.
Wisa, rz. 85.
Wista, rz. (Weichsel) 66—7, 73, 77—9,
85, 91, 95, 98, 379—83.
Wista (Polnisch Weichsel) w. 446.
Wistounjsie (Weichselmünde) fort. 307.
Wissek p. Wysoka.
Wisztynieckie jezioro 86, 88—9.
Witkowo m. 93, 159.
Wkra (Neide, Soldan) rz. 85.
Wodzisław (Loslau) m. 447.
Woischnik p. Woźniki.
Wolszlegier poseł 411.
Wolsztyn (Wolstein) m. 95, 171.
Wolsztyńskie jez. 98.
Wołczyn (Konstadt) m. 439.
Wormdt p. Orneta.
Woźniki (Woischnik) m. 443.
Września (Wreschen) m. 93, 160.
" rz. 100.
Wrocław (Breslau) m. 111, 117, 453—4.
Wronki (Wronke) m. 169.
Wyrzysko (Wirsitz) m. 77, 153.
Wschowa (Fraustadt) m. 173.
Wysoka (Wissek) m. 154.
Wysoka Sowa, g. 104.
Wystruń (Inster) rz. 86—7.
Wystruń (Insterburg) m. 86, 329.
Zaborze 445.
Zabrze Stare (Alt Zabrze) 445.
" Małe (Klein ") 445.
Zacken, rz. 112.
Zalewski ks. 252.
Załęże (Zalenze) 445.
Zaniemyśl (Santomischel) m. 162.
Ząbkowice m. 116.
Ządzbork (Sensborg) m. 326.
Zbąszyń (Bentschen) m. 100, 170.
Zbąszyńskie jezioro 98, 100.
Zduny m. 175.
Zebork (Seesburg) m. 320.
Zempelburg p. Sepolno.
Zgorzelec (Görlitz) m. 115—6.
Ziegenhals m. 451.
Zielonogóra (Grünberg) m. 114—5.
Zlembice (Münsterberg) m. 115.
Złuten m. 328.
Zirke p. Sierakowice.
Złotorya 315.
Złotów (Platow) m. 311.
Złotowskie jezioro 76.
Zoppot p. Copoty.
Zülz m. 450.
Zarnowickie jezioro 76.
Zerkow m. 175.
Zniu m. 156.
Zulńskie jezioro 98.
Zóraw (Sohran) m. 447.

Sprostowania i uzupełnienia.

Na str.	10	wiersz	5 z góry	należy czytać:	od <i>Margrabowcy.</i>
" "	65	"	20	" "	z ziemią <i>Chcłmińską.</i>
" "	97	pod ilustracją	" "	" "	pod <i>Gąsawą.</i>
" "	99	wiersz	4 z dołu	" "	pod <i>Pakością.</i>
" "	136	"	7	" "	<i>mogą tworzyć.</i>
" "	154	"	15 z góry	" "	<i>Margonin.</i>
" "	204	"	6	" "	<i>tych, którzy podają się.</i>
" "	233	"	9 z dołu	" "	w <i>Poznańskim 109,5.</i>
" "	236	"	13	" "	<i>40 milionów.</i>
" "	257	"	1 z góry	" "	<i>Edmundowi Rygierowi.</i>
" "	263	pod ilustracją	" "	" "	nad <i>Radunią.</i>
" "	267	wiersz	13 z dołu	" "	w podaniach <i>kaszubskich.</i>
" "	309	"	4	" i niżej	<i>12 stóp szerokie podcienia.</i>
" "	329	"	18 z góry	" "	<i>Tylża—Tilsit.</i>
" "	357	"	7	" "	ilu <i>właścicie.</i>
" "	367	"	8	" "	w pow. <i>Starogardzkim.</i>
" "	392	"	15 z dołu	" "	<i>Ličbark.</i>
" "	412	"	9	" "	<i>Gazeta Lecka.</i>
" "	418	"	4	" "	<i>Bobrowcy.</i>
" "	418	"	5 z góry	" "	<i>Lohe.</i>
" "	431	"	6 z dołu	" "	<i>65 lat.</i>
" "	443	"	16 z góry	" "	<i>Kieferstacdtel.</i>
" "	448	"	1	" "	<i>Ratibor.</i>
" "	448	"	8	" "	<i>Saditz.</i>

Uzupełnienie do str. 324, w. 21 z góry: W r. 1903 było, według wykazu patronackiego, kółek rolniczych 246, z 10,500 członkami.

Uzupełnienie do rozdziału: Rolnictwo, przemysł, handel itd. na str. 482—496. Należy dodać: W ciągu kilku ostatnich lat powstał na Górnym Śląsku szereg polskich banków ludowych, opartych na systemie Reiffeisenowskim, które rozwijają się bardzo pomyślnie. Najstarszym i największym z tych banków jest bytomski, założony w r. 1895 za staraniem osób grupujących się naokoło *Katolika*, według wskazówek ks. Piotra Wawrzyniaka. Posiadał on pod koniec r. 1902 przeszło 1,000 członków, majątku własnego 317,000 marek, oszczędności 3,593,803 mk, udzielił w tym roku pożyczek na 1,515,000 marek. W portfelu znajdowało się pod koniec roku 1902 weksli na 3,345,000 marek. Zysk wynosił 46,992 mk. Wszystkie inne banki ludowe są znacznie mniejsze, ale obracają także już poważnemi kapitałami i działają z wielkim pożytkiem przez dostarczanie wygodnego i taniego kredytu ludności polskiej. Jest ich ogółem (oprócz bytomskiego) siedem: W Opolu, od r. 1898—liczba członków przeszło 200; w Siemianowicach, od r. 1898—członków 231; w Katowicach, od roku 1898—członków 180; w Raciborzu, od r. 1900—członków 240; w Gliwicach, od r. 1901—członków 200; w Królewskiej Hucie, od r. 1901—członków 50; w Rybniku, od r. 1902—członków 50. Nadto istnieje w Bytomiu od r. 1900 „Spółka parcelacyjna“. Miała ona w r. 1902—im 500 członków, bilans wynosił 361,685 mk. Banki górnośląskie dotąd nie należą do „Związku spółek zarobkowych“, o których była mowa na str. 236 i 372—5.

Uzupełnienie do str. 497, w. 14 z dołu. Arcybiskup ołomuniecki, Kohn, zrezygnował w marcu w 1904 r. skutkiem zatargów z duchowieństwem, w których następstwie wytoczono mu proces kanoniczny w Rzymie. Nowy arcybiskup do tej pory (koniec marca 1904) nie został mianowany.

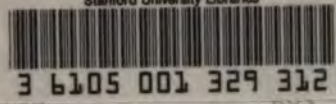

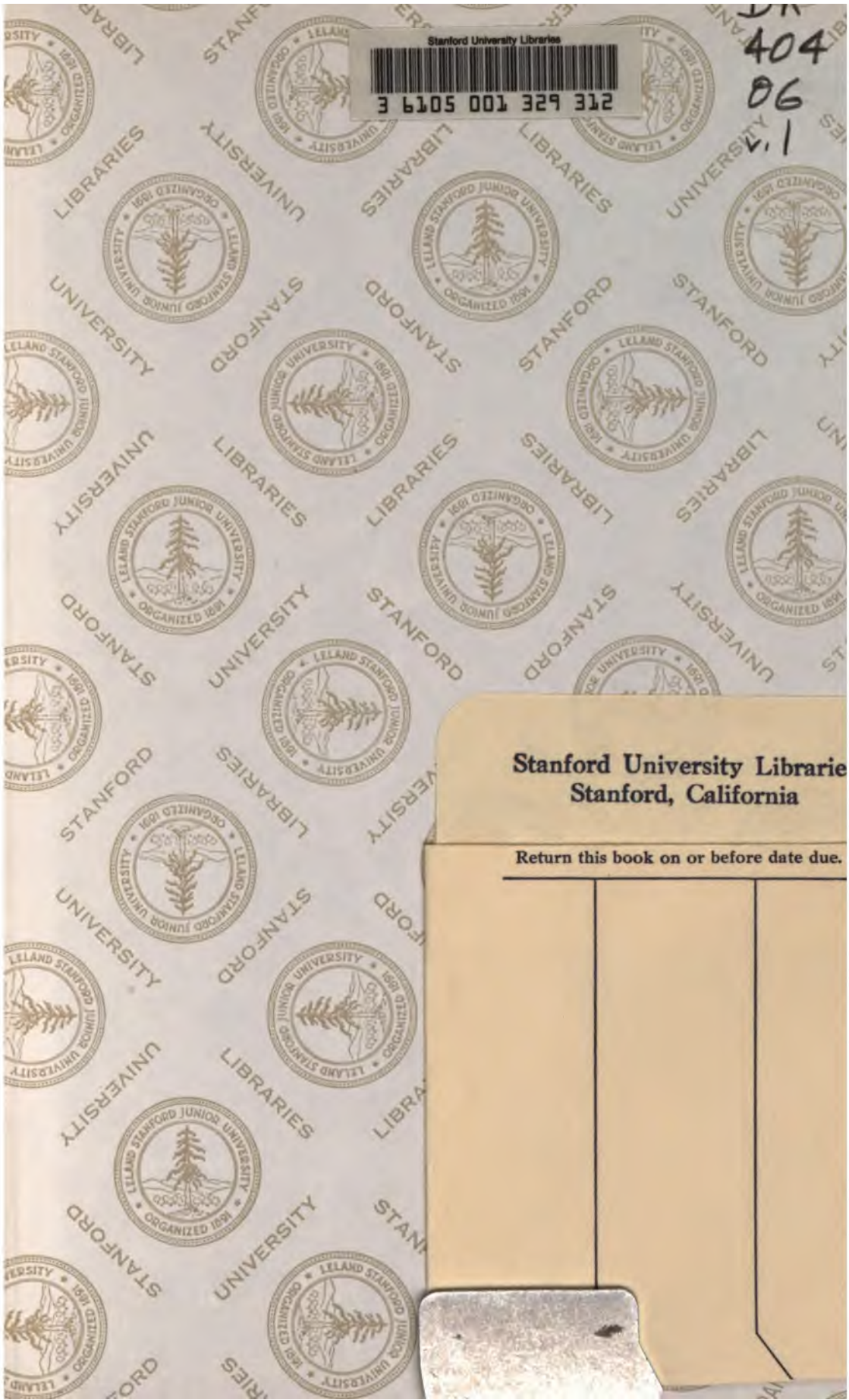

Stanford University Libraries

404
06
v.1

**Stanford University Libraries
Stanford, California**

Return this book on or before date due.

--	--	--

